

Széchenyi Ágnes

LÉLEGZETVÉTEL

Válasz
1946–1949

Széchenyi Ágnes

LÉLEGZETVÉTEL

Válasz
1946–1949

Argumentum

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottságának támogatásával jelent meg.

A borítón Bibó István, Sárközi Márta és Illyés Gyula képe látható.

© Széchenyi Ágnes, 2009

ISBN 978-963-446-543-0

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: Hegedős Mária

Borítóterv: Hodosi Mária

Tördelte: Nagy Erika

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

ELŐJÁRÓBAN	7
A VÁLASZ ÚJRAINDELULÁSA	11
A szerzőgárda	12
Folyóirat-környezet	14
A <i>Válasz</i> programja	17
ILLYÉS GYULA	23
A szolgálat etikája	23
<i>Tizenkét nap Bulgáriában</i>	25
Megkésett tárgyilagosság	26
Aragon és az új magyar szellemiség	30
Illyés és Márai vitája a naplókbán	31
<i>A Lélekbúvár</i>	37
<i>Abbahagyott versek</i>	39
BÉKESZERZŐDÉS	41
A nemzet tanácsadója – Bibó István	42
A szemtanú – Illyés Gyula	47
Kitelepítések – otthon és itthon	50
FÖLDOSZTÁS	57
Kései elégtétel	58
A „falukutató” Márai	63
<i>Honfoglalók között</i>	64
<i>Földosztás Gebén</i>	67
A <i>Válasz</i> pályázata	70
Kastélyrombolás	74
Sarkadi Imre, a riport-szociográfus	80
Adorján János agrárprogramja	83
Szövetkezeti gondolat	88
Iskolaszociográfia	95
Parasztművelődés	99
A falu kultúrája	108
Régi és új kollégiumok	114

SZÉPIRODALOM	117
Szabó Lőrinc	118
Németh László	130
Weöres a Sándor	143
Pilinszky János	152
Lakatos István	159
Sötér István	166
Sarkadi Imre	176
Vas István	179
Kodolányi János	183
Portrék nélkül	190
BIBÓ ISTVÁN	194
Erdei és Bibó	196
Parasztpárti ideológus?	198
Koalíció vagy kétpárti küzdelem	200
Önkormányzati demokrácia	209
Zsákutcák	220
A zsidókérdésről	226
SÁRKÖZI MÁRTA	249
A VÁLASZ MEGSZŪNÉSE	256
SÁRKÖZI MÁRTA A VÁLASZ HÁBORÚ UTÁNI KORSZAKÁRÓL	265
NÉVMUTATÓ	271
A VÁLASZ ÖSSZESÍTETT TARTALOMMUTATÓJA	283
A SZERZŐ TÉMAKÖRHÖZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓI	299

ELŐJÁRÓBAN

1946 őszén, a béke második évében újraindult a *Válasz*, az irodalmi és társadalompolitikai folyóirat.

1945 őszén szabad választásokat rendeztek, az ország szabadnak tudhatta magát, noha sorsa felől már határoztak a nagyhatalmak. Kellő itéleterővel már a háború végére tudni lehetett, hogy az országban radikális változások következnek, hogy más világ kezdődik. 1919/20-ban, az 1918-as modernizációs forradalmi kísérlet, majd a kommunista diktatúra után, Trianon ellenére vagy éppen azért, az uralkodó osztály visszaállította hatalmát. Elmaradt a számvetés, a felelősségről való gondolkodás, az új hatalom beérte a bűnbakok megnevezésével. Horthy személyében megtalálták azt a vezetőt, aki képesnek mutatkozott a restaurációs látszat és a hatalom fenntartására. A sérelmi politika, a szélsőséges nacionalizmus és a revizionizmus a legrosszabb szövetséges mellé lavírozta és pusztulásba vitte az országot. A teljes tragédia következett be.

1945 kora tavaszán viszont sor került a földosztásra – a népi írók mozgalmának célja beteljesedett. Az orosz csapatok és a kommunisták sürgették az ügyet, ezzel akarván lakossági támogatottságot szerezni a háború minél gyorsabb befejezéséhez. Az „ezeréves per” eldőlt – gyors földosztásra került sor.

Ez után, a változás tudatában indult útjára az új *Válasz*. „A hajdani *Válasz* minden tanulmányának, sőt szinte minden versének és novellájának alján ez a gondolat dobant: földet. Nagyon is hiszékenyek lennénk, ha azt hinnénk, hogy egy olyan országos cselekmény, mint egy gazdaságilag és korszerű műveltség dolgában változatlanul nincstelen népréteg földhöz juttatása pusztá telekkönyvi bejegyzéssel befejeződik” – írta bevezetőjében Illyés Gyula. A folyóirat szociográfiai anyaga a valóság tárgyilagos feltárását ígérte. Programcikkében Illyés még tagadta, hogy a parasztságnak szükségszerűen kell átmennie a kispolgári kultúrán – úgy gondolta, de legalábbis hirdette –, hogy a folyóirattal és a bizonyos népi művelődési szervezetekkel rögtön a magas kultúrába emelhető az a réteg, amely előtt a minta Illyés saját életének fejlődésregénye volt. Két év múltán a folyóirat politikai elemzője és ideológusa, Bibó István jogos közbülső feladatnak nevezte, hogy a parasztpárt megtalálja a kispolgárosodás egyedi, meg nem alkuvó, az úri renddel nem békülő útját. De az illúziók fogytán sem változott meg a *Válasz* kigondolójának és szerzőinek véleménye arról, hogy az 1945. évi változások értelme, az emberi emancipáció döntően megvalósult.

A folyóirat közreműködői közül szinte mindenki felszabadulásnak élte meg, ami az országban történt. Könyvünk címe azért lett *Lélegzetvétel*, hogy érzékeltessük azt az elszánást, gyürközést, ahogy a *Válasz* képviselte többmillió ember felemelt fejvel nekifog szántani, vetni annak reményében, hogy magának fog aratni és nem a földesuraknak. Hogy a romokból fölépíti az országot, a maga kezébe veszi a sorsát. Valóság volt az el-

szánás és boldog illúzió is. Mi már tudjuk a kifejeletet, a történet végét és a Rákosi- és Kádár-korszakbeli folytatását is, egészen a rendszerváltásig, amit a *Válasz* szerzőinek többsége már nem ért meg. A *Válasz* visszahozta az irodalomba a II. világháborút közvetlenül megelőző eszmei megzavarodásban szerepet játszó írókat is. Tapasztaljuk, hogy a mai közállapotok megint fölvetik a szellem embereinek felelősségét a szélsőséges eszmék akadálytalan megerősödésében. Erről is szól a könyv.

A folyóirat-monográfia rekonstrukció és értelmezés is egyben. Kitekint a vizsgált irodalmi folyóiratból. Visszaidézi a koalíciós korszak politikai és szellemi eseményeit, alapélményeit és vitáit. Nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy megelevenedjenek szereplőim, átélhetővé váljanak dilemmáik, a néhány felszabadult év örömei, a közben kiépülő diktatúra érzékelése, az ellenállás és a megadás válfajai és a szereplők döntéseinek súlya is. A folyóirat története olyan, mint egy nagy regény, amely a műfaj természetének megfelelően egyszerre történik a már lezárt múltban és éli jelenbeli életét. Anélkül, hogy kiléptem volna a tudományosság keretéből, igyekeztem felmutatni a folyóirat problémáinak mai relevanciáját is.

Elsődleges forrásom a *Válasz* négy nyomtatott évfolyama volt. Gazdagon idézek az azóta publikált levelezésekből, naplókából is, hogy megmutassam a nyilvános és magánbeszéd összhangját vagy éppen diszharmoniját, szétválását. Különösen érdekesek az olyan feleselő naplók, mint Illyés Gyuláé és Márai Sándoré. Az irodalomtörténeti és történeti szakirodalommal is szembesítettem megfigyeléseimet, sokat merítve a korszak elemzőinek munkájából. Egy inspiratív alkotóközösséget külön ki kell emelni. A Dénes Iván Zoltán vezette Bibó István Szellemi Műhely könyvsorozata példás alapossággal és szisztematikusan dolgozta és dolgozza föl Bibó István működését a legkülönbözőbb nézőpontokból. A könyvben tudatosan éltem a leírás, az idézés eszközeivel. A korszakról sok közhely, általánosító megfogalmazás él – de a szövegeket kevesen ismerik, pláne nem olvassák manapság. Meglehet, a mezőgazdaság modernizációs programjai, mint például Adorján János vagy Pataky Ernő sok adatot felvonultató tervezetei nem mondhatók eredeti elképzeléseknek, de nagyon sok adatot kapunk tőlük. S egyébként is, törekedtem a folyóirat arányainak rekonstruálására. Az irodalmi emlékezet keveset tud ma már arról, milyen nagyszerű szakszociográfiák jelentek meg a második *Válasz*-ban is. Igaz, a nagy nemzedék, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Veres Péter, Féja Géza, Erdei Ferenc, Kovács Imre már nem írtak falukutató munkákat. De az ő könyveiken felnőtt fiatal, döntően vidéki értelmiség, tanárok, népművelők elsőrangú beszámolókat tettek közzé. S mellettük jelentek meg Németh László, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor, Pilinszky János, Sötér István, Sarkadi Imre, Lakatos István és mások máig maradandó, az irodalmi kánon részévé vált művei.

Tudatos döntés volt részemről, hogy az anakronizmust kerülendő nem használtam a modern irodalomelméleti iskolák szakszókincsét, fogalmi apparátusát. De ez nem jelenti azt, hogy ne számítanék a *medialitás* kutatóinak észrevételeire.

A *Lélegzetvétel* hosszú munkafolyamat termése. Az 1980-as évek közepén jelent meg a *Válasz* első korszakának anyagából összeállított *Válasz*-antológiám. Ezzel párhuzamosan a folyóirat történetét és ideológiai problémáit felelevenítő, értékelő író-interjúim, majd 1997-ben monográfiává formált kandidátusi dolgozatom, a „*Sznobok és parasztok*” – *Elvek, frontok, nemzedékek – Válasz 1934–1938* című kötet. Habilitációs dolgozatként készült el a *Lélegzetvétel* első változata.

Hadd nevezzem meg azt is, mivel maradtam adós. A közép-kelet európai irodalmi

kontextus bemutatásával. Nem szabad úgy tennünk, mintha másutt nem élt volna az az ellentét, amit nálunk a népi–urbánus vita nevez meg. Nem így persze, de nemcsak magyar jelenség volt a modernizációval való küszködés, az iránykeresők egymással való szembe-kerülése. Szeretném, ha a komparatív irodalomtudomány ösztönzést kapna munkámból, és akár itthoni műhelyekben, akár nemzetközi összefogással, tovább keresné a 20. századi érintkezési pontokat, a jellemző strukturális és ideológiai egyezéseket, különbségeket.

Köszönettel tartozom mindazoknak, akik munkámat információkkal, kritikai megjegyzésekkel vagy biztatással segítették a távolabbi múltban és a jelenben. Betűrendben a következőktől kaptam segítséget: ifjú Bibó István, Csűrös Miklós, Domokos Mátyás, Fejtő Ferenc, Gunst Péter, Gyarmati György, Halda Aliz, Horváth Ádám, Hubai László, Illyés Mária, Kabdebó Lóránt, Kende Péter, Kerék Mihály, Keresztury Dezső, Lakatos István, Lator László, Lukin Márta, Márkus Anna, Márkus István, Püski Sándor, Rába György, Radnóti Sándor, Sötér István, Standeisky Éva, Szabó B. István, Szentkuthy Miklós, Tverdota György, Ungvári Tamás, Vas István, Weöres Sándor, Zalai Katalin.

Köszönöm szűkebb szakmai közegem, munkahelyem, az MTA Irodalomtudományi Intézete Modern Magyar Irodalmi Osztálya munkatársainak gondolatait, az Eötvös Könyvtár munkatársainak filológiai segítségét és az Illyés Gyula Archivum (Stauder Mária és Tüskés Anna) figyelmes törődését.

Külön kiemelendő, hogy a munka nehezebben készült volna el, ha Frank Tibor nem ösztönzött volna a habilitációs dolgozat elkészítésében, és nem lett volna kész mindenfajta segítséget és külön figyelmet megadni évek során és a döntő pillanatokban.

Hálás vagyok az Argumentum Kiadó igazgatójának, Láng Józsefnek és Hegedős Máriának, a kötet fáradhatatlan és alapos szerkesztőjének, Hodosi Máriának, a borító tervezőjének, valamint Nagy Erika tördelőnek. Biztonságot adott, hogy a kiadó még mindig a magyar könyvkiadás régi szakmai normái szerint jár el.

Köszönöm a Magyar Tudományos Akadémia Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága anyagi támogatását a monográfia kiadásához.

A VÁLASZ ÚJRAINDULÁSA

„Ez a folyóirat nem igényli, hogy az egész irodalom szócsöve legyen. De nem is egy párt szócsöve. Az irodalomban csak egy rész akar lenni; a parasztság szellemi életében viszont azt a hajdani népies mozgalmat segítené a fejlődés és tisztulás felé, amelynek a falukutatás, a Márciusi Front, majd a Parasztpárt is csak egy-egy szárnyhada lett, s amelynek még több szárnya és raja lehet, míg el nem éri célját: a szegényparasztság tökéletes anyagi és szellemi egyenjogúsítását.” (Illyés Gyula)

1946 októberében, másfél évvel a *felszabadulás*¹ után újraindult a *Válasz*. Az 1934 és 1938 között működött folyóirat egykoron a népi írók mozgalmának orgánuma volt. Az új sorozatot a VI. évfolyammal jelzik a szerkesztők, a hangsúlyt a *folytatásra* helyezve. Most „a *Válasz* munkaközössége” szerkeszti, a felelős szerkesztő Illyés Gyula, a felelős kiadó (a parasztpárt nevében és képviselőjében) Farkas Ferenc.² Levéltári dokumentumok tanúsága szerint a lapengedély ugyanis valóban a Nemzeti Parasztpárt nevére szólt.³ Erős pártkötődést sejtjenénk, s erre Illyés és más szerzők és a parasztpárt viszonyát ismerve lenne is okunk, de alapvetően mégis másról van szó. A háború után papírhoz csak valamely politikai párt vagy állami intézmény papírkontingense terhére lehetett jutni, s részint ennek a kényszernek nyomán a lap parasztpárti orgánumként indult.⁴ Olykor valóban parasztpárti belviták övezték a szerkesztést, de ez nem jelentett ideológiai „felügyeletet”, különösen nem az első időben, s nem a szűk bázissal működő parasztpárt esetében, noha természetesen a pártok értelmiséget, szellemi reprezentánst és néha szócsövet kerestek maguknak. De egy havi megjelenésű, így hosszabb átfutású, sőt erősen irodalmi ambíciójú folyóirat – ekként is őrizte meg az irodalmi emlékezet, elfelejtkezve

¹ A *felszabadulás* szót használjuk a háború vége élményének meghatározására, mert a *Válasz* köre számára a háború befejeződése és az azt követő évek, a koalíciós korszak társadalmi változásai ezt jelentették. Azt, hogy a szovjet csapatok nemcsak felszabadították, de megszállók is, s hogy Magyarország a szovjet érdekszféra része lesz, s pláne, hogy ez a gyakorlatban mit jelent, fokozatosan ismerték fel, s egyénenként változó módon reagáltak a kialakuló diktatúrára. A korabeli általános szóhasználat is ez volt. Feitl István – Földes György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Tanulmányok. Budapest: Napvilág Kiadó, 2005; Standeisky Éva – Rainer M. János (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945.* Budapest: 1956-os Intézet, 2005.

² Farkas Ferenc (1903–1966), közgazdász, politikus, lapkiadó. 1937-ben a Márciusi Front egyik alapítója. 1938 és 1944 között kiadója és szerkesztője volt a *Szabad Szónak*. 1945-ben a Nemzeti Parasztpárt egyik alapítója, gazdasági és pénzügyi osztályának vezetője, az Országos Szövetkezeti Földhitelintézet elnöke. 1945 és 1951 között az ideiglenes nemzetgyűlés és az országgyűlés tagja. 1956-ban a Petőfi Párt egyik alapítója. *Aki nem ír, hanem úr: Bisztrai Farkas Ferenc emlékezete. Tanulmányok, visszaemlékezések, dokumentumok.* Válogatta és szerkesztette Farkas Judit. Budapest: Ráció Kiadó, 2007. Farkasról ebben az időben – 1946 áprilisában – azt írja Illyés a naplójába: „Ő, becsületes. A bőre olyan, hogy nem tapad meg rajta a piszok, ha nyúlkal is benne. Mint a kacsza tollán a sár”. Illyés Gyula: *Naplójegyzetek, 1946–1960.* Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1987. 61.

³ A *Válasz* regisztrációja Budapest Főváros Levéltárában: IX.-3066/1946. A Nemzeti Parasztpárt anyagi ügyeit illetően lásd még: Tóth István: A Nemzeti Parasztpárt tevékenységének finanszírozása (1945–1949). In: Vida István (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949.* Pártok és politika c. sorozat. Budapest: Gondolat, 2008. 101–126.

⁴ A korabeli könyv- és lapkiadásról lásd Kabdebó Lóránt Cserépfalvi Imrével készült interjúját. *A háború vége lett.* Koszmosz Könyvek, Budapest, 1983. 309–324.

a szakszerű szociográfiai vonulatról és csak *en bloc* utalva a Bibó képviselte politikai elemzésekre – már csak technikai okokból sem alkalmas igazán erre a feladatra. Viszont az olyan kérdésekben, mint papír, hitel, 1945 után a minisztertanács közellátási kormánybiztosa döntött.⁵

Később ez a szál végképp eloldozódott.⁶ A lap terjesztését kezdetben valóban a parasztpárti Sarló Kiadó könyvesboltja végezte.⁷ A belső borítóról az is leolvasható, hogy a szerkesztőségnek nem volt külön helyisége, a kéziratokat Sárközi Györgyné, a régi szerkesztő özvegye lakáscímére kérték küldeni.⁸

A folyóirat utolsó, összevont 1949/5-6. száma csak 1949 augusztusában jelent meg, Sárközi Márta nagy erőfeszítésével. A háború utáni *Válasz* két teljes és két töredék évfolyamot élt.

A szerzőgárda

Mi volt az új *Válasz* első számában? A folyóirat Illyés Gyula programcikkével indult, majd a munkaszolgálatban elpusztult Sárközi György versei következtek, mintegy tisztelgésül a régi szerkesztő emléke előtt. A népi írók legidősebbje, Szabó Pál (első könyvére, az *Emberekre* annak idején Móricz Zsigmond kapta fel a fejét⁹) parasztnovellája nyitotta a szépirodalmi művek sorát, jelezve a folyóirat vállalását. Majd a kommunisták érdekkörébe tartozó *Valóság* fiatal szerkesztőjének, Márkus Istvánnak szociográfiája következett a földosztásról. Keresztury Dezső versei követték a tudományos dolgozatot (a folyóirat régi szerzője, barátja, most parasztpárti kultuszminiszter is), aztán Farkas Ferenc szövetkezeti tanulmánya. Ezután Szabó Lőrinc húsz verse a készülő *Tücsökzenéből*. Szabó Lőrinc visszatérése az irodalmi életbe izgalmat keltő esemény volt. Bibó István esszéje jött a küszöbön álló párizsi békeszerződésről. (Bibó István korábban nem szerepelt a folyóiratban.) Aztán Kolozsvári Grandpierre Emil novellája,¹⁰ Takáts Gyula és Derzsi János versei. És ismét egy régi szerző, Németh László, most pedagógiai esszével (*Gyermekeink diáktársaként*). Az ő jelenléte is többet jelentett, mint egy közlemény, irodalmi esemény volt. Illyés Gyula jegyzetírőként is jelen volt – az ő írásai is a béke-

⁵ *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei 1944. december 23. – 1947. május 31.* Magyar Országos Levéltár segédletei 11. Szerk. G. Vass István. Budapest: MOL, 2003. A vizsgált időszakban 11 alkalommal volt napirenden a „papírellátás” és a „papírhány”.

⁶ A parasztpárt gazdasági iratait feldolgozó Tóth István is leszögezte, hogy a *Válasz* a párttól anyagi szempontból gyakorlatilag teljesen függetlenül működött. Tóth István, 115.

⁷ 1945 tavaszán hozták létre a Sarló Művelődési Szövetkezetet. A szövetkezet elnöki tisztét a pártelnök, Veres Péter töltötte be. A szövetkezet keretében könyvkiadó és könyvterjesztő részlegeket, papír-nagykereskedést és könyvesboltot, valamint filmgyártó és filmkölcsonzó üzletágot hoztak létre. Fővárosi könyvesboltjuk a Bajcsy-Zsilinszky út 34. szám alatt működött. Ez volt az egyik legmodernebb és legnagyobb könyvüzlet Budapesten. Tóth István, 104–105. Sárközi Márta leveleiből tudjuk, hogy a *Válasz* terjesztésével Kerecsényi Dezső özvegye foglalkozott a parasztpárti apparátuson belül. Széchenyi Ágnes (szerk.): *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Budapest: Magvető, 2004. 130.

⁸ Budapest II. Nyúl utca 14.

⁹ Móricz Zsigmond: Új nagy írórt küldött a falu. Szabó Pál Emberek című regénye. *Nyugat*, 1931/3. [1931. február 1.]

¹⁰ Kolozsvári Grandpierre Emil (1907–1992) közéleti és írói pályájának nagyon tevékeny korszaka volt ez az időszak. Kereste a helyét, meghatározó szerepre törekedett, részt vett az irodalmi vitákban, vezette a rádió irodalmi osztályát, 1947 júniusától szerkesztette a Kéry László főszerkesztőtől elvett *Magyarokat*.

szerződéssel foglalkoztak. Majd a Figyelő-rovat következett, az élen a Radnóti Miklósról írott nekrológgal (Szegei Pál), majd Sarkadi Imre könyvkritikája Nagy Lajosról, Illyés még egyszer Louis Aragon regényéről, s Szegei Pál ismét.¹¹ A számot a belső borítón a Sarló Könyvkiadó kiadványjegyzéke zárja, benne – két kivétellel – *Válasz*-szerzőktől hirdetnek új könyvet. Életerő, elevenség az írócsoportban.

Az esetlegességeken túl majdnem együtt az újrainduló folyóirat későbbi meghatározó szerzőgárdája. A tartósan a folyóirat mellett maradó új szerző Bibó István volt, sőt, a *Válasz* teoretikusan Bibó István orgánuma lett. De hogyan került Bibó a *Válasz* környezetébe?

Sárközi György és közte, pontosabban az első *Válasz* és Bibó között a 30-as években csak személyes és eseti kapcsolat volt. 1937-ben Sárközi György Bibót kérte meg egy fontos Erdei írás – *A szabadság politikája* – lektorálására.¹² Erdei a népi írók mozgalmanak mérlegét vonta meg tanulmányában. Azt kérdezte, a mozgalom írói valóban hathatósan tudtak-e, illetve tudnak-e föllépni a szabadság politikájáért. „Kimondott és leirt szavak. Legyen bármilyen nagy az írói hatásuk, nem fegyverek ebben a harcban, csak toborzó kiáltások” – írta politikai józansággal Erdei. Ami történt, folytatta Erdei, „szép és nagy történelmi fejezetet” rajzol ki. Ez az irodalom tudományos szociográfiákkal indult és „lelkiismeret-ébresztő írói lázítással fejlődött ki”. Ám „felbőszítette az uralkodó tényezőket, anélkül, hogy komolyan szólhatott volna azokhoz, akiket céljai érdekében kellett volna lázítani. Távolról sem azt jelenti ez a mérleg, hogy a szép és nagy lelkesedés haszontalan vagy éppen kártékony lett volna. Csak azt jelenti, hogy politikailag kihasználható hatást nem szült, ellenben megnövelte a reakciót nemcsak maga ellen, hanem minden hasonló törekvés ellen.” Ezeket a sorokat olvasva Bibó nem tartott a hatalom reakciójától – de tévedett. Erdeit és a lapot perbe fogták. Az 1937/38-as *Válasz* lapszámai rendre hírt adtak a szociográfiák szerzői ellen hozott bírói ítéletekről.

Bibó István és Sárközi Márta életük végéig tartó szoros barátsága 1945-ben kezdődött. Ekkor vette fel Sárköziné a kapcsolatot Bibóval – akit Erdei révén ismert¹³ –, hogy segítsen Erdei Ferencet megtartani a tevékeny alkotó munka számára. Hogy segítsen visszavonni őt a politikától. Ehhez már késő volt. Erdei nemcsak a politikának kötelezte el magát, hanem már a kommunistáknak is.¹⁴ Egy ideig Bibó István is Erdei mellett dolgozott a belügyminisztériumban, hogy barátja és hivatali főnöke kérésére kidolgozza a közigazgatás reformját.¹⁵ Azzal foglalkozott Bibó, ami egész életében vonzotta, a demokratikus technikák és intézmények kidolgozásával, a hatalom működésének és humanizálásának kérdéseivel.

Bibót mégsem csak a „véletlen”, a személyes kapcsolat közelítette az Illyés–Sárköziné féle laptervhez. S fordítva: a lapterv sem volt már egészen független Bibótól. 1945 őszén még a *Valóság* közölte *A magyar demokrácia válsága* című Bibó-tanulmányt.

¹¹ Szegei Pál az első korszak szerzőjeként is jelen volt, Szabó Lőrinc barátjaként kötődött újból a *Válasz*hoz. Szegei Pál: *Játék és lelkiismeret*. Szerkesztette Széchenyi Ágnes. Budapest: Philobiblon – Argumentum, 2001.

¹² *Válasz*, 1937/12. 717–721.

¹³ Sárközi Márta és Erdei Ferenc levelezése. In: *Menedékház*.

¹⁴ Gerő Ernő 1944. december 24-én írta Rákosi Mátyásnak: „Erdei kérte a pártba való felvételét. Azt határoztuk, hogy felvesszük, de titokban tartjuk a dolgot.” In: *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Szerkesztette Izsák Lajos és Kun Miklós. Budapest: Századvég, 1994. 13. A levél eredetije PTIL 274 f. 7/13.

¹⁵ Erdei 1945. november 15-ig töltötte be a belügyminiszteri posztot, ekkor a kommunisták elvették tőle a hivatalt. Bibó 1946 júliusában vált meg a minisztériumtól.

A megjelenés után rögvest éles tiltakozás hangzott fel. Tiltakozott szóban a MADISz „ifjú-őskommunista gárdája”, de nem késett – Márkus István szavaival – „a legmagasabb ideológiai vezetők, Révai József és Lukács György sokkal kulturáltabb ellenvéleménye”, ezek meg is jelentek a *Valóságban*.¹⁶ Lezajlott a nevezetes Bibó-vita, és világossá lett: a parasztpártnak van saját ideológiusa. Márkus István visszaemlékezéséből idézünk ismét: „Ritkán fordul elő, hogy egyetlen terjedelmes, nem is könnyen olvasható-megrágható folyóiratcikk egy pillanat alatt pulpitusra emel egy addig jóformán ismeretlen társadalomtudóst és politikai gondolkodót. Bibónak óriási tekintélye lett, nem egyedül az őt korábban ismerő Szabó Zoltán, Illyés Gyula Sárközi Márta és – például – Hajnal István előtt, de a másképpen gondolkodó Veres Péter, a történelmi és társadalomtani kérdések mélyeiben járatanabb, egyszerűbb kategóriákban okoskodó »vérbeli politikus« Kovács Imre, a közgazdász Farkas Ferenc szemében is. S ami talán fontosabb: Bibó meghódította az értelmiségi ifjúság egy jelentékeny rétegének vagy tág csoportjának szívéit is.”¹⁷ Márkus István szerint a *Válasz* így lett nagymértékben, ezen elsősorban nem a megszólalás gyakoriságát értve – tudatosan és elvállaltan is – Bibó István orgánuma.

Folyóirat-környezet

A *Válasz* mellett indultak és újraindultak más folyóiratok is, köztük egészen újak, előzmény nélküliek is. 1945 áprilisában még Debrecenben alapították meg a rövidesen a fővárosba költöző *Magyarokat*,¹⁸ májusban az *Újholdat*,¹⁹ a legfiatalabbak orgánumát. A *Valóság*²⁰ és a *Válasz* indulásakor a még csak egy számmal jelentkezett kommunista *Forum* érdemel említést. Nem szabad elfelejteni a *Szép Szó* 1945-ös Almanachját. Annál kevésbé,

¹⁶ Az 1946-os vita teljes szövegét lásd Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet 1945–1949. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Szerkesztette Vida István. A jegyzeteket készítette Vida István és Nagy Endre. Budapest: Magvető, 1986. 83–118.

¹⁷ Kérdések a *Válasz* körül. Széchenyi Ágnes beszélgetése Márkus Istvánnal. *Kortárs*, 1986/8. 106–125.

¹⁸ A *Magyarok* indulásáról lásd Czibor János: Egy nemzedék berendezkedése. [A *Magyarok* tizennégy számáról.] *Valóság*, 1946/október, 31–39. és Németh G. Béla: *Hét folyóirat 1945–1950*. Alföld Könyvek. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000. 11–19. Németh G. Béla a következő folyóiratokat értékeli: *Magyarok*, *Sorsunk*, *Válasz*, *Újhold*, *Valóság*, *Forum* és *Társadalmi Szemle*.

¹⁹ Az *Újhold* indulásáról és működéséről lásd az alapító szerkesztők következő munkáit: Lengyel Balázs: *Két sorsforduló*. Budapest: Balassi, 1998. és *Lengyel Balázs leveleskönyve*. Budapest: Enciklopédia Kiadó, 1999, illetve *Nemes Nagy Ágnes levelesládája*. Szerk. Lengyel Balázs és Kerék Vera. Bibliotheca Hungarica. Budapest: Belvárosi Kiadó, 1995. A folyóirat indulásáról: Erdődy Edit: „Hároméves irodalom”. In: *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*. Szerkesztő Szegedy-Maszák Mihály és Veres András. Budapest: Gondolat, 2007, 438–453. Az *Újhold* poétikai jelentőségéről lásd Kabdebó Lóránt: *Az Újhold költői*. Békéscsaba: Békés Megyei Könyvtár, 1988, Schein Gábor: *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*. Budapest: Universitas, 1998.

²⁰ *Valóság* repertórium, 1945–1948. Összeállította Vida Sándor. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, [1974]. A repertórium bevezetőjét Lukács Sándor írta. A folyóiratba elsősorban húsz év körüli paraszti származású ifjak írtak. Publikált a lapban Károlyi Mihály is („Emlékezés az úri Magyarországra”, 1946/1–2, 1–11.). Pályakezdő történelemszövegekből és irodalomtörténelemszövegekből „egész csoport tolongott” a folyóirat körül (Spira György, Heckenast Gusztáv, Klaniczay Tibor, Fekete Sándor, Kőpeczi Béla, Ember Győző, Sándor Pál). A többször vagy jelentősebben publikáló szerzők között volt Csécsy Imre, Czibor János, Fekete Gyula, Fekete Sándor, Járdányi Pál, Király István, Lakatos Imre, Lukács György, Márkus István, Mérei Ferenc, Sipos Gyula, Varga Jenő. Megindulásától, 1945 szeptemberétől a *Valóság* „Az új értelmiség folyóirata” alcímmel jelent meg, 1948 februárjá-

mert néhány *Válasz*-szerzővel is találkozunk oldalain. Most már nem számított, hogy a két folyóirat korábban egymás riválisa vagy olykor ellensége volt: a *Szép Szó* alkalmi kiadása nívós és demokratikus irodalmi fórumot jelentett, a *Magyarok* mellett az egyik első a háború után.²¹ 1945-ben újraindult a korábban döntően konzervatív szellemiségű *Új Idők* is. Maradt a cím, de a lap értékrendje megváltozott. Az élén Kassák Lajos, majd Benedek Marcell, illetve Fodor József állt. Meg kell említenünk a pécsi *Sorsunk* 1945-ös újraindulását²² és a Magyar–Francia Társaság kiadásában megjelenő, 1946-ban induló *Nagyvilágot*. A *Válasz* újbóli megjelenése után, 1947-ben indult az *Alkotás*, a *Kortárs*, a szegedi *Tiszatáj*²³ és végül 1947 decemberében a következő történelmi korszak meghatározó és majdnem egyeduralgó irodalmi folyóirata, a kommunista *Csillag*.

A *Választ* Illyés Gyula vitte tehát tovább. De vajon miért nem a *Nyugat* újraindításáról esett szó a háború után? Hiszen Illyés, aki folytatta most a *Választ*, a háború alatt a *Nyugat* örökségét vállaló, tipográfijában teljes egészében megegyező, sőt Beck Ö. Fülöp emblémáját is magán viselő, bár önálló évfolyam-számozással induló *Magyar Csillag* szerkesztője is volt. A *Nyugat* továbbvitelén gondolkodó fiatalok számára – az élen Ottlik Gézával – magától értetődő volt Illyés joga a folytatásra.²⁴ Vagy ha a *Nyugatot* folytathatatlannak ítélték, miért nem a *Magyar Csillagot* vitte Illyés tovább?

A magyarázat kétséget kizáró: az Illyés képviselte írócsoport számára a feladat nem csak irodalmi volt. A *Válasz* régi koncepciói – Németh Lászlótól kezdve – az irodalmi műveknek „irodalmon túli” szerepet szántak. A népi irodalom legsajátabb műfaja a *fejlődésregény* – a reprezentatív szociográfia, a *Puszták népe* is az – és most végre eljött a szándékok, a vágyak, a tervek és remények megvalósításának történelmi ideje. Kifelé a szegénységből, az anyagi és szellemi szűkösségből, az éhségből, az eleve elrendelt sorsokból, a determinációból.

Illyés a háború után valóban nem hozta elő a *Nyugat* újraindításának tervét. De arról van dokumentumunk, hogy megvalósíthatóknak, de legalábbis meggondolandóknak tartotta

tól „A népi kollégiumok folyóirata”-ként. A *Valóság* első 12 számának kiadója a MADISz volt, 1947 júniusától a NÉKOSz, 1948 júniusától a megszűnésig a „Valóság” Szövetkezet.

²¹ A *Szép Szó* újraindítására tett kísérletről lásd Az új magyar demokráciáért. Ignotus Pál és Lukács György levélváltása 1945/46-ból. *Kritika*, 1985/4. 9–14. és Nagy Csaba: Kísérletek a betiltott *Szép Szó* újjászervezésére. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985. LXXXIX. évf. 4–5. szám 520–527.

²² László Lajos: *Sorsunk. A pécsi Janus Pannonius Irodalmi Társaság folyóirata*. Pécs: Városi Tanács, 1966.

²³ Gyuris György: *A Tiszatáj fél évszázada 1947–1997*. Szeged: Somogyi Könyvtár, 1997.

²⁴ Ottlik Géza írta meg a *Nyugat* újraindításának meg nem valósult tervét *A másik Magyarország* címmel 1981-ben, még Illyés Gyula életében. Visszaemlékezésében Ottlik elmondja, hogyan keresték meg 1945 elején, a megmaradt beadvány szerint január 16-án, tehát még a főváros felszabadulása előtt Némethy Károlyt ideiglenes polgármesteri hivatalában, a Tárogtató utcában. „Miért volt olyan sürgős, és olyan fontos, hogy megindítsuk a *Nyugatot*? Miért? Ilyen botorságot egyikünk sem kérdezett. Csak arról volt némi vita, hogy számítsuk-e be a három »álneves« Magyar Csillag-évet, s ne a harmincötödik, hanem a harmincnycadik évfolyamként induljunk. Mi emellett érveltünk, Németh László szintén, Illyés Gyula habozott. Ő már úgyis átadja Örleynnek, nekünk, fiataloknak a szerkesztést, öreg hozzá, mondta. [...] Babits jogutódja, örököse Illyés volt, a technikai szerkesztő – mindig is – Gellért Oszkár, és persze Schöppfint terveztük mindnyájunk fölé.” A lap feltámasztását „egzisztenciális” parancsnak érző aláírók Berény Róbert, Dessewffy Gyula, Márffy Ödön, Ottlik Géza, Tolnai Gábor, Vas István és Vilt Tibor voltak. De a *Nyugat* szellemiségéhez közelállóknak gondolta Ottlik az akkor még csak Örleyn keresztül ismert fiatalokat, Lengyel Balázst és Nemes Nagy Ágneszt és külföldön rekedt muzsikusz barátját, Koromzay Dénest. *Kortárs*, 1981/6. 835–843.

a *Magyar Csillag* felelevenítését.²⁵ De inkább bizonytalanság vagy bizonytalankodás jellemezte az erről való gondolkodást. Egy levelében Németh László így reagált a tervekre: „A *Csillag-Válasz* ügye úgy látom, benned nem forrt ki egészen, márpedig annak első-sorban a gazdák lelkében kell kialakulnia.”²⁶ A gazda szó egyértelműen utal Illyés „birtokosi jogaira” és irányító szerepére. Nélküle semmi sem történhetett. A tervezést illető heti, sőt napi rezdülésekről is beszámol Németh László levelezése.²⁷ Innen tudjuk azt is, hogy később már Illyés is határozottabb volt: „A *Válasz* mellett állapodtunk meg. Az irányítást egy ideig én vállalnám, s szeretném Sötért az egyik tényleges szerkesztőül” – írta Németh Lászlónak.²⁸ A közös bizakodó hangot a parasztpárt elnökének, Veres Péternek egy levele akasztotta meg 1946 tavaszán, akkor, amikor már javában folyt a folyóirat tervezése: „A folyóirathoz papír és pénz nincs. Könyvkiadás és folyóirat nincs és egyelőre nem is lehet.”²⁹

Németh László ennek ellenére egyre inkább bizakodott. Sárközi Mártát mindenestre erősen készítette a szerepvállalásra: „A folyóiratot okvetlenül csinálja meg. Sötérre, Bibóra és magára kell építeni. Illyés periodikus természete szerint villámoljon és füstölödjön fölötte.”³⁰ Nem sokkal ezután – hiszen az ő természete is periodikus, sőt, sokkalta változókényebb volt – mégis és újból, Németh is lemondónak mutatkozott. A hírek bizonytalanok, inkább pletykák jutnak el hozzá – Németh ekkor Hódmezővásárhelyen –, saját helyzete is kétes: „A folyóirat alkalmasint nem lesz meg. Illyés kezdeményezné is, el is illanna belőle. Sötérral próbálkoztam beszélni róla, de nem jött el a találkozóra. Bibót vidékre helyezik. Maga egyedül mégsem csinálhatja.”³¹ Azt, hogy Sárközi Márta egyedül képes lenne szerkeszteni a lapot, intézni ügyeit, nem hitte. De ne legyünk igazságtalanok, ekkor még senki sem tudta, hogy az előző szerkesztő feleségéből, Molnár Ferenc lányából a magyar irodalom egyik legintelligensebb, legbátrabb szerkesztője és legönzetlenebb szervezője, támogatója lesz. A háromgyerekes özvegy az anyagi megrokkánást is vállalta, a Nyúl utcai villát és az apjától, az amerikai emigrációból érkező csomagokat is ráköltötte a *Válaszra*, a folyóirat nyomdászamláira, szerzői gárdájára és holdudvarára. De nemcsak az anyagiakról van szó, hanem arról a tartalmi munkáról, szemléletről, amit a *Válaszban* képviselni tudott.

Végül Sárközi Márta Nyúl utcai teraszán alapították meg az új folyóiratot. Ez alkalmából a szerkesztő asszony emlékezete szerint csak Veres Péter, Németh László, Bibó István és Keresztury Dezső voltak jelen. (A visszaemlékezés szerint Illyés tehát nem volt ott.) A második alkalommal már népesebb társaság volt együtt, ott volt Farkas Ferenc,

²⁵ 1945. november 6-án ezt írja Németh László: „A Magyar Csillag felelevenítését, úgy ahogy írod, okos dolognak tartom. Széthasításunkra álnevek alá: eszembe jut az én tavaszi tervem. Folyóiratot akartam indítani [...] s annak minden cikkét, beszámolóját, regényét, drámáját stb. én magam írtam volna, más-más álnév alatt, más-más egyéniség maszkjában [...] Most meglep, hogy te is hasonló dologra gondolsz.” *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte Németh Ágnes. A jegyzeteket írta Grezsa Ferenc. Budapest: Magvető és Szépirodalmi, 1993. 488.

²⁶ Németh László Illyés Gyulának 1946. január 10. körül. Uo. 515.

²⁷ Illyés Gyula levelezése még nagyrészt kiadatlan, az MTA Irodalomtudományi Intézete Illyés Gyula Archívuma őrzi.

²⁸ Illyés Gyulától, 1946. január 25-én. Uo. 522.

²⁹ Veres Pétertől, 1946. március 20. Uo. 532.

³⁰ Németh László levele Sárközi Györgynének 1946. április 10. Uo. 539.

³¹ Uo. 540.

Fülep Lajos és jó néhány Eötvös-kollégista is.³² Ez alkalommal már Illyés beköszöntőjének kéziratát vitatták.

A *Válasz* programja

Az idő kérdései – ez Illyés programcikkének címe. Az első bekezdés főhajtás, „melyet szép jelképként betű fölé hajolva mindenkinek akaratlanul el kell végeznie Sárközi György emléke előtt”. S az átkötés: „ott folytatjuk, ahol ő abbahagyta.” Egyenes ági a folytatás, de itt meg kell állnunk egy pillanatra.

1938 júniusában, a búcsúzásakor – igaz, nem hangsúlyosan, de a folyóiratba tett előfizetési felhíváson és magánlevelekben is – a *Kelet Népet* jelölték meg a *Válasz* utódjaként. Az éves előfizetőknek is a *Kelet Népet* küldték tovább. A folyóiratszámokba illesztett reklám lap is Sárközi Györggyel hirdette a *Kelet Népet*, ő azonban a valóságban nem szerepelt a kiscgazdapárt támogatta folyóirat szerkesztői között. A magát „a népi demokrácia ideológiai lapjának” mondó folyóirat csak alibi folytatás volt, ha egyes szerkesztők, különösen Féja Géza személyi ambíciói ezt kívánják is.³³ Az is mutatja a *Válasz-Kelet Népe* szál gyengeségét, hogy rövidesen válságba került a *Kelet Népe* is, és csak 1939 decemberében, Móricz Zsigmond szerepvállalásával kezdődött új korszak a folyóirat életében. Mindenesetre beszédes a háború utáni hallgatás is: Illyés a beköszöntőben említést sem tett a *Kelet Néperől*.

A hangsúly tehát a régi folyóirat folytatásán van, a politikai alaphelyzet azonban gyökeresen új. Mennyiben? Csata-folyóiratnak szánták ismét, egy ügy szószólójának? Hol húzzák meg a választóvonalat irodalom és politika között? Illyés a bevezetőben körülírással felel. A világgégés előtt „az eszmék szabadjukra, tán csak a papírsárkány fonálának kötöttségével repdestek az események előtt. Most az események indultak meg, hagyták maguk mögött az eszményeket és a szép terveket. Ha a magyarság haladása végre az eszmék és események arányos ütemén folya, ha a magyarság minden rétege magyarázat nélkül értené az »idő szavát«, s az időnek is meglett volna a magyar szótára, s végül, ha irodalom és élet nálunk nem a kiváltság és a kizártság viszonya volna, ez az írói csoport – kétségtelen eredményével, a szegényparasztság politikai útrairindításával – befejezettnek tekintené feladatát, s ismét az íróknak abba az összességébe jelentkeznék, ahol csak érdem s tehetség alakíthat tábortokat. De változatlanul gazdát kívánnak az előbbi feladatok; ezek kötelezik ezt az írói csoportot, hogy – épp a megteremtendő egység meggyorsítása végett – külön lépjen elő, kénytelenül ott folytatva vagy kezdve újra a munkát, ahol már-tírhálalt halt szerkesztőjével abbahagyta.”³⁴

A lényeg nem pusztán a földkérdés, a földosztás – bár ennek a történelmi eseménynek

³² Lásd Sárközi Márta visszaemlékezését itt a kötetben.

³³ Féja Géza egy kényes pillanatban mentegőzésével lényegében megtagadta Sárközi Györgyöt. 1943-ban megjelent *Nagy vállalkozások kora* című könyvében csak a függelékben említette Sárközi munkásságát, mondván, hogy töredékes életmű alapján kellene ítéletet mondani róla, s ezt nem akarja. Sárközi ekkor már rajta volt az elbocsátandók listáján mint „értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó alkalmazotti” és rövidesen nyugdíjazták. Kiss István: *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Irodalomtörténeti Könyvtár, 35. Budapest: Akadémiai, 1980. 72.

³⁴ *Válasz*, 1946/1. [október] 1–4.

aligha túlbecsülhető a szimbolikus jelentősége. (Nem véletlenül került az első számban előkelő helyre Márkus István szociológiai riportja, a *Földosztás Gebén*.) Illyés további magyarázatát is adta a folyóirat-indításnak: „Nagyon is hiszékenyek volnánk, ha azt hinnénk, hogy egy olyan országos cselekmény, mint egy gazdaságilag és korszerű műveltség dolgában változatlanul nincstelen népréteg földhöz juttatása pusztá telekkönyvi bejegyzéssel befejeződik. [...] A feladat egyszerre gazdasági és szellemi.”

Illyés programcikke túlnyomó részében állító-kifejtő. Nem vitázik senkivel, nem reflektál másokra. Kijelentette, hogy a folyóirat továbbra is szépirodalmi orgánus lesz.³⁵ De az írás, programadás utolsó bekezdésében hangot vált, és harcosan zárja mondandóját. A reformkor óta közismert gondolatot idéz fel, s vezeti le belőle az írócsoport „külön” feladatát. „Az irodalom talaja a nyelv; a nyelvénélünk a nép szelleme. Merészjeljük hinni, hogy van magyar észjárás, van dolgozó észjárás, és hogy e kettőt már csak egymás mellé kell tenni.” A szövegben utal a munkássággal való természetes szövetségre, de ezt nem fordítja le a politika nyelvére, nem említi a kommunista párttal való együttműködést, mert mint mondta, a folyóirat nyelve nem a pártpolitikáé. Érdemes megfigyelni, hogy a szövegben Illyés messzire dobta egymástól a pártpolitikai szempont tagadását és a munkássággal való szövetség gondolatát.

Pedig ekkor nemcsak irodalmi, hanem politikai szerepre is vállalkozott Illyés. Egyike volt a Nemzeti Parasztpárt vezetőinek.

Illyés Gyula életének egyik legizgalmasabb korszaka volt az 1945-öt követő néhány év. Még azt sem tudták a pesti oldalon, él-e Illyés, amikor egy karszalagos rendőr jelentkezett budai lakásán, s kérte, menjen le a pasaréti előljáróságra, mert már megalakult a Nemzeti Parasztpárt, s távollétében egyik vezetőjévé választották.³⁶ Amikor először átjutott Pestre, és felkereste a párt Andrassy úti székházát, visszautasította a vezetői szerepet. Ám kilépvén az irodából, egy falragaszon állt meg a szeme. „A párt öt vezetőjének neve közt a magamét láttam” – írja naplójában.³⁷ Vívódott a szereppel. Nem ő jelentkezett a feladatra, a háború előtti *Szabad Szó* szerkesztőit tették meg a párt vezetőinek. De a feladat logikusan következett irodalomfelfogásából, az írói-mozgalmi szerepből. Végül elvállalta a tisztséget. „Ide-oda billentve a mérleget” egész évben foglalkoztatta pártbeli szerepe, kötöttsége.³⁸ Ekkori felfogásának szemléletes és pontos foglalata ez a naplóbéli metafora: „Ez a világ – a mai valóság – még csak úgy enyém, mint a szobrásznak a kötömb. A benne rejlő szobor az enyém. Nemcsak a magamé; a művet másokkal együtt kell kibontanom, mindazokkal, akik ismerik a tervet, de ismerik a kő sajátságait is.” A lendület magával ragadta. „A lét olyan volt akkor, mint hajótörés után egy pusztá sziget. Akik összetaláltak, összeöleltek, minden élő ember ráadás volt.”³⁹ Aki élt, már tervezett.

³⁵ A *Válasz* végül nagyon is „vegyes” folyóirat lett. Mint már jeleztük, nagyon egyoldalúan szokta emlegetni az irodalmi emlékezet, monográfiánk ezt akarja korrigálni, az eredeti arányokat visszaidézve a sokféléseget akarja jelezni.

³⁶ Kabdebó Lóránt beszélgetése Illyés Gyulával. In: *A háborúnak vége lett*. 155.

³⁷ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 350. Az NPP öt vezetője: Veres Péter, Kovács Imre, Erdei Ferenc, Darvas József és Illyés Gyula voltak. A párt országos vezetőinek azokat nevezték meg, akik a *Szabad Szó* 1944. március végi betiltásáig a lap irányítói voltak.

³⁸ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. 395.

³⁹ Uo. 349.

S nem is csak a parasztpártiak, hanem a kommunisták is nagyon komolyan építettek Illyés Gyulára. Illyés az ellenzékéből vagy emigrációból jövő kommunista politikusok számára az egyik legmértánylandóbb szereplő volt. Révai József az 1944 végén a debreceni nemzetgyűlésben mondott első beszédében Petőfi Sándorral és Ady Endrével emlegette egy sorban Illyés Gyulát.⁴⁰ (A beszéd százezres példányban – brosúra-formában – is megjelent, emlékszik Illyés Gyula.⁴¹)

Illyés Gyula tevékeny volt. Az ország nyugati részén még harcok folytak, amikor 1945. március 31-én egy röpiratot tett közzé a *Szabad Szóban*. *Levél vidékre. Munkába rögtön!* – állt a cikk élén. A felszólító mondatok hónapjait élte az ország. Magától értetődött, hogy Illyés szólítsa meg a parasztságot, azt a társadalmi osztályt, amelyet a *Válasz* képviselt. „A magyar nép sorsának új fordulója előtt áll, ezt érezzük mindnyájan, ezt hangoztatjuk. De ne hitegessük magunkat: amit kaptunk, nem a mi érdemünkből kaptuk” – adta meg a hangot Illyés. Nem fért volna össze a vezércikk-műfajjal, ha a nemzet bűnrészességét itt kezdte volna elemezni, de mégis utalt rá. Tömeglélektani érzékenységgel fogalmazott írás. Sorsforduló előtt állunk – ez az *intonáció*. „Nincs iga, nincs szerszám, nincs vetőmag [...] A saját földünkön is az éhínség fenyeget bennünket. [...] Az állatállománynak jó, ha egytizede megvan. [...] Ismerek községet, ahol a tavalyi ötszáz tehénből mindössze hármat hagyott meg a háború, a nyolcszáznyi lóból pedig egyetlen egy kivénhedtet.” Negatív eposzi *enumeráció* ez, a potenciális győztes osztály most még vert sereg. A feladat nagy, pontot tenni a magyar paraszt sok évszázados perének végére. S tegyük hozzá: ezzel egyidőben újjá is építeni nemcsak a mezőgazdaságot, hanem az országot. És nem lehetett *deus ex machinára* számítani.

1945. március 15-én kezdődött meg a földosztás. Másfél évvel később a bevezető írás csak áttételesen reagált a következményekre: „ezzel a munkával, ezzel az áldozattal szolgálunk majd rá a földre. Ez lesz az igazi ára és bére. Ez lesz a vizsgálója is. Ezzel mutatjuk meg, amit a régi urak annyiszor kétségbevontak, hogy méltók vagyunk-e rá” – fejezi be Illyés a gondolatmenetet. A *Válasz* már az első számban és ettől kezdve folyamatosan foglalkozott a földosztás körülményeivel, következményeivel, a műfaji skála tanulmánytól a versen át a jegyzetig terjedt, a megszólalók között író, szakértő, helyi tanár, Eötvös-kollégista is volt. Erős tematikai vonulatot rajzolnak ki ezek az írások.

Ám nemcsak a *toborzó*, egészen másfajta szerep is hárult Illyésre a háború befejezése utáni hetekben, hónapokban. A programcikk utolsó bekezdését idézzük. „Mindez csak határvonás és a határvonás még nem harc, főképp, ha feladatot övez. De ragaszkodunk e határon belül a háborítatlanságnak ahhoz a jogához, amely minden jó szándékú munkának kijár. Hitünkben vagyunk annyira forradalmárok is, alázatosak is, hogy hibáinkat belássuk. Voltak tévedéseink; nyilván lesznek is. De erőnk is van, hogy a tanulságot el-

⁴⁰ „Kell bírálni a magyar értelmiséget is sok minden mulasztásért, sőt büneiért is, ugyanúgy, mint ahogy a legtöbb magyar társadalmi osztályt és réteget lehet és kell is bírálni. (*Úgy van!*) De az az egy bizonyos, hogy új Magyarországot értelmiség nélkül vagy ellene, felépíteni nem lehet. (*Éljenezés és taps.*) Az értelmiségnek nem a vádlottak padján, hanem a magyar demokrácia táborában, a magyar nemzeti egységfrontban van a helye. (*Úgy van! – Éljenezés.*) Ismétlem, sok hiba terheli ezt az értelmiséget, de Móricz Zsigmond, Szent-Györgyi Albert, Bartók Béla, József Attila, Illyés Gyula nevei bizonyítják, hogy a Bolyaiak, Petőfiék, Adyak és Eötvös Lorándok fajtájának nem szakadt magva. (*Úgy van! – Éljenezés.*)” *Az Ideiglenes-nemzetgyűlés Értesítője*. Budapest: Athenaeum r.-t. könyvnyomdája [é. n.] 22.

⁴¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. 349.

sősorban mi magunk vonjuk le. Érezzük felelősségünket.” Határozott hang, hangsúlyos helyen. Nézzünk a sorok mögé, miért kellett védenie Illyésnek az indulás pillanatában az írócsoportot. Kinek a nevében használja most a többes szám első személyt? Ez nem ugyanaz a hang, mint amikor a parasztság szószólójaként beszélt. A „többes szám” most véd. A kortárs olvasónak egészen egyértelmű volt, mire és kire, milyen tévedésekre gondol. Elsősorban a *Válaszban* visszahozott két író, Szabó Lőrincet és Németh Lászlót akarta védeni és az irodalomba visszahozni Illyés Gyula. De a mondat nem egyértelmű, többféle olvasata lehet. Gondolhatott akár a 30-as évek népi–urbánus vitájára is, s ennek a vitának feléledésére, a baloldali szociáldemokraták támadásaira.

Két könyv alakban megjelent komoly támadás érte a *Válaszhoz* kötődő írókat a folyóirat megjelenése előtt. Az elsőt Horváth Zoltán⁴² – akkor a *Népszava* külpolitikai rovatvezetője – jelentette még 1945-ben. A *Hogy vizsgázott a magyarság* című 62 oldalas vékony könyvben Horváth ítéletet mondott a háborút megelőző negyedszázadról: „burkolt fasiszta kormányzat” uralmáról beszélt, s gyanúba keverte a népi írók közösségét is.⁴³ Mint szemtanú tett „vallomást”. Vádolta a népi írók „falukutató” csoportját: „maguk a közvélemény hivatott formálói, irányítói, a magyar írónemzedék kitűnőségei vállalkoztak arra, hogy Gömbös Gyula kormányának és politikájának részben propagálói, részben fedezői – hogy ne is mondjuk: falazói – legyenek. Az egyszerű polgár, kisiparos, sőt maga az értelmes és iskolázott munkás is joggal gondolkodóba esett, s kezdte komolyan venni Gömbös Gyulát, mikor azt látta, hogy a magyar szellemi élet néhány kiváló képviselője is kiáll mellette. Itt kezdődött a magyar írástudók árulásának gyászos folyamata.”⁴⁴ Név szerint két író említett Horváth Zoltán, Szabó Lőrincet és Erdélyi Józsefet, mint akik „szuggesztív tehetségük minden erejét a szélsőjobboldali, tehát a kulturálatlan, durva és brutális erőszak szolgálatába állították, s ezzel végleg elvesztek a magyar kultúra számára.”⁴⁵ Szabó Lőrinc beletartozott egy másik megvádolt csoportba is, az újságírókéba. Horváth Zoltán az Est-konszern lapjait „prostituáló és méregkeverő központnak” nevezte, éppen Gömbös politikájának népszerűsítéséért. Emlékeztetünk rá: Szabó Lőrinc lapja, a *Magyarország* adott teret az Új Szellemi Front vitáinak 1935-ben.⁴⁶ Feléledtek az év-

⁴² Horváth Zoltán (1900–1967), újságíró, műfordító, történész, Sárközi Márta első férje. 1946-ban Imrédy Béla perében a Szociáldemokrata Párt nevében ő tartotta a politikai vádbeszédet. Lásd kiadatlan életrajzi visszaemlékezését. MTA Kézirattára, Ms 5330/29. Különös tekintettel 94–97.

⁴³ A Horthy-rendszer megítéléséről szóló viták irodalmának összefoglalását lásd Püski Levente: A Horthy-rendszer jellegéről. *Rubicon*, 2001/10. – 2002/1. 31–37. Az áttekintő írás nem ismerteti Bibó megítélésünk szerint igen markáns álláspontját. Bibó István 1978-ban magánlevélben küldte el Borbándi Gyulának a népi írói mozgalom monográfiájához fűzött megjegyzéseit. A következőket írja Bibó „... pontos definíció talán az volna, hogy a Horthy-rendszer indulásakor és befejezésekor félfasiszta-rendszer volt, a közbülső konszolidációs időben pedig konzervatív rendőrállam.” *Bibó István válogatott tanulmányok* Harmadik kötet 1971–1979. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Szerkesztette Vida István. A jegyzeteket készítette Vida István és Nagy Endre. Budapest: Magvető, 1986. 310.

⁴⁴ Az Új Szellemi Front értékelését lásd Lackó Miklósnál: *Válságok – választások*. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest: Gondolat, 1975. 52–170. A vita kapcsán megjelent szövegeket közli, és a vitát értékeli Szabolcsi Miklós *József Attila Összes Művei* III. kötetében. Budapest: Akadémiai, 1958. 157–166. és 376–408.

⁴⁵ Horváth Zoltán: *Hogyan vizsgázott a magyarság?* Budapest: Népszava, 1945. 23.

⁴⁶ Horváth Zoltán Lukács Györggyel is vitába szállt a népi írók megítélésében. Lukács könyvét – *Írástudók felelőssége*. Budapest: Szikra, 1945 – kritizálta, amiért az „türelmesen, jóindulattal és gyakran már-már segítő útmutatással”, lehetséges szövetségesként szólta a népi írókról és a „sebész brutalitását” kérte számon a korszak kultúrpolitikusain. H. Z.: *Írástudók felelőssége*. *Szocializmus*, 1945/augusztus 62–64.

tizeddel korábbi történések, 1945-ben azok és a háború alatti megnyilvánulások és viselkedések megítélése napirenden volt.

A másik, kegyetlenebbül kritikus könyvet – *Írástudók árulása – Írástudók helytállása* – Faragó László⁴⁷ írta. A könyv ugyancsak a *Népszava* kiadásában jelent meg a Szocialista kiskönyvtár című sorozatban, 1946 őszén,⁴⁸ közel egy időben a *Válasz* indulásával. A könyvet Faragó László lánya emlékének ajánlotta, akit 1945 januárjában öltek meg. Nem állítjuk, hogy a könyv indulatát elsősorban a személyes tragédia motiválja. Azért nem, mert Faragó publicisztikai működésének kérlelhetetlen hangja korábról ismerős. A könyv sorsa igen érdekes. Megjelenését követően a két munkáspárt közös megegyezésével kivonták a forgalomból.⁴⁹ Ez a könyv nemcsak a rendszer, de egyenként és nagyon részletesen személyek működését is mérlegre tette. Szabó Lőrincet és Erdélyi Józsefet hangsúlyosan bírálta, Szabó Lőrincet egyenesen „fasisztának” mondta. Még a népi írók mozgalmanak két emblematikus alakját, Féja Gézá, Kovács Imrét elmarasztalta *szociográfiáik* „publicisztikai könnyedsége” miatt, „pakfon-mozgalom” jelzővel illetve munkásságukat. Veres Péter említésénél azt tette szóvá, hogy az „ellenforradalmi Magyarország fasiszta szárnyának reménysége és büszkesége lett”, cikkei Milotay lapjában, az *Egyedül Vagyunk*-ban is megjelentek.⁵⁰ A rasszistának mondott Illyés Gyulát pedig azért támadta Faragó László, mert Babits-csal csúf titok kötötte össze, a József Attila elleni, kisebbségéből fakadó szövetség. Azt is állította Faragó, hogy Illyés a fasiszta ízű, földimádó, antiurbánus orosz romantika propagálója volt.⁵¹ Kodolányi sem kerülte el figyelmét, Németh Lászlóról megvetően annyit írt csak, hogy róla nincs mondanivalója, s akit a „kétes szellemiségű kollégiumok vidékén” látott akkortájt felbukkanni.⁵² Az idézetekből is nyilvánvaló, hogy milyen szélsőségesen kritikus, a kommunista szövetségi politika számára is kifejezetten kényelmetlen könyvről volt szó. Mindkét párt részéről érthető, hogy terjesztését leállították.

1945 tavaszán-nyarán egyre-másra készültek a háborús bűnös-listák, elégséges adatok híján bemondásra, kiszámíthatatlan következményekkel. Illyés szót akart emelni a *Szabad Szóban* az íróársakat érő fenyegetések miatt, cikke azonban az asztalfiókban maradt.⁵³

⁴⁷ Faragó László (1896–1967), ügyvéd, újságíró. 1919-ben a Vörös Hadsereg tisztje volt. 1945 után a Pénzügyintézeti Központ vezérigazgatója. Tagja volt a párizsi békeküldöttségnek. 1967-től az ELTE JTK c. docense.

⁴⁸ Faragó László: *Írástudók árulása – írástudók helytállása*. Budapest: Népszava, 1946. 71.

⁴⁹ A könyv sorsáról lásd Molnár János: *A Szociáldemokrata Párt művelődéspolitikája 1944–1948*. Budapest: Kossuth, 1988. 157; Faragó László: *A demokrácia kiltásai. Egy politikus írástudó gondolataiból*. Budapest: Magyar Lajos Alapítvány, 1998. 39. és 48.

⁵⁰ Uo. 59. Milotay István és Veres Péter viszonyáról lásd Széchenyi Ágnes: „*Sznobok és parasztok*”. *Válasz 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek*. Budapest: Argumentum, 1997. 139–143.

⁵¹ Faragó: *Írástudók árulása – írástudók helytállása*, 69.

⁵² Uo. 113.

⁵³ „A felelősség tudatában” In: *Itt élned kell II*. Budapest: Szépirodalmi, 1976. 302–307. és 644–645. Lásd még: Írói igazoltatások és egyebek. *Szabad Nép*, 1945. május 13. A Nemzeti Parasztpárt levéltári anyaga szerint Rákosi Máttyás, Szakasits Árpád, Tildy Zoltán és Kovács Imre pártközi értekezleten határozott az írók és művészek igazolási eljárásának felfüggesztéséről. Párttörténeti Intézet Archivum, 284. f. 13. ö. e. l. k. Idézi Standeisky Éva: *A Magyar Kommunista Párt kultúrpolitikája, 1944–1948*. Négy évtized 11. Budapest: Kossuth, 1987. 25.

Sorolhatnánk tovább az írói igazolási eljárásokat, most csak jelezzük azt a hangulatot, amelyben a *Válasz* megindult és szerepet vállalt.⁵⁴

⁵⁴ Az írói igazoltatásokról és azok leállításáról lásd Keresztury Dezső visszaemlékező interjóját: A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy Keresztury Dezső emlékezett rá. Harsányi István magnós beszélgetése. *Holmi*, 2006/4. 508–509. A visszaemlékezésben Keresztury egyértelműen elmarasztalja Szabó Lőrincet, 1944-ben egy emlékezetes telefonbeszélgetésükben azt mondta neki „Lőrinc, mégse foglak levágni a kötélről, ha éppen oda-kerülsz. Ezzel váltunk el akkor. Haragudtam rá. De hát az volt a meggyőződésem, hogy egy újraépülő Magyarországnak, demokráciának nem az az első dolga, hogy a pacsirtákat megfojtogassa.” Az igazolóbizottságban aztán Szabó Lőrinc ügye Keresztury elé került. „Nem tudtak akkor még dönteni, én meg azt mondtam, aki időt nyer: életet, s elmentünk Révaihoz, s elmondtuk neki is, hogy ez így nem lesz jó, mire Révai, aki okos ember volt, pillanatok alatt átlátván a helyzetet és a kérdés fontosságát, azt mondta: jó, úgy fogjuk megoldani a dolgot, hogy az írók kérdését intézzék az írók, maguk közt. Majd az írószövetség fogja lefolytatni ezeket a vizsgálatokat; mit ért egy politikus ahhoz, ki hogyan, miért szólt.”

ILLYÉS GYULA

„Szaporodnak az előre köszönők.

Az emberek tekintetéből látom, milyen ló került alám, van alattam: hova nyargalhatnék föl, ha csak egy kicsit is elengedném a kantárt. Tegnap S. a kezembe nyom egy százezres példányban megjelent füzetet: Révai a debreceni nemzetgyűlés színe előtt Rákóczi-val, Kossuth-tal, Petőfi-vel említ egy sorban. Most megőrizni a nyugalmat és az emberséget.” (Illyés Gyula)

A *Válasz* újraindulását Illyés Gyula erkölcsi és szellemi tekintélye tette lehetővé.

A felszabadulás napjaiban nyilvánvalóvá vált, hogy Illyés Gyulának az irodalmi és irodalomszervezői munkásságából fakadóan, és nem mellékesen származásától sem, igen magas az erkölcsi tekintélye és reprezentatív szerepe. Illyés a feltörekvő paraszti fiatalság lehetséges eszményképe volt. Egyszerre volt felemelő és nyomasztó, amit a feladat, amit a szerep rárótt. Több területen alkotott addigra maradandót: költészetben, szociográfiában, esszében, a szerkesztésben és a műfordítás terén. Baloldali emigránsként évekig élt Franciaországban. A korszak „írófejedelme”, Babits Mihály emelte maga mellé szerkesztőnek, szinte ráhagyta a *Nyugatot*. Az 1945-ös politikai fordulat a magasba emelte. Illyés határozottan *felszabadulásnak* élte meg az eseményeket. Az új berendezkedés ideológiáját is világosan látta, sőt, elveivel egyet is értett. Mégis: óvatosan, bonyolult, összetett mondatban írta körül a helyzetet, igaz, még évekkel a kommunista párt hatalomátvétele előtt. „Európa népeinek most következő fél százada arra megy, hogy a nacionalizmus igazán maradi légköréből kibontódva miképp erjedjenek át külön-külön, majd együttesen a szocializmusba s azon át abba az új erkölcsiségbe, amelynek épp a szocialista eszme a legfőbb tünete.”¹ Nemesak magyar, de európai jövőnek látta vagy akarta látni ekkor a szocializmust, s legfőbb erejének az erkölcsi komponensét látta, amelynek a szocialista eszme, mint mondja, a *tünete*. Az idézett mondat egyben a külpolitikai reményre is utalt, hiszen pár hónappal korábban fogalmazta, mintsem a győztes hatalmak aláírták volna a békeszerződést Magyarországgal. A „szocialista eszme” Illyés által elfogadott, remélt, kívánt irányt ad a társadalom fejlődésének. A folyóirat által a 30-as években követett és most is folytatni kívánt irodalmi irány, „szemben a mindinkább csak irodalomká fűggetlenül irányokkal, nem az irodalmat – vagy nem csak az irodalmat – fogadta el érlelőnek, hanem az »életet«”.

A szolgálat etikája

Illyés lelkesen fogadta az 1945-ös változásokat. Minden ekkori verse erről tanúskodik. A konkrét tárgyiasság költeményei ezek. Majdnem mindig az új tapasztalatból indulnak, a külvilágból szerzett benyomásból. A gondolati versekhez idő és távolság kell. A felszabadulás: *élmény*. Nem tekintett vissza a múltba ez a költészet, az abszolút jelenben élt, nem is használta ítélkezésre a pillanatot. Izsák József állapítja meg Illyés-monográfiájában, hogy a „csöndes elégtétel” jellemzi a költő magatartását és távol áll tőle a „diadalittas mámor.”²

¹ Illyés Gyula: Az idő kérdései. *Válasz*, 1946/1. [október] 4.

² Izsák József: *Illyés Gyula költői világgépe 1920–1950*. Budapest: Szépirodalmi, 1982. 417.

Nem a múlttól beszélt, nem azokról, akiktől elvették a földet. Az új honfoglalás *ténye* és az ebből építkező jövő volt a döntő. De vajon nincs-e más oka annak, hogy mint mindenki, Illyés is hallgatott a múlttól. A földosztás igazságot hozott, de értékeket is veszejtett. Illyés is ismert kivételszerű földbirtokosokat, akik felelősséggel, példaadóan gazdálkodtak és rendszeresen ki-kinyúltak osztályukból.³

A korszak jelképe lehetne az a fénykép, amely Keresztury Dezsőt, az igazgatót ábrázolja az Eötvös Collegium tetején, amint a tetőt javítja. Ő is egy „cserepező” volt, akárha az Illyés verséből lépett volna elő. A vezető a tetőn dolgozik: ez lesz a példa, a követendő morál. A vezér, az élen álló ugyanakkor szolgál, ahogy a *Teremtény* című Illyés-vers mondja. „Ámulhattunk, mit csináltunk:/ gyűrűt vetett a mocsár!/ Óriás test emelkedett,/ foszlott róla a hínár!/ Szemet, száját, ezer lábat növeszt” Erős kollektivitás hatja át a verset. S talán még egy kis ironia is, vagy legalábbis elbujtatott félelem. Az óriás test talán fenyeget is: az óriás lehet gólem, a szabadság-isten nevével életre keltett, ám kezelhetetlen szobor. A vers dinamikáját a folytonos bizonytalanság adja: vajon magától született e teremtmény, vagy valakik életre keltették. Ki a kezdeményező, kié az akarat: a parasztpárt vezetőié, a népi íróké vagy az eddig a nemzetbe fel nem emelt osztályoké? A népi írók talán csak egy öntudatlan test még föl sem szabadult akaratának meghallói? A vers lezárásaként egészen didaktikusan egyetlen személyhez köti a mondanivalót. Egy kérdést tesz fel, s válaszol is rá: „Vezér vagy te, Veres Péter?/ Leghajszoltabb szolgáló vagy!” A végleteket sűriti két sorba, nagy feszültséget teremtve. A jelző nélküli „vezér” áll szemben a „leghajszoltabb szolgálóval”. A kérdés az erős, felkiáltójellel nyomatékosított kijelentéssel. A szolgálat etikájáról van szó – mint ebben az időben gyakorta.

Illyés tudatosan rájátszott Petőfi *A nemzetgyűléshez* című költeményére, amikor egyik versének *Az új nemzetgyűléshez* címet adta. Petőfi magára vonta a figyelmet, állt egy testület színe előtt, s azt mondta: „Hallgassátok ki intő szózatom.../ Egy ember szól, de milliók nevében!” Ez a költői képviselői szerep diadalmas pillanata. Száz évvel később is „eligazító” Petőfi: „Nem mondom én: a régi épületnek/ Dobjátok félre mindenik követ,/ De nézzetek meg minden darabot, mit/ Alapnak vesztek, s amely porhatag már,/ Vessétek azt el kérlelhetetlenül./ Bármily szent emlék van csatolva hozzá.” Mások nevében, mások küldötteként szólni: ez a népi irodalom hivatástudata. Most úgy gondolta az írócsoport, hogy megteremtődött a lehetőség arra – legalábbis ebben hisznek a felszabadulás után sokan –, hogy azok, akiknek a nevében a költők szóltak és szólnak, maguk is hallassák a hangjukat. A földosztásról szóló beszámolók, mint majd látjuk, mind-mind arra utalnak, hosszú még a folyamat, s a hírhozókra, a folyamatok tudatosítóira még sokáig szükség lesz. Nem halványult, nem kérdőjeleződött meg ez a szerep ekkor még. Egy volt a lehetséges irodalom-felfogások közül, noha az utóbbi évtizedekben leértékelődött.⁴ Illyés volt a legrangosabb képviselője a költészetben. Idézünk néhány többes szám első személyű

³ Az *Ebéd a kastélyban* oldalain kivételként említi Illyés Gyula Kornfeld Móricot, igaz, abban az összefüggésben, hogy a 4000 holdas iregi mintagazdaság birtokosa egy beszélgetésük alkalmával meghökkent a saját osztálya hatalmaskodásáról hallott történeten.

⁴ Szegedy-Maszák Mihály: Illyés és a francia irodalom. In: Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*. Budapest: Gondolat, 2007. 403–416. Az új irodalomtörténeti „kézikönyv” Illyés Gyulát önálló fejezetben kizárólag abból az alkalomból szerepeltette, hogy 1942-ben Illyés szerkesztésében megjelent *A francia irodalom kincsháza* című válogatás. A tanulmány szövege a költő közéleti szerepével való számvetést óvatosan kerüli.

vagy közösségi elvű megfogalmazás-változatot a *Válaszban* megjelent verseiből: „Megleszünk, emberek,/ megleszünk ezután is, magyarok.”⁵ Vagy: „Könyörüljete rajta, élők, emberek,/ Akiken én megkönyörültem, akiknek tettem némi szolgálatot, hogy enyhüljön/ balsorsotok.”⁶ Aztán: „Készítetek bort, jó kézfogást, födelet/ énnekem, [...] nekik, akik mint ős-lények, nagy őslény lépttel mögülem/ távolban még, de milliós szám fölmerülnek”⁷ Vagy: „bokáig bent a sárban,/ lábamon egy országgal,/ szívem, te hű, így szárnyalj/ e megmozdult világban.”⁸ Lezárásként hozzá kell tennünk az iménti idézet-gyűjteményhez, hogy reprezentatív verseiből *keveset* jelentetett meg „saját” folyóiratában. Megszólalásainak persze súlya van, akármilyen hátra teszi esetleg írását, mint az első számban „elbújtatott” észrevételeit.

A pillanatnyi idő életre hívta szövegek fölé csak azt a műfajmegjelölést írta, „Jegyzetek.” Szerénynek látszó ez a jelenlét, de súlyos. Nagyon fontos kérdésben emelt szót: a közelgő békeszerződések kapcsán. Verssel először csak 1947 februárjában jelentkezik a *Válaszban* (*Mi történe*), aztán hosszú szünet után csak 1947 második félévében, amikor a bulgáriai utazás verses dokumentumait teszi közzé két összeállításban.

Igen mozgalmas az élete. Nemcsak politikai értelemben. Sokat utazott. Több hónapig tartó utazást tett Svájcban⁹ és Olaszországban, öt hetet töltött ifjúkori emigrációja helyszínén, Franciaországban, majd egy hivatalos meghívásnak eleget téve, 1947 májusában Bulgáriát is felkereste.

Tizenkét nap Bulgáriában

Először – mintha Szabó Lőrinc versbeszédét, epikus hangját próbálgatná – éppen a vers és a próza közti különbséget rögzíti. Versben panaszkodik, amiért oly sok prózát írt akkoriban. „Már soha többé átvágás, merész/ árok-ugrás, ugratás! Szökeles,/ egy táncos lépés?/ Magyarázhatom,/ arra nem ez a tárgy az alkalom.” Mit látott Bulgáriában? Bár az utazással protokolláris kötelességet teljesített, vonzódását azzal magyarázza, hogy Bulgária is „Földművelő nép/ csaknem egészen”. A vonaton a „háromféle fülke” népe nem különül el, nem a „distanc”, nem a „külön lég” érvényesül, hanem a közös nyüzsgés, az összeparolázás. Keretes szerkezetű a versciklus, nemcsak azért, mert az utazás indítja és zárja, hanem mert a kerettel hangsúlyozta az alapélményt. *Összefoglalás*, írja az utolsó előtti vers címéül. Ebben didaktikusan, vállalt pedagógiával felel a házigazdák kérdésére, mi tetszett legjobban a tizenkét nap alatt: „Egy szóval az a szivbeli, az a / belső, nem mimelt demokrácia.../ Ti értitek tán – s vele kedvemet –/ sarkadiak, parasztkörbeliek.”¹⁰ Mintha vitte volna magával itthoni közegét, jelezve itt is a képviselési pozíciót, a felelősséget, amitől nem szabadulhat. A szokásokat, a történelmet vizsgálja, közösségi cél vezet. Ideológiai értékekkel telíti a naplót: a béke, a szabadság, a testvériség vezércsillagait látja Bulgária egén, s ezt a majdnem idillikus állapotrajzot vetíti ki – reményeiben persze és

⁵ Folyik a csoda. *Válasz*, 1947/9. 177.

⁶ Köszönet. *Válasz*, 1947/10. 296.

⁷ Parton. *Válasz*, 1948/4. 393.

⁸ E megmozdult világban. *Válasz*, 1948/4. 395.

⁹ *A reformáció genfi emlékműve előtt* című hosszúvers nem a *Válaszban* jelent meg.

¹⁰ Tizenkét nap Bulgáriában. *Válasz*, 1947/8. 139–149.

didaktikusan – Európa jövőjére. Példának látja a szláv Bulgáriát. Amikor a szófiaiak me-
tegetőznek, amiért fővárosuk szerény, s nem „világváros”, a költő felelete, ríme erre:
„de milyen arányos”. A Balkán közhelyes értelmezését is kerüli, nincs egy kéregető, s
„olvasztva-fűzve – mint a vonaton – / halad a társaság, – társadalom!” Nem hazudja azt
persze, hogy minden jó, hiszen a szállodai szoba üvege törött, „Van minden, csengő rolló
mozaik-/ mosdó; csak épp semmi sem működik”, de a tárgyi valóságnál előbbre való-
nak látja a nép szellemét, viselkedéskultúráját, életerejét. A viszonyítási pontok mindig
magyar emlékek. A tájat is csak a magyarok fejében rögzült képeken át látatja, így pél-
dául: „Szeged és Jászberény között egy Tátra.” A haza minden előtt, ez a költői gesztus
üzenete. De közösségben, a népek közösségében képzelet el a világot, ezt az egyetemes
összetartozást látja akkor is, amikor – tisztelgés Szabó Lőrinc előtt – a szentjánosbogarak
röpülését csodálja. Szárnyal a vers, a leíró, epikusan induló képet a háború utáni korszak
reményének képévé tágitja: „szentjánosbogarat,/ de azt rengeteget! És mind röpült!/ föl-
villantva és kioltva a fényt,/ (mintegy Tirnovo ajándékaként,/ mert sose láttam még ilyet):
pici/ aranyvarrótúk fűrgé százai/ fércelték reménnyel az éjt, ezer/ pont és vonás: szaladó
morse-jel,/ apró körhinták, kised repülők/ s ahogy mindez sokasult-nyüzsögött,/ vele
szállt mind a kinyílt csillag/ és vele forgott mind a kigyúlt ablak/ és Tirnovo és Bulgária
és/ valahány ország és nép: az egész,/ forgott az egész mindenség serényen,/ dehog hit-
tem, hogy keserű levében!”

Szabó Lőrinc a személyiség kialakulását kereste ebben az epikus, oldott keretben, Illyés
a közösség jövőjének jeleit. Közvetlensége azé az emberé, aki hisz az emberben és jövő-
jében, aki bevallotta a felvilágosodás és a haladás-koncepció örökösé. Leírás, elbeszélés,
párbeszéd, töprengés, himnusz, tudományos anyaggyűjtés műfaji, poétikai elegyét használja.

Megkésett tárgyilagosság

Közösségi jövő, jövőbe vetett hit. Pedig keserves élményből már volt elég, itthon is, kül-
földön is.

De egy fontos és lehetőségeiben jót kínáló találkozás is kötődik Illyés Gyula párizsi
útjához, éppen a béketárgyalások napjaiban. Naplója tanúsága szerint közel tíz év után
ekkor találkozott újr Fejtő Ferencel. A szituáció pikáns, míg itthon voltak, sem volt
felhőtlen a kettejük viszonya, de Fejtő emigrációja után írott támadó cikke miatt még in-
kább elmérgesedett.¹¹

Illyés Gyula és Fejtő Ferenc nem kettesben találkoztak, nem egy bisztróban vagy
étteremben ültek le a kettejük, illetve a kettejük képviselte írócsoport, szerkesztőség fe-
szültségét oldó beszélgetésre, hanem a francia újságírók tiszteletére rendezett esten. Az
Illyés-napló nem is egészen egyértelmű, talán mindvégig mások társaságában voltak.¹²
Bizonyos, a sértett fél Illyés volt, aki ekkor tisztázó szándékkal lépett fel: „[...] erről szólva
F.-nek keményen véleményemet a hajdani cikke miatt. Nem ellenem, a címet Pesten ad-

¹¹ Gerson du Malheureux [Fejtő Ferenc]: Világnézeti poligámia, avagy felsülésen Illyepusztáival. *Szép Szó*, 1938. VII. kötet, szeptember–október, 38–42.

¹² Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Bu-
dapest: Szépirodalmi, 1987. 178.

ták. Sajnálja, de... mi a polgárság ellen vonultunk fel, ők a polgárban csak a zsidót látták. De akkor minden polgári erőt össze kellett volna gyűjteni. De a főellenség a nagybirtok volt, a polgárság szövetségese. Ő ma már belátja a harc áldatlanságát, legutóbb Pesten a *Szép Szó* körében is erről beszélt.¹³ A hajdani bántó cikk az Illyést világnézeti poligámiával vádoló *Szép Szó*-beli pamflet volt. A gúnyirat világnézeti egyértelműséget kért számon Illyésen. Fejtő túlzónak találta, hogy mind a fajvédők, sőt a nácik, mind a kommunisták, a trockisták, szociáldemokraták, liberális konzervatívok között van, aki bálványozza Illyést. Ez csak szemfényvesztés, jellemtelenség lehet. Túlságosan puha, simulékony, sőt poligám az, akit mindenki elfogad, írta néhány évvel korábban Fejtő. Ekkor már nem működött a *Válasz. A Nyugat* nem volt jó vitaforum, nem adhatott otthont ilyen személyes ügyben a válaszadásra Illyésnek. A sértés mélyen megmaradt, hozzáadódott az írócsoport tagjait akkoriban külön-külön és együttesen ért sérelmekhez. A párizsi találkozás azonban Fejtőt is megindította. 1947. február 1-jei keltezéssel egy nagyobb tanulmányt írt, amit el is küldött a *Szocializmus* szerkesztőségébe. De a *Pont egy vizsály után, avagy új fejezet a magyar szellem történetében* című „békejobbot” az egykori megtámadott nem láthatta. A szerkesztőség nem adta nyomdába az írást, mert mint akkor és utóbb Fejtő feltételezte, túlságosan békülékenynek ítélték hangnemét. Ekkoriban a szociáldemokraták közül néhányan, láttuk Horváth Zoltán és Faragó László támadásait, élesen nekiszegültek a népi írók jelentkezésének. A tanulmány nem jelent meg.¹⁴ De persze nem csak Illyés Gyula, a címzett nem láthatta: *senki* a régi *Válasz* írógárdájából, a mozgalom tagjai közül.

Mit mondott, hogyan érvelt Fejtő? Mindenekelőtt hivatkozott az Illyéssel való párizsi találkozására, s arra, hogy ott jelezte Illyésnek, szeretné befejezettek tekinteni a két csoport – Fejtő a „népiesek” és a *Szép Szó* gárdája konfliktusának mondja – szembenállását. Ezt a szóbeli gesztust akarta megerősíteni, írásba adni. Végigvette most Fejtő a szembenállás történetét; feltűnik, milyen erősen törekedett a tárgyilagosságra. S nem is eredménytelenül. Az udvariasság és békülékenység jeléül elsőnek saját hibáikat sorolta föl. A szembenállást az egészségtelen szellemi viszonyok produktumának tartotta, amit az is mutat, hogy egyik tábor sem tudta „megvonni élesen a határvonalat személyes ellenszenvéi és elvi ellenvetései közt”. „Mi” könnyen szimatoltunk fasizmust ott, ahol legfeljebb szellemi zavarosság volt. A „népit”, így Fejtő, egyszerűen a „völkisch”-ből származtatuk, holott az legfeljebb párhuzamba vonható, de semmiképpen nem azonosítható. De a fajvédelem kölcsönös volt, a népiek ugyanígy viselkedtek. Egyik tábornak sem volt teljesen igaza. A falukutatók, a népiek fellépésében irritáló volt, hogy úgy viselkedtek, mintha ők találták volna fel a földkérdést, s hogy túl könnyen tették *ad acta* a baloldaliságot. Sem velük, sem az európai baloldal ideológiájával nem vállaltak közösséget.

Fejtő szerint az ellenforradalom dresszúrája szinte teljesen immunissá tette az értelmiséget és a középosztályt a baloldali – demokratikus vagy szocialista – ideológia nemzetközi formái iránt. A „Horthy-rezsimnek sikerült [...] a baloldaliság minden képzetét

¹³ Utalás Fejtő 1947 nyarán tett budapesti látogatására, amikor kísérletet tett a *Szép Szó* újraindítására. Nagy Csaba: Kísérletek a betiltott *Szép Szó* újjászervezésére. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1985. LXXXIX. évf. 4–5. szám 520–528.

¹⁴ 1989-ben került elő a szöveg, Molnár János találta meg a Párttörténeti Intézet levéltárában. Az írás hat évvel Illyés halála után jelent meg (*Élet és Irodalom*, 1989. április 21.). Kötetben: Fejtő Ferenc: *Szép szóval*. Ars scribendi. Válogatta és szerkesztette Széchenyi Ágnes. Budapest: Nyilvánosság Klub – Századvég, 1992. 87–97.

a zsidóval összetársítani”. Nem volt viszont egy szava sem arról a felfordulásról Fejtőnek, amit a magyar társadalom 1918-ban, és főleg 1919-ben megtapasztalt. 1919-ben a törvénytelenység és a vak terror is jelentkezett. Kétségtelen, hogy a felelősöket még inkább visszahátrálva az időben lehet megtalálni. Történetileg jobban érthető lett volna Fejtő számára is az ún. „harmadik út” ideológiájának kialakulása, ha mélyebben elemzi a forradalmak jelentkezési formáit. A harmadik út nem magyar jelenség volt csak. Végző soron harmadik utas volt minden olyan európai ideológiai áramlat, amely elutasította a válságba jutó, háborúba vezető liberális demokrácia gondolatát, s a kommunizmusba torkolt marxista szocializmus eszméjét. Harmadik utas volt a Fejtő által jól ismert francia újkonzervativizmus és újkatolicizmus is.¹⁵ Az volt a Vas István által a háború előtti *Válasz*ban többször megidézett, szocialista Hendrik de Man eszmevilága is.¹⁶ Ezek a külön utak értékteremtő, offenzív szellemi áramlatok voltak.

Az ekkor lezárni akart vitában a *Válasz* értékeinek sorában igen jelentős, s az utókor mércéjével mérve is maradandó irodalmi művek kerülnek Fejtőnél a mérleg egyik serpenyőjébe. A mindenk felett álló művek sorából Fejtő Erdei Ferenc szociológiai munkáit és a *Puszták népét* emeli ki. Illyés regényes szociográfiáját, így Fejtő, „nemes tőkély” jellemzi. Másodsorban említi, s ez érezhetően rangban is kevesebbet jelent, Németh Lászlót, akinek felrója, hogy rosszul emésztette meg Spengler és Ortega y Gasset gondolatait, s hamis utánzójukként működött. S végül Veres Pétert említi Fejtő, akit szerénynek és józannak ismertek meg, de később „profétaivá dagadt önhittségét” fájalta a *Szép Szó* köre. Az egyetlen név szerint megidézett és teljességgel negatív szereplője a népi csoportnak Féja Géza. Róla úgy emlékezik meg az utóbb előkerült tanulmányban Fejtő, mint „akinek bárdolatlansága csak rosszhiszeműségével versengett”.

Érdekes beismerést, visszamenőleges önjellemzést fogalmaz meg Fejtő, szemben a népiekkel. Ők, mondja, elhitték magukkal és magukról, hogy semmi közük a baloldalhoz, a nemzetköziséghez, a demokráciához, s ami a Horthy-korszakban ezzel egy jelentésű volt, a zsidóhoz, s ezért megengedhették maguknak a frissesség, a felfedezés, a fiatalság, a kaland fényűzését. Csak azt tehetjük hozzá a beismeréshez, hogy ha a népiek *akkor* érezhették volna, mert az urbánusok nyilvánvalóvá teszik magukról, hogy defenzívában vannak, vagy felismerik azt a pszichológiai törvényszerűséget, hogy azért támadnak, mert félnek, talán nem került volna olyan távolságba a két progresszív oldal. Ezzel szemben „minket a félelem, a vereség árnyékozott be”. Az urbánus magabiztosságot, arroganciát nem viselték el az alulról jövők. Az urbánusok oldaláról érkező kíméletlen és felsőbbrendű hang, a „gyakran nevetségesnek ható fogalomtisztázó hevületükkel” sértette az urbánusoknál mélyebbről jövő írókat. Megítélésünk szerint Illyés Gyula és József Attila szembenállása két mélyről jött zseni sokszor irigységgel magyarázható szembenállása is. Fejtő a tanú jogán ír József Attila éppen Illyéssel szembeni vegyes, hol – ritkábban – főlényes, hol magát alárendelő viszonyáról. Azt mondja tanulmányában Fejtő, hogy Illyés legújabb műve, a *Hunok Párizsban* hangolja „békülésre és engesztelődésre”. Bár el tudna képzelni rokonszenvesebb mítoszt is az Illyés által sugalltnál, de elfogadja, a magyar

¹⁵ Fejtő ifjúkori írásainak bibliográfiáját lásd Agárdi Péter: *Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években*. Budapest: Gondolat, 1982. 375–388.

¹⁶ Vas István: Levél egy szocialistához. *Válasz*, 1935/3. 213–219; 1935/7–8. 442–448; 1935/12. 724–734; 1936/7–8. 420–427; és 1936/10. 565–570.

parasztság, s a magyar társadalom huszonöt év nacionalista nevelés után nemzeti, sőt faji fémjelzéssel tudja csak befogadni a demokráciát. Arra is figyelmeztetett már ekkor Fejtő, talán az is szükségszerű, hogy a háború után az „elszigeteltségből és zártabb eszmekörből” nyilvánosságra lépő kommunisták közvetítő közeget keresnek, s ez az eszköz számukra a népi írók köre. Láttuk, hogyan emelte magasba Révai Illyést a felszabadulást megelőző hónapokban. (Illyés pedig „viszonozta” is a gesztust. A *Válasz* második számában nyolc nyomtatott oldalnyi kritikát közölt Márkus Istvántól Révai új könyvéről, a *Marxizmus és népiességről*.¹⁷ Nem az első számban foglalkoztak vele, mert ott ha szimbolikusan is, a parasztpárt jelentkezésének önállóságát akarták dokumentálni. A parasztság túl volt a földosztáson, ők akkor nem kerestek szövetségest. Aztán a továbbiakban is így lett: az internacionalista elveket és jelszavakat hirdető kommunista párt, a Rákosi-rezsim erős nacionalista színezetet kapott. A kommunisták kerestek maguknak szövetségest. Az itthon maradt szociáldemokrata ideológus, Justus Pál „árvalányhajás marxizmusnak” nevezte a kommunisták politikáját.¹⁸)

Ugyanekkor a Révai könyvről szóló igen részletes ismertetéssel egy folyóiratszámban jelent meg a népiek ideológusának, Kovács Imrének a tanulmánya.¹⁹ Ez is gesztus volt, mégpedig a szociáldemokraták irányába tett közeledő lépés. Azt mondja ebben a tanulmányban ugyanis Kovács Imre, hogy a két pólus, azaz a kisgazdák és a kommunisták között a haladó nemzeti értelmiség centrumát a parasztpártiak és a szociáldemokraták adhatnák. S mögötte Bibó tanulmánya, *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások* állt.²⁰ Bibó pedig annak az ijedtségnek akart gátat vetni, amit – immáron akkor elhúzódóan – az 1945-ös őszi választások eredménye jelentett.²¹ Az alól a félelem alól akarta felszabadítani Bibó az olvasókat és a közvélemény demokratikusan gondolkodó részét, hogy 57%-os kisgazda választási szereplés a „reakció” valós arányát, túlsúlyát jelentené a magyar társadalomban.

A *Válasz* nemcsak a demokrácia mellett kötelezte el magát, ez magától értetődő, hanem az összefogás mellett is. A népiek, a kommunisták, a szociáldemokraták és a demokratikus kisgazda erők döntő fölényben vannak, üzenik az olvasóknak az egymás mögé helyezett tanulmányok. De kritikai attitűdjét ezzel a folyóirat nem adta föl. Tett elfogadó, visszaigazoló gesztust a kommunistáknak ugyanakkor, amikor Bibó írásai – mint majd később látni fogjuk – szinte számról számrá kimutatta egyre agresszívabb magatartásukat. A szociáldemokratákkal viszont a folyóirat nemigen törődött. Erről az oldalról érkeztek ezekben az években a támadások, e felé az oldal felé zárt a *Válasz*. Az emigrációban élő, és ekként semmiképpen nem a pártot képviselő Fejtő Ferencről érkező békeajánlat pedig – láttuk – el sem juthatott hozzájuk. Nem volt esély sem a békülésre.

¹⁷ Márkus István: Révai József: Marxizmus és népiesség. *Válasz*, 1946/2. [november] 181–188.

¹⁸ Faragó Vilmos: *Farkas Mihály rézágyúja. Magyar nemzeti önszemlélet 1948–1956*. Budapest: Szerzői kiadás, 1992.

¹⁹ Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon. *Válasz*, 1946/2. [november] 97–106.

²⁰ Bibó István: A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. *Válasz*, 1946/2. [november] 107–128.

²¹ A belpolitikai csatározásokról lásd a gazdag forrásbázisra támaszkodó, de „pártos” monográfiát: Balogh Sándor: *Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947*. Budapest: Kossuth, 1975. és Vida István *Koalíció és pártharcok 1944–1948*. Budapest, Magvető, 1986.

Aragon és az új magyar szellemiség

Illyés orientációjáról, szellemi látóteréről sokat elárulnak prózai megszólalásai is. Rögtön a folyóirat indulásakor Aragon legújabb regényét ismertette, „Aurélien vagy a francia patriotizmus” címmel.²² Patriotizmusról beszél Illyés, arról a fogalomról, amelyről később is szót ejtett, nem is egyszer. A nacionalista ellentétéként definiálta évtizedek múltán, nacionalista, aki jogot sért, patrióta, aki jogot véd.²³ Abban, amit Aragonról a *Válasz* oldalain ír, önvalloást is érezhetünk: „A hajdani nyurga ismerős Franciaország legismertebb s legnemzetibb írója lett, majdnem hivatalosan is. Mit válaszolt volna, ha akkor – húsz évvel ezelőtt – valaki megjósolja neki? A dadaista »enfant terrible«-k között is ő volt a legnekiszabadultabb [...] A szürrealisták közül elsőnek vágott át marxistának. Megunva a kísérleti műhelyt, ő ment ki először írónak.” A regény szereplője egy francia lödörgő, aki a háború és egy szerelem hatására egyszer mégiscsak meglátja, merre kellett volna mennie. A kritikák a regényt az új hazafiasság jelentkezéseként üdvözlik. Aragon patriotizmusát ünnepli Illyés is, mert érzi, milyen sorsokból és milyen veszteségek árán született meg az új francia szellem. Az új francia szellem nem a bűnös, a kollaboráló ország szelleme. Nem szólt Illyés a magyar viszonyokról egy szót sem, mégis sejtjük, ezen a ponton is volt aktuális üzenete a kritikának.

Az új magyar szellemiség megteremtésének felelőségében Illyés is osztozik. A *Válaszban* teszi közzé a *Hunok Párizsban* utolsó folytatását. A korábbi részeket a *Magyar Csillagban* közölte „párizsi életképeknek” nevezve a regényt. A *Hunok Párizsban* első sorait Párizs eleste után vetette papírra. Nem is annyira „íráskevű” feszítette, „mint inkább szorongás, benső szorítás”. Nem a franciák iránti rokonszenvet tekintjük döntő motívumnak: a jövő foglalkoztatta Illyést, annak a baloldali indíttatású nemzedéknek sorsa, amely a 20-as évek elején az uralomra jutó rendszer megtorlása elől menekült. Megtehetjük, hogy abba a sorba illesztjük a memoárt, amelybe a szintén a *Magyar Csillagban* megjelent Sötér-tanulmány, a *Két iskola* is tartozik, akkor a szellemi ellenállás dokumentumaként említjük.²⁴ (Ez is egy érv a *történeti megközelítés* hangsúlyos érvényesítése mellett. A művek „történeti”, illetve „örök”, keletkezése, korától független értékének egymással szembeni kijátszása gyakran nagyon problematikus. A kortársak számára az aktuális üzenet hangsúlyos volt.) Amikor a *Hunok Párizsban* könyv alakban, önálló kötetben megjelent, a baloldaliság dokumentuma volt. S egyben azt is mutatja, milyen ívet írt le az emigráns társaság pályája a kint élt évek utáni évtizedekben. Illyés már látta, érezte, ez a nemzedék, s azon belül is a 18/19-es emigránsok meghatározó szerepet fognak betölteni.²⁵ Súlyosan tévedünk – ezt tették akkor kritikusi is –, ha csak önéletrajzi műként olvassuk a *Hunok Párizsban* prózáját. Természetesen Illyés a főszereplő. Óriási történelmi légmozgás volt, ami a huszonéves fiatalembert Rácegres pusztáról az önmagában is szinte átléphetetlen távolságra levő budapesti Izabella utcába s onnan Európa fővárosába vitte.

²² Aurélien vagy a francia patriotizmus. Aragon legújabb regénye. *Válasz*, 1946/1. [október] 94–95.

²³ Idézi Gyurgyák János. *Mi a politika? Bevezetés a politika világába*. Budapest: Századvég, 1994. 316.

²⁴ Sötér István: *Két iskola*. *Magyar Csillag*, 1944. január 1. 28–37.

²⁵ Meg is vizsgálhatjuk pl. egyik „hun” barátjának, Szegi Pálnak pályáját. Szegi 1945 kora nyarán jön vissza a fogságból, s rögtön éppen Balázs Béla mellett találjuk, együtt szerkesztik a *Fényszóró* c. hetilapot. Szegi Pál: *Játék és lelkiismeret*. Sajtó alá rendezte és a bevezető pályaképet írta Széchenyi Ágnes. Budapest: Argumentum – Philobiblon, 2001.

Élményről van szó és nem társadalomtudósi analízisről. A bérelt szobák szagát és hőmérsékletét kapjuk, üres gyomrok korognak, vitákba hallgatunk bele, s arról a szellemi farcasétvágyról győződünk meg, ami ezeket a nélkülöző fiatalokat barátságokra sarkallta. Illyés monográfiája, Izsák József a modern regények közül a riportregénnyel rokonítja Illyés munkáját, s alaposan elemzi a műfaji kérdéseket.²⁶ A mi szempontunkból azonban a korabeli fogadtatás a döntő: s az a legkevésbé sem volt baráti.²⁷

Illyés és Márai vitája a naplókban

Illyés jelenléte a *Válaszban* hol erősnek, hol kevésnek látszik. Rengeteget volt távol, utazott, aztán később olykor menekült is Budapestről. Szerepe közéleti kötelezettséggel is járt, az utazások is ebből adódtak. Rögtön 1946 őszén – a *Válasz* újraindulásának második hónapjától – Illyés három hónapot tölt távol a szerkesztéstől. Nyugat-Európába utazott, igaz, nem a magyar állam küldte, hanem meghívásra indult útra, ám az utazásokról hivatalos beszámolót készített a vallás- és közoktatási miniszternek, Keresztury Dezsőnek. A barát-miniszter egyben feladattal is megbízta, miként figyelje, alakítsa a találkozásait: „az utazást használjam fel Magyarország kulturális kapcsolatainak megerősítésére is, illetve oly irányú tájékozódásra, hogy mik a lehetőségei, és mik lennének teendői e téren a demokratikus Magyarországnak”. A svájci Comité International pour le Placement des Intellectuels Réfugiés meghívására megvalósuló utazásról bőszeges dokumentációval rendelkezünk.²⁸ Az utazás résztvevői, akikkel Illyés együtt kelt útra vonaton, írók és képzőművészek voltak: Márai Sándor, Czóbel Béla, Ferenczy Béni, Pátzay Pál, Cs. Szabó László, Szőnyi István és Szűts László. A meghívás szervezője – emlékezik Cs. Szabó László – Hubay Miklós²⁹ volt, eredetileg ösztöndíjas genfi diák, „addig addig buzgólkodott, amíg valamilyen segédszervezet [...] pár hónapos pihenőre meghívott magyar írókat, művészeket, tudósokat. Hát hiszen volt mit kiszellőzni, kőport és hullabűzt”.³⁰ A meghívásnak ezt az üdülés-jellegét igazolja közvetett módon Márai naplója is. „Egy hetilapban [...] egy alemler megtámad, mert én a huszonegy író és művész között vagyok, akik svájci meg-

²⁶ Izsák József: *Illyés Gyula költői vilásképe 1920–1950*. 403–415.

²⁷ A regényről írt többek között Sándor Kálmán, Bóka László (kétszer is), Gogolak Lajos, Lengyel Balázs, Nemes Nagy Ágnes, Rónay György, Thurzó Gábor, Losonczy Géza. A regény keletkezéséről Illyés Gyula írt a *Kortársban* 1970-ben, s ugyanez a visszaemlékezés szerepel a regénynek életmű-sorozatbeli kiadása *utóirat*-ként is. A kritikusok sorát látva megkockáztatjuk, a kritikai ösztűz nemcsak a könyvnek szólt, hanem Illyés szerepének is, s ez még inkább a népi írók közösségében tartotta Illyést.

²⁸ Az emlékezések kiadásának időrendjében soroljuk fel ezeket: Cs. Szabó László az *Új Látóhatárban* emlékezett meg az utazásról (1962/5.), majd később külön könyvcskévé bővítette az emlékeit *Hunok Nyugaton* [München: Aurora, 1968] címmel. Jegyzet-műfajú beszámolók, tudósítások, elemzések jelentek meg a *Válaszban* Illyéstől, majd naplóinak sorában napló-feljegyzések és a Keresztury Dezsőnek írt korabeli „Jelentés” [Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*; Márai Sándor: *Napló 1945–1957*. Budapest: Akadémiai – Helikon, 1990, és Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Toronto: Vörösváry Publishing Co. Ltd., [1993]. Több interjújában tett említést az utazásról Keresztury Dezső, Hubay Miklós is. A kiutazást egy igen jómódú svájci hölgy tette lehetővé, és kifejezetten azt célozta, hogy a háborús évek miatt a nyugati kultúrától elzárt magyar művészek minél nagyobb számban kiutazhassanak Svájcba, egyfajta lelki-szellemi gyógyüdülésre. Lásd Domokos Mátyas: *Adósságlevél. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról*. Budapest: Kortárs Kiadó, 1998. 45.

²⁹ Hubay Miklós 1945 és 1948 között a genfi magyar könyvtár vezetőjeként működött.

³⁰ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegetem, 1982. 100.

hívást kaptak. [...] nincs jogom a meghívottakkal utazni, mert nem szenvedtem eleget, békésen éltem és »tollam villogtattam«, amíg ők, mások, az üldözöttek, munkatáborokban és haláltáborokban sínylődtek.³¹ Az utazás nem volt egyszerű, sokáig kétséges volt, hogy az útlevelet, a kiutazási engedélyt és a zónákra osztott Európa átszeléséhez szükséges négyféle átutazási vízumot meg lehet-e szerezni. Márai nagyon készült az utazásra, s amikor, intézendő az intézni valókat a kultuszminisztériumban járt, találkozott Illyéssel is. Ekkor is rögzítette, mit gondolt róla: „Illyés a legszomorúbb emberi jelenségek egyike, akivel a magyar irodalomban találkoztam. Ez a tehetséges, értelmes paraszt nem bír hiúságával; a nemzet őrangyalának érzi magát, a haza szeráfjának; a valóságban csak egy harácsoló szabadcsapat regőse. Keserves ébredése lesz. Kár érte.”³²

A naplókban egymásra reflektáló két író, Márai és Illyés képzeletbeli párharcának nagyon is valóságos „ütközetére” került sor a vonaton. Együtt ültek a vasúti kocsiban, Illyés akkor is feladatot teljesített, Márai a maga kedvére utazott, „ez még nem az én utam, nem »az az út«...”³³, írta, jelezve, hogy már érett az elhatározás, el kell hagynia az országot. Márai az utazással „demonstrál”, Illyés pedig úgy megy, hogy tulajdonképpen viszik. A „rom jelenből [...] még egyszer vissza a lebombázhatatlan ifjúságba”.³³ Az utazás összezárja az embereket, nem lehet felugrani az asztaltól, amint ez otthon gyakran előfordult ebben az időben. A vonatfülkében zajló vita tárgyát Illyés meglepő egyértelműséggel mondja ki: „Az urbánus és népies vitát (mert a szappanbuborékban is ez forog) persze egy harminchat órás vitaéjszaka sem dönti el. Az sem, hogy egyedül vagyok, akibe a népiességnek szánt nyilat bele lehet lőni. Ahogy ilyenkor történni szokott, már nemcsak magamért kell felelnem, hanem mindazokért, s mindazok minden szaváért és cselekedetéért, akiknek hacsak egy gondolata is (a célja!) azonos az enyémmel. Hol Veressel, hol Kováccsal, hol Némethtel, hol Erdeivel gyúratok össze egy célbabává. [...] A játszma nem könnyű. Márai ül velem szemben, oly remek kibicek gyűrűjében, mint Ferenczy Béni, Pátzay, Czóbel, Cs. Szabó, Szücs, Szőnyi... S mégis milyen könnyű volna a játszma, ha csak érvek és tények hűvös játékszabályain futhatna, indulat és szenvedély, vagyis személyes rész (mondjuk, személyes tapasztalat) nélkül!”³⁴ Illyés egyértelművé teszi az olvasó előtt, hogy kettejükre összpontosul a figyelem, ők ketten a főszereplők, reflektorfényben, mint egy színpadon. A „kibicek” kifejezés kívülálló vagy kevésbé elkötelezett hallgatóságot sejtet, olyat, amely hol egyik, hol másik féllel ért egyet. Az írói szerepek két végpontját képviselte Illyés és Márai. Közel egyidősek voltak ugyan, de származásuk eleve távolságot teremt köztük. Márai felvidéki polgárszármazék, apja ügyvéd volt. Illyés egy dunántúli pusztáról jön, apja uradalmi gépész. Márai értékörző és kritikus polgárnak tudja magát, Illyés úgy érzi, reformálni, újat teremteni született. Márai életformája úri, Illyésé a nélkülözésből lassan kiemelkedő. Márai a személyiséget (más szóhasználattal az egyéniséget) tartja a legfontosabb értéknek, Illyés a közösséget. Márai az irodalmat tiszta irodalomnak akarja tudni, Illyés szerint „a költészetnek egyetlen ellensége az irodalom”.³⁵ Márai szerint a társadalmat a tulajdon és a profit viszi előre, Illyés cáfolja ezt. A vita töb-

³¹ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*, 320.

³² Uo. 290.

³³ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*, 118.

³⁴ Uo. 120–122.

³⁵ Idézi Béládi Miklós: *Illyés Gyula*. Budapest: Kozmosz könyvek, 1987. 5.

bek között erről is folyt a vonaton: „Jogos-e a polgárság létalapja, mondjuk, a kereskedői haszon? Már hogyné volna jogos, ha tisztos! Már hogy volna jogos! Valamikor majdnem a katona kockázatáért járt: karddal és találékonyssággal kellett meghozni Kínából a selymet, a Hortobágyról a barmot! Hol a kockázat ma ott, ahol már csak pusztá árukiosztásról vagy elosztásról lehet szó? S különben is, milyen tisztos az a haszon, amikor egy putriország fölé egy vékony réteg életét párizsi, sőt, londoni szintre tudta (s szeretné) emelni, amely ugyan szemre szép csillogós, valójában azonban dermesztő jégpáncél? Hol van itt az élet egészséges kerengtetése, amelyről egy-egy vezető osztály megismerszik? Ez a történelmi emelkedés útja! A kultúra megvédése és továbbadása! Emelni a népet csak alulról lehet! Ami pedig a kultúrát illeti!...”³⁶ Sokat mondanak a vitáról, a lélekállapotról az Illyés használta írásjelek is. Olyan mondatok végére is felkiáltójelet tett, amelyek önmagukban csak kijelentések, bizonyítandó vagy cáfolandó állítások. Ezek a mondatok tehát egy *dráma* elemei. S noha Illyés meg van győződve állításai igazáról, a jó dráma ismérve, hogy legalább közel egyforma súlyú igazságok állnak szemben egymással. Ha tehát nem ismeri el ellenfele igazát, nincs dráma. A paradoxon tehát ebben a vitában, hogy kívülről s az utókor tapasztalatai felől szemlélve tudjuk, hogy mindkét félnek igaza van, mindkettejüknek részigazságai vannak, de ott és akkor Illyés sem volt képes elfogadni a másik nézőpontját. A felek álláspontja ugyan nem közeledett a vonatfűlkében, de nem is fajult el a vita. Sőt, Illyés megengedőbb. „A konokság elcsüggeszt. De minden hűség megindít: saját hűségemre sarkall. A közhelyek kártyacsattogatásaival semmit sem oldunk meg, de valamit mégiscsak nyerünk, méghozzá – úgy érzem – mind a ketten. Oldódik a feszültség, amely az utóbbi években őt régi ismerőseivel szemben is megmerevítette. Ha írni ellentétig oldódik, akkor már valami elkerülhetetlen együttműködést is jelent. Jó műre törve a jó író csak jó útra érhet.”³⁷

A jó drámaíró más szereplőket, más utazókat is bevon az jelenetbe. Voltak még viták a kupéban, a festők is végigvívtaak egy asszót „képzőművészetünk jellegének magyarságáról vagy nemzetköziségéről, s általában a népek szépségeszményéről”. Illyés véleménye, gesztusai más területeken is mértékadóak voltak. A *Magyar Csillagnak* főszerkesztőjeként 1943 őszén – a jelentősebb szárszói konferencia évében – folyóirata is foglalkozott a népiség feladatával. S ahogyan a folyóirat a kérdést tárgyalta, az éppen ellentétes volt a konferencia kulturális üzenetével.³⁸ Szárszón Dömötör Sándor³⁹ és Muharay Elemér⁴⁰ a polgári kultúra rendkívül éles kritikusai voltak. (Dömötör Sándor szerint: „a polgári kultúrában legkifogásolhatóbb, hogy *felbontotta a népi kultúra egyik legnagyobb eredményét – a természetes közösségi szellemet*. Szellemi termékeivel túlzottan egyénies polgári szellemet alakított ki. [...] A polgári kultúrájú egyén érzélgős, érzel-

³⁶ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*, 120.

³⁷ Uo. 120–121.

³⁸ A kérdés kimerítő elemzését lásd Lackó Miklós: *Népiek tegnap és ma*. In: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1996. 165–190.

³⁹ Dömötör Sándor (1908–1986), néprajzkutató, muzeológus. 1949–57-ben a szombathelyi Savaria Múzeum igazgatója, majd 1969-es nyugdíjazásáig a Népművelési Intézet munkatársa.

⁴⁰ Muharay Elemér (1901–1960), népművelő. Szegény munkáscsaládból származott, 1922-ben egy filmszínészképző és rendezői iskolát végzett. Feladatának tekintette a magyar néphagyomány drámai értékű kincseinek korszerű, nemzeti színpadra állítását. Több művészeti stúdiót alapított és működtetett. A Gyöngyösbokrétá mozgalommal szemben a Bartók- és Kodály-féle hagyományápolás szellemét és módszerét képviselte. A Békepárt tagjaként részt vett a magyar ellenállásban. 1945 után a népművelés egyik megszervezője volt, dolgozott a Népművelési Intézet munkatársaként. A néptánc mozgalom egyik elindítója.

meskedő, és érzéki élete éppen ezen keresztül elferdült, egészségtelen.”⁴¹ Egy hónappal a szárszói tanácskozás előtt és után Illyés ezekkel a véleményekkel ellentétes nézeteknek adott teret a *Magyar Csillagban*. Lajtha László⁴² a „Mérték” című rovatba írt *Gondolatok a népkultúráról* címmel cikket. A néprajzi gyűjtő munkáját egy másik munkafázis követi: az értékelő elemzés. Lajtha elkötelezettje volt a kutatott népi kultúrának, mégis arra a következtetésre jutott, hogy „az itt talált értékek [...] nem csodatévő gyógyszerek, amelyekből minden seb begyógyul és amely minden vétektől, büntől megvált. Semmiféle kulturbajból vagy régi vétekből sem válthat meg senkit a népi kultúra ismerete. Lábraállíthatja, erőt s útravalót adhat neki, »hamuban sült pogácsát«, de az út, amelyet meg kell tennie, saját maga erejéből telik vagy nem telik. Ez az út pedig az individualizmus útja, amely legalábbis addig, amíg egész európai műveltségünk teljesen meg nem változik, végeredményben messzire vezet a népi műveltség kollektivitásától.”⁴³ A másik megszólaló Vargyas Lajos, aki a háború utáni *Válasz* egyik fontos – bár többnyire csak ismertetéseket író – szerzője lett, a zenei tárgyú cikkek többnyire tőle származnak. A konferencia után egy hónappal azt állapította meg Vargyas Lajos a *Magyar Csillagban*, méghozzá a szám élén, mintegy vezércikk formában, hogy a hagyomány és kultúra kérdésével „sajnos többen is foglalkoznak [...], mint ahogyan a helyes megoldáshoz szükséges volna”. Vargyas Lajos is szembefordult a népkultúra mesterséges fenntartására irányuló szándékokkal, s ő is azok közé tartozott, akik egyformán fontosnak és egymás ellen nem kijátszhatónak tartották a közösségnek és az egyénnek boldogságát.⁴⁴

Illyés saját életpályája logikájából sem állhatott ez ügyben a másik oldalra, hiszen az ő élete majdhogynem romantikus fejlődésregény. A *Puszták népe* minden sora arról szól, mekkora szerencse kellett ahhoz, mennyi rejtett feltörekvő akarat a családban, hogy ki tudott menekülni abból a világból, amelybe beleszületett, s amelyből nagyon kevesek tudtak felkapaszkodni a látható politikai és kulturális nemzet szintjére. Illyés feljutván ide, kötelességének érezte, hogy ezt a folyamatot segítse, s erre ekkor érett meg az idő. A történelmi pillanat most jött el, s Illyés nem is tehetette volna meg, hogy nem áll a Népi Művelődési Intézet ügye mellé. Ez nála sem jelentette a népi kultúra abszolutizálását, hanem csak azt, hogy tudáshoz juthasson a parasztság, a kultúra nagy teljesítményei ne legyenek elzárva előle, s a faluról elszármazottakban olyan adaptációs készség alakuljon ki, ami bármilyen új tudás, művészeti érték befogadására alkalmassá teszi a parasztságot. (Illyést komolyan foglalkoztatták az oktatás kérdései. 1945 nyarán kérte a Békésen élő Németh Lászlót, hogy ha igazak tankönyv-tervei, akkor írja meg azokat, mert minden bizonnyal „kapva kapnak rajta”.⁴⁵ S bár Illyés csak néhány sort kért Németh Lászlótól, mert úgy

⁴¹ Szárszó 1943. *Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete, dokumentumai*. Szerkesztette Pintér István. Budapest: Kossuth, 1983. 310.

⁴² Lajtha László (1892–1963), zeneszerző és népzenekutató. A budapesti Zeneakadémián kívül Párizsban is tanult. 1910-ben a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékébe lépett, és mint tudományos kutató dolgozott. 1928-ban részt vett az első nemzetközi népművészeti kongresszuson, majd Bartókkal együtt tagja lett a Népszövetség népzenei bizottságának. 1935–46 között a Néprajzi Múzeum munkatársa, 1946-ban megbízott igazgatója. 1945–46-ban a rádió zeneigazgatója is volt.

⁴³ Lajtha László: *Gondolatok a népi kultúráról*. *Magyar Csillag*, 1943. augusztus 1. 164.

⁴⁴ Vargyas Lajos: *Hagyomány és kultúra*. *Magyar Csillag*, 1943. október 1. 377–387.

⁴⁵ Illyés Gyulától, 1945. július 22. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte Németh Ágnes. A jegyzeteket írta Grezsa Ferenc. Budapest: Magvető és Szépirodalmi, 1993. 453.

hallotta, hogy a parasztpárt is készül ilyesmire, erre a „felkérésre” írta meg szeptember végére Németh terjedelmes tanulmányát, amelyet a parasztpárt oktatási programjaként is számon tart az emlékezet.⁴⁶⁾

Márai nem elszántságból „bántotta” Illyést, ha ugyan bántotta: a szerep, amelyet Illyés képviselt és vállalt, tette többek előtt kényessé helyzetét. Mert bármennyire is a kollektivitásra és küldetésre teszi a hangsúlyt Illyés, az író, s ő is az, teljesítménye *egyéni*. Tehetsége az övé, és csak az övé, a felelősségvállalása közösségi. A politika a közösség tevékenysége, mindig csoportok érdeke és teljesítménye méretik meg, s az egyéni szereplés megítélése az egész csoportra, pártra hárul vissza. Illyést magát is izgatta, hol feszélyezte, hol röptette a kettősség. Egyszerre kint és bent lenni. „Húzódhattam vissza a politikától, megviva kísértésével még a pusztában is, a politika – akár a görög elé a halál – elémbé áll, mintegy találkozóra vár mindenütt: mindenben politika rejtezik. Hogy lehet mégis parancsát követni, amelyben a legnyomósabb hangsúly az, hogy erkölcsi parancs is? Úgy, hogy megmaradsz mindvégig annak, ami a politika előtt voltál, annak, ami épp a politika felé kényszerített; úgy, hogy csak politikus, vagyis »igazi« politikus mégsem leszel. Úgy, hogy megőrzöd eszményeidet, tisztán, karnyújtásnyira. Úgy, hogy épp a legnehezebb birkózásra újra és újra be tudd kenni magad ezzel a tiszta olajjal. S úgy, hogy legyen hova visszalépned minden percben a politikától; ne a porond éltesse a lelkedet; még kevésbé testedet, persze: mert a porond végül a legjobb gladiátort is bohócnak szerződteti. S a visszavonulási hely? Nem Antonius nagybirtoka persze, nem is Venizelosz bankbetétje. Az, ami Cincinnatusnak a szántó, Montaigne-nak a könyvtárszoba, Petőfinék a költészet [...] Ha pedig holmi istenként, a politika mindenütt jelen van, ezek a helyek az ő szentélyei: akkor érzed, ha ismét kilépsz belőlük.” 1946-ban vagyunk, de mintha már előleget hallanánk az *Egy mondat a zsarnokságról* című emblemikus diktatúra-verséből. S mégis: a képviseleti szerep nehézségét, görceit Illyés – ezt állítja legalábbis – inkább kellemes érzésekkel elemzi. „Mosolyogva figyelem, amint ahelyett, hogy a magam nevében beszéljek a parasztság ügyében, oda szorulok, hogy a magam mondandóját is a parasztság nevében mondjam, azaz mégiscsak ajkává szegődjek annak a tán ezredik hatványra emelt Szentháromságnak, amelyben pedig az én részemem csak – mindig is így kívántam – a legbonyolultabb köbgyökvonással lehetne meghatározni. Már-már valóban »nyilatkozom«...”⁴⁷⁾

A vonaton Márai azt a műveltséget védhette, amit Illyés – így érezhette legalábbis Márai – támadott. Ha Illyés elismeri a kiáltványban, hogy egy nép felszabadulása csak akkor valóságos, „ha minden tagja külön-külön élni tud ezzel a szabadsággal”, akkor, gondolhatta Márai, miért nem ismeri el a mások jogát a kultúra területén. Miért nem tekint kultúrájának azt, amit más valaki más úton szerzett meg. Illyés Cs. Szabót is „köny-

⁴⁶⁾ Németh László: *A tanügy rendezése* című 32 oldalas füzetéről van szó, melyet 1945 novemberében meg is jelentetett a Sarló, a parasztpárt kiadója. Németh ekkor óraadó tanár volt Hódmezővásárhelyen. Pedagógiai ambíciói még további szervezésre készítetik Németh Lászlót: a Tornyai Társaság lapjában, a *Puszták Népe*ben állandó rovatot szerez. Nem kevesebbet, „minta-iskolamegyét” akar működésének terepéből építeni. Levelezése szerint is szervenélyesen képviseli, szervezi, szolgálja az oktatás ügyét. Nem véletlen Hamvas Béla észrevétele a parasztpárti oktatási programmal kapcsolatban: [Németh László] „azok közé a szerzők közé tartozik, akik képesek lennének matematikai axiómatikát is egyes szám első személyben írni.” Hamvas Béla: Németh László: A tanügy rendezése. *Embernevelés*, 1946/1–2. 64.

⁴⁷⁾ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. 121–122.

vespolcai bástyái közé szorult művelt” embernek nevezi, s ott, ahol ezt leírja, Márai nevét is említi. „Németh mondta ki a legjobb meghatározást az urbánusok és népiesek pörében. Népies a »gyűjtő«, a parasztian »szerző«. [sic] Szabó Lőrinc volt a példa. Éppígy itt állhatna Márai és Cs. Szabó is, ezen az alapon.”⁴⁸

Illyés azzal, hogy oly erővel képviselt egy álláspontot, abba a látszatba került, mintha tagadta volna a másikat. S ezt nemcsak Márai megjegyzéseivel bizonyíthatjuk. Az utazás során Svájcban találkozott Kerényi Károllyal, az első *Válasz* korai korszakának gyakori szerzőjével, aki Németh László szoros barátja volt, és Németh László révén kapcsolódott az első *Válasz*hoz is. Kerényi élénken figyelte az itthoni eseményeket, s véleményét, kritikáját megosztotta Németh Lászlóval. 1946 decemberében azt írta Kerényi Némethnek, hogy az ő a mércéje az otthon maradtak moralitása és érvényesülése. „Ezek közül kettő áll még egyenesen és kifogástalanul, meg nem dőlve sem erre sem arra: Fülep és Kövendi.⁴⁹ Az ő »érvényesülésükről« olvasva le a közszínvonalat: mínusz. [...] komolyan úgy látom a helyzetet: a vizsga most nem erkölcsi vizsga, mint a háború előtt és alatt volt – az eredményről ne beszéljünk –, hanem vitalitás-vizsga, annak próbája, mekkora saját erejével való pazarlást tud egy szervezet elviselni?”⁵⁰ Fülep nem kapott egyetemi katedrát. Sok más tudós visszaütéséről is tudunk, Szent-Györgyi Albertet eltanácsolták a Népművelési Társaság éléről.⁵¹ Kerényinek egy másik megjegyzése már Illyés otléte után kelteződött. Azt írja Kerényi Németh Lászlónak, a morális baj minden oldalon jelentkezik. „Illyés ugyancsak felelőtlenül kicsinyes ressentiment-je, amellyel a feléje nyújtott kezemet nem fogadta el, azt is mondván feleségemnek, hogy ő Svájcot az enyémnek tekinti. Úgy gondolta, hogy Magyarország meg az övé.”⁵² Az Illyés szerepét megkérdőjelező gondolatot nem a pillanat szülte.⁵³ A róla és az országról írt Kerényi-megjegyzések arra utalnak, hogy a Svájcban élő tudós sokat gondolkodott az itthoni eseményekről. Azt érzékeli, hogy „a költő, és pedig nem az eksztatikus, hanem az éppen a tudatosságával kiemelkedő” az egészet akarja birtokolni. „De ha megengedném, hogy valakié jobban legyen az ország, mint az enyém is – míg le nem vertem a lábamról még a porát is, hogy soha vissza ne térjek (amire még nem tudom elszánni magam) – akkor antik módon csak azt ismerhetném el, hogy a halottaké inkább: Gulyás Palinké inkább, mint Illyésé vagy az enyém.”⁵⁴

⁴⁸ Uo. 80.

⁴⁹ Kövendi Dénes (1894–1965), klasszika-filológus, műfordító. Az Eötvös Collegiumban tanult, majd vidéki református gimnáziumokban tanított. 1947-ben egyetemi magántanár lett.

⁵⁰ Kerényi Károlytól, 1946. december 22. *Németh László élete levelekben 1914–1918*, 587–588.

⁵¹ Fülep ebben az időben az Eötvös Collégium tanára és az olasz tanszék oktatója volt. Szent-Györgyi Albert a pesti orvosi karon professzor volt, s egyben az akadémia másodelnöke. A szereplők közérzete és mások értékrendje azonban már ekkor is okot adhatott a keserű értelmezésre. Később, mint majd Bibó István munkásságát és helyzetét vizsgálva is látjuk, már objektíve is látható volt a manipuláció, s egyre inkább tapasztalható a többre hivatottak kiszorítása a közélet terepeiről.

⁵² Kerényi Károlytól, 1947. január 22. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 592.

⁵³ Kerényi indulatairól és hangneméről vannak más forrásaink is. Pilinszky János ír le egy Sárközi Mártának küldött levelében éppen egy évvel későbbi kirohanást Illyés ellen. Pilinszky, mint többen a *Válasz*-kör írói, művészei közül, Rómában volt ösztöndíjjal, s ott találkozott Kerényi Károllyal. „Tökéletesen ismeretlen okból. Kerényi az első perctől fogva olyan hangon fordult felénk, amelyet csak a katonaságnál hallottam utoljára az őrmesteremtől. [...] Illyés Gyuláról csak a legaljasabb gyanúsítások közepette beszélt. [...] még csak annyit, hogy Németh Lászlónak se kegyelmezett, számára is volt a vádakból.” *Menedékház*, 194–195.

⁵⁴ Kerényi Károlytól, 1947. január 22. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 593. Kerényi Károly

Márai azt vetette Illyés szemére, elvétí a rész-egész egyensúlyt azzal, ahogy a parasztság ügyét képviseli. „Ezek a szerencsétlen költők, élükön a jobb sorsra és szerepre méltóbb Illyéssel, akik nem látják, hogy amikor vakon és esztelenül *pozitívek* a parasztság iránt, elveszejtenek egy műveltséget, s megszűnnek pozitívek lenni a magyarság egésze iránt.”⁵⁵ De vajon Márai képes volt-e a nagy egész szempontjából gondolkodni, vagy ami több: kalkulálni. Illyés valóban differenciálatlanul elfogult volt a parasztság iránt. A parasztnak nála nincsenek rossz egyéni jellemvonásai. Egy segítségre, felemelésre méltó és szoruló osztály, s e mögött a tény mögött minden egyéb eltörlődik. A kultúrát akarja Illyés demokratikusan „újraosztani”, ennek a célnak szolgálatában is. Zürichben a békét látja, a bőséget, a fényt és az udvariasságot, a tömött könyvesboltokat, a világ minden részéből való könyvekkel. Így ír a naplójában: „Úgy érzem, mintha az időben utaztam volna előre. A húsz év utáni Pesten képzelem magam.”⁵⁶ Ha kilépünk a vizsgált korszakból, s előre tekintünk másfél évtizedet, bizonyosak lehetünk benne, Illyés soha nem bánta meg a koalíciós évekbeli álláspontját, magatartását. Legalábbis erről szól az *Ebéd a kastélyban* drámai találkozása, az egykori földesúr és a felülre került parasztertelmiségi beszélgetése.

Illyés utazása a későbbiekben elvált az útítársakétól. Igaz, még találkozott Máraival, egy szállóban laktak, Gide naplóját tőle kapta kölcsön olvasásra, de a *nyílt* vitának vége szakadt. Több emlékezetes találkozásukról nem tudunk.⁵⁷

A Lélekbúvár

Egészen különös mű Illyés egyik *Válasz*-beli publikációja, a *Lélekbúvár* című dráma harmadik felvonása. A drámarészlet 1948 késő őszen jelent meg a folyóiratban, szinte egyidőben a színházi bemutatóval.⁵⁸ A műfaja *szatíra*, de ezt a folyóiratközlés nem jelzi. Zavarba ejtő olvasmány még ma is. Nemcsak azért, amit monográfusa, Izsák József is mond, azt ugyanis, hogy az efféle bohózáti szatírának nemigen volt előzménye nálunk. Hanem azért, mert már 1948 őszen, a fordulat évében járunk.

Miért éppen a pszichológusokat és a papokat kellett támadnia Illyésnek ekkor? Illyés a rendszer által folyamatosan és nyilvánosan nagyra tartott író volt, márciusban ott volt a centenáriumi évben először kiosztott Kossuth-díj kitüntetettjei között más, a népi gondolatkörhöz, ideológiához tartozó kitüntetettel együtt.⁵⁹ Májusban viszont lemondott a Népi

vélekedését illetően jelentős forrás még *Fülep Lajos levelezése V. (1945–1950)*. Szerkesztette F. Csanak Dóra. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, 2001.

⁵⁵ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*, 293.

⁵⁶ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*, 123.

⁵⁷ De hogy viszonyítási pont maradt Illyés számára Márai, mutatja egy évtizedekkel későbbi utazás. A 60-as évek végén Illyés Amerikában járt, s szeretett volna találkozni Márai Sándorral. A találkozás elmaradt, de hogy miért, azt nem tudjuk. A közvetítő, Cs. Szabó László tesz az egész tervről egy futó említést könyvében, udvariasan vagy talányosan elhallgatva a választ. Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. München: Auróra Könyvek, 2., 1968.

⁵⁸ Illyés Gyula: *Lélekbúvár. Válasz*, 1948/10–11. 725–741. A darabot 1948. november 18-án mutatta be a Nemzeti Színház Kamaraszínháza.

⁵⁹ A kitüntetettek között nemcsak művészek és tudósok voltak, hanem szép számban munkások, mérnökök, földműves-szövetkezeti kollektívák, de még közigazgatási vezetők (pl. alispán) is. *Kossuth-díjasok és*

Művelődési Intézet igazgatói székéről, nem várta be az intézet őszi megszűnését. Még az év nyarán, alig három hónappal később a kommunista párt végleg maga alá gyűrte a szociáldemokratákat,⁶⁰ és ugyanazon a napon kezdte meg a parlament az iskolák államosításának tárgyalását.⁶¹ Igaz ugyan, hogy már a *Válasz* is egyre több problémával kerül szembe – „a lap erkölcsileg virul, anyagilag hervad”, írta Sárközi Márta Szabó Zoltánnak 1948 júliusában⁶² –, de még tartotta magát. Ugyanebben az évben ősszel hozták létre az egyelőre a későbbiekben rettegetté vált államvédelmi hatóságot is. Karácsonykor tartóztatják majd le Mindszenty Józsefet. A folyóirat írói és közönsége ebben a légkörben éltek. Ebben élt a teljes magyar társadalom.

A dráma vidéken játszódik, de már az is kérdés az olvasó számára, hogy mikor. Mindenképpen a háború után, de erre csak annyi utal, hogy az első felvonásban elhangzik, „végre az történik a faluban, amit a falubeliek akarnak”. A fizetőeszköz viszont még a pengő, tehát mindenképpen 1946. augusztus 1-je előtt kell történnie az eseményeknek. Szó sincs azonban háborús károkról, éhségről, rossz termésről, mindarról, ami a valóságban tapasztalható volt. Illyés ezektől itt tudatosan elszakadt, távolságot tartott. Egy a faluból elszármazott, a városban lakó özvegyasszony, bizonyos Gáboryné földjét szeretnék megszerezni a helyiek, hogy azon át vezethessék az öntözőcsatornát. Ezért várják vissza az asszonyt. A városból érkező asszony azonban nem egyedül jön, kezelőorvosát, jelesül pszichiátert is magával hozza. Abszurd helyzet, a falusiak először inkább ámulva néznek rá, majd végül bolondnak, sőt veszélyes bolondnak látják. A talpraesett helyi férfi, Dudás, afféle tervehalmazó, aki a szabadságtól mámorosan keresi a falu közös jövőjét, leleplezi a pszichiátert. De a képben ott van a plébános is, feléje szintén suhint egyet Illyés. Helyben hagyja a pszichiáter által kimondott hasonlatot, „amit mi analízisnek hívunk, azt ön gyóntatás néven gyakorolja”. De rögtön fölébe is kerekedik a plébános a pszichiáternek, aki rendre rosszul használja a latin szavakat, kifejezéseket. Lehet, hogy ez a pszichiáter a hivatását rosszul gyakoroló egyed. Ám a drámában mindenki több önmagánál, mindenki *típus*. S mint Illyés írja a műfajról, „vélemény élesebben, közvetlenebbül sehonnan sem hangzik úgy, mint a színpadról”.⁶³ (Megkockáztatjuk, a pszichiáter alakjában az egyszerű, falusi embert átverő pártbürokratát szerepelteti Illyés. S ez talán a földosztás során szerzett tapasztalat kivetülése volt.)

Nézzük Illyésnek a legkevésbé sem egyszerű viszonyát a lélektanhoz. Felesége, Kozmutza Flóra is szakmabeli volt,⁶⁴ Szondi Lipót⁶⁵ egyik legkedvesebb tanítványa, munka-

Állami-díjasok almanachja 1948–1985. Szerk. Darvas Pálné, Klement Tamás és Terjék József. Budapest: Akadémiai, 1988.

⁶⁰ 1948. június 12-én mondta ki a Magyar Kommunista Párt IV. és a Szociáldemokrata Párt XXXVII. Kongresszusa a két párt egyesülését. Az új párt a Magyar Dolgozók pártja nevet kapta.

⁶¹ 1948: XXX. tc. az iskolák államosításáról.

⁶² Sárközi Márta levele Szabó Zoltánnak, 1948. július 14. *Menedékház*. 150.

⁶³ Illyés Gyula: *Drámák*. Illyés Gyula munkái I. Budapest: Szépirodalmi, 1969. 6.

⁶⁴ Kozmutza Flóra (1905–1995), gyógypedagógus, pszichológus. Eredetileg magyar–francia–német szakon szerzett bölcsészdiplomát, Párizsban védte meg bölcsészdoktori értekezését. 1934-től a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola tanára, 1972-től főigazgatója volt. 1939-ben házasodtak össze Illyéssel. 1940-ben Illyés Gyula *Lélek és kenyér* című könyve az ő értelmiségi- és ösztönvizsgálataival kiegészítve jelent meg.

⁶⁵ Szondi Lipót (1893–1986), endokrinológus, ideggyógyorvos, pszichiáter, a Szondi-teszt, a sorsanalízis nemzetközi híró megalkotója. 1927-től a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskolán pszichopatológiát oktatott. A széleskörű családfa-kutatás alapozta meg sorsanalitikai kutatásait. 1941-ben a zsidótörvények miatt elvesztette állá-

társa. Illyésék szoros kapcsolatot ápoltak Szondiával, az 1946-os őszi svájci utazás alkalmával Illyés azonnal felhívta Szondit, találkoztak is, s hazatérve Kereszturyinak írott beszámolójában jelezte Illyés, hogy jó volna őt (és a filozófiatörténész Szilasi Vilmost) hazahívni.⁶⁶ Egészen bizonyos, hogy ambivalens volt Illyés a pszichológiával és pszichiátriával kapcsolatban. Komoly respektus is élt benne e tudományterületek iránt, ezt felesége hivatása és munkássága erősíthette. Megítélésünk szerint viszont nem volt jelentéktelen az a félelem sem, ami e diszciplínák válhattak ki belőle, látván, hogy mennyi kontrolálatlan ösztetevője van az emberi létezésnek. A *Lélekbúvár* utolsó, tehát hangsúlyos mondataiban az erős parasztember, azaz talán maga Illyés Gyula mondja: „Nézze, beszéljünk végre komolyan [...] az ember ott kezdődik, ahol ezeket a makrancos ösztönöket gyeplőszárra fogja...” Mi volt ez, ha nem önmagának biztatása, lelkének megkeményítése, érzéseinek és a megtapasztaltaknak elfojtása. (Érzésünk szerint a pszichológia fölényes megvetésében benne volt a József Attilával vívott küzdelem, feleségének és József Attilának a kapcsolata, s a költő halála utáni közvetlen bűnbakképzéssel való viaskodás emléke is.⁶⁷)

Abbahagyott versek

Illyés hosszabb búcsúja a *Választól* a terjedelmes *Abbahagyott versek* című összeállítás.⁶⁸ Az abbahagyás, a töredékesség motívumait keresi bevezető esszéjében. Ezek között csak egy motívum a politikai kényszer. Finom utalást rejt el egy kissé ironikus megjegyzésében, hogy „a töredék az ingyencek kedves falatja”. Némely torzó versét keltezéssel együtt közli, s valóban, inkább az új politikai korszak előtti versek vannak többségben. Azt állítja, hogy párizsi emigrációjában egyetlen nagy versre készült, s mindössze egy kötőszó akasztotta meg a verset, s ezt a költői problémát nem tudta megoldani éveken át. De ez a poétikai és alkotáslélektani gát egy egész kötet verset termelt akkor, a *Nehéz föld* verseit. Önértékelése szerint ebben a kötetben, mely egyben pályájának első könyve is volt, „csupa »abbahagyott« vers van.”

Az abbamaradás motívuma tehát feltétlenül nem hozható összefüggésbe a folyóirat ellehetetlenülésével. A töredékesség önmagában nem a korszakról árulkodó jel, de feltehetjük, ezt az értelmezést is alá tudták támasztani a kortárs olvasók.

Még egy megszólalása volt a *Válaszban* Illyésnek. A *Testvérek* című vers az utolsó folyóiratszámában jelent meg, s bár nem a kiemelkedő Illyés-versek közül való, üzenet értéke bizonyosan volt. Az önéletrajzi versben a költő fivérért, a kovácsot idézi meg és saját gyerekkori vágyát, amit az erős báty keltett és fokozott is benne: „elragadt/ a képtelen

sát, 1944-ben Bergen Belsenbe került. Onnan kiszabadulva Svájcban telepedett le. Gyöngyösiné Kiss Enikő: *Szondi Lipót*. Magyar Pantheon-sorozat. Budapest: Új Mandátum, 1999.

⁶⁶ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*, 190.

⁶⁷ Valachi Anna: Egy tabu föltárulkozása. József Attila, Illyés Gyula és a közös műzsa, Flóra kapcsolata. *Holmi*, XVII. évf. 2005/4. 415–446. A tanulmány bibliográfiája eligazít a korábban keletkezett írások között is. Külön kiemeljük Illyés Gyuláné: *József Attila utolsó hónapjairól* c. könyvét (Budapest: Szépirodalmi, 1987). Felhívjuk az olvasó figyelmét, hogy jó néhány Illyés-vers (*Lélekhántók*, *Hajnal*, *április*, *depresszió*, *A Sárga Házban*, *Doleo ergo sum*) tematikusan hozzátartoznak Illyés és Szondi kapcsolatának elemzéséhez. A versek persze elsődlegesen Illyés saját alkotására és időnkénti depressziójára utalnak.

⁶⁸ Illyés Gyula: *Abbahagyott versek. Válasz*, 1949/3–4. 216–242.

szép gondolat:/ ilyet szerzek én kalapácsot/ megalapálni a világot!/ Az volna szer-
szám igazánda/ »egy nép súlyával« odavágni!” A vers a költői óhajok, nagyot akarások és
a való világ realitása közti különbséget is láthatóvá teszi. S bár a vers idejét a gyerekkorba
vetíti vissza, a dacos versben egyértelműnek látszik az üzenet. S egyben vonzódás is
az erőhöz.

BÉKESZERZŐDÉS

„Valóban az angyalok szavával kell szólnia annak, aki ilyen helyzetben úgy tud hangot adni a csalódásnak és keserűségnek, hogy ezen a hangon keresztül kifejezésre tudjon jutni minden meg nem érdemelt egyéni szenvedés és mindaz a sok disszonáns érzés, melyet ez a békemű felkavart; de ugyanakkor mégse váljon ez a hang se idétlen rikácsolássá, se monoton panaszkodássá, s ne fojtsa meg azokat az erőket, melyek a demokráciában önmagára találó, szabad emberhez méltó Magyarország felé visznek. Próbáljuk megtalálni ezt a hangot.” (Bibó István)

Mire a *Válasz* megindult, Párizsban a külügyminiszterek tanácsa visszaállította az ország trianoni határait.¹ A párizsi békeszerződés² és következményei általánosságban is, de a vidéki parasztság hangsúlyos érintettsége okán is foglalkoztatták a *Választ*. Az irodalom emlékezete a háború utáni korszak jellemzői között nem szokott említést tenni erről a tematikai szálról, de ha összeolvassuk az idetartozó publikációkat, jelentékeny tömböt kapunk. Széles műfaji skálán mozognak a békeszerződést érintő írások: *tanulmány, politikai publicisztika, glossza, statisztikai beszámoló, emlékezés, helyszíni tudósítás*, sőt *vers* is megemlékezett a kérdésről, és nem szabad elfelejtkezni a földkérdéssel foglalkozó *szociográfiák* idevonatkozó információiról sem.

A háború előtti *Válasz* nem foglalkozott a trianoni döntés eleven sérelmével, a *Válasz* nem volt nagymagyar folyóirat, ahogy a népi írók mozgalmá sem volt irredenta mozgalom, nem állt a területek fegyveres visszaszerzése mellett, nem volt németbarát, sőt ettől a szövetségtől nem is remélt jót. A kultúrfőlény gondolatát sem híresztelte ez az írói csoport. Elvértve találunk csak az idegen államhatárok mögé szorult magyarság problémáival foglalkozó írást a folyóirat első korszakában.³ (A népiek iránt kitüntetető rokonszenvet mutató kommunisták is ezt az irányt képviselték, ha volt is elmozdulás álláspontjukban a két világháború közötti évtizedekben.⁴)

¹ A Külügyminiszterek Tanácsa először 1945 szeptemberében Londonban foglalkozott a trianoni határok visszaállításával az osztrák, a jugoszláv és a csehszlovák határvonalon, 1946 májusában a román szakaszon is visszaállították az 1920-as vonalat. A határokat 1946. szeptember 20-án véglegesítették a béketárgyalások keretében.

² Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest: Osiris, 2006; *Magyar külpolitikai kronológia 1945–1948*. Összeállította Fülöp Mihály. Budapest: Magyar Külügyi Intézet, 1976.

³ Illyés Gyula: A Dunánál Esztergomban (vers). *Válasz*, 1934/1. [május] 24–25. Németh László: Egy Hungarológiai Társaság terve. *Válasz*, 1934/1. 69–70. [Németh László Trianonnal kapcsolatos gondolatairól lásd Bárdi Nándor tanulmányát. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Tanulmányok*. Budapest: Osiris, 1998. 175–192.] Részlegesen érinti a határon túli magyarság sorsát Juhász Géza: *Magyar szellemi élet Debrecenről Amerikáig*. *Válasz*, 1934/2. [július] 136–141. A nemzetiségekhez való viszony történetéhez lásd Bellér Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest: Akadémiai, 1975.

⁴ Kövágó László: *A magyar kommunisták és a nemzetiségi kérdés 1918–1948*. Budapest: Kossuth, 1985.

A nemzet tanácsadója – Bibó István

Rövid hónapokkal a békeszerződés 1947-es aláírása előtt, mindjárt az októberi első számban, Bibó István szól hozzá a kérdéshez, még hozzá a *helpolitika* látószögéből.⁵ Tanulmányát egyfajta félelem ösztönözte, az hogy az elvtelen és méltánytalan, bár erkölcsileg tökéletesen megérdemelt békeszerződést a háború után színre lépő demokratikus erőkhöz fogja kapcsolni a közvélemény, s ez defenzívába szorítja magát a demokrácia ügyét.

Amikor Bibó írása megjelent, Európa és az Egyesült Államok vezetői a béketárgyalások közepén jártak, de mint már bevezetőjében Bibó István is leszögezte, lényegében minden eldőlt, csak a ránk parancsolódó béke „lesújtó hatásának fokozata” volt még kérdéses. Bibó kiindulópontja a Horthy-Magyarország engesztelhetetlen kritikája. Az 1944. március 19-e utáni napokban helytállni „nem kívánt volna sem rafinériát, sem színlelést, sem hátbatámadást, hanem egészen egyszerűen »csak« önértetet és bátorságot” – mondja, és kijelenti, hogy a felelősség kérdése „ügyszólván történeti érvénnyel leszögezhető”.

Hasonlón egyértelmű Bibó álláspontra az 1920-as előzmények megítélésében. A trianoni szerződés, írta, indokolatlanul rossz volt, sőt, a magyarság politikai és európai elhelyezkedésére gyakorolt hatása egyenesen végzetes. Intonációjában a várható újabb fejlemények érzelmi, fizikai, gazdasági és politikai kibírására szólít fel. Mégis nyilvánosan tárgyalandó kérdésnek tekintette az új békeszerződést, mert a magyarság várható politikai, intellektuális és erkölcsi tartása hosszútávra meg fogja határozni a demokráciához fűződő viszonyunkat, s ezáltal a magyarság helyét Európában. „[...] a békekötés minden visszahatása között az lesz a legsúlyosabb, hogy a békekötés ügye újból összekapcsolódik a demokrácia ügyével, s újból kialakul az a közhangulat [...] amely a békeszerződés igazságtalanságából a demokrácia alapvető hazugságát következteti.” Félőnek tartotta, hogy ez az atmoszféra felmenti Horthy Miklóst, és pusztán a győztesek cinizmusára, képmutatására fog hivatkozni. A helyzetben üres frázisként pukkanhatnak el a magyarságot felelősségével és bűneivel szembebesíteni akaró szavak.

Ami az osztályok erőviszonyát illeti, Bibó úgy látja, korántsem olyan effektív az úri középosztálybeli rétegek politikai hatalma, mint azt feltételezik. Mégis „súlyos hiba alábecsülni közvéleményformáló erejét. Különösen nagyot nőtt ez az utolsó tizenöt-húsz évben, mert ezenközben kialakult egy nagytömegű, lenről felszívó, felülről lehúzó, amorf kispolgárság, mely teljes sikerrel közvetíti az úri középosztály eszmevilágát a nagy proletártömegek felé is.” Rétegzett társadalomban gondolkodik Bibó, s látja a Bethlen-korszak lezárultát követő gyors és veszélyes süllyedést is. A felelősség kérdésében nem lát analógiát az 1918/20-as helyzet és az akkori napok között. Most nemcsak egy rendszernek és politikájának hosszúlejárátú felelősségéről van szó, hanem „néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás felelősségéről is”. De úgy folytatja, hogy a helyzet és az érzések megértéséhez hozzátartozik, hogy a közvélemény akkor is *unja* Horthy felelősségének *kizárólagos* hangoztatását, a felelősség erőteljes aposztrofálását, ha tudja, hogy ez az igazság. Sokan gondolják, hogy Révai József cikke⁶ túlságosan erőteljesen hangsúlyozta az ország háborús felelősségét, ezért volt lehetséges, hogy „a csehszlovákok a béketárgyaláson velünk szemben reá hivatkozhattak”. Nehéz hangot találni a kérdés tárgyalásához

⁵ Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. *Válasz*, 1946/1. [október] 43–59.

⁶ Révai József: Nemzetrontó sovinizmus. *Szabad Nép*, 1945. december 25. 1.

és „valóban néha nehéz dolog megtartani a határt a kíméletlen nemzeti önkritika között, melyre elengedhetetlenül szükség van és a »Hinaus mit uns« gesztusai között, melyekre nincs szükség” – láttatja a végleteket Bibó. De kitart a Révaitól függetlenül is népszerűtlen vélemény mellett, amely a magyarság felelősségét kisebbiteni akarja azon az alapon, hogy mások sem viselkedtek tisztességesen. *Egyetemes* erkölcsi értékekkel mér: „Ha [az 1939 és 1944 közötti] cselekedeteknek az erkölcsi mérlegével és a belőlük folyó felelősséggel kapcsolatban vetjük fel azt a kérdést, hogy megérdemelte-e Magyarország azt, amit kapott és azt, amit kapni fog, akkor erre jó lélekkel csak azt felelhetjük, hogy megérdemelte [...] Semmiféle sérelemnek, semmiféle bántalomnak nem szabad elhomályosítania bennünk a legszemélyesebb felelősségnek a tudatát mindazért, amit tettünk, s amit elmulasztottunk megtenni. Semmiféle szó nem elég erős ennek a felelősségnek a leszögezésére, és gonosz bűn a magyarság erkölcsi jövőjével szemben minden olyan biztatás, mely a történetek feletti szégyenkezés intenzitását mások akkori vagy mai viselt dolgaira való utalással a legkisebb mértékben is csökkenteni próbálja.”

A kialakult helyzetért persze felelősséget viselnek a „békecsináló” nagyhatalmak is. A befolyásolhatatlan vagy nehezen befolyásolható erőviszonyokon túl is van komoly választási lehetőség jó, közepes és rossz béke között. Min fordul meg a döntés? „[E]ldönti a békecsinálók egymás közötti egyensúlya, józan tárgyilagossága, jövőbenező felelősségérzése, önmagukhoz és elveikhez való hűsége és embersége.” Meghatározó e tekintetben, hogy a szövetséges hatalmak és a többi államok e pillanatban két rivális hatalmi csoportra oszlanak, melyek között súlyos a bizalmi válság. Ez a rivalizálás feszült viszonyt teremtett. A keret, amin belül szabadon lehet dönteni „nem töltődött ki semmiféle elvi közös-séggel, eljárási gyakorlattal, nyugodt, távolabbra néző szempontokkal, hanem kitöltődött kicsinyes huzakodásokkal, felelőtlen rémhírekkel, egymás orra alá borsot töréssel, erőltetett látszatz megoldásokkal, s azzal a teljes összevisszasággal, mely a félelemtől terhelt és elmérgesedett politikai helyzeteket mindenkor jellemzi”.

Nem az akkori koalíciós hatalom berkeiben keresi Bibó a felelősöket. A kommunista Révai József és a külügyminiszter Gyöngyösi János⁷ felelősségét most firtatni olyan volna, mint 1919-ben elfelejtezni Tisza István és politikai garnitúrája hibájaról. S bár „kiábrándítóan felületes és felelőtlen” volt a trianoni béke, azt *demokratikus* világhatalmak hozták, ám sokkal egyszerűbb volt ennek ódiumát a *demokrata* Károlyi Mihályra tolni. Ugyanilyen azonosítás fenyeget ma, s féltő, hogy ismét a magyar demokrácia „vitális gyökerei” ellen fordul a közvélemény. Nem szabad elhallgatni a magyar álláspontot a békeszerződéssel kapcsolatban, de úgy kell azt kimondani, hogy ne a „nem tárgyilagos fél panasza” legyen, hanem „illeszkedjen az egyetemes történeti ítéletbe, amelyet az emberiség felelős szellemei a második világháborút lezáró egész béketárgyalási módrról igen rövid időn belül ki fognak mondani”. Bibó javaslata szerint véleményünk kinyilvánításának *egyszerinek és méltóságteljesnek* kell lennie, ami „nem válik kezdő pontjává semmiféle kveruláns és panaszkodó revizionizmusnak, hanem zárszó módjára ad kifejezést egy kiábrándító csalódásnak”.

Miként függ össze a békeszerződés és a mi demokratikus érdemünk vagy érdemtelen-ségünk, kérdezi a továbbiakban Bibó. El kell-e fogadnunk azt a vádat, hogy azért kaptuk

⁷ Gyöngyösi János (1893–1951), kiszagdapárti politikus. 1944. december 22-től 1947. május 31-ig külügy-miniszter.

ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták ennél vagy annál a szomszédunknál, illetve hogy kár erőlködni a demokrácia irányában, mikor „íme, a demokratikus Magyarország sem tudott magának jobb békeszerződést kiharcolni, sőt rosszabbat kap, mint amilyent egykor a feudális Magyarország kapott”. Bibó jelzi, hogy a társadalmi előfeltételek tekintetében a legnehezebb helyzetben mi és a lengyelek vagyunk. Figyelmeztet azonban, hogy a tényből morális következtetéseket levonni egyszerű csalás. Éppen a kívánt fejlődés ellen ható csalás, mert a demokrácia alapelveit megcsúfoló trianoni szerződés volt az „egyik lényeges tényezője annak, hogy Magyarország demokratizálódása a történelem folyamán a kelletténél jobban elakadt”. Ha 1919-ben jobb békefeltételeket kap Magyarország, Károlyiék nagyobb valószínűséggel maradhattak volna hatalmon. 1946-ban hasonlóan látja a helyzetet Bibó. Csehszlovákia a területi igények és a kitelepítés kérdésében⁸ rosszhiszeműen csikar ki előnyöket, amikor folytonosan a „maga megintgathatatlanságára” hivatkozott. Viszont a hivatkozással éppen a mi demokratizálódásunk elé állít akadályt. Demokratának lenni viszont nem azért kell lennünk, hogy arra hivatkozva előnyöket szerezzünk. A demokrácia öncél: „egyes egyedül magunkért, a magunk népéért” tartozunk törekedni rá. A demokráciának területi kérdésekben pedig „egyetlen egy direktívája van és ezt úgy hívják, hogy önrendelkezési jog. Lehet nem hivatkozni erre a jogra, de komolytalan dolog a demokráciára való hivatkozással indokolni azt, hogy egy terület lakossága odakerüljön, ahova nem akar tartozni.” Bibó szerint az ezzel ellentétes döntéseknél becsületesebb volna nyíltan vállalni az egyszerű hatalmi indítékokat.

„Megérdemelte-e Magyarország azt a történelmi sorsot, amelyik érte és azt a békét, melyben ez a történelmi sors kifejezésre jut?” – kérdezi a tanulmányíró. Kétféle választ ad a kérdésre. Ha erkölcsi mércével mérünk, „jó lélekkel csak azt felehetjük, hogy megérdemelte”. De rosszhiszeműség, ha bármit, amit a magyarok elkövettek, azzal akarnak enyhíteni, ami ma a magyarsággal történik. Az atrocitások láncolatot alkotnak, s vissza lehet hátrálni szinte az idők kezdetéig. Aki az „egyformán igaz és egyformán hamis tételeknek a cirkulusából ki akar jutni, annak – ameddig a keze és a szeme elér – az emberi méltóság minden sérelmével szemben egységesen kell állást foglalni”. Nem jelenti ez persze az ideológiák egyenértékűségét, melyek nevében a szörnyűségeket elkövették. Ezzel kapcsolatban egy olyan érvet hoz elő, amely a zsidókérdésről írt nagyszabású tanulmányában is visszatér. Ez pedig az emberi fájdalom összemérhetőségének kérdése. Bibó érvelése a következőképpen hangzik: „bármennyire fennmarad a demokrácia és a náciizmus között az értékkülönbség, azért annak az anyának a fájdalma között, akinek a gyermekét egy német halálgyárban elpusztították és annak az anyának a fájdalma között, akinek gyermekét egy csehszlovákiai koncentrációs táborban vagy az országúton éhen halt gyermekét újságpapírosban eltemették, semmiféle értékkülönbség nincsen”.

Veszélyes lélekállapot, ha az egyes nemzetek magukat egy nagy sérelem áldozatának tekintik, és megtorló cselekedeteiket kivonják az erkölcsi megítélés alól. Ez ismerős helyzet a magyarság számára, hiszen Bibó szerint ez a magatartás vezette a politikát a trianoni sérelmekről az újvidéki mézszárlásig. Ezért szinte kötelességünk, hogy figyelmeztessünk mindenkit, aki hasonló lelkiállapotban van, milyen lejtőn indul el.

⁸ Csehszlovákia és Magyarország 1946. február 27-én lakosságcsere egyezményt kötött, amely ugyanannyi csehszlovákiai magyar áttelepítését irányozta elő, mint amennyi magyarországi szlovákét Csehszlovákiába.

Végül azt a kérdést teszi föl, miként viszonyuljunk a békeszerződés jövőjéhez, érvényességének tartamához? A békeszerződést *kötelezőként el kell fogadni*. Először is azért, mert el nem fogadása katasztrófális következményekkel járna a határon túli magyarság számára. Aztán azért, mert ez a realitás, s mert hosszú lejáratú béke lesz, esetlegesen nemzedékekre fog szólni. S végül azért, mert láttuk, a revizionizmus, a területi változások ideológiája akkor is zsákutcába visz, ha maguk a területi változások lehetségesek is volnának.⁹ Nem szabad persze hamis képet mutatni, mintha e béke buzgóbb hívei volnánk, mint a haszonélvezői. Lehetne persze mondanivalónk a jobb határokról egy jó politikai konstellációban és egy objektív területrendező fórum előtt Bibó István szerint is, de ennek a helyzetnek kialakulása most valószínűtlen. A párizsi békeszerződés *adottság* lesz. Be kell rendezkedni az új helyzetre fizikailag és lelkileg is. Egy pont adódik számunkra, ami kötelező feladatot is ró ránk, a határon túli magyarság sorsa iránt nem válhatunk közömbösekké. A két világháború között rossz idők jártak a kisebbségvédelemre,¹⁰ a kisebbségekkel bíró állam nem a szomszéd, „rokon” államnak tartozott elszámolással, hanem a nemzetközi közösségnek. Ma minél kevesebb hangú politikai erőfeszítéssel lehet segíteni a határon túli magyarságnak.

Újabbán ismét érzékelhető az egyedül vagyunk érzése, a „»tragikus életérzés« vészes és üres frazeológiája”. Van igazság az egyedüllétben. De nem azért vagyunk egyedül, mert nincsenek nyelvrokonaink a közelben, mint a szlávoknak, a németeknek. „A társtalanság nem kozmikus sorsszerű vagy lelki adottság, hanem nagyon is összefügg az ellenszenvnek azzal a légüres terével, mely körülöttünk keletkezett, s amely bizonyos részben csak szerencsétlenségünk, nagyobb részben azonban bűnünk is.” A társtalanság hangoztatása veszedelmes, mert a következménye „fejlőgatás és panaszkodás” s egyáltalán „a kérdésnek *érzelmi* síkra való terelése; holott itt *erkölcsi* kérdésről van szó: arról, hogy a magunk életét – mint minden ember s minden nép – *igazán* csak magunk igazíthatjuk helyre, s ha ehhez mások nem nagyon kínálnak mankókat, akkor ez nem is olyan kétségbeejtő, mint ahogyan az első pillanatra látszik”.

A tanulmány után egy kurzívan szedett oldalnyi summa a következő bevezető mondatával: „Érdemes most már egész gondolatmenetünket röviden összefoglalni úgy, ahogyan azt *az egész nemzet nevében* el lehetne mondani.” [Kiemelés – Sz. Á.] A szakirodalom mindaddig nem vette észre, nem kommentálta ezt a többes szám első személyt. De mert a *Válasz* is képviseleti folyóirat – feltűnik. Bibó István gondolkodói és közírói szerepének lényegéről van ugyanis szó. Mint politikai publicista – bár írásai tanulmány terjedelműek és mélységűek – arra törekedett ugyanis, hogy feltárja a politika demokratikus erőinek és a múltat képviselő rétegeknek motivációit, szembesítse azokat a nemzet egésze érdekével, s a szereplőket együttműködésre, estenként önmérsékletre készítse. Lényegében megoldó-kulcsokat kínált azáltal, hogy minden egyes szereplő helyébe bele tudta képzelni magát, és optimalizálta az egymásnak ellentmondó célok elérését a közjó, a nemzet

⁹ A területi revízió hozta feszültséggel kapcsolatban lásd például Csatári Dániel: *Forgószélben* [Magyar-román viszony 1940–1945]. Budapest: Akadémiai, 1968. A revíziók és szociáldemokraták viszonyáról lásd: Pintér István: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt politikája a második világháború előestéjén*. Budapest: Akadémiai, 1979.

¹⁰ Galántai József: *Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem jogrendjének kialakítása 1919–1920*. Budapest: Maecenas, 1989.

vagy az európai együttélés szempontjából. Az általunk kurzívált mondatrészben Bibó az első *Válasz*-beli publikációjában fölfedi ezt az elemzői, közírói pozíciót.

A „Jegyzetek” között Illyés is megszólalt a várható békekötéssel kapcsolatban.¹¹ A *Jegyzet*-műfaj személyesebb, szenvedélyesebb, ha Bibóval közös is a gondolati mondanivaló. Illyés is úgy látja, hogy a körülöttünk lévő demokráciának köszönhetjük, hogy *egyáltalán* van béke. Ez „adta, hogy egyáltalán van Magyarország”. De eleve a műfaj is, s az is, amit hangsúlyoz, hogy most egy kéretlenül megszólaló *író* beszél, felmenti a tárgyilagos hangnem alól. Az első jegyzet egy ironikus glossza. Egy a háború alatt hozzánk menekült hadosztály eltűnt felszerelése miatt nyújtottak be ellenünk kártérítési igényt a lengyelek. Igaz, hogy a lengyel katonák megmenekültek, igaz, hogy a felszerelés elveszett. De „mérj csak egy legyintéssel többet a bűnösre annál, amit pontosan megérdemel, s az igazság menten átugrik az oldalára, most már holmi őrangyalként áll elébe” – teszi mérlegre Illyés az életet és a kártérítést. Aztán Babits verséből, a *Csonka Magyarországból* idéz, nem mond mást, mint Bibó, csak éppen kiszakad belőle a rögzülő határok miatt érzett fájdalom. Aztán etimológiai vizsgálatba kezd, a revízió vádjával szemben. Magyarra fordítva a szó nem jelent mást, mint ezt: nézzük át újra. Vagyis „pörfelvételekre, vélt igazságtalanság megszüntetésére hibátlanul demokratikusabb ajánlat.” Fellebbezni fogunk, mondja Illyés. Reméljük, hogy „eljön az idő, midőn alkalmunk és hitelünk lesz igazunk új feltárására, új ítéletre”. S mint egy záradékot illeszti hozzá a felszólítást: teremtsünk itt mi, magunknak, suba alatt gyorsan Európát, azaz demokráciát.

A következő számban folytatódik a tematikus szál. Jócsik Lajos¹² *Mint oldott kéve* címmel adatsort közöl Csehszlovákiából történő kitelepítésekről.¹³ Bibó az idézett tanulmányában a küszöbön álló döntés két szélső értékét jelzi. Legsúlyosabb döntésnek azt tekintette volna Bibó István, ha kétszázezer magyart telepítenek ki Csehszlovákiából. A legjobb esetnek azt, ha „csak” öt mosoni község elcsatolásával rontják tovább a orosz határvonalat. Jócsik Lajos adatsora szerint ekkor már összesen 183 447 személy szerepelt az idetelepítendőek listáján. Az egyezmény kezdetén egészen másról volt szó, csak az „egyéb járásokból” akarták a *szórvány* magyarokat kitelepíteni. De a csehek és szlovákok „kedve feltámadt szinte az egész csehszlovákiai magyarság likvidálására. Ennek megfelelően a kitelepítés súlyát a szintiszta magyar járásokra helyezik.” A komáromi járásból, ahol a legutolsó népszámláskor majdnem 70 ezer magyart vettek számba és mindössze 600 szlovákot, közel 30 ezer magyart akarnak kitelepíteni. A színmagyar jelleg eltüntetése tehát politikai szándék, állapította meg Jócsik Lajos.

A felvidéki magyarság sorsát a decemberi folyóiratszám is figyelemmel kísérte, noha

¹¹ Illyés Gyula: *Dialektika; Egy semmiség és a költő szava; Fellebbezés; Még egy lírai hang; Semmiségből mindent. Jegyzetek. Válasz, 1946/1. [október] 87–89.*

¹² Jócsik Lajos (Érsekújvár, 1901–1980), közgazdász, író, publicista. A Sarló-mozgalom egyik vezetője volt, az ún. *valóságirodalom* jellegzetes művelője. 1938-tól Budapesten élt. Szerkesztette a *Kelet Népet*, és a *Kis Újságot*. 1943-ban előadást tartott a szárszói konferencián. 1945-től a Nemzeti Parasztpárt képviselője, áttelepítési kormánybiztos, szövetkezetpolitikai államtitkár. Részt vett a magyar békecélok nemzetközi propagandájának előkészítésében. A csehszlovák fél élesen támadta személyét, ezért államtitkári teendőire hivatkozva lemondott a telepítés körül végzett munkájáról. 1949-ben vállalatigazgató lett. 1956-ban a Petőfi Párt vezetőségi tagja.

¹³ Jócsik Lajos: *Mint oldott kéve. Válasz, 1946/2. 135–138.*

Szalatnai Rezső¹⁴ *Lőcsei almák* című emlékezése¹⁵ csak áttételesen kapcsolódik a békeszerződés ügyéhez. Szalatnai ekkor Pozsonyban élt, onnan küldte írását a *Válasznak*. A szám élén hozott, tehát kiemelt írás a régi polgárváros, Lőcse szellemiségét idézi fel, azt az időt, amikor a magyar, a szlovák és a szász polgárok békében éltek együtt. Lőcse már hamarabb a szlovákoké lett, mintsem a térképet átrajzolól döntés megszületett volna. A város elöregedett, csak azok maradtak ott, akik örítették „Mikszáth és Krúdy írásműveinek eredeti matériáját, egy polgári életforma tisztességét, az udvariasságot, a jó modort, a jogot, igazságot és törvényt, ami nekünk mind szép, de nem korszerű sajtáságunk”. De a maradók, az ott élők megtartották a formákat, vigyáztak az összhangra az egyházban, a városházán, a társas életben, egyletekben, kaszinókban. Senkinek se voltak útjában. Aztán a megváltozott európai légkörben a „német méreg belefűvődött a szepesi szászok utódjaiba” is, s a harmónia fölborult. A szepesi németek a horogkereszt mámorában elárulták az együttélés iratlan törvényeit. „A szülőföld általános elárulása következett be. Egy város úgy veszítette el emlékezetét, hogy az emberek kivetkőztek a tisztességből” – vonja meg a háború mérlegét Szalatnai Rezső.

A szemtanú – Illyés Gyula

Az 1947-es márciusi számban Illyés Gyula számolt be a párizsi békeszerződés aláírásáról. Mindössze ennyit ír tudósítása fölél: *Szemtanú*.¹⁶ 1947. február 10-én ő is ott volt a d'Orsay-rakparti külügyi palota egyik felső emeletén az Óra-szalomban. Azt írja „valami kötelességféle” vitte oda. Szorongató helyzetben volt Illyés, szeretett is volna jelen lenni a diplomáciai eseményen, meg nem is, legalábbis nem minden áron. Mehetett volna, mint a delegáció tagja, hiszen a küldöttségbe a résztvevő nemzetek annyi tagot helyeztek, amennyit csak akartak. Csakhogy Illyés ezt nem tartotta jó gondolatnak. Nem akart a fényképeken sem szerepelni. „[...] néma szereplőként, mellékcélzattal sem ülhetek le olyan asztalhoz, amelynek főztjét bármilyen lett is, nem kavartam.” A véletlen úgy hozta, mégiscsak a küldöttséggel együtt érkezett a terembe, és nem tudott a magyar újságíró delegáltakhoz visszalépni, mert akkor csak később, az aktus után juthatott volna be a terembe. „Bakancsnak beillő pocsóta-járó” cipője zavarta, munkás-öltözéke nesus-ingként égette: „berzenkedik izlésem minden személyszerinti ünnepontástól is”. Végül a jelenlevő mosisok és fotósok mellett kötött ki, s így mégis a megfigyelő státusában maradhatott. Egyetlen szóval nem érintette Illyés a béke tartalmát. Íróként láttatott: „A hosszú nagy asztal a műtőtermek fényében fürdött, bő gondolatársítást indítva, minő műtétek folynak azon is már reggel óta, látható fájdalom nélkül.” A láthatatlan fájdalomokról sem szólt. A külügyi palotában senki nem gondolt a városokra és falvakra, a falvakban élő emberekre, akiknek

¹⁴ Szalatnai Rezső (Nagyszalatna, 1904–1977), író, kritikus, irodalomtörténész, műfordító, tanár. Bölcsészeti tanulmányait Pozsonyban végezte, 1930-tól az ottani gimnáziumban tanított. A csehszlovákiai magyar főiskolai mozgalom, a Sarló alapító tagja. 1943-ban jelent meg szlovák nyelvű magyar költői antológiája. Nagy szerepet játszott a két ország kulturális kapcsolatainak alakításában. 1945 és 1948 között a pozsonyi egyetemi könyvtár munkatársa volt. 1948-ban települt át Magyarországra, 1950 és 1965 között a budapesti Egyetemi Könyvtárban dolgozott. Megírta a cseh és a szlovák irodalom történetét.

¹⁵ *Válasz*, 1946/3. 193–196.

¹⁶ *Válasz*, 1947/3. 275–280.

sorsa a határvonalak kijelölésével végleg megpecsételődött. A hideg közönyt rögzítette Illyés. „A hónapokig húzódott béketárgyalásoknak ezt az utolsó jelenetét, így szólt a háttér, a lehető legkisebb nyilvánosság előtt, a lehető leggyorsabban játszatják le: elég volt az izgalmakból, csapódjék össze minél hamarább a függöny. Tapsot senki sem várt senkitől; a szöveg dolgozótársai, a csehek, a jugoszlávok, a társszerzők is elégedetlenek voltak.” Illyés is tanácstalan, tapasztalatlan volt a külpolitikában, ahogyan az volt az egészen fiatal parasztpárt is. Konzekvenca-levonással ér fel ez a beszámoló, ha összehasonlítjuk az 1946 októberében írt jegyzetével. Annak hangja még szerényen önértékes volt. Illyés hitt benne, hogy a magyarság útja a demokrácia útja, és hogy „körben köröttünk az egész világ a demokráciát vallja”. Ez jóhiszemű naivitásnak bizonyult, keletről éppen nem a demokrácia közeledett. Illyésnek voltak saját tapasztalatai a Szovjetunióról, hiszen 1934-ben járt ott. Könyve nem a lehető világok legjobbjaként írta le a tapasztaltakat, de rokonszenve kétségtelen: mint akkori élményleírásában mondja, „az emberiség jövődjének” vizsgálata volt a célja. Ennek jegyében Illyés hallgatott a rossz élményeiről.¹⁷

A nemzetközi demokrácia-remény vagy hit vajon jóhiszemű, politikailag átgondolt taktikai kiindulópontja volt a jegyzetnek? Illyés elég ravasz volt ahhoz, hogy ezt az értelmezést is megengedjük. Az első számban megjelent jegyzetében még úgy tett, mintha hitt volna abban, hogy van mód „pörfelvétele”, „fellebbezésre”, a „vélt igazságtalanságok” megszüntetésére. Többes szám első személyben mondja: „Ítélet alatt vagyunk, minden szavunkat meg kell mérnünk”. Maga is tisztában volt ennek a képviselői pozíciónak bizonytalanságával. Ez a képviselői szerep most más, több mint a parasztság képviselője. „Megbízást senki sem adott. A vádlott még hallgat – mert hátha valóban csak ítéletét súlyosbíthatná. Egy író beszél, kérdezetlenül, azon a jagon, amellyel – ha úgy érzi – az időtől is megkérdezheti, hogy miért múlik, a haláltól is, hogy miért pusztít, s az ideáljától is, hogy miért szeret mást.” Tudta, hogy a perújrafelvétel gondolatára meg fognak szólalni az idegen országok. A csehszlovák és a román delegátus meg is tette ezt a párizsi aláírást megelőző értekezleten. Az irredentizmus, a „híres magyar sovinizmus”, a „magyar imperializmus” felemlegetése várható volt. Illyés ezeket a vádakokat azzal hártotta el az írásában, hogy magunk között, itthon ezekre nem kell felelnie. (Némi ravasszággal vegyes nyíltsággal azzal próbálta menteni, hogy a *revízió* szót megfosztotta politikai értelmétől, s egyszerűen magyarra fordította. Így a revízió „pusztán ezt jelenti: nézzük át újra. Pörfelvétele, vélt igazságtalanság megszüntetésére hibátlanul demokratikusabb ajánlat.”¹⁸)

Fegyverünk, tartotta Illyés, az igazság. A trianoni béke igazságtalanságait legjobban az azt létrehozó nagyhatalmak tudták. A kérdés Illyés szerint ekkor az volt, akarják-e most, a háborúból való eszmélés után ezt az igazságot érvényesíteni, s nem volt-e döntőbb a magyar politika végzetes háborús szövetsége, szereplése. S nem mellékesen, hogy vajon a politikai élet *új* szereplői tudnak-e rokonszenvet ébreszteni a magyarok mellett?

A kérdés reménykedő választ sugallt a nyilvánosság előtt. Naplójegyzeteiben viszont

¹⁷ E tekintetben is kínálkozik egy nagyon fontos összevetés Illyés Gyula és Márai Sándor között. Márai a fel szabadulás – az ő szavával a szabadulás – után találkozott közvetlenül a szovjet ember és az orosz/szovjet kultúra élményével. Filozofikusan és megrázóan ír erről a hazája elhagyását megindokoló visszatekintésében. Márai nem tartja lehetetlenségnek, hogy a nyugati kultúra megújulása keletről fog bekövetkezni, ehhez – történelmi értelemben nem sokat, egy-kétszáz évet kell várni –, de ez az egyes ember számára nem belátható idő. Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések*. Toronto: Stephen Vörösváry – Weller Publishing Co Ltd, 1972. 74–79.

¹⁸ *Válasz*, 1946/1. 88.

ugyanekkor egy sor kellemetlen információt említett az új magyar politikusokról és a magyar delegációról. „Nagel: Szakasits különvonattal érkezett, amikor Attlee csak első osztályon jött. A magyar köv. titkárok fizetése. A [olvashatatlan – a szerk.] 115 000 f kap havonta (22 000 ft), amikor a Quai d’Orsay I. oszt. Tanácsosa 23 000-et. A titkárok ennek felét. Innen a gyűlöletek és a lenézés a magyarokkal szemben.”¹⁹ Aztán még további negatívumokat sorolt. Márai Sándornak sem volt jobb a véleménye a magyar külpolitika képviselőiről. Naplójában lényegében Illyéssel egybehangzóan írt, csak talán még kritikusabban: „A magyar békeküldöttség elutazott Párizsba... Teremtő Isten, miféle küldöttség! Nem hiszem, hogy a béketárgyaláson sokat lehet menteni, de külföldön mindig tapasztaltam, milyen sokat változtathat egy vállalkozás feltételein a személyes fellépés, tekintély, tudás, egyéniség, *charme*... Ezek a névtelen alemberek, akik most különvonaton robognak Párizs felé, hogy a magyarság ügyében fellépjenek! Nagyon mélyre sülyedtünk.”²⁰ Márai a delegáció útrakelte pillanatában egyértelműen katasztrófális következményeket várt, a hírek szerint „félmillió magyart kitelepítenek Csehszlovákiából és Romániából: ezt nem bírjuk ki, e félmillió szegény koldusba belerokkan a magyar demokrácia. S hozzá másik egymillió koldus, kiket a Bé-listával gyártanak most [...]”²¹ (Bibó István szintén hangsúlyozta, hogy az áttelepítés nemcsak nemzeti és érzelmi kérdés, megterhelő gazdasági következményekkel is jár a kivézet, túlszűfolt, elszegényedett ország számára.)

Illyés párizsi tudósítása után Rába György verse – *Hazám helyett*. Rábát az irodalomtörténet „újholdas” költőként tartja számon, mindössze ez az egy verse jelent meg a *Válaszban* 1947 márciusában.²² Hangsúlyt kapott a vers azáltal is, hogy Illyés párizsi beszámolója mellé tették. A verset Rába György soha egyetlen kötetébe sem vette fel. Vajon mi lehet az oka? Rába György életművének ismeretében megkockáztatjuk a feltételezést, hogy nemcsak külső kényszer, politikai és kultúrpolitikai okok játszottak közre ebben, hanem az is, hogy az európai és a magyar történelem *ad acta* tette a költői könyörgést, s hogy a párizsi béke máig tartóan határokat szabott Magyarország számára, s a téma sem a nacionalista jelképekkel hangsúlyosan operáló Rákosi-korszakban, sem az internacionalista elveket hirdető antinacionalista Kádár-érában nem lehetett nyilvános vita tárgya.²³

¹⁹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. 171–172.

²⁰ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt*, 1945–1946. 260.

²¹ Uo. 265–266.

²² A vers megjelenésének körülményeiről és utóéletéről a következőket mondja a költő. Illyés Gyula közölte őt elsőként a *Nyugatban*, még Babits Mihály jóváhagyásával, természetes volt tehát számára, hogy Illyés háború utáni folyóiratát versekkel kereste meg. Több verset küldött, ezek közül választották a szerkesztők a *Hazám helyett* címűt. „A vers és szerzője további sorsát Király István majd Horváth Márton támadása befolyásolta. Király István a *Szabad Népben* név nélkül ugyan, de kipellengérezte a *Válasz* »fasiszta« irredentizmusát, mivel azonban a folyóiratban csak Illyés meg én szálltunk síkra a trianoni szellem, majd a párizsi békeszerződés tervezete ellen, az irodalmi (és politikai) közélet engem is kiátkozottnak tekintett, Horváth Márton pedig éppenséggel név szerint támadott a versért (L. *Lobogónk Petőfi*). Így aztán a vershez és szerzőjéhez hozzátapadt az irredentizmus címkéje, újraközlése lehetetlenné vált. Bár a trianoni, majd párizsi békediktátumokra ma is ugyanúgy gondolok, a történelmi feltételek változván és talán a versben magában sincs a világ elé kívánczó poétikai újdonság, újraközlését nem szorgalmaztam. Lakatos István viszont, épp az *Újhold* patrióta elkötelezettségét hangsúlyozandó, megkérdésem nélkül integrálta a verset antológiájába.” [*Hét évszázad magyar költői*. Szerkesztette Lakatos István és Kovács Sándor Iván. Közrem. Németh G. Béla. Békéscsaba: Tevan, 1996] Rába György levele a monográfia szerzőjéhez, 2006. december 28.

²³ A háború felerősítette hazafias élmény mint költői téma Balázs Bélánál is hozott újdonságot. Illyés Gyula

A *Hazám helyett*, mint a cím is jelzi, szintén a nagy közösség nevében megszólaló költemény. „Mint zivatar előtt a füst,/ görnyedve és soványan,/ hazám, riadtan így repülsz Európa nyomorában.” A megvert, szuverenitását kereső, büntudattal terhelt haza képét látatja. Egyes szám első személyű az első versszak, a másodikban már többes szám első számban szól Rába, s kéri tegező formában a „Földet”: „tekints le ránk, bocsánatot/ adj már bünbánatunkra!” Éles váltással tér a trianoni és immáron párizsi veszteségekre, amikor felsorolja, mi minden vesz el végleg. A vers intenzitását fokozza, hogy többes szám első személyt használ a veszteséglista felsorolásakor, *bányáinkat, erdőinket, mezőinket* említ. A birtoklást és az azonosulást felerősítik a négy hasonlatban használt erőteljes igék és túlzások. „Ha bányáinkhoz nincs jogunk,/ beomlom, mint a tárna,/ ha erdőnkön nem írhatunk,/ kidőlök, mint a szálfa,/ ha mezőink nem járhatom,/ testem telik aszályal:/ csontig, bőrig soványodom/ kisebbedő hazámmal.” A versben végül a Fogarason működött Babitsra és Szabadkáról elszármazott Kosztolányira is hivatkozik, mint vele együtt jajongó „nevelőire”.

Rába György versét kis időjártékkal akár a Kosztolányi szerkesztette 1921-es *Vérző Magyarország* című antológiába is áthelyezhetnénk, a fájdalom ugyanolyan intenzív, erőteljes a határok újradefiniálása pillanatában, mint az előtte járó nemzedéké a Trianon utáni hónapokban volt.²⁴

Kitelepítések – otthon és itthon

Mire a *Válasz* megindult, már háromnegyed éve meghozták a németek kitelepítéséről szóló kormányrendeletet.²⁵ A magyarországi németek kérdésével a földosztással foglalkozó szociográfiák szerzőinek mindegyike szembesült. Így történt ez már Illyés Gyulával is, amikor még jóval a *Válasz* megindulása előtt, 1945 tavaszán riportorozatot – *Honfoglalók között* – írt a dunántúli földosztásról.²⁶

Illyés illetékes volt a problémában: az elsők között volt, aki annak idején, még Hitler uralomra jutása előtt a dunántúli német veszélyről szót ejtett, mint most riportjában írta: „meglehető figyelem s eredmény helyett meglehető ingerültséget keltve”.²⁷ A kérdés történetének, keletkezésének azonban nem volt szakértője. Azt vallotta, ami a 30-as években s azóta is a köztudatban volt és van: nem gazdasági szükségből telepítették ide a németeket, hanem pusztán politikai céllal „a magyarság megtörésére”.²⁸ A közkeletű véle-

a *Szabad Szóban* (később naplójában) jegyezte meg, mennyire meglepte, hogy *moszkvai emigrációból* érkezett ez a hang. *Naplójegyzetek 1928–1945*. 377. A hazatérő Balázs Béla a *Magyarok* 1945. szeptemberi számában *Versaillesi nimfa* címmel közölt egy verset, félreérthetetlenül utalva az 1920-as békeszerződésre.

²⁴ *Vérző Magyarország. Magyar írók Magyarország területéért*. Budapest: Pallas Rt., 1921.

²⁵ 12330/1945 ME sz. rendelet, 1945. december 29. Krisztina Kaltenecker: Das Dilemma der massenhaften oder vollstündigen Zwangsaussiedlung der Deutschen aus Ungarn. Die Entstehungsgeschichte der Regierungsverordnung Nr. 12.330 / 1945 MP. In: Heike Müns (szerk.): *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde*. Band 44 Marburg: N. G. Elwert Verlag, 2001, 35–97. A magyarországi németek kollektív bűnösségen alapuló kitelepítése gyengítette a magyar külpolitikai pozíciót, részben az ennek a rendeletnek nyomán kialakuló atmoszférában született az 1946. februári szlovák–magyar lakosságcsere kikényszerítő egyezmény.

²⁶ Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Kolozsvár: Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945.

²⁷ Utalás a *Nyugat* 1933-as Pusztulás-vitájára.

²⁸ *Honfoglalók között*. 12.

kedéssel szemben a történettudomány mást mond. A németek betelepítése nagyrészt főúri invitálásra történt a 18. században, és még az állami betelepítés döntő részére sem igaz, hogy politikai céllal történt volna. Spontán folyamat volt, s valóban gazdasági okból. A 17. és 18. század vérvizataros évtizedeiben csökkent a népesség, ezért iktatták 1723-ban törvénybe – a nagy- és középbirtokosok kezdeményezésére –, hogy a gazdálkodó betelepülők 6, a kézművesek és iparosok 15 évi állami adómentességet kaphatnak. Még további indokok is fennálltak, melyek a betelepülést indokolták: 1738 és 1741 között 300 ezren haltak meg pestisben. 1764-ben a madéfalvi vérengzés számottevő pusztítást vitt véghez a székelység körében. A kedvező talajjal, fekvéssel és klimatikus viszonyokkal rendelkező Magyarország földtulajdonosai örömmel vették az új földművelők érkezését. Döntően katolikus németek érkeztek a túlnépesedett bajorországi vidékekről. Kezdetben jöttek még kalandorok és kolduló németek is, őket azonban rövidesen visszafordították a határról. A honi lakosság és az ideérkezettek közötti viszály nem a népi gyűlölködésből fakadt, hanem az eltérő életfeltételek – az említett adómentesség – és esetenként a más vallás motíválta. Az ide érkezett letelepülő németek az első itt született nemzedéktől gyökereztek meg Magyarországon.²⁹

Az 1930-as évek politikai légkörében nem volt mód a betelepítés hiteles történetének megvilágítására. „Akkor (azaz 1933-ban, a *Pusztulás* című röpirat-riport írásakor – Sz. Á.) megoldásul az egyezményes, békés kitelepítést emlegették csak egymás közt, mert nyilvánosan ennek már akkor sem adhattak hangot. »Vendéglátásból – mondták – kétszáz esztendő nem olyan nagy idő egy nemzet életében, amit ne lehetne felmondani, főképp, ha a vendég érdemtelenné válik rá.«” 1945-ben a helyiek és a politikusok is azt gondolták, most hirtelen kínálkozik alkalom a megoldásra. Ezt látszott gondolni először Illyés is. De abban a percben, amikor hozzá fordultak és felajánlották neki, legyen ő a dunántúli kitelepítési biztos, megértette, hogyan kell dönteni. „Itt a pillanat, amikor szembe kerül bennem a gyakorlat és a szellem embere, a politikus és a humanista, sose éreztem ilyen megrázóan. »Én elvekről beszéltem, az igazságot néztem – mondom –, de itt már embereket látok: nem a szillogizmus, hanem a humanitás tagjait; s itt csak a költő marad meg bennem.«”³⁰ Egészítsük ki Illyés élményeit a ténnyel: a hivatalos magyar politikai álláspont, a háború befejeződése után hónapokon át az volt – s Illyés is ebben a légkörben gondolkodott a felszabadulás tavaszán –, hogy *csak* a politikailag megperzselődötteket kell kitelepíteni. Az 1945 végén meghozott kormányrendelet ezzel szemben viszont a *kollektív bűnösség* elvén állt.³¹

A rendelet megszületését kitelepítési magánakciók előzték meg, mint ezt több más

²⁹ Béla Bellér: *Kurze Geschichte der deutschen in Ungarn*. I. teil bis 1919. Budapest: Publikation des Demokratischen Verbandes des Ungarndeutschen, 1986; Márta Fata: *Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1686–1790)*. In: Günter Schödl: *Land an der Donau*. Berlin: Siedler, 1995, 89–196.

³⁰ *Honfoglalók között*, 23.

³¹ Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése 1945–1950*. Budapest: Akadémiai, 1988; Hambuch Vendel (szerk.): *300 Jahre Zusammenleben. Aus der Geschichte der Ungarndeutschen*. I–II. [A Budapest 1987-ben tartott azonos című konferencia előadásainak alapján készült monografikus kötet.] Budapest: Tankönyvkiadó, 1988; Tóth Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák–magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.

forrás között Bibó István visszaemlékezése is említi.³² 1945 nyarán éppen Tolna és Baranya megyékben kezdeményezték parasztpártiak és kommunisták a kitelepítés elkezdését, hogy a Jugoszláviából elüldözött bukovinai székelyek elhelyezéséhez legyen elegendő hely. Bibó felhívta rá a figyelmet, hogy Kovács Imre képviselte a legélelsebb svábellenes álláspontot, „ő bocsátotta ki azt a jelszót, hogy egy batyuval menjenek el a svábok, ahogy jöttek”. Ezzel szemben a parasztpárt képviselőjének tekintett Bibó sikerületlenül próbált közbelépni egy „aránylag rendezett eljárás” kimunkálásában.³³ A magánakciókat egyébként átmenetileg Erdei Ferenc állította le. A kérdés a minisztertanácson át a potsdami konferencia elé jutott, s ott született meg a kollektív bűnösséget valló és igen nagy hányadra vonatkozó döntés. Bibó azután a kitelepítés formája, a bevagonírozás körülményei ellen is élesen tiltakozott, s figyelmeztetett, az milyen közeli emlékeket idéz fel nemcsak az elszenvedőkben, de a szemlélőkben is.

Hogyan jelent meg a magyarországi németek kérdése a *Válasz* oldalain?

Sárközi Zoltán³⁴ *Matyó telepesek nyomában* című tanulmánya³⁵ a tudományos igényű szociográfiák közé tartozik. Sárközi felkereste a „telepesfalvakba” került matyó summáscsaládokat. Az újonnan földhözjuttatott matyó summáscsaládok száma ugyanis mindössze 350-re volt tehető. A summásság további része – kb. 630 család, családonként 4-5 tagot számlálva – kényszerből áttelepült. Hogy hol volt hely számukra? A kitelepített svábok lakta falvakban. „A honfoglaló törzsek széttrajzása és a török kiverését követő újratelepítés óta nem volt a magyar parasztságnak a maihoz hasonló, világosan érzékelhető belső vándorlása, melyet nem háborús üldöztetés, hanem békecélok váltottak ki.” A vándorlás kelet-nyugat irányú. „A túlnépesedett Alföld egyes vidékeiről, a Hajdúságból, Szabolcsból, Békésből, Csongrád és Szentés vidékéről, valamint a Bükk-Mátra aljáról több mint 100 ezer ember telepedett át a svábság megürült dunántúli házaiba: Tolnába, Baranyába, Budapest környékére, a Bakonyba, Mosonba.” Politikai célzattal siettetett telepítésről volt szó. A szociográfia szerzője a húsvéti ünnepek alatt látogatta meg a főváros környéki matyó telepeseket. Az áttelepítetteknek két irányt, két vidéket kínált a politika. Egyrészt a Csepel-sziget falvaiba – Soroksárra, Taksonyba, Szigetbecsére, Szigetcsépre – irányította őket, másrészt a „hegyvidékre”, azaz Békásmegyerre, Ürömpre, Pilisborosjenőre,

³² Bibó István (1911–1979). *Életút dokumentumokban*. Válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor. Budapest: 1956-os Intézet, Osiris – Századvég, 1995. 252–254.

³³ A Bibó készítette eljárási rendben egy belügyminisztériumi megbízott, egyben elnök egy svábellenes és egy svábarát intézménnyel együttműködve kategorizálta a svábokat. A dolog az eljárásyszerűség alapján aránylagos igazságra vezetett. A sváboknak kb. 10%-át minősítették valamilyen okból (Volksbund vezető, Volksbund-tag és Volksbund-támogató) számon kérhetőnek, 5%-át érdemeket szerzettnek, a többieket ártatlan semlegesnek. Végül azonban a – Bibó szavával – ádázabb álláspont győzött, az utolsó, 1941-es népszámláláskor magát német anyanyelvűnek vallottakra vonatkozott a kitelepítés. A Teleki-féle felmérés lehetőséget adott a nemzetiségi és nyelvi hovatartozás között különbséget tenni. A Magyarországon élő nemzetiségek döntően azonos kategóriákba sorolták magukat mindkét szempontból, kivéve a németiséget, annak ugyanis egyharmada magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Ez az akkori helyzetben antihitlerista állásfoglalás volt. A Volksbund áttekintő értékelését lásd: Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoport-politika és Magyarország 1938–1945*. Budapest: Kossuth, 1978.

³⁴ Sárközi Zoltán (1922–1997), történész, levéltáros, Mályusz Elemér tanítványa. 1946 után népi kollégiumi nevelő volt. Fő munkája: Sárközi Zoltán – Sándor István (szerk.): *Mezőkövesd város monográfiája*. Mezőkövesd: Városi Tanács VB, [1976].

³⁵ *Válasz*, 1947/9. 242–255. A szociográfia a *Válasz* pályázatán negyedik helyezést ért el, a kapott pénzjutalom összege azonban megegyezett a harmadik helyezettével.

Solymárra és Piliscsabára. (A „szigeti” telepéseket inkább a kommunisták pártfogolták, a hegyek közé kerültek bátorítója a parasztpárt helyi szervezete.³⁶) A beszámoló nem egyszerűen összegezte a tapasztalatokat. Hitelességét a részletek gazdag leírásával is nyomatékositotta, településenként külön fejezetekben számolt be tapasztalatairól. A szerző utazása egyben szolgálat is volt: híreket vitt és hozott, összekötötte a távolba szakadtakat és az otthoniakat.

1946 elején indultak útnak a legtöbben, de csak májusban vitték el a svábokat, akikre muszájból rátelepedtek. A maradottakkal természetes volt a perpatvar. Nem a parasztkérdéssel összekapcsolódó sváb-kérdés áll a beszámoló középpontjában, azt azonban jelezte Sárközi Zoltán, mit gondolt a problémának erről az oldaláról. „A Budapest-környéki sváb lakosságú falvakba a telepések előtt csak egy-két magyar iparosnak, tisztviselőnek sikerült behatolnia. A német anyanyelvű parasztság szívós családi, sőt törzsi életét semmiféle külső erő nem tudta megbontani. Ha megtanulták is a magyar nyelvet – erre szükségük volt – asszimilálásuk a falvakban egyetlen lépést sem haladt előre. Csak azokat tudta a magyar környezet magához hasonítani, akik a falvakból kikerülve, a polgári és magyar városi kultúra vonzókörébe kerültek.” A félelemmel és sérelmekkel teli ottmaradt svábok félték az idegen betelepülöktől. Amíg a betelepülők nem tudtak önállóan tájékozódni, amíg nem alakultak ki kapcsolataik, a svábok igyekeztek megrövidíteni, becsapni őket. Solymáron szinte naponta volt egy-két verekedés a svábok és az újonnan érkezettek között, a magasabb fórumok altatták a kivizsgálásokat, a földek megmaradtak a svábok kezén, a legtöbben úgy látták, az „öslakók” az egyébként hozzájuk hasonlóan szorongó, aggodalmaskodó telepések távozásában reménykedtek. A telepések viselkedésében is volt hiba: ki-ki csak saját boldogulásával volt elfoglalva, együttes, mindenki számára hasznos fellépésre nem mutattak hajlandóságot. Az egész település életére kiható közös programon csak elvétve gondolkoztak. Nem sok jót jövendölt: „»Vagy a telepések fognak megszökni, vagy a svábok szarvát kell letörni, mert ez így tovább nem mehet!«” Óvott a „terméketlen és igaztalan” antigermanizmustól és attól is, hogy németeket és svábokat megvessék, megrövidítsék, származásuk miatt kitérjék vagyonukból. Ez éppen olyan „posztfasizmus, mint amilyen a csehszlovákok antimagyarizmusa. A mindkét oldalon meglévő helyzeti előnyök ilyen irányú kihasználása bűn az emberiség törvényei ellen. Aki a magyar államhűség ellen ténylegesen vétett, azt megérdemelten telepítsék ki. A maradék svábság helyzeténél a döntő szempont csak a konszolidáció lehet. Ennek pedig egyetlen útja van, a telepések és a svábok gyűlölettől mentes jogegyenlősége, vagyis a demokrácia.” Természetes, spontán kiút lehetett volna a vegyes házasság, de ezt a megoldást kívülről is támogatni kellett volna. Csakhogy nem volt elég segítő értelmiségi káder. A kivételek között említette Sárközi Zoltán a Békásmegyeren élő Veres Péter „jó példáját”.

Veres Péter említése kitérőt indokol. Nem tudjuk, Sárközi Zoltánnak mennyi információja volt Veres Péterről. A parasztpárt elnöke – ekkor egyben már építési- és közmunkaügyi, nemsokára pedig honvédelmi miniszter – egy kitelepített sváb család házában lakott Budakalászon, s rá akarta venni Németh Lászlót, fogadjon el ott ő is családjával egy

³⁶ Sárközi Zoltán maga párton kívüli volt. A róla szóló nekrológ katolikus és szociáldemokrata színezetű szociális és emberi érzékenységgel jellemezte. Tóth Róbert: Sárközi Zoltán. *Levéltári Közlemények*, 1998. 271–273.

ingatlant. Németh László tiltakozott a terv ellen, mert nem akart kitelepített emberek házába költözni. Ilyen áron Németh László nem engedte megoldani egzisztenciális nyomorukat.³⁷ Erkölcsei aggályokat támasztott. Veres Péterben, akitől a fajvédő radikalizmus sem állt távol, ekkor erősebb volt az előző rendszerben megnyomorított ember foglalási vágya és persze a megoldandó kérdés, hogy a fővárosba felkerülvén valahol laknia kellett.

Hosszú hallgatás után még egy alkalommal visszatért a békeszerződés következményeire a *Válasz*. 1949-ben Tószády Józseftől³⁸ jelent meg egy hosszabb tanulmány *Áttelepítettek* címmel.³⁹ Az érzékeny szociográfia egy mátyusföldi magyar falu, Negyed metamorfózisát rajzolja meg az áttelepítés folyamatában.⁴⁰ A cím jelzi, hogy akikről az írás szól, passzív elszenvedői voltak az eseményeknek. Nagyjából 12 ezer családot telepítettek át Csehszlovákiából Magyarországra a lakosságcsere egyezmény keretében, a szerző is így került hozzánk. Az áttelepítés, mondja, a földosztás mellett a felszabadulás utáni magyar élet „legnagyarányúbbnak ígérkező társadalmi eltolódása és élménye, mégis keveset írnak róla”. A szenzáció elült, a riporterek már nem keresik az állataikkal, gazdasági eszközeikkel utazókat, akik otthont akarnak találni az áttelepítési kormánybizottság mozgékony apparátusának irányításával. A közírók pedig a kényes külpolitikai vonatkozásai miatt kerülnek a tárgyat és problémáját. Az ideérkezők tájékozatlansággal és közönnyel szembesülnek. „Még számadatokban, nagy vonalakban sincs igen benne a köztudatban, hogy mi az áttelepítés, honnan látnák akkor a folyamat mögötti élményt, az ezek reflexeit és valóságait, s honnan értenék meg a hányódó kisember és kisközösség komplikált morális, lélektani és társadalmi problematikáját.” Szép, filmre, fényképre kívánczó nézőpontváltás egy bekezdésen belül. Az állatesordákkal bolyongó nagy tömeg és az egyes ember magányossága.

A szociografikus-történeti tanulmány végigtekint a település múltján, részletesen kitér az 1938-as visszacsatolás után történetekre. A két háború közötti időkből az Esterházy-párt⁴¹ támogatása erkölcsi kötelesség volt a magyarok számára. 1945-ben a kommunisták erős befolyása volt tapasztalható, majd megjelentek a szlovákok és elkezdődött a magyarellenes rendelkezések végrehajtása. Állami zárgondnokság alá kerültek a termelő-

³⁷ Németh Lászlóék Törökújszántó úti lakása a háborúban tönkrement. *Németh László életrajzi kronológia 1901–1948*. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Dr. Lakatos István. Budapest: Argumentum, 1997. 255–257.

³⁸ Tószády József: álnév, mely mögött Décsy Gyula (1925–2008), nemzetközi hírű finnugrista áll. Negyeden született, 1947-ben telepítették át Magyarországra. Kniezsa István tanítványa volt, 1956-ban hagyta el Magyarországot. 1977-től az Egyesült Államokban, Bloomingtonban (Indiana) tanított, az ural-altáji nyelvészettel foglalkozott. Izsák Lajos szíves közlése.

³⁹ Tószády József: *Áttelepítettek. Válasz*, 1949/1. 40–51.

⁴⁰ A térség történetének tudományos feldolgozása: Pukkai László: *Mátyusföld*. Lokális és regionális monográfiák 3. Komárom – Dunaszerdahely [Szlovákia]: Fórum Társadalomtudományi Intézet – Etnológiai Központ, Liliium Aurum Könyvkiadó, 2002.

⁴¹ Esterházy-párt: Esterházy János (1901–1957), a magyar történelmi főnemesi család galántai ágához tartozó revizionista politikus. A trianoni döntés után elvesztett 5 ezer holdas birtoka 90%-át elvesztette a csehszlovákiai földreform miatt. 1932-től az Országos Keresztény Szocialista Párt, 1936-tól az Egyesült Magyar Párt elnöke volt. 1935-től parlamenti képviselő. 1938-ban köszöntötte Horthy Miklóst, de szlovák területen maradt és megalapította a Szlovenszkói Magyar Pártot. 1942-ben egyedül ő szavazott a zsidótörvény ellen a szlovák parlamentben. 1944-ben tiltakozott Magyarország német megszállása ellen. 1945-ben letartóztatták és a Szovjetunióba szállították, ahonnan 1949-ben térhetett vissza Csehszlovákiába, ahol továbbra is börtönben maradt, ott is halt meg. Alice Esterházy-Malfatti – Török Bálint: *Esterházy János emlékkönyv*. Budapest: Századvég, 2001.

eszközök, az üzletek és a vendéglők. Magyar lakos ezután már csak mezőgazdasággal foglalkozhatott. 1945 októberében bezárták a magyar iskolát, a következő tanévben megnyitották a szlovákok. (Tehát a magyar iskolát olyan rapid módon számolták fel, ahogyan a külügyminiszterek tanácsa 1945 szeptemberében határozott a trianoni határok visszaállításáról.) 1946 nyarán folytatták le a reszlovakizációt, melynek keretében „a lakosság körülbelül 35%-a [...] jelentette ki nyilatkozatszerűen, hogy »önként és kötelező erővel jelentkezik a szlovák nemzethez« (így a blanketta szövege).” A békeidőben 5000 lakost számláló településen 250 férfit és nőt állítottak népbíróság elé 1946/47-ben. A település zselléreit és törpebirtokosait, úgy 180 családot vagonba raktak és Csehországba indították. (Cseh és morva területekre kerültek, rendes fizetést kaptak. Régi otthonaikba viszont szlovákokat telepítettek, állataikat kiosztották a szlovákok között.) A lakosságcsere keretében 450 jobbmódú családot jelöltek ki magyarországi áttelepítésre. Az új hazában, Magyarországon 40-45 (!) helyre szórták szét őket. A Dunántúlon a kitelepített svábok helyére kerültek, az Alföldön a kitelepített szlovákok otthonaiba. Tószády József saját életanyagán át a Tolna megyei „Z. községbe” kerültek sorsát vizsgálja tovább. A falu igazán vegyes képet mutatott. A török uralom után újratelepített község 2500 lakójából 1944-ben 20% volt volksbundista, 25% szlovák nemzetiségű, magyar alig 5%. A település másik felét magyar nemzetiségű német anyanyelvű *deutschungarok* tették ki. A szlovákok fele részben a magyarokhoz, fele részben a svábokhoz asszimilálódtak, akik maguk is asszimilálódban voltak a magyarsághoz, de nem természetes módon, hanem az iskolai hatásnak köszönhetően. Furcsa, nehezen meghatározható nemzetiségi-nyelvi konglomerátum volt tehát a falu. Ezt a helyzetet 1945 őszétől még tarkábbá színezte, hogy 72 bihari családot költöztettek oda (ezek fele később visszament Biharba), 1947 nyarán és őszén 200 vagyonosabb német családot telepítettek Németországba. 1948-ban 38 bihari, 28 délvidéki és 120 felvidéki frissen érkezett család élt ott. Az *otthon* szó elveszítette egyértelműségét, megkülönböztették az otthon és az itthon, de a távolság kifejezésére is egyedi, még otthonról eredő viszonyrendszert alkalmaztak. Szoros maradt az otthagytakkal való levelezés, évente egy vastag könyvet is megtöltöttek a beszámolóik. Mindenki tudott minden áttelepített családról még akkor is, ha a földrajzi távolság több száz kilométer volt. Eddig familiárisan nevezték meg a helyeket, most a közigazgatásilag pontos címmel mondták. Megváltozott a földdel való kapcsolat is. Otthon „minden dülőnek megvolt a maga szeszélye, amit a parasztok pontosan ismertek s időben kedvére vagy ellenére tettek. A föld kívánalmi és képességei mindenkinek a kisujjában voltak”. Az új hely ebből a szempontból is idegen volt.

Az áttelepítés a nem akart elválás szomorúsága mellett természetesen felszabadulást is hozott, írja Tószády álnév alatt az idetelepített fiatalember, Décsy Gyula. „A jó az újság, a könyv, a nyelvhasználat, az iskoláztatás szabadsága és a jobbiztonság, a viszonylagos birtokon-belüliség megnyugtató érzése. Az állam a mi államunk, a hatalom nem bánt, hanem védelmez bennünket, gondoskodik rólunk. Nemcsak visz, de ad is. A viszonylagos rossz: az eddigi feltétlen egyetértésnek, a benső közösségi érzésnek bizonyos értelmű visszafejlődése, meglazulása.” A szlovákiai brutális hivatalnoki fenyegetettség elmúltával előjöttek az ellentétek. A közösség erkölcsi magárahagyatottságának természetes következménye az atomizálódás. „[Ö]sszefogásra még kísérlet sem történt, legalábbis olyan kísérlet nem, amely elsősorban az áttelepítettek speciális adottságaira és természetes kívánalmaira lett volna tekintettel.” A megfigyelés olyasmire utal, mint amit a városba

kerülésnél, a városban természetes viszonyrendszer elfogadásával tapasztalhatni, s amit a parasztság társadalmi helyzetének megváltozásával együtt járó életforma váltásnál fogunk elemezni.

A Tószády leírta beilleszkedést nehezítette, hogy a befogadó közösség nyelve is kevert. Hivatalosan magyarul beszélnek, hozzáteszi, hogy hibátlanul, de egymás között mégis szívesebben használnak sváb (német) szót. A temetőben is elvétve találni magyar feliratot. Néha reflexmozdulatokban érezhetni az ellenségességet. De nem nemzetiségi félelemről van szó, hanem egzisztenciálisról. Minden érkező vonatszerelvény felboríthatja a kialakult egyensúlyt, veszélyt jelent a falu régebbi és módosabb lakóira. Az érkezők is tovább viszik az ellenséges gesztusokat: ha minket kidobtak otthonról, mi is megtehetjük, meg is tesszük az itteni svábokkal. (Tószády ezt tudományos műszóval a „személyváltós reciprocitás” gyakorlatának mondja.) A másik tipikus viselkedési mód az ösztönös jóság (vagy élhetetlenség?) viszont az örök erkölcsi törvényt valósítja meg: amit magadnak nem kívánsz, ne tedd mással sem.

Lényegesen sikeresebb volt a betelepítés a Dunántúlon, mint az Alföldön. Ott kevés a föld, a kitelepített tótok itthon maradt rokonaikra írárták, amijük volt. Az alföldi házak sem olyan kényelmesek, mint a dunántúliak, észrevételezi a szerző. S ugyan mi másról van itt szó, ha csak megfigyelési, tapasztalati szinten, mint a két országrész fejlődésbeli és kulturális különbségeiről.

A közös sors, a békés nemzetiségi együttélés akkor hangsúlyozottan időszerű gondolatának jegyében került a Tószády-tanulmány után Sárközi Zoltán dokumentum összeállítás az erdélyi település, Szászváros 1848/49-es történeteiről.⁴² A szaktanulmány – mert lehet a tudományos és politikai elemzések között is műfajsort felállítani – még kevésbé illett az irodalmi folyóiratba. De a tematika ébrentartásával erősödött a *Válasz* politikai realitásokat elfogadó, de ugyanilyen hangsúlyosan toleranciát hirdető hangja.⁴³

⁴² Sárközi Zoltán, akit már idéztünk, és akivel találkozunk még a földkérdéssel kapcsolatos szociográfiák elemzése során, 1947/48-ban hónapokon át ösztöndíjasként Romániában foglalkozott a kérdéssel.

⁴³ A folyóirat elvont hangja, derék kiállása ellenpontozására idézzük Sárközi Márta egy levelének részletét. A maga „falukutatása” során a napi gyakorlatban sokkal kevesebb elviséget és belátást tapasztalt. Ezt írta 1946 októberében Szabó Zoltánnak, miután Siófok mellett töltött egy hétvégét. „[...] kibaktattam Kilitire ahol egy napig dúskáltam a libasültben, tejszínhabban, és meghallgattam a helyi intelligencia véleményét a politikai helyzetről. A békéről, ez Magát, mint bennfentest nyilván érdeklí, az volt az általános vélemény, hogy csatlójának el, amennyit akarnak, bánja a rosseb, csak már béke volna.” *Menedékház*, 128.

FÖLDOSZTÁS

„Arra kérjük azokat a barátainkat, akiknek alkalmuk volt közelről látni a földreform megvalósulását, írják le megfigyeléseiket, véleményeiket és tapasztalataikat. Nyújtsanak minél hívebb látéleletet, fessenek minél hitelesebb történelmi képet, szolgáltassanak minél több adatot, társadalmi, gazdasági és lélektanilag egyaránt. Örökítsék meg ezt a néhány éves múltat, tárják fel a jelent: segítsék jó irányba a jövőndőt.” (A Válasz szerkesztői munkaközössége)

Móricz Zsigmond utolsó írása, alig egy hónappal a halála előtt, a falukutatókról szól. Befejező sorai a jövő felmérésére irányultak: „Most új apostolokra volna szükség. Ha a falukutatás befejezte áldott munkáját, el kell kezdődni a faluépítés gyakorlati munkásságának. Ezt azonban egy új generáció fogja csak elindítani s végrehajtani.”¹ Móricz Zsigmond nem tudhatta, milyen kivérett állapotban és erkölcsi mélyponton éri az országot a felszabadulás. De azt valóban jól érezte: új nemzedék kezébe kerül az ország sorsa. Új szociográfusok és írók, de legfőképpen az új politikusok feladata lett a parasztság életének intézése.

Szorogató és tartós problémáról volt szó, Magyarország agrárország volt – a Horthy-korszakból eredő publicisztikus fordulattal – a „hárommillió koldus” országa. A Trianon után kisebb határok közé szorított országban, a földműveléssel foglalkozók között 70%-ra emelkedett a nincstelen agrárproletárok és törpebirtokos parasztok aránya. „Az új ország területe ugyanis a Kárpát-medence azon központi részét foglalta magába, ahol a nagybirtok és az azt természetesen kiegészítő agrárproletariátus a legnagyobb arányban volt jelen, s egyúttal a paraszti társadalmon belül a legvékonyabb volt a valóban családi gazdasággal rendelkező parasztok rétege. A történelmi Magyarországon sehol nem volt olyan nagy a nagybirtok, s főleg nem a nagybirtokok szántóterületekből elfoglalt aránya, mint a trianoni Magyarországon.”² A hárommillió koldus kifejezés azokra a rétegekre vonatkozott, amelyek egészben vagy részben másoknál végzett munkából tartották fenn magukat. Ezek együtt valóban a korabeli Magyarország össznépességének mintegy 35%-át adták. Ez a réteg nem volt része a nemzeti piacnak, gyakorlatilag nem fogyasztott. A két világháború közötti korszakban önmagában a földreform tehát nem nyújtott volna megoldást, csak az, ha növelni lehetett volna a belső fogyasztást, és ha az örökösödési törvényt is megváltoztatták volna. Magyarország ezzel szemben igen jelentős mértékben *exportra* termelt a két világháború között. Igaz volt ez a mezőgazdaságban csakúgy, mint az iparban. Miközben a hazai agrárproletárok között az évi cukorfogyasztás nem érte el a fejenkénti másfél kilogrammot, a hazai cukoripari termelés 60%-át exportálták, a hazainál 40%-kal alacsonyabb áron. Az agrárproletárok 2-3 évenként tudtak egy pár cipőt venni.³

¹ Móricz Zsigmond: Falukutatás. *Kelet Népe*, 8. évf. 1942. aug. 1. 20.

² Gunst Péter: *A népi írók mozgalmának gazdasági-társadalmi gyökerei*. Előadás. Kézirat.

³ Gunst Péter tanulmánya szűkebben definiálja a „koldus” fogalmát. Valóban koldusnak csak azokat a családokat tekinti, amelyeknél 4 vagy több gyerek volt, s ennek következtében csak egy kereső tartotta el az egész családot, s csak addig, amíg ez a helyzet fennállt. A valóban nincstelenek száma tehát 300-320 ezerre tehető. Változó, cserélődő népességről volt tehát szó. A hárommilliónak mondott tömeg nagyobb hányadának életfeltételei némiképp jobbak voltak, különösen, ha – a summások és napszámok – valamicske földet magukénak mondhattak, s abból a napi élelmiszer-szükséglet legalább egy részét meg tudták termelni. A Nagyatádi Szabó

Kései elégtétel

A földosztás rapid erkölcsi és érzelmi elégtételt jelentett, gazdaságilag azonban még további lépések sorát kívánta a helyzet. 1944/45 fordulóján a földkérdésben szövetség alakult ki a döntően az agrárproletariátust képviselő parasztpárt és a kommunisták között. Erdei Ferenc még Szegeden, a *Délmagyarország* oldalain elvi jelentőségű és ennek megfelelően terjedelmes cikkben fejtette ki, miért áll majd a földreform a középpontban: „sorrendben mindent megelőz a földreform szükségessége [...] Minden részletkérdés csak azután jön és csak ezek alapján oldható meg.” A földreform „nem egyik politikai programpontra a többi között, amin alkudozni lehet, hanem a magyar nemzeti fejlődés alapja, ami minden további demokratikus fejlődésnek föltétele és biztosítéka”. Erdei szerint az új rend bázisa politikai értelemben a parasztság lesz. „A demokratikus fejlődés legszámosabb serege” akkor fogja elkötelezni magát az új rend mellett, ha gazdasági és politikai értelemben is felszabadul. A földreform a nagybirtokos osztály felszámolását is magával hozza, s ezzel, Erdei Ferenc szavával, a reakció gazdasági és politikai bázisa alól is kicsúszik a talaj. Erdei számolt ugyan a nehézségekkel, de azokat elhanyagolhatóknak ítélte. „Akármilyen termelési, értékesítési, közigazgatási és mindenféle probléma és nehézség is lesz a következménye a radikális földreformnak, egyik sem lehet akadály” – írta a cikkében, mintegy megelőlegezve a nem sokkal a földosztást követően (főképp a kisgazdák által szóvá tett) valóban fellépő nehézségeket, kísérőjelenségeket.⁴

1944 decemberében az ideiglenes nemzetgyűlés „szózata” és az Ideiglenes Nemzeti Kormány „nyilatkozata” mondta ki a földreform szükségességét. A politikai pártok neki láttak a maguk álláspontjának kidolgozásához, régebben megfogalmazott tervük újragondolásához vagy annak újbóli népszerűsítéséhez. Nem csak az ideiglenes nemzetgyűlés volt a döntő szereplő azonban már ekkor sem. Sztálin 1944. december 5-én még azt is mondta Rákosi, Gerő és Nagy Imre előtt, hogy esetleg elfogadják vagy elfogadták volna Horthyt és – noha ezt nem mondták ki – a vele többé-kevésbé együtt járó társadalmi rendszert, abban bízva, hogy a magyar hadsereg átáll. Nagyobb lehetőséget láttak ekkor még a szovjetek is a háború előtti rendszer továbbvitelére. Azonban három hónap múlva a korábban hangsúlyozott fokozatosság és óvatosság elveit félretéve adott utasítást Sztálin a földreform azonnali végrehajtására, „mellőzve egyebek mellett éppen az általa kreált ideiglenes parlament »közreműködését«”.⁵ Ez a magyarázata, hogy *kormányrendelet* intézkedett ebben a kérdésben. A földosztás haladéktalan elrendelésére Vorosilov marsall azért szólított föl, mert azt remélte, hogy a Dunántúlon még harcoló magyar katonákra kedvező hatással lesz a földosztás, s ezzel a március közepére tervezett szovjet invázió

István nevéhez kötődő földreform jelentőségét így érthetjük meg igazán, s nevezhetjük igen sikeresnek, írja Gunst Péter. „Egy 200–400 négyszögölnyi telek már létalapot teremthetett az agrárproletár családok számára.” Csakhogy a törvény „a földhöz jutást összekötötte a »jó« magatartással, nem tette kötelezővé a juttatást, csupán adhatónak minősítette a földet. Ez olyan fegyver volt a falusi hatóságok kezében, amellyel a rendszerhez kötődtek, vagy legalább semlegesítették ezeket a rétegeket.” Gunst, 6–7. A magyar örökösödési törvény az örökösök között felosztotta a földet, s „osztotta”, növelte a szegénységet is. Ezzel szemben a nyugat-európai örökösödési törvény előnyben részesítette a nemzetgazdasági szempontot, és nem engedte a földbirtok aprózását.

⁴ *Délmagyarország*, 1944. november 26. Idézi Tóth István: *A Nemzeti Parasztpárt története*. Budapest: Kosuth, 1972. 48–49.

⁵ Rainer M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz. I. 1896–1953*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996. 248.

sikere is biztosabb lesz. A külső szándék ismeretével együtt is leszögezhetjük, a parasztság helyzetének gyökeres megváltoztatása a magyar politikai erők közös elhatározása és akarata volt, s még a szovjet támogatás vagy nyomás ellenére sem tekinthető a kommunista hatalomátvétel előszelének.

A *parasztpárt* álláspontját – belső vita után – a kérdésben igen radikális véleményt képviselő Erdei Ferenc dolgozta ki, s csak később egyeztetett a kommunista vezetőkkel.⁶ Veres Péter és Darvas József megalkuvásnak tekintette az úri és a parasztbirtok közötti különbségtételt, és sokallták a 100, illetve 200 holdas felső birtokhatárt. Mindkét javaslat a *kommunistáktól* származott egyébként, akik ekkor még nem akartak az egész nagygazdaparaszti réteggel szemben frontot nyitni, nem akarták kockára tenni a kisgazda-szövetséget. Az eredendően a birtokos parasztságot képviselő *kisgazdapárt* álláspontja az 1939-es, Eckhardt Tibor által kidolgozott, kevésbé radikális programon alapult.⁷ Ez a terv 3 millió kat. hold igénybevételével számolt, s ezt félmillió paraszti családfő – köztük 100 ezer földnélküli – között kívánta szétosztani. A kisajátított földekért kárpótlás járt volna. A kisgazdapárt végül elfogadta a 100 holdas birtokhatárt, de a reform végrehajtásának gyors ütemével nem értett egyet, a 4-5 éven át elhúzódó fokozatos végrehajtást tartotta kívánatosnak. A nagybirtokokból is visszahagyott volna 100 holdat, s ezen felül az úri birtokok számára családvédelem címen is meghagyott volna 50-50 holdat. Járásonként mintabirtokokat hozott volna létre, a nagybirtokosok kezében hagyta volna az erdőket és a mezőgazdasági ipari üzemeket is.

A *szociáldemokraták* 1930 óta folyamatosan szinte ugyanazt a felfogást képviselték.⁸ Az 500 kat. holdon felüli birtokok kisajátítását követelték, de most már, ez elmozdulás a tizenöt évvel azelőtti állásponttól, nem akartak cserébe kártalanítani. A kedvezményezettek elsősorban a földnélküli mezőgazdasági munkások és a cselédség lettek volna, részben tulajdonnal, részben pedig örökbérlet formában juttatták volna őket földhöz.

A kisgazdák túlzottan radikálisnak tartották a parasztpárti és kommunista javaslatot, ezért annak mérséklését akarták elérni, illetve a döntéshozatal elodázását. 1945. január 14-én a Nemzeti Parasztpárt jelentette be a földreform-javaslatot, méghozzá a jó taktikai érzékkel rendelkező, s földreformban őszinte meggyőződéssel hívó Révai József ajánlására. A februári-márciusi pártközi értekezleteken végül a kommunista tervezetet fogadták el. Igaz, hogy a „moszkvai” koncepció bizonyos számai mérséklődtek, de a nagybirtok ellenes radikalizmus győzött. 1945. március 17-én a minisztertanács megtárgyalta, és egyhangúan elfogadta az előterjesztést. Már aznap meg is jelent Nagy Imre aláírásával a 600/1945. számú kormányrendelet.⁹

⁶ Erdei Ferencről mint a kommunisták megbízható *parasztpárti* támaszáról beszél Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. Budapest: Napvilág, 1997. I. k. 145, 168, 196.

⁷ Eckhardt Tibor: *Javaslat a földbirtokmegosztás rendezésére*. Budapest: Független Kisgazdapárt, 1939. Lásd még: *Tibor Eckhardt in His Own Words. An Autobiography*. Edited by Katalin Kádár Lynn. East European Monographs, Boulder: Colorado – New York: Columbia University Press, 2005.

⁸ A szociáldemokrata programot az 1930-ban megtartott XXVII. pártkongresszus fogadta el. A program ekkor még tartalmazta az állami kártérítést, s egyúttal állást foglalt a termelő-, értékesítő- és fogyasztási szövetkezetek létrehozása mellett is. *Népszava*, 1930. szeptember 11–12.

⁹ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 6. ülése 1945. szept. 11-én tárgyalta „A nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földművesnép földhözjuttatásáról” szövegű kormányrendeletet. Donáth Ferenc előterjesztésére a nemzetgyűlés tulajdonképpen ekkor, *utólag* iktatta *törvénybe* a 600/1945. M. E. számú rendeletet (1945: VI. tc.). In: *Két év hatályos jogszabályai 1945–1946*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1947. 8–18. Rainer M. János

A kormányrendelet előírta, hogy teljes egészében el kell kobozni a nyilas és más szélsőjobboldali vezetők, valamint a háborús bűnösök földjeit. Maradékalanul ki kell sajátítani az 1000 holdon felüli nagybirtokokat és az ipari, kereskedelmi és banktőke földbirtokait. Az 1000 hold feletti és alatti *úri* birtokosok maximálisan 100, a *paraszti* birtokosok legfeljebb 200 hold földet tarthattak meg. Ez alól egyetlen kivétel volt: az antifasiszta ellenállásban résztvevők, akik 300 holdig mentesültek a kisajátítás alól. A katolikus egyház 862 ezer holdnyi birtokából 765 ezer holdat vettek el. Eltérően a világi birtokoktól, amelyek kisajátításáért jelképes kárpótlás járt, az egyház semmiféle kompenzációban nem részesült. A rendelet értelmében elsősorban a földtelen cselédeket és napszámosokat, valamint a törpebirtokosokat és a nagycsaládosakat kellett földhöz juttatni.

A földosztás március 29-én kezdődött. Az összes földterület 35%-át, 5,6 millió holdat érintett a földosztó bizottságok döntése. A pusztaszeri Pallavicini birtokon a kommunista Nagy Imre mondott beszédet, s jelölte ki az első új birtokos földtulajdonát. Az „új honfoglalás” megkezdésére a történelmi legenda szerinti honfoglalás színhelyét választották ki. A végrehajtásban igen aktív volt a kommunista vezetés.¹⁰

A még Debrecenben működő Ideiglenes Kormánytól a már Pesten tevékenykedő Rákosi Mátyás és Gerő Ernő aláírt, de kitöltetlen megbízóleveleket kért, hogy a fővárosból indíthassák a kiválasztott miniszteri biztosokat. A kormány tiltakozott, mert csak szakmai eligazítás után akarta kiengedni a biztosokat. Donáth Ferenc egy levelében falusi munkára alkalmatlan „pesti vagányoknak” nevezte a kiküldötteket, s egyenesen arra kérte Gerőt, hogy a rossz tapasztalatok miatt ne is küldjön pesti kádereket.¹¹ Veres Péter forradalomnak látta, ami az Alföldön végbemegy, és elfogódott szeretettel nézte az eseményeket. Németh László ellentmondott neki: felbőszült és felbérelt emberek népitéletének mondta, amit saját szemével tapasztalt.¹²

Valóban ellentmondásos volt, ami az országban végbement.

A magyar társadalom évszázadokon át vezető szerepet betöltött hagyományos uralkodó rétege, a nagy- és középbirtokosság egyik napról a másikra elveszítette anyagi létalapját, s ezzel mint osztály megszűnt. A háborút megelőzően ötmillió hold volt 1070 ember kezén, velük szemben állt összesen 3 millió nincstelen és törpebirtokos. Ezt az egyensúlytalan helyzetet billentette át a földreform a másik szélső állásba, hangos helyeslés és figyelembe nem vett kritika mellett.¹³

monográfiájában említi, Nagy Imrének, a földművelésügyi miniszternek nagyobb örömet szerzett volna, ha az „ezeréves pert” a parlamentben lehetett volna lezárni, a képviselők és a karzaton helyet foglaló vendégek előtt a pártos indokoltabb lett volna, mint a tucatnyi miniszter előtt. Rainer M. János, 276.

¹⁰ A kommunista vezetés gondoskodott a földigénylő bizottságok hatásköréről és működéséről készítendő, 50 ezer példányban megjelenő tájékoztatóról, gondoltak a félmillió példányban megjelenendő keretes, címerrel ellátott birtoklevelek nyomtatására is. „A földosztás előtt feltétlenül kell egy lelkesítő népgyűlést tartani és az első nappal a kastélyban vagy az urasági lakban díszebédet rendezni, zenével, énekszóval, felkőszöntőkkel az új gazdákra és a lehető legkevesebb alkohollal...” Rákosi Mátyás levele Gerő Ernőnek. Debrecen, 1945. III. 23. 147/1945. PTIL 274 f. 7/24. 35. lap. A fondban őrzött későbbi levelek a földreform végrehajtása körüli zavarokról, kapkodásról is beszámolnak.

¹¹ Rainer M. János, 280.

¹² Németh László levele Sárközi Györgynének, 1946. március végén. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte Németh Ágnes. A jegyzeteket írta Grezsa Ferenc. Magvető és Szépirodalmi, 1993. 535.

¹³ A kritikusok között volt Mindszenty József is. 1945. október 18-án kelt pásztorlevelében írta: „Nem a föld-

Volt is miért aggódni. Az 1945-ös termésátlagok az 1930-as évek átlagának kétharmadát tették csak ki, a termésmennyiségek harmadát, bizakodóbb feltevések szerint is csak a felét. A két világháború között a népszövetség napi 3000 kalóriás étkezési normát állapított meg, a magyarok ekkor kevesebbet, átlagosan napi 2700 kalóriát fogyasztottak. Az 1945/46-os gazdasági évben egy ember mindössze 1700-1800 kalóriához jutott. 1946 elején a budapesti felnőttek átlagos ételmisszer fejadagja nem érte el a 480 kalóriát. A fizikai munkások kenyér-fejadagja 15 dekagramm volt, 1947 nyarára emelkedett 25 dekagrammra. A havi cukorfejadag 30-50 dekagramm, a zsiré 40 deka körül mozgott. Általános áru- és ételmisszerhiány volt, amin a kormány a háború alatt bevezetett kötött terménygazdálkodás fenntartásával igyekezett enyhíteni. Kötelező beszolgáltatással vonták el a kenyérgabona őrlésekor az őrlésre vitt termény negyedét. Árpa és kukoricadaráláskor pedig a termény tizedét kellett beszolgáltatni. A levágott disznók után zsidézsmaival kellett adózni. A betakarított búza összes mennyisége még 1949-ben is csak 83%-át érte el a háború előttinek, a kukorica még kevesebbet, csak 76%-ot. Az állatállomány kedvezőbb mutatói ellenére a mezőgazdaság *össztermelését* 1949-ben – a béke ötödik évében és a *Válasz* megszűnésekor – az 1938-as érték 85%-ára becsülték.¹⁴

A termelés visszaesése nem önmagában jelentkezett. Ugyanekkor a világtörténelem legnagyobb mértékű inflációja is sújtotta Magyarországot. A pengő elvesztette értékét, s nem működött többé fizetőeszközként sem. Aranyban, valutában és persze mindennapi közszükségleti cikkben számoltak az emberek. Az inflációban állami politika is megnyilatkozott, részben mesterségesen is gerjesztette az ország politikai és pénzügyi vezetése. Az embereket a napi szükségleteikért dolgoztatták, ebből fizetve a romeltakarítást és a helyreállítási munkákat. 1945 novemberében délelőtt 18 ezer pengőbe kerül egy kiló só, délután már 22 ezerbe. 1946 koratavaszán két beretvaszappanért Márai 120 ezer pengőt fizetett. „Napi 1-2 dollárt költök semmire, s közben lángost eszem” – írta. 100 egynéhány millió pengőt fizetett ki könyvkiadója, ami alig néhány dollárt ért csak. Százas bankóba csomagolni olcsóbb volt, mint WC-papírba. A Centrál kávéházban néhány hét múlva 20 milliót kértek egy lángosért. 1946 márciusában Németh László 60 000 pengőért vett egy ócska borítékot.¹⁵ 1946 júniusában Hevesen csak borért temettek. 200 liter borért kaphattak a halott hozzátartozói koporsót, a pap 40 liter borért mondta el a Circumdede-runtot.¹⁶ 1946-ban Péter-Pál előtt egy kiló főzőliszt 40 billió pengő, pár nap múlva ezer-

birtokreformot tesszük itt bírálat tárgyává, hanem a benne megnyilvánuló *bosszúálló szellemet* [kiemelés tőlem – Sz. Á.], mely ígéri ugyan a vagyonukból kiforgatott tulajdonosoknak a jóvátételt, de az ígéretekblől aligha lehet valami. Magára a reformra is kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy végrehajtásában nélkülözte a megfontoltságot és méltányosságot, s ennek az elszített, szenvedélytől fűtött munkának gazdasági következményeit sínyli, és ki tudja, milyen hosszú ideig sínyleni fogja az egész lakosság, főleg a városi dolgozók.” Idézi M. Somlyai Magda: A mezőgazdasági munkásság és szegényparasztság a felszabadulás után. In: *Földmunkás és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon, 1848–1948*. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán. Budapest: Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, 1962. II. kötet 1055–1056.

¹⁴ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris, 1999. 303–305. és 313. Évtizedekkel későbbi adatokat használtunk, mert a háború utáni években közzétett adatok sokszor megbízhatatlanok. Némelykor a kormány politikált az adatokkal, hogy az ország számára előírt jóvátételi kötelezettséget lealkudja. Több ízben sikerrel is járt. Gunst Péter szíves közlése.

¹⁵ Németh László levele Illyés Gyulának 1946. március 27. után. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 533.

¹⁶ Pünköshti Árpád: *Rákosi a hatalomért. Magyarország felfedezése*. Budapest: Európa, 1992. 209.

billió.¹⁷ „Reggel a Széna téri piacon. A budai középosztály itt cseréli el utolsó rongyait, a polgári életforma maradék hulladékait krumplira, lisztre, gyümölcsre. (Zsír, étolaj, ezek már regénybe való értékek. [...]) Tömeg, melynek szemében eszelősen villog az éhség. [...] Kövér paraszt áll, hóna alatt hizott, kopasztott libával, s az asszonyok egyenként járulnak elé, kitergetik az inget, kombinét, [...] de a parasztnak minden kevés, gögösen rázza fejét; maga sem tudja már, mit kérjen?”¹⁸ A város most levetkőzött a falu előtt, hogy cserébe ennivalót kapjon. Mindent és mindenkit érintett az infláció. Az újságokat is. Sarkadi Imre emlékezése szerint nemcsak „természetbeni valutáért” árulták a lapot, de a nyomdának is ugyanezzel a valutával, olajjal, tojással fizettek a *Szabad Szó* szerkesztői.¹⁹

Mire 1946 októberében megindult a *Válasz*, a másfél éves inflációnak már vége szakadt. 1946. augusztus 1-jén kibocsátották az új pénzt, a forintot. Érdekes módon a földosztással kapcsolatos szociográfiák nem utalnak a rettenetes inflációra. Nem szóltak a kiéhezhető, térdre kényszerítő paraszti kapzsiságról sem. Város és falu egymás ellen éltek. A társadalmi osztályok kölcsönösen tudatlanok voltak egymást illetően. A főváros környékére telepített matyók nehéz megélhetéséről, küszködéséről a város nem tudott semmit: „A legszomorúbb az egészben mégis az, hogy mindez az époszba illő hősiesség és nem mindennapi küzdelem itt játszódik le Budapest közvetlen szomszédságában, alig 10 kilométerre a körüli luxusétermek, bárók, meseautók gondtalanul élő, nagyvilági közönségétől...”²⁰

A földosztás alaposan megváltoztatta a társadalmi arányokat: *minden harmadik* gazda részben vagy egészen újbirtokos volt. A kisárutermelő parasztság az ország legnépesebb társadalmi csoportjává változott: 1949-ben az 1–25 holdas földművesek családtagjaikkal együtt az ország népességének 38,6%-át tették ki. (1941-ben ennek a csoportnak aránya csak 23,1% volt.) Az egy holdnál kevesebbel bíró törpebirtokosok és a mezőgazdasági munkások aránya az 1941-es 22,4%-ról 1949-re 8,3%-ra csökkent.²¹ A változások irányában a koalíciós pártok lényegében egyetértettek. A földosztást a koalíció tagjai történelmi igazságtételként fogták fel, az „ezeréves per” lezárásának, ahogyan a parasztság is. A kisgazdapárt ugyan kifogásolta a végrehajtás során tapasztalt túlkapásokat, s általában véve szerették volna, ha a közgazdasági szempontokat jobban figyelembe veszik. Bibó István is úgy emlékszik, meghökkentette a „lebonyolítás expressz tempója”, de minden óvatos szempontonál fontosabb volt, hogy a földosztás még a nyár előtt befejeződjön.²²

¹⁷ A billió milliószer milliót jelent, azaz leírva így mutat: 1.000.000.000.000. A hivatalos banki számítás szerint az 1938-as értéken vett 1 pengő értéke ekkor 27 kvadrillió pengő volt.

¹⁸ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*, Toronto: Vörösváry Publishing Co. Ltd., [1993]. 255.

¹⁹ Sarkadi Imre: *Cikkek, tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi, 1974. 941.

²⁰ Sárközi Zoltán: Matyó telepések nyomában. *Válasz*, 1947/9. 252.

²¹ Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története, 1945–1985*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 38–41. és 144–147.

²² Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Magyar Krónika. Budapest: Kolonel Lap- és Könyvkiadó Kft., 1989. 55.

A „falukutató” Márai

A kételkedők és kritikusok között volt Márai Sándor is. Az újdonsült „falukutató”, a háború alatt Leányfalura menekült. Ezt írta 1945-ös naplójába: „Egy éve tart számomra ez a csendes falukutatás. Bizonyos, hogy még mindig nem tudom a teljes, föltétlen igazat: egy társadalmi osztályt, mely ennyire zárkózott, mint a magyar parasztság, nem lehet esztendő alatt »megismerni«. De egy és más dereng. Nem véletlen, hogy ez a nép, a magyar parasztság »szabadul fel« utolsóként Európában. Nemcsak urai tehetnek erről; ő is tehet. Minden más nép elintézte már paraszti problémáit; forradalommal vagy társadalmi fejlődéssel. A magyar most is mástól várja, hogy elintézi számára ezt a kis forradalmat, a földosztást. S a legrosszabb pillanatot választja ehhez: vesztett háború végét, kifosztott országban, állat nélkül, gépek nélkül, munkaerő nélkül, készletek, vetőmag nélkül. Mindenki tudja, hogy a földosztás most, éppen most, egyértelmű a katasztrófával; a szellér éppen úgy tudja, mint az úr.”²³ A *Puszták népe*re így utal vissza 1945-ben: „Kitűnő könyv, gazdag, őszinte. De ez a könyv sem tud meggyőzni arról, hogy a puszták népe nem felelős mindazért, ami az évszázadokban történt vele; nemcsak a gróf, s később a zsidó nagybérlet.”²⁴ Márai értetlen, talán igazságtalan is volt. Keveset tudott a parasztságról. Neki is szóltak (volna) a háború előtti szociográfiák. A városi polgárnak nem voltak tárgyi ismeretei, beleérző képessége sem nagyon. Annak a társadalmi és miniszteriális protokolláris közegnek, amelyben ő is mozgott, ez nem volt ambíciója. Márai azt sem vette figyelembe, hogy 1939-ig a parasztságnak gyakorlatilag nem volt politikai képviselője.²⁵ Éppen azért is tudott olyan nagy hatású és inkább időben marandó lenni a népi írói mozgalom, mert ezt a hírhozó, lelkiismeret-ébresztő közvetítői szerepet vállalta magára, magas írói minőséggel. (Kerék Mihály²⁶ a háború előtti *Válaszban* tizenhat alkalommal publikált szakmunkát, könyvismertetést. Az ő tárgyias, szürke stílusa lényegesen kisebb hatást váltott ki, mint Illyés vagy mások szemléletes hasonlatai, neve ma már csak tudományos körökben ismert.)

1906-ban a kúria megsemmisítette Áchim L. András,²⁷ a parlamenti képviselővé választott ezer holdas békési parasztpolitikus mandátumát, mert földosztást követelő beszédet mondott. A hatalom utólagos retorzióval élt vele szemben, szimbolikus gesztus volt tehát, hogy miután a II. világháborút követően a parasztság soha nem látott politikai érdekképviselőhez jutott, a *Válasz* közzétette Áchim András megortolást kiváltó képviselő-

²³ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946.* 55–56.

²⁴ Uo. 47–48.

²⁵ Más volt a helyzet az utódállamokban. Trianon után a szomszédos országokban földreformot hajtottak végre. A román, a szerb és a cseh parasztpártokból konvencionális polgári pártok lettek, első kormányaik a világháború után az utódállamokban azonnal földet osztottak. Ausztriában spontán földosztás ment végbe, a paraszti mozgalmak regionális mozgalmak maradtak, fölszívta őket a keresztényszocializmus.

²⁶ A szerző Kerék Mihállyal készített hangszalagra rögzített, de nyomtatásban nem publikált interjúja: Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtár 1283-as jelzet. Az 1985. december 17-i beszélgetésen részt vett még Kabdebó Lóránt. Kerék Mihály önéletrajzát lásd „...hivatásom a mezőgazdaság” Kerék Mihály önéletrajza. Közvetlen Saád József. *Korall*, 19–20. sz. 2005. május, 53–75.

²⁷ Áchim L. András (1871–1911), parasztpolitikus, képviselő, szerkesztő. 1905-ben Mezőfi Vilmos pártja tagjaként szerzett mandátumot. 1906-ban saját pártot (Magyarországi Független Szocialista Párt) és hetilapot (*Paraszt Újság*) alapított. 1908-ban kigazda szervezetet hozott létre. A Zsilinszky fivérek lelőtték.

házi beszédét.²⁸ A parlamenti naplóból közölt beszéd – még a közbekiabálásokat is jelezték – arra szolgált bizonyítékkal, hogy mennyi feladatot odázott el az ország politikai vezetése, hiszen lényegében változatlan életfeltételekkel érkezett el a parasztság az 1945-ös földosztáshoz. A század elején Áchim András egy békés megyei aratási szerződés szövegét olvasta fel és értelmezte a parlament falai között. A munkavállaló egyoldalúan kiszolgáltatott volt, tökéletes munkát követeltek tőle, a szerződések csak a kötelességeket sorolták fel. Semmiféle jogorvoslati, fellebbezési fóruma nem volt, mert Darányi Ignác törvénye ezt lehetetlenné tette.²⁹ A munkavállalótól feltétlen engedelmességet követeltek. Bármilyen gyanú merült fel ellene, kárpótlás nélkül fel lehetett bontani szerződését még az aratás befejezése előtti napokban is. A fizetség minimális volt: 42 napi munka bére mindössze két mázsa búza.³⁰ Áchim a beszédben a kisgazdák hasonlóan kiszolgáltatott helyzetét is érintette. Igaz, hogy a kisgazda saját földjén dolgozott, azonban annak árát, amit megtermelt, az államháztartásba, uzsorabankokba és pénzüzetekbe fizette be. És bár a katolikus papokat antiszemita ismerte meg Áchim, mégis azt tapasztalta országjárása során, hogy a klérus inkább adta kevesebb pénzért a zsidó bérlőknek a földet, mint a keresztény kisgazdáknak. Miért? Mert a zsidó bérlők mögött pénzüzeti háttér állt, így a papság semmiféle hátrányt nem szenvedhetett. S a zsidóval szemben még csak annak a kísértésnek sem voltak kitéve a papok, hogy baj, aszály-, tűz-, jégkár, elemi csapás esetén a könyörgővel szemben keresztényi szeretetet kellett volna gyakorolniuk. Áchim András – közbekiabálásra ugyan, de elfogadta – maga is hajlandó volna állami megváltás fejében feláldozni a földjét, „csak őminenciáik és a papok is mondjanak le!” Ennél is többet követelt: munkás- és kisgazda nyugdíjintézetet sürgetett az országgyűlésben. Radikalizmusáért képviselői státusával fizetett. Amit a századelőn mód lett volna állami megváltással, tehát nem ingyen és nem nagymértékű tulajdonvesztéssel véghezvinni, 1945-re maradt, és a birtokos osztály teljes kismizálásával történt meg.

Honfoglalók között

Illyés Gyula földosztásban való hitének, lelkes részvételének sok dokumentuma van. 1945. március 31-én *Levél vidékre – Munkába rögtön!* címmel *kiáltványt* jelentetett meg a *Szabad Szóban*. Nem sokkal később *riportsorozatban*³¹ is megörökítette, hogyan ment végbe a földosztás szülőföldjén, a Dunántúlon. Az 1945-ben kiadott vékony füzet címe is árulkodik arról, milyen súlyú intézkedésnek tekintette Illyés a földosztást: *Honfoglalók*

²⁸ Áchim András képviselőházi beszéde 1906. július 20-án a földmivélsügyi tárca költségvetésének tárgyalásán. *Válasz*, 1947/6. 541–545.

²⁹ Darányi Ignác: *Válogatott dokumentumok*. Szerkesztette és a bevezetőt írta Fehér György. Budapest: Osiris, 1999.

³⁰ Gunst Péter hívta fel a figyelmemet arra, hogy Áchim András pontatlanul fogalmazott. A mezőgazdasági munkavállaló általában részért, kilencedért, tizedért, tizenegyedért dolgozott, ez általában *havi* két mázsa búzának felelt meg. Hat hónapon át folyamatosan alkalmazták, és a kommenció élelmezési részéből is meg tudott valamennyit spórolni. Ez a helyzet relatíve kedvezőbb volt az egyik napról a másikra alkalmazott napszámósokénál.

³¹ Az írások a *Szabad Szóban* és a *Szabad Népb*ben jelentek meg.

között címet adta a beszámolóinak.³² Derű és bizakodás jellemzi az alaphangot – „*in statu nascendi* látni egy történelmi folyamatot, sőt, még annál is előbb: a fogantatás pillanatában” –, noha a tájkép, a látvány ijesztő. Mindenütt „gutaütéses merevségben” mamutpáncélosok, égre meredő csövek, „lábukat és hasukat az égnek vető döglött gépkocsik és lovak”. A sáregresi malom – amelyben Csók István született – „vörös téglahasát mutatja, mintha megnyúzták volna”, csupasz kémények egy-egy törmelékdomb közepén, olyannyira szétesett tankok, mintha az égből ejtették volna le őket. A pusztuláson a felelősséget is méri Illyés. Kimondatlanul is megidéződnek a bűnösök. S ellenpontként: a tavasz. „Az országot szegélyező cseresznyefák fűrésszel gondosan derékba vágva a földön hevernek; tenyérnyi kéreg tartja őket, de így is virágoznak. Jelképül az egész országrésznek.”

Illyés két pártmegbízottat – az írásban háttérben maradó – „dr. Szőnyit”³³ és (a volt Győrffy-kollégista) Kardos Lászlót³⁴ kísérte el a földosztást ellenőrző dunántúli útjukra. Négy megyén át jutottak el Illyés szülőföldjére, az észlelés, a tapasztalat elég megbízhatóan általánosítható. Olyan gondolatokat forgatott fejében, „amilyeneket negyedik Béla forgathatott, amikor először végigment a tatár nyomában. Új társadalmat itt, amikor a régi alapja is oda?” Illyés jelenléte és ténykedése kettős: ő a vidéket jól ismerő idegenvezető és a naplót író jegyző is. Amerre mentek, ünnepély kísérte a földosztást. Lelkes történeteket hallottak, de megtapasztalták a parasztok félelmét is: „Tizenkilencben is lógtak, akik nagyon akarták a földet, most is lógni fognak.” Van, aki csak tessék-lássék fogadta el a földet, ha baj lesz belőle, ne mondassák, hogy annyira akarta.

Illyés is szónokolt: „Nép, de tenger, négyezer is, meg beszéd. Én beszéltem [...] Egy kicsit a földről, egy kicsit az értéktoobbleről, egy kicsit Dózsa Györgyről, egy kicsit, hogy mi is a társadalom.” Illyés maga is csodálkozott saját szereplésén, talán meg is ijedt egy kicsit, de aztán a szomszéd faluban meghallotta, milyen visszhangja volt a földijeik között, megnyugodott. „Bakancsosan, bekecsesen, mintha Dózsa György egy katonája” – ilyenek látták őt a sajátjai. Megnyugtatta, hogy megfelel a „Dózsa György unokája” szerepnek. Biztat: „Mit ér herceg Esterházy kétszáz ezer holdja a ti munkás kezetek nélkül? [...] Mije volna Esterháznak – mennyi búzája –, ha nem tartja meg a ti munkások ellenértékét.” A marxi kifejezések összekapaszkodtak az erősödő dózsai lobogással. Azt látta Illyés, hogy a tanult ember alig tudott segíteni. Az országban egy pillanat alatt kellett felnőnie mindenkinek a feladathoz. Ha volt föld, és az igénylők száma hozzá mérten arányos volt, nem volt baj. Ha kevés volt a föld, kis törvénysértésre bíztatták a helyieket, hogy lépjenek át nyugodtan a közigazgatásilag már nem hozzájuk tartozó határba.

Az emberek kívülről vártak segítséget, és amíg az meg nem érkezett, sokszor nem tettek semmit. „Ide még senki se jött”, mondták. „Nehezen érti meg – holott jó értelmű, világos fejű ember –, hogy nem is kell senkinek jönnie. A lehetőség nem fér a fejébe.” Több

³² Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Móricz Zsigmond Kollégium. Kolozsvár: Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945. A füzet a parasztpártnak a romániai magyar írakkal kötött kiadói és terjesztői egyezménye keretében jelent meg az 1945. évi kolozsvári könyvnapokra.

³³ Elképzelhető, hogy a Rajk-perben kivégzett, orvosdoktor Szőnyi Tiborról van szó, aki 1945-ben az MKP szervezési osztályán dolgozott. Felbukkan Szőnyi neve egy földosztással kapcsolatos Illyés-verstöreredékben is.

³⁴ Kardos László (1918–1980), néprajztudós, pedagógus. 1939-ben a Bolyai, későbbi nevén Győrffy-kollégium egyik alapítója. 1946 és 1949 között a NÉKOSz nevelésügyi főosztályának vezetője, majd a szervezet főtitkára. 1948-ban a NÉKOSz-ban végzett munkájáért Kossuth-díjat kapott. Részt vett az 1956-os forradalomban, 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetést kapott. Amnesztiával szabadult 1963-ban.

ilyen élménye volt az Illyéssel együtt utazóknak. Az emberek nem is tudták magukról, csak a megfigyelők, a kívülállók vették észre, mennyire meghatározta gondolkodásukat, mentalitásukat az a világ, amelyben addig éltek. Szekszárdon álmodást tapasztalt Illyés, Dombóvárt a „hercegi”, Pécsen a „püspöki levegőt” érezte. „Dombóváron a levegőben ma is azt érzi az ember: Esterházy. Itt volt a hercegi birtokközpont, a hercegi jószágfelügyelőség. A templomot a herceg építtette, a szeszgyár: hercegi, a kisvasút hercegi; hercegi volt a gimnázium is. És hercegi szélében, hosszában a végtelen, falufojtogató határ. A hivatalokban az emberek maguk sem tudják, mennyire ez a hercegi légsűrűség szabja meg, akaratuk ellenére is, mozdulataikat, tán vérmelegüket is. Pontosak, lelkiismeretesek, de utasításra várók.” Illyés a mentalitás megváltozását is remélte a földosztástól, a megaláztatás lehetőségének eltűnését. Mindenekfelett való célja érdekében nem gondolkodott sem ésszerűen, sem arányosan. A történelmi uralkodó osztályoktól elvitatta a haladásban betöltött szerepüket, s személy szerinti kivételeket sem említett most.

Ahogy haladtak, egyre inkább megmosolyogták útítársai, annyi volt az ismerőse, hogy kajánul csak azt kérdezték, megint egy rokon? Fontos kötődésre világított rá a kérdés. Illyést a tájhoz és lakóihoz nem egyszerűen szolidaritás fűzte, hanem a rokonság érzése, a familiáris szeretet. Pedig már senkije nem volt Illyésnek ott. Édesapja 1931-ben halt meg. A kastély akkori bérlőura, Döry Hugó³⁵ a szemébe mondta Illyés halálos beteg édesapjának, hogy már nem lesz belőle ember. Illyés apja ezután „már csak abban reménykedett, meghalhat a felmondás lejárt előtt: a lelke tán előbb hagyja el ezt a földet, mint amikor a testnek el kell hagynia. Szinte páni félelemmel tört ki rajta a pusztai örök rettegése, a hontalanság.” A Baumgarten-díj összegével akarta megváltani Illyés apja helyét, odautazott, de végül a kastélypark kapujában megállt, s nem ment be. Úgy érezte, nem tudott volna uralkodni indulatain. Ő is függőségben élt, lelkében megörökölte az alárendeltségi viszonyt. „Vagy csak a lélek kibúvója volt ez, s nagyon is kemény fellegrágnak éreztem a kastélyt? Parkjában díszmedvéket tartottak, Alaszkából hozott díszrókákat.” Az állatokat az öncélú pompa és cifraság, a tekintélyteremtő gazdagság szimbólumainak látta Illyés.

A személyes kitérőt a közösségi ügyek váltották. A gondot Tolna megyében is a kivételeztségre igényt tartók okozták, azok, akik mentesülni akartak a törvény alól. Volt, aki a nemzeti ellenállásban kifejtett érdem alapján kérte a többlet meghagyását, a „nemzeti érdem paragrafusaira hivatkozott az a zsidó bérlő is, aki bujkálni volt kénytelen a németek előtt, üldözték. A pesti kormánybiztos, idézi Illyés, ezzel a mondattal vágta el a vitát: „Az üldözött zsidónak járhat részvét, de – jutalom? S általában: más a cselekvő érdem s más a szenvedő.” Andrassy Gyula angol repülőbiztos rejtőzött s ápolt kastélyában. Megtarthat-e most háromszáz holdat, vagy csak százat? A kivételre várók sorsáról nem számolt be Illyés. Talán ő maga sem tudta, mit mondjon, amikor emberekkel állt szemtől szemben. (Láttuk már, hogy amikor felkínálták, legyen a németek kitelepítésének biztosa, szembekerült benne a politikus és a humanista.)

Drámaian építette fel Illyés a riportjelenetek egymásutánját. A riport dinamikus műfaj, érvek és ellenérvek, igazságok állnak egymással szemben, s az az érv is hordozhat

³⁵ Döry Hugó (1878–1943), földbirtokos. 1902-től Tolna megye törvényhatósági bizottságának tagja. Fiatal mánásoknak tanulmányi kirándulásokat szervezett külföldre, elsősorban Németországba, hogy az okszerű gazdálkodást tanulmányoztassa. 1910-től Újdombóvár bírája. 1927-től felsőházi képviselő.

igazságot, amely politikailag, erkölcsileg gyengébbnek bizonyul. „Nemzeti türelmességet” hirdetett Illyés, mert ez a magatartás méltó a hatalomba lépő néphez. Az utazás során még világosabb lett előtte a feladat összetettsége és súlya, anélkül azonban, hogy a parasztság iránti kitüntetett elkötelezettségében ez megingatta volna. De a politikai pozícióban megérezte, hogy annak az írói feladatvállalásnak, paraszt-azonosulásnak, amit a 20-as évek második felében Párizsból hazajövet nem is könnyen vett magára, milyen súlyos kötelességvonzata, terhe van.³⁶ Író és politikus rendre szembe is került benne egymással.

Földosztás Gebén

A *Válasz* első számának kitüntetett helyén – mint az új folyam első tanulmánya – jelent meg Márkus István *Földosztás Gebén* című szociográfiája.³⁷ Az írás lényegében kutatási beszámoló. Márkus István a Teleki Pál nevét viselő intézet gazdaság- és társadalomtudományi osztálya néhány tagú munkaközösségének megfigyeléseit összegezte benne. Márkus új szerző a folyóiratban. Néprajz, történelem, szociológia szakot végzett a pesti egyetemen. 1945-től a MADISz keretében kialakított értelmiségi ifjúsági folyóirat, a *Válóság* egyik szerkesztője volt Szabó Zoltán mellett. Amikor 1986-ban e könyv szerzője azt kérdezte Márkus Istvántól, miért vitte mégis a *Válasz* szerkesztőségébe cikkét, s hogyan rövidesen otthonosan mozgott a Nyúl utcában is, Márkus István azt mondta, a kérdés akár élesebb is lehetett volna. „Bátran kérdezhetné azt is, kétlelkű vagy helyezkedésre beállított ifjonc voltam-e...” S aztán értelmezte egykori hovatartozását: „1946-ban, a *Válasz* újraindulása idején és utána, egy nem túlságosan hosszú ideig hogyan és miért tartozhattam ide is, oda is. Röviden: mert számomra ez nem ide és oda volt, hanem a népi demokrácia forradalmi balszárnyának két, egymást mintegy kiegészítő orgánuma.”³⁸ Ez az állítás is mutatja, hogy a kommunisták és a parasztpártiak álláspontja a földkérdésben – de azon túl is – egyelőre még összhangban volt. A tanulmánnyal Márkus személyesen kopogtatott be a szerkesztőségbe. Illyésnek és Bibónak is tetszett, emlékezett vissza a szerző évtizedekkel később, ezért is került vezető helyre, rögtön a „nagyok” után. Beszámolója tudományos igényű és szempontrendszerű leírás, melyben a gazdasági vonatkozások mellett a pszichológiai megfigyelések is hangsúlyosak. Márkus István a *Válasz* megindulása előtt néhány héttel vagy hónappal, elvi jelentőségű tanulmányt tett közzé „saját” folyóiratában, a *Válóságban Az új falukutatás problémái* címmel.³⁹

³⁶ A *Puszták népe* első fejezetében írta Illyés: „Azonosítottam magam, ha csak a lélek kis reflexmozdulatának erejéig is a pusztaiakkal? Még messze voltam attól. Aki a cselédházak közül indul embernek, az kezdetben oly törvényszerűen lelőki magáról és elfeledi pusztai mivoltát, akár ebihal alakját a béka. Ez a fejlődés útja és nincs más út. Szívet és tüdőt kell cserélni annak, aki a puszták levegőjét elhagyja, különben elpusztul az új környezetben. S szinte a világot kell megkerülnie, ha újra vissza akar jutni [...] A bordeaux-i néger kikötőmunkások gyülekezőhelyéig kellett vetődnöm, pontosan az Atlanti óceán partjára, lángoló szónoknak, míg végre eszembe jutott, mi is indított útra. Míg a kénytelen-kelletlen hazatérések után, melyek alatt nemcsak az istállók, cselédvisekők környékét, de a pusztán még a naplementét is sivárnak érztem, üresebbnek, mint másutt, végre lelkemet is visszavihettem. Míg, mentesen a parasztrajongástól, sőt a nagy megtérők otthon-rajongásától is, széttekinthettem a tájon.”

³⁷ A falu mai neve Nyírkáta.

³⁸ Kérdések a *Válasz*ról. Márkus Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1986/8. 106–125.

³⁹ A bizonytalan keltezés oka, hogy a *Válóság* ekkor – valószínűleg a papírhány miatt is – összevont lapszá-

A falukutatás az „úttalálás varázsszava”, az úri Magyarország „elkeseredett ellenzése” volt a 30-as években, írta ebben Márkus. Az igazi cél politikai, a szociográfiai módszer csak eszköz volt a mondanivaló kifejezésére. A szociográfiák a tudomány és az irodalom ötvözetéből jöttek létre, egyénenként és művenként különböző arányban keveredett a két hozzáállás. Cím szerint két, műfajában a két szélső pontot reprezentáló kötetet említ: Erdei Ferenc empirikus tudományos munkáját, a *Magyar paraszttársadalom* című kötetet és Illyéstől is empirikus, sorsával megélt irodalmi munkát, a *Puszták népét*.⁴⁰ (Erdei könyvével kapcsolatban Márkus István a „világmértékű” jelzót használta.) A népi írók mozgalmanak mérlegét és szerepét ekképpen összegezte: „követeléseik: a parasztság – többé-kevésbé öntudatlan, de bennük tudatosodott – követelése, programjuk a parasztság politikai programja”.

A helyzet 1945-ben más volt. A mozgalom, amely korábban az „irodalom ruhájába öltözött, ma a parasztság felsőbb politikai képviseletévé vált; elnyomott ellenzéki mozgólódásból a kormánykoalícióban bent ülő politikai párttá. A magyar társadalom letűnt korszakával együtt tehát a politikai indítékú magyar társadalomrajz hőskora is lezárult”. Tennivalót ennek ellenére látott Márkus István, mert keveset tudtak a földosztás hozta változásokról, és a hírekben sok volt az érzelmi elem. „Néhány számadatot és általánosságban azt, hogy sikerült, azon túl pedig egy sereg lelkendezést és sirámot.” Kivételként éppen Illyés Gyula idézett dunántúli riportsorozatát említi, de az írás műfaját egyébként *irodalmi hangulatképként* határozta meg. Jónak látta volna Márkus, ha „alaposabb és átgondoltabb” csapatmunkára szerveződnek kutatók. Módszeres falumonográfiákra volna szükség, jegyezte meg, mégpedig *régiós szemlélet* alapján. Egy-egy dunántúli, tiszántúli és „felsővidéki” falunak, egy telepes falunak és tiszántúli vagy Duna-Tisza-közi mezővárosnak a tudományos feldolgozását sürgette Márkus. Jelezte a módszertani elvárás is, azt, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődéstörténeteket legalább háromgenerációs áttekintésben szükséges megírni. A tulajdonviszonyok, az üzemformák, a termelési módszerek, a felszerelések vizsgálatát is kötelezőnek tartotta volna. Hasonlóképpen igényelte a társadalmi együttélés sokáig merev és nehezen bomló formarendszerének, a paraszti művelődés kérdésének és végül a parasztság politikai magatartásának analizését is.

Márkus István a földreform fenntartások nélküli helyeslői közé tartozott, hiszen 1945 kora tavaszán „katonacsizmás, széljárta malaclópóba burkolt, forradalmi demokrata” miniszteri biztосként maga is földosztó volt. Az imént hosszan idézett *Valóság*-beli, tudományos munkatervet ajánló tanulmányban is szinte végig többes szám első személyben szólt, azok nevében, akik az „esedékes változásokat” megvalósították. Az írás egy bejelentéssel zárult. A „magunk most meginduló falukutató munkájának” eredményét ígérte Márkus István.

A *Válasz* új folyamának élén megjelenő szociográfiája, a *Földosztás Gebén* az adott szó beváltása, módszertani minta, példa arra, milyennek képzelte az új szociográfiákat. Bőséges tárgyi leírást, bizonyító számsorokat ismertet az olvasóval. Kimerítő történeti visszatekintéssel indult az írás, majd a közelmúlt szociológiai rétegzettségeinek leírása

mokat jelentetett meg, a tanulmány forrása az 1946/6–9. szám. 51–60. Utólag nem tudjuk megmondani, hogy az egyharmad évre szóló folyóirat-szám mely hónapban jelent meg.

⁴⁰ Erdei Ferenc: *Magyar paraszttársadalom*. Budapest: Franklin, 1941; Illyés Gyula: *Puszták népe*. Budapest: Nyugat Kiadó és Irodalmi R.-T. kiadása, 1936.

következik. Gebe, a szatmári falu az elsők között szabadult fel, már 1944 októberében. „Télen a faluban feszült csend volt – így emlékeznek vissza az emberek – senki sem tudta, hogy mi lesz. Az »intelligencia« két kivétellel elmenekült, egyetlen tanító oktatta az összes gyereket. A gazdák összeültek egymás közt, a szegények is átjártak egymáshoz politizálni, de sem párt, sem egyéb nem alakult. Debrecen nincs messze innét, mégis hetekig tartott, amíg a kormányalakulás híre eljutott a faluba.⁴¹ Február végén jött a hír, hogy felosztják az úri birtokot. De még senki nem tudta, hogy hogyan, kik között. A gazdák megtanácskozták a dolgot, és egymás közt összeírták, hogy ki hány holdat igényel. De csak saját magukat vették föl a listára, mondván, hogy azé kell legyen a föld, akinek igája van, aki »meg is tudja művelni«. Március elején végre kormánykiküldött érkezett, s hozta a rendelet hivatalos szövegét. A népet gyűlésre dobolták össze. »No, azon a gyűlésen mindenki ott volt« – emlegetik ma is, még a cselédek is mind bejöttek a majorokból. A gyűlésen felolvasták a rendeletet. Azonnal megalakult a földigénylő bizottság. A gazdák eleinte ellenkeztek, hogy ők nincsenek benne, de – Gebe történelmében alighanem először – a szegények letorkolták őket. Néhány nap alatt összeírták a földigénylőket. A bátrabbak buzdították a gyávákat – s végül majdnem mindenki eljött igényelni. A földigénylő bizottság ekkor eldöntötte, hogy ki melyik birtokból kap földet és hány holdat. A listát 8 napi közszemlére tették a községházán, s ez alatt fel lehetett szólalni a döntés ellen. Amikor ez letelt, megindult a kiosztás. Néhány nap alatt ezzel is végeztek. Március végére Gebén a földreform lényegileg befejeződött.⁴² A befejezés persze nem befejezés volt, hanem első lépés a jövő felé.

Gebén nem volt nehéz földet osztani, mert volt miből. A földosztás évében másfélezer holddal többet vetettek, mint amennyit földreform nélkül megműveltek volna. Megszűnt a mezőgazdasági proletariátus, de a szegénység még megmaradt. Felszámolódott a régi egyensúlytalanság, hogy a föld drága, a munkaerő hallatlanul olcsó. Politikai következményei is lettek a földosztásnak. Ezekre – noha Márkus legalább olyan fontosaknak tartja őket – csillag alatt, külön rövid fejezetben kerít sort. A szociografikus leíró részt elkülönítette a politikától. Pontos a szociológus működési határainak kijelölése, ennyiben Márkus István nem is volt részese a *Válasz* íróinak szinte folyamatos szerep-csatájának. Az információkat, a tudomány megfigyeléseit „felajánlotta” a politikai döntések előkészítéséhez. Nem kiszolgáló szerepet szánt a tudománynak, éppen fordítva. Azt javasolja a sorok között és az elkülönülő szerkezettel, hogy a politikai erők saját jól felfogott érdekében elemezzék a valóság tényeit.

Gebén – visszatérünk a tanulmányhoz – a politikai életet a földosztás indította el. A földreform-gyűlésen mint a földigénylők pártja alakult meg a parasztpárt. Néhány napra rá a volt birtokos gazdák megalakították az ellenpártot: a kisczadapártot. Ezt követte a Gebén mindvégig „töredékpártnak” maradó szociáldemokrata és kommunista párt létrejötte, végül az intelligencia pártja, a Polgári Demokrata Párt. Újabb csillag alatt a földosztást kísérő ellenvéleményekből idéz Márkus István. Egy állítás szerint „a földreform mindenkit tönkretett”. Márkus megfigyelései ellene mondtak a kijelentésnek: a földreform éppen hogy megszüntette a földtulajdon érdemtelen kiváltságát, és megnövelte az emberi

⁴¹ Fontosnak tartjuk emlékeztetni az olvasót általában is a korabeli kommunikációs lehetőségek korlátozottságára.

⁴² *Válasz*, 1946/1. [október] 21.

munka értékét. Szétzúzta a gebei társadalom merev osztálytagoltságának gazdasági alapját, és elindította a gebei parasztságot a nivellálódás felé. A földreform a nagyparaszti és maradék úri gazdaságot intenzívebb munkára kényszerítette. Öntudatosította a szegény-parasztságot, végeredményben forradalmian megváltoztatta a falu belső struktúráját, új, egészségesebb, reményteljesebb útjára állította rá az egész gebei társadalmat.⁴³

A *Válasz* szerkesztői a későbbiekben is rendszeresen teret adtak a földosztás lefolyását és következményeit elemző tanulmányoknak. De az a tudományosan is képzett gárda, amely jól olvasható módon, a nagyközönség számára is tudott írni, egyszerre a tudomány elvárta pontossággal és színesen, figyelemfelkeltően, kicsiny volt, és csak „külső” körön, egy-egy publikáció erejéig tartozott a laphoz.

A *Válasz* pályázata

1947 áprilisában a *Válasz* pályázatot hirdetett a földkérdésről-földosztásról szóló beszámolóra, s az írások jó része erre a hívásra született.⁴⁴ Minden esetben új szerzőkkel – Sárközi Zoltán, Seres József, Havas Gábor, Süle József, Dorogi Márton és Major Jenő – találkozunk. Fontos írásokat tettek közzé a *Válasz* oldalain, de többnyire csak alkalmi szerzők voltak a folyóiratban, nem alkottak olyan szoros gondolkodói, nemzedéki és bárati szövetséget, mint a 30-as évek falukutatói. (A nagy falukutatók már nem írtak több szociográfiát.) Az írások Gebe, Bihar- és Csongrád megye, Mezőkövesd és környéke, Kunágota, Kárász, Kerta és Püspökladány földtulajdonának és emberi viszonyainak megváltozását mutatták be. Figyeljük meg, hogy a települések mind az *Alföldön* vagy az *Alföld peremén* vannak, a dunántúli terület, egy publikációt kivéve⁴⁵ meglepő módon – hiszen Illyés is dunántúli volt – kívül maradt a *Válasz* figyelmének körén.

Sárközi Zoltán első tanulmánya két évvel a földosztás után jelent meg a *Válasz*ban, de még a szociográfiai pályázat előtt. (Ő volt a kivétel azzal, hogy kétszer is szerepelt a folyóiratban.) *Mezőkövesd*, mindössze ennyi áll a közlemény élén. A cím után a bevezető sorok már személyesek: „Szülőfalum [...] népének mai és múltbeli sorsa a magyar parasztragédia élő szimbóluma. Veres Péter azt mondja valamelyik írásában, hogy a balmazújvárosi nyomor egyedülálló az egész országban. Én azonban úgy vélekedem, hogy talán meg sem közelíti Mezőkövesd népének kálváriáját. Lényeges különbség azonban, hogy míg a balmazújvárosiak a tiszántúli kálvinista parasztság nyakasságával lázadoztak

⁴³ Márkus István 1966-ban megírta a tanulmány folytatását: *Gebe másodszor: A nyirkátai szövevény*. In: *Az ismeretlen főszerelő*. Budapest: Szépirodalmi, 1991. 184–221. A 60-as években a mátészalkai járás csaknem legrosszabb termelősövetkezete működött az egykori Gebén. A Márkus-kötet címe is figyelemfelhívó: még mindig hiányolja a parasztság életéről való szociológiailag pontos, ugyanakkor az érzelmekre és emberi vágyakra is irányuló tudást. Márkus utólag is, ha kritikái fenntartásokkal is, helyes döntésnek tartotta az 1945-ös földosztást.

⁴⁴ A pályázat eredményét 1947 decemberében közölte a folyóirat. A rövid közleményből nem derül ki, kik voltak a bíráló bizottság tagjai. A bizottság ugyanakkor nagyon elégedett volt: „Beérkezett négy-öt olyan komoly igényű szociográfiai tanulmány, amire őszintén szólva nem számítottunk...” 576.

⁴⁵ Major Jenő: Két arc és egy táj. Vázlatok az Őrségből. *Válasz*, 1948/5–6. 402–412. (Jelezzük, hogy Major Jenő novellisztikus beszámolója írói kvalitást is sejtet.) Dunántúli tapasztalatokat összegez egy a későbbiekben elemzendő Sarkadi Imre-írás – *Népgyűlés és hitvita* – és vannak dunántúli élmények Márkus István *Egyszerű feljegyzések* című írásában is.

sorsuk ellen, addig a katolikus, nyugati magyar, vékonycsontú matyó annál mélyebbre hajolt, minél nehezebb volt az iga, mégis vitte.”⁴⁶ Az alaphang igen keserű. Sárközi Zoltán nem osztotta abban a feltétlen bizalomban, hogy a földosztással megoldódott a probléma. Történelemben, folyamatban gondolkozott, s azt írta, az életminőség és életlehetőségek egyetlen politikai döntéssel nem változnak. Előrebocsátotta, hogy szülőföldjét a tragikus sorsú vidék kategóriájába sorolta.

A háború utáni *Válasz* szociográfusai mintha vetélkedtek volna a „legrosszabb helyzetű” település, tájegység jelzőért. Nehéz összemérni az állapotokat. Ezért is látszik viszszamenőleg még jelentősebbnek, hogy a *Válasz* első korszakában Sárközi György a térkép előtt állva a *teljes* ország felfedezésére tett javaslatot.⁴⁷ A munkák közül csak néhány készülhetett el.⁴⁸ Mint láttuk, Márkus Istvánnak az első számban megjelent tanulmánya hasonlóan teljes képet, mintavételt akart az országról, mint egykor azt Sárközi György tette. Kevesebb illúzióval, kevesebb müben bízva, de a politikai földrajz szempontjait beszámítva és már a modern társadalomtudomány elvárásai szerint. Ahogyan a *Magyarország felfedezéséből*, úgy ebből a tervből is kevés valósult meg. Egy-két év múlva nemcsak nem volt érdeke a politikának a valóság bemutatása, hanem egyenesen tiltotta azt.

Mezőkövesdi szociográfiájában Sárközi Zoltán a vallási különbségeknek történelemformáló erejére, mentalitásbeli következményeire is ráirányította a figyelmet. A község fejlődésének motorjai a baloldali pártok és a Földmunkások Szabad Szakszervezete voltak. Egyelőre még mindenki *várta*, hogy kapjon valamit, „sokszor azonban már találkoztam olyan emberekkel is, akikben az önálló gondolkodás és cselekvés vágya – e minden alulról épülő demokrácia lényege is érződik”. Az erős, kívülről jövő átformálás után Sárközi Zoltán az élet normalizálódására számított, annak ellenére is, hogy Mezőkövesden sem voltak olyan demokratikus hagyományok, amelyekre támaszkodni lehetett volna.

A gyors változás átrendezte a viszonyokat: „a parasztság került a felső rétegekkel szemben előnyös gazdasági helyzetbe. A felső társadalmi alakulatok a paraszttársadalom függvényei lettek.” A gimnáziumi tanár és az iskolázott matyó lány házassága még botránkozás tárgya volt a helyi intelligencia körében. „Lehetetlen állapot pl., hogy Mezőkövesdről és környékéről ma is csak 25-30 érettségizett diák kerül ki, míg hasonló létszámú dunántúli helységekből ennek többszöröse. [...] a tudományegyetemen csak 25 mezőkövesdi diák tanul a szegényemberek gyermekeinek erőfeszítésével és küzdelmével.” A változás tehát még nem hozott mobilitást.

Fél év elteltével Sárközi Zoltán újra publikált a *Válaszban*. A *Matyó telepések nyomában* című tanulmányát tehát – már a folyóirat pályázatára küldte be.

A *Válasz* pályázati felhívásában⁴⁹ többek között ez állt: „A magyar sors nagy átalakulásának nyitánya és első, legfontosabb szakasza, a földreform végbement. Ezt előkészíteni: ez volt a hajdani VÁLASZ legfőbb gondja. Ennek a lefolyásáról számot adni, ennek következményét fölmérni, és tanulságait összegezni: alig kisebb gond és feladat. Sor-

⁴⁶ *Válasz*, 1947/3. 264–270.

⁴⁷ A *Magyarország felfedezése* c. könyvsorozat teljes tervét lásd Kiss István: *Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Irodalomtörténeti Könyvtár 38. Budapest: Akadémiai, 1980. 192–194.

⁴⁸ Ez a tájegység, Mezőkövesd és környéke a kimerítő feldolgozás szempontjából szerencsés volt. A szomszédos Tardról született Szabó Zoltán *A tardi helyzete* és a Cserhát, a Mátra és a Bükk népének és földjének életét bemutató *Cifra nyomorúság* című könyve.

⁴⁹ *Válasz*, 1947/4. 301–302.

sunk további szakaszaiba csak ennek ismeretével léphetünk biztosan.” A szerkesztőség nem kötötte meg a szerzők kezét, nem jelezte, milyen műfajú írásokat vár. „A költők és a szociológusok épp úgy helyet kaptak benne, akár a statisztikusok vagy a történészek. Benyomult ez a szándék a tudomány legkülönbözőbb ágába, az irodalom csaknem minden műfajába. [...] A feladat megoldására a legkínálkozóbb nyilván az a szociológiai eljárás, amely a történelmi és társadalmi helyzet ismertetése után vázolja az eseményt, a folyó, eleven életet; az az eljárás, amelyre a falukutató írók legsikerültebb alkotásaiban találhatunk példát. De elképzelhető a feladat megoldása novellában, naplójegyzetben, színdarabban vagy versben is.” Ami a műfaji szabadságot illeti, bocsássuk előre a pályázat végeredményét: szépirodalmi mű – Kónya Lajos *Láz* című verse⁵⁰ – csak hetedik helyezést szerzett. Tematikusan kevésbé erős az új szépirodalomban a falusi szál, a *Válasz* irodalmi erejét nem ez a tematika adja. Mindazonáltal nem érdektelenek az emlékezetből kiesett művek sem. Egy e tárgykörben közölt versben – Szüts László⁵¹ *Vasárnap délutáni hold* – nagyon finom rejtett üzenet van. A versben a faluból elszármazott, most falukutatóként visszatérő fiatalember szólal meg. Egy tartalmilag igen jellemző versszakát idézzük, melyben a pátoszt az önirónia és realitás fokozza le, a tónus keveréke adja meg a hangot: „Ugy álltunk ott előttük, mint a szobrok./ Szavaltunk, beszéltünk és énekel-tünk./ Írásos márvány lett ágáló lelkünk/ s az akaratunk piros zászlót bontott. [...] De aztán csak elmentek megetetni,/ utánuk szállt a nap fénye, az esti,/ s utánuk szállt a tehetetlen vágyunk:/ megváltani ezt a szokatlan népet/ egy magyarabb és jobb ezredév végett,/ amit már helyettük is nagyon vártunk.” Az új tematikus művek meg sem közelítették a 30-as években született versek, novellák értékeit. Azonban a pályázat iránti érdeklődés igen nagy volt, több mint száz pályamunka érkezett a szerkesztőség címére.

Köztük volt Sárközi Zoltán pályamunkája, a *Mezőkövesd* múltját a jelennel összekötő *Matyó telepések nyomában* című írás. Ez sem diadalmas győzelmi jelentés. Szerzője látta, hogy még nem konszolidáltak a viszonyok. Hogy társadalmi helyzetből függetlenül kísértett a múlt átka: mozdulatlanság, érdeklődéshiány, közömbösség. A helyben maradó, földhöz jutott mezőkövesdiek közül csak harmincan jelentkeztek a meghirdetett népfőiskolára, az első előadásra mindössze heten mentek el, így be is szüntették. Az újjazdák közül egy volt, aki meg merete kísérelni, hogy új növényt, paradicsomot termessen, egyébként igen-igen sikeresen. A matyóknak csak kisebb rétege lett polgárrá, a tömege proletárrá süllyedt.

A harmadik helyezést elért pályamunka, Seres József *Földreform Kunágotán* című tanulmánya volt.⁵² Seres József – ahogy Sárközi Zoltán is – *szülőfalujáról* írt. (Dorogi Márton – a pályázat nyertese – szintén arról a környékről írt, amelyről maga is származott: tíz kilométerre született Püspökladánytól.) Nem mehetünk el szó nélkül ezek mellett a tudományos módszert is befolyásoló életrajzi tények mellett. A személyes, hosszú

⁵⁰ Kónya Lajos (1914–1972), költő. 1946-tól Oroszlányban tanított. 1950-től az írószövetség lektorátusának vezetője volt, 1951–54-ben a szövetség főtítkára, 1956-ban a *Csillag* főszerkesztője. Az 50-es évek kultúrpolitikájának kedvelt, agitatív költője. Kétszeres Kossuth-díjas. *Válasz*, 1948/2. 161–164.

⁵¹ Szüts László (1924), költő. 1946-ban a Népi Művelődési Intézet lektora, több verse jelent meg a *Válasz*-ban. 1949-től a rádió irodalmi műsorszerkesztője volt.

⁵² Seres József: *Földreform Kunágotán*. *Válasz*, 1947/10. 332–343. Nem ez volt Seres József egyetlen publikációja Kunágotáról. 1937-ben – azaz még a megelőző nagy szociográfiai áramlathoz kapcsolódóan – jelent meg *Kunágotá társadalomrajza* című munkája a Magyar Társaság Falukutató Intézete kiadásában.

és erős kötődés egyben az ismeretek, az alapos tárgyi tudás forrása is volt. Az érzelmekben az esetekben nem hátráltató erőként működött, hanem ellenkezőleg, segítette a kapcsolatteremtést, az informatív gazdagságot és pontosságot. S az odatarozáson túl éppen ez utóbbi, a valósághoz való legteljesebb hűség, a szabatosság fontos volt. Szabó Zoltán szavaival „konok és puritán zordság” a leírásban.⁵³

Seres József 1945 és 1949 között a parasztpárt titkára volt Szegeden, s egyike az 1947 tavaszán induló irodalmi folyóirat, a *Tiszatáj* kezdeményezőinek. Megint csak a *Válasz* szerkesztőinek minőségérzékét bizonyítja a szerző felfedezése. Seres József az ötvenes évek elejétől a fővárosban dolgozott, minisztériumi tisztviselő volt, majd a tankönyvkiadás egyik organizátora, s ha tudós nem is lett belőle, több kötete jelent meg.⁵⁴

Kunágota alig hús kilométerre fekszik az Orosházáról Aradra vezető műúttól. A falu – ahogyan a szerző is – örömmel fogadta a földosztást. Már 1918-ban megkezdték az előkészületeket a földosztásra egy tisztességes és lelkes odavetődött munkásember agitálásának hatására, de a következő évben az ellenforradalom közbelépett. Itt azonban a parasztok jó emlékekkel őrizték ezt az epizódot. Már a földreform-rendelet megszületése előtt 600-nál többen igényeltek földet. Szembeszökően sokan. Még ennél is többen akartak volna földet, de híre érkezett, hogy a földigénylőknek egyben a kommunista pártba is fel kell iratkozniuk. Az immáron törvényesen megalakult földigénylő bizottság felhívására aztán megnőtt a jelentkezők száma, 1600-ra. A volt gazdák természetesen meg voltak rökönyödve, hogy nem tisztviselők, mérnökök végzik a földosztó munkát, hanem „buta” parasztok. Föld kevés volt, s egy részét kiosztották még azelőtt, hogy végigszámolták volna, mennyi is jut valójában egy-egy igénylőre. Elégedetlenségek, gyanúsítások, rágalmazások sorozata származott ebből a lépésből, s ez „kitűnő alkalom volt a demokrácia ellenségeinek arra, hogy az egész földreformot, s rajta keresztül a népi demokráciát támadják”. A kommunisták – mivel a településen ők indították el a folyamatot, a földosztás irányítására is igényt tartottak. Nehéz volt azonban az embereket közösségi megmozdulásra bírni, s nemcsak nekik. Egy kormányrendelet napszámba küldte a frissen földhöz jutottakat is, mert az ország érdeke az volt, hogy talpalatnyi föld se maradjon vetetlen. A felszabadult cselédek tiltakoztak, a kommunisták még biztatták is őket, ne menjenek dolgozni, majd télen, ha valakinek nem lesz búzája, elveszik és szétosztják azét, akinek lesz. Olyan elementáris volt az emberek öröme, hogy van sajátjuk, hogy átvették a régi urak, a földtulajdonosok mentalitását. „Senki nem kéri számon az új földtulajdonost, miért nem nézett utána, hogy mit érdemes termelni a földjén, hogy jövedelmezőbb legyen. Egy szóval hát korlátlan úr a maga vagyonában, a maga földterületén. Ez valóban a földtulajdonosok, a parasztok kiváltsága, s ehhez a kiváltsághoz még a földnélküli zsellérparasztnak nagy része is annyira ragaszkodik, mint 48 előtt a nemesség a maga kiváltságaihoz.” Az új gazdák meghallgatták a szövetkezeti formáról szóló tájékoztatót, de az agitációnak nem hittek. Az évszázados megszokás után nem akartak sem újat, sem fegyelmet és újbóli alárendeltséget, márpedig a szövetkezetben ezt látták. Egyszerre gyanakvóak lettek, féltek a diktatúrától, az újbóli függőség lehetőségétől.

⁵³ Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Budapest: Nyugat Kiadás, 1942. Huszonharmadik fejezet. 64.

⁵⁴ Seres József (1910–1984), pedagógus, szerkesztő. Orosházi tanítóként kezdte pályáját, majd a *Délmagyarország* újságírója volt. 1948-ban még egy, a *Válasz*-ban közölt szociográfiájához hasonló tematikájú és hasonló módszerrel készült könyve jelent meg, *A röszei paprikások társadalma*.

Seres József a „cseléd” fogalmát nem pusztán gazdasági státusznak tekintette, hanem *pszichikai állapot*nak is. Sokaknak a cselédség volt az egyetlen és kizárólagos lehetőségük. Nemcsak a bátorság hiányzott ahhoz, hogy önállóak legyenek. Az önállósodáshoz család, azaz háttér, föld, eszközök és igásállat kellett volna. „A cselédség nagy része azért maradt a múltban cseléd, mert nem merte eldobni a biztos cselédi komenciót a bizonytalan napszámos életért. Családos, többgyermekes emberek voltak többnyire, akik ott nőttek föl a pusztán, akiket kisgyerekkoruktól fogva rémítgettek, riogattak az intézők, ispánok, béresgazdák – akik gyámoltalanul álldogáltak a községháza előtt, ha olykor [...] ki kellett mozdulni a pusztáról.” 1945-ben sem hitték, ami történt, „mintha csak a szemük káprázna”. Seres itt hasonlóan ítélt Máraihoz, aki – mint korábban idéztük – a parasztságot is súlyosan elmarasztalta sorsának mozdulatlanóságában.

Kastélyrombolás

A „felszabadult emberek” – Seres József kifejezése – tele voltak gátlással, rémképpel. Kétségtelenül tévovák voltak, de ugyanakkor indulatosak is. Sok kastély, uradalmi épület esett áldozatul a félelemmel kevert felindultságnak. A kastély több volt önmagánál, annak a jelképe, amit többé nem akartak elviselni. Seres József saját kudarcáról számolt be: egy falugyűlésen azt javasolta, legyen üdülőhely, népfőiskola vagy szövetkezeti telep a hét közeli kastélyból, de az egykori cselédek rosszállóan rázták a fejüket. Pedig Seres odavalósi volt, tekintélye is volt. „Jobb az, ha eltűnik”, mondták határozottan. Seres József végül megadta magát: „Barbár műveletlenségnek, kapzsiságnak, sőt rablásnak minősítik a faluban, hogy lerombolták, falait, deszkáit s mindent, mindent széthurcolásztak, s a Bizottság, amelyre bízta itt a kastélyok sorsát, engedte. Lehet, sőt bizonyosra vehető, hogy sokan saját jogtalan hasznuk gyarapítására tették. Lehet, sőt bizonyos, hogy illetéktelen kezekbe került egy része és sokkal több haszna lett volna, ha mindent épen hagynak, és alkalmas célokra használják, de amint láttuk, nemcsak az emberi kapzsiság, ésszerűtlenség pusztította, rabolta ki a kastélyokat. Láttuk, mennyire komoly alapja volt a romboló ösztönöknek. S ami igaz, igaz, sok új földhöz juttatott épített új tanyát, otthont a kastélyok romjaiból akkor, amikor sehonnan sem várhattak volna különben segítséget, építőanyagot.”⁵⁵

A kastélyok, urasági birtokok lerombolásáról nem Seres tanulmánya beszélt elsőként a *Válaszban*, hanem Szabó Pál, a tekintélyes „öregek” egyike. *Most és mindörökké...* című

⁵⁵ A földbirtokosokhoz kapcsolódó anyagi javak sorsáról igen gyakran a spontán népharag döntött, annak ellenére, hogy a földművelésügyi miniszter már 1945-ben rendeletben szabályozta az ingatlanok sorsát. A 2400/1945. FM-rendelet 12. §-a kimondta: „Az elkobzás vagy megváltás alá kerülő lakóházat, kertet, illetve parkot a földművelésügyi miniszter kijelölheti valamely országos érdekű szociális, művészi, tudományos vagy irodalmi célra.” A jogszabály a Vallás- és Közoktatási Minisztérium és a Népjóléti Minisztérium hatáskörébe utalta a kastélyok többségét, de különböző társadalmi szervezeteknek is juttatott. Volt példa a kastélyok megőrzésére is. A tanyás vidékek és az aprófalvak gyerekei számára – a korszak gyermekvédelmi filozófiájának megfelelően – körzeti iskolákat, napközi otthonokat, internátusokat alakítottak ki. Sok kastélyban, palotában katonai célokra rendezkedtek be a szovjet csapatok. Az egykori főúri és úri kastélyok történetéről, 1945 utáni sorsáról Virág Zsolt *Magyar kastélylexikon* c. könyvsorozata tájékoztat. Fo-Rom Invest Kft. kiadása, 2000-től.

írása *tudósítás*, alkalmi, újságírói műfajban íródott.⁵⁶ A pillanathoz, a naphoz kötődik. A cím mégis súlyos, a fordulat a liturgiát idézi, csak a megerősítő-lezáró „ámen” hiányzik a végéről. A „most és mindörökké” fordulat megismétlődik, és magyarázatot nyer az írásban. A folytatás hangja már a paraszté: „most és mindörökké mink vagyunk az úr”. A társadalmi fordulat véglegességét emelte ki Szabó Pál. (Ugyanezt a címet viseli 1948-as válogatott és 1956-os gyűjteményes novelláskötete is.)

Szabó Pál egy faluvitát jegyzett le, ahol a beszélgetés a kastély sorsáról szólt. Mi legyen az urakhoz kötődő épülettel: kórháznak vagy szanatóriumnak adjon otthont, esetleg színészotthon legyen belőle? Vagy miután elmentek az oroszok, bontsák le, hordják szét? Vagy legyen a tanácsé? Végül felemelkedett a földműves-szövetkezet titkára, s bejelentette a szövetkezet igényét: ők kérik a kastélyt. Mindenki szíve megkönnyebbedett. Ugyan már kifosztották, s még mindig vitték, amit lehetett, de mégis valami közösségi, hasznos célt fog szolgálni az üres épület. Az író megfigyelő, de van saját véleménye. A felsorolt álláspontok között erősebb volt a hasznosítás gondolata, de hevesen jelentkeztek a minden áron rombolni akarók is. Szabó Pál ingadozott, megértette a bontani, rabolni akarókat, de idegenkedett is tőlük. A jó riport több szempontot, igazságot mutat be. Állást sem kell foglalnia írójának, azt az olvasó végzi el. A kétlelkűség természetes érzés volt. Még az olyan tudatos, és a társadalmi nagy egészben gondolkodó Illyés sem tudta hirtelen elfelejteni indulatait. Nem tudtak, nem is akartak azonnal megbocsátani. Még az épületeknek sem.

Majd mindenkit foglalkoztatott a tudatos és ösztönös pusztítás. 1945 decemberében például Németh László terjedelmes levelet írt Veres Péternek.⁵⁷ Ebben a levélben a földosztás utáni szövetkezeti formáról gondolkodva kerültek szóba az urak elhagyott épületei. „Az új gazdák azt követelik: hordják szét utolsó tégláig a majorokat, így akarják biztosítani magukat, hogy sem az urak nem jönnek vissza, sem kolhozba nem terelik őket. Értésések meg velük, kényszerszövetkezetek jobbagyságával szemben, mi a szabad szövetkezetekből fölépült társadalom [...]” Németh László is a kultúra, az épített értékek védelme pártján volt, azok közösségi hasznosítása mellett voksolt.

De nemcsak mások értékei ellen fordult sok esetben a parasztság, saját értékeivel sem bánt figyelemmel. Nem is tekintették értéknek a saját viseletet, tárgyakat. Azok a legkevésbé sem voltak népművészeti tárgyak a számukra. Ahogy a háború előtti *Válasz* egyik írásában Ortutay Gyula írta a magyar tájakra kirajzó szociográfusok tapasztalatairól: „Mert minden máshogy van tudomásunkkal, néprajzi leírásainkkal, irodalmunkkal szemben – minden máshogy van itt. Sokszor ráismerünk Tömörkény hűségesebb realizmusának egy-egy rokon mozzanatára, Móricz izzásának, fojtottságának szociális okaira, Tamási Áron írásainak tündéri bájára, azonban e révén nem érünk célhoz. A falu nem irodalom, s még kevésbé viselet, fejformák, tűzhelytípusok buzgó leírásából összerakható »néprajzi« kép. S a kutató ekkor szégyenül meg először a falu színe s önmaga előtt.”⁵⁸ A tárgyak nem a nép. A tárgyak kilúgozott élet. A népi kultúra szükségképpen átalakulóban

⁵⁶ Szabó Pál: Most és mindörökké... *Válasz*, 1947/7. 5–14.

⁵⁷ Németh László levele Veres Péternek 1945 decemberében. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 506. A levelezéskötet egy fogalmazványt közöl, nem tudjuk, elküldte-e a levelet Németh László.

⁵⁸ Ortutay Gyula: Magyarország felfedezése. *Válasz*, 1936/2. 72–73.

volt a 20. században, még ha Magyarországon állni látszott is az idő.⁵⁹ Hát még akkor, ha nincsenek is szokások, ha a falu kultúrája, művészete a megszokottnál szegényesebb. Ilyen fejlődésre példa Kunágota.

Amikor Seres a szociográfiáját írta, a falu mindössze százéves, az 1840-es években kezdődött csak a telepítés.⁶⁰ Mint „a csanád-, csongrád-, békésmegyei telepes községeknek, nincsenek, mert nem is lehetnek megközelítő hagyományai, sem gazdasági, sem szellemi téren. Azok a hagyományok, amiket az ország legkülönbözőbb részéről jött telepesek magukkal hoztak, egymást közömbösítették. Nem ragaszkodnak tehát atyáinktól rájuk maradt gazdasági formákhoz, nincsenek néprajzi érdekességeik, népművészetük.” A következmény: közösségi tudat hiányában „korlátlanul özönölhetett errefelé a városi kultúra”. Az itteni parasztság „csak a selejt kultúra befogadására volt képes”. Nem a városellenesség táplálta ezt a megállapítást Seres részéről, erre nincs bizonyíték a tanulmányban.

Falu és város találkozását külön nem érinti a *Válasz*. Közvetetten azonban igen. Látuk, hogy a folyóiratban publikáló fiatal szociográfusok vidékiek, a paraszti társadalom valamely rétegének szülöttei, a városba vagy a fővárosba került hírvivői.

Idézhetjük az „urbánus” Ignotus Pál megfigyelését a Budapestre került cselédlányról, aki rövid idő alatt „elromlott cselédnek, néprajzi ornamensnek”, aki (végre) ugyanolyan kalapban járt, mint a József körüton lejtő bolti lányok. Parvenü lett, minél hamarabb meg akart szabadulni a „falusi maskarától”. Vagy színházi élményére, hogy a „Tiborcok osztályának tagjai, akiknek szívében visszhangot verhet fel a vén jobbágy keserű ékesszólása, köcsöskalappal a kezükben, émelyítő, opálszín nyakkendőben ülnek a nézőtérre, s arra büszkék, hogy nem emlékeztetnek a rongyokba burkolt kísértetekre, aki értük és a nevükben beszél”.⁶¹ Az elkerülhetetlen urbanizációt így összegezte Ignotus Pál: „egy társadalmi réteg föleszmélése nem szokott kellemes formát ölteni”.

A *Válasz* „saját” urbánus fiataljai közül Lakatos István is vidéken volt ekkor. 1947-ben utazott le hosszabb időre Újkigyóásra. A szociáldemokrata párt helyi aktivistájaként dolgozott, hogy a következő egyetemi tanév költségeit előteremtse.⁶² Ironikusan, ugyanakkor idegenkedve, sőt elborzadva számolt be élményeiről a szerkesztőasszonynak, Sárközi Mártának. A „vézna és szürke Tisza” is kiábrándítóan hatott rá, az is, hogy a településen ugyan nincs villany, de a moziban a *Dunaparti randevút* játsszák. Az pedig végleg elkeserítette és már-már cinikussá tette az új politikai mozgalmakkal szemben, hogy ő, a „szegény lírai költő” tartott előadásokat a „helytelen mezőgazdasági hitelellátásról”, a „rostnövények szerződéses termeltetésének kötelezettségéről”, az „adómentes létminimumról és földkataszterről”.

⁵⁹ Lásd pl. Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Metamorphosis Historiae. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör, 1991. Ennél a kötetnél közelebb visz a vizsgált időről, a 20. századról szólva Hermann Bausinger: *Népi kultúra a technika korában*. Budapest: Osiris – Századvég, 1995.

⁶⁰ Kunágota első említése egy 1467-es oklevélből ismert. 1596-ban a tatárjárás okán néptelenedett el. Az 1840-es évek közepén népesedett be újra.

⁶¹ Ignotus Pál: *Csipkerózsa*. Budapest: Múzsák, 1989. 71. és 75. A visszaemlékezés-sorozat eredetileg a *Haladásban* jelent meg heti folytatásokban 1947–48-ban, tehát éppen a *Válasz* vizsgált korszakával és publikációival egy időben.

⁶² Lakatos István: Sárközi néni – Charlotte von Stein. Levelek Sárközi Mártához. *Menedékház*. 178–188. és 408.

A földet, haszon- és dísznövényeit elfogódottan szerető Sárközi Márta is elfogulatlan falukutató volt. Pontosabb így: elfogulatlan világszemlélő. Egyforma iróniával és ritkábban pátozzal nézte maga körül az embereket és az emberi jelenségeket, kitüntetett oldal, világnézet nélkül. Neki egy volt fontos, az emberi minőség.⁶³

Seres József, hasonlóan a többi pályázóhoz, feltétlen támogatója volt a mezőgazdasági tulajdonviszonyokat alapjaiban átalakító változásoknak. De nem szakadt el a valóságtól, nem kergetett voluntarista vágyakat és akaratot. Türelmet, időt kellett volna kapjon az alakuló társadalom, de a feltételek ehhez nem voltak adottak. Ha nem is hallatszott le a faluba, vagy nem is értette mindenki, a nagypolitikában már kegyetlen hatalmi harc folyt. A parasztság, noha „győztes” volt, újból áldozat is lett, sorsa fölött mások döntöttek. Seres is történelmi távlatokban, hosszú kifutású folyamatokban reménykedett. A jövő vezetői még kevesen vannak, mondta, mert „importálni nem lehet őket. Mindenütt a társadalomnak magának kell kitermelni. Ma már a falu parasztjai is érzik ezt. Tudják, nem várhatnak csodát.” A presztízst a faluban már a tudás adta, ez volt az első lépés, ez mutatta az osztály ébredését.

A díjnyertes pályamű Dorogi Márton⁶⁴ *Püspökladányi földosztás* című tanulmánya volt.⁶⁵ Dorogi is egyetlen alkalommal szerepelt a folyóiratban. Tanulmánya a pályamunkák között a legterjedelmesebb volt, huszonnégy petít fokozatú betűvel nyomtatott oldal. A betűnagyság egyébként a többi írásnál is hasonló. A téma és a műfaj nagy terjedelmet kívánt magának. Nem voltak kevésbé igényesek a helyezett írásai sem, itt a terjedelem arányában tudunk meg többet a vidék ügyeiről. A *Válasz* láthatóan bővében volt az anyagnak, ezért választottak kisfokozatú betűméretet.⁶⁶

Dorogi Márton korainak tartotta megvonni a földosztás mérlegét, mert „annak hatása még nem nyilvánulhatott meg olyan mértékben, hogy a végső következtetéseket levon-

⁶³ Részlet Sárközi Márta családi önéletrajzáának *falukutató* élményeiből: [A nyilas időkben hamis papírokkal] „bujkáltam Balatonlellén, a család régi Annájának lánykori okmányaival. Így, mint Pataki Anna, háztartási alkalmazott Abonyból, úgy gondoltam, felhasználhatom az alkalmat és én is foglalkozhatom az akkoriban oly divatos falukutatással. A faluban szó nélkül befogadtak, mint magukfajta, így, úgy szólván alulról szagolhattam a parasztokat. Sajnos, úgy vettem észre, pont olyanok, mint a nem-parasztok. Van közöttük okos és buta, tisztességes és hamis, művelt és műveletlen, emberi és embertelen, épp úgy, mint a lipótvárosi zsidók és a krisztinavárosi polgárok között; itt nem találtam semmi feljegyzésre méltót. Ekkor úgy gondoltam, népi zenét és rigmusokat fogok gyűjteni. A nép akkoriban két népi éneket énekelt: azt, hogy »Hamvadó cigarettavég«, meg azt, hogy »Ez lesz a vesztünk, mind a kettőnk veszte«. Egyetlen eredeti népi rigmust jegyeztem fel, ezt a Naca néni mondta az adóügyi jegyzőné névnapjára: Isten téged megálgyon, Kezed-lábad lelállgyon, Kilenc varjú a seggedbe káráljon. (Az adóügyi jegyző baloldali érzelmű volt és angolpárti. A főjegyző jobboldali érzelmű és németpárti. A felszabadulás után az adóügyi jegyzőt internálták Kaposváron, a főjegyzőből lett a kommunista párttitkár.) Lelle szociális viszonyairól azt tudtam feljegyezni, hogy nincs utálatosabb fereg a »pógár« családok egykénél, akiknek már reggel az ágyba viszik a habos csokoládét és a kolbászt. Szerencsére nem élnek sokáig, mert Lellén a legtöbb ember meghal 20 éves kora körül tbc-ben, nem azért, mert rosszul lakik, eszik és iszik (tágas házakban élnek és reggeltől estig esznek-iszznak), hanem azért, mert Lellén így szokás.” OSzK Kézirat-tár, Fond 17.

⁶⁴ Dorogi Márton (1911–1980), elsősorban mint tárgyi néprajzzal foglalkozó munkák szerzője ismert (*Adatok a szarvasi szücsmesterséghez; A kunsági kisbunda; Püspökladányi ácsmunkák, díszítések, cirádák.*) A püspökladányi művelődési ház ma az ő nevét viseli.

⁶⁵ Dorogi Márton: Püspökladányi földosztás. *Válasz*, 1948/1. 56–79.

⁶⁶ Ezeknél a szaktanulmányoknál tűnik fel leginkább az olvasónak, milyen gyenge minőségű a papír, amelyre a folyóiratot nyomtatták. Az oldalak barnásak, a betűk méreténél nagyobb szálkák miatt gyakran nehezen olvasható a szöveg.

hatnánk. Azok az emberek, akik földet kaptak, olyan mostoha körülmények között voltak és vannak, hogy nem tükröződhetik vissza a kapott föld reális hatása sem gazdasági, sem általános emberi magatartásukban. Három szük esztendő nemcsak az új gazdákat, hanem a régieket is megviselte.” A szerző itt is közgazdasági és emberi szempontok alapján gondolkodik, nem vezet sem osztály-előítélet, sem osztály-elfogultság.

A tanulmány alaphangját egy rövid állítás adta meg. Egy községi vezetőt idézett a szerző, aki azt mondta: „A földosztás – kisebb hibáktól és visszaélésektől eltekintve – megnyugtató.” A díjnyertes mű szerzőjét a tények érdekelték, a szerkezeti sorrend tehát: a valóság bemutatása, a tapasztaltak értékelése és a következtetések levonása. A *Válasz* szociográfiáinak már megszokott tagolása szerint építette fel beszámolóját Dorogi Márton. Alapos történeti áttekintés után a földosztás menetét írja le. Rögzítette, hogy a telekkönyvezés még a Központi Földosztó Bizottság megszűnése után sem történt meg, mert nem vezettek bec sületes, minden adatot tartalmazó névsort. Hogy az építőanyag kiosztása „aki kapja marja” alapon történt. A hatóság sem tudott élni (telj)hatalmával. Az uradalmi épületeket meg lehetett volna menteni, vagy még időben lebontani, de a halogató ügyintézés miatt már csak a végzetes pusztulást látva adta ki a megyei tanács a bontási és kiosztási engedélyt. Ha pusztulás és felesleges pusztítás árán is, de a végeredmény: építés. „Az anyag megmaradt, még ha lopták is, és ma a lerombolt nagybirtok helyén egészséges épületek állnak, melyeknek fundamentum téglái az uradalmi épületek falából, gerendái, cserepe, palája szintén a kastélyokról került. Fala pedig az uradalmi földből vert vályog. Igen, elpusztultak »barbárul« a nagybirtok, a feudális Magyarország várai, de talán egy szeg sem veszett el, vagy ment kárba, mert egy kastélyból, egy majorból sok szegény ember kapott új otthont, fedelet. A romok nem vádolnak többé, a pusztulás képe után a szemlélőnek még jobban fel kellene tűnni az építésnek.”

A földreform politikai hatásának felmérését is történeti áttekintés vezet be. Püspökladány politikai múltja elég sivár, állapította meg Dorogi. A helyiek szinte mindig tunyának mutatkoztak. A kuruc és az 1848-as eszmék is elhamvadtak. A falu akkor is hallgatott, amikor a század elején a Tiszántúl és a szomszéd vidékek agrárszocialista mozgalmi megerősödtek. 1918/19-ben sem lehetett erőteljesen és maradandó hatással forradalmasítani a népet. A gazdasági válság idején megalakult ugyan a szocialista párt, de a csendőrség igen hamar véget vetett működésének. És hiába duzzadt fel a parasztság létszáma, voksát döntően a kormánypártra adta. Politikai közömbösség fogadta a nyilások megjelenését is. Aktív politikai életet 1945 után is csak az újonnan földhözjuttatottak élnek. A parasztpárt és MKP lett a vezető erő, az utóbbi 1947-ben 300-zal több szavazatot szerzett (a szociáldemokratáktól vont el szavazókat). A kiscgazdák kettészakadtak, a párt katolikus részét a Balogh-párt⁶⁷ vitte el, de ebben a rétegben alig volt új földtulajdonos. „*A földtulajdon politikai téren is aktívabbá tette az embereket*” – írta Dorogi, az eredeti publikációban is kiemelve a mondatot. De, tette hozzá, ez nem volt inyére az embereknek. „Jobban szeretnék, ha az ő személyes harcuk nélkül, de mégis az ő javukra folya

⁶⁷ Balogh-párt: teljes nevén a Független Magyar Demokrata Párt. 1947 júliusában alakult. Vezetői Balogh István, Parragi György és Kovács Imre voltak. A *Szegedi Napló* tekinthető lapjának. Politikai súlya egyre csökkent, végül 1949-ben csatlakozott a népfronthoz. Alapítója Balogh István, *Balogh páter* (1894–1976), r.k. pap, kiscgazdapárti politikus. Szegeden működött, 1945-ben Erdei Ferencsel és Révai Józseffel társszerkesztője volt a *Délmagyarországnak*, az első koalíciós demokratikus lapnak. Tagja volt a debreceni ideiglenes nemzetgyűlésnek. Miniszterelnökségi államtitkár volt, egyike a fegyverszüneti szerződés aláíróinak.

a politikai élet.” Ez is lényegi, a paraszti mentalitást tükröző mondat. „Nem ébredt még fel minden paraszt. »Van, akit az istennek sem lehetne kimozdítani a földből, mindig azt bújja, pedig hát azzal sem ér semmit, ha a politikát meg átengedi olyanoknak, akik nem a parasztságért dolgoznak.«”

Dorogi, a kíváncsi tanító-néprajzos, dolgozatot íratott száz tanítványával „Földet kapunk” címmel. A rengeteg kis írásműből statisztikát állított össze: 80 gyerek örült a földnek, az elégedetlenek 20-an voltak. Összevetette a felnőttek között szerzett tapasztalataival: lényegében náluk is ezt az arányt tapasztalta. Túlzóan szépnek találta ugyan a képet, de a bizakodás általánosan jellemző volt. Tévedésük ott van, mondja Dorogi Márton, hogy ők minden gyarapodásukat a földből, csakis a földből származtatják, pedig napszám, hitel, beruházási kölcsön is áll a növekedés mögött. Meg persze sok koplalás, fázás, a ruhátlanság útján való megtakarítás. Sokan akartak télen, a mezőgazdasági holt idényben a fővárosba utazni, ott munkát vállalni. A gyarapodás vágya igen erős, de arányban áll a vállalt áldozatokkal.

Az iskoláztatás területén viszont nem volt megnyugtató a tapasztalat: a fiúk húszhuszonöt százaléka rendszeresen hiányzott, mert szükség volt a nyolc-tíz évesek munkaerejére is. Hiányoztak a gazdasági szaktanítók, akik révén el lehetne érni a kívánatos iskoláztatási eredményt. A 17–20 éves korosztályt szinte kizárólag a mezőgazdasági ismeretekkel lehetne fejlődésre bírni. A végeredmény mégis kedvező: egy volt cseléd valamását idézte befejezéskeppen. „Cselédember voltam, mindenem volt, lakásom, házom, konvencióm. Most van 6 hold földem, szegényebb vagyok, de nem cserélném el. Akkor kelek, amikor akarok. Akkor fekszem, amikor akarok. Nincs ispán, meg tiszt, se kolomp. Nem is kell engem serkenteni.” Ugyanazt mondja Dorogi, mint amit Seres József a kunágotai parasztokról, ugyanazt, amit Márkus a gebeiekről, ugyanazt, mint amit Veres Péter is. *Az alföldiek ekkor – 1947/48 fordulóján – alapvetően elégedettek voltak.*

Mi foglalkoztatta még a szociográfusokat, jegyzetírókat, népi indíttatású szerzőket? Az is, amihez rendkívül szoros közük van a földből élőknek, amit bőriükön tapasztalnak: az *időjárás*. Egy-egy mondat, bekezdés erejéig szinte minden szociográfia kitér a mostoha időjárási viszonyokra. Az aszály mindig baj, most még inkább. Veres Péter a *Válasz* oldalain fohászodott esőért.⁶⁸ A „Jegyzet” rovat alkalmi írásában alázattal ismerte be, hogy csődöt mondtak a népi tapasztalatok, és az „örök természet” előtt térdre kényszerült a parasztember. „Azt hittük nagy könnyelműen, hogy két aszályos év után nálunk nem szokott harmadik aszályos év következni, a csapadékos tél és az árvizes tavasz is arra utalt, hogy másféle időjárás jön, és lám, itt vagyunk megint: az esőért sóhajtoznunk vagy imádkoznunk kell.” A parasztpárt elnöke, egyben építés- és közmunkaügyi miniszter is a rossz magyar mentalitást ostorozta. Az öntözési rendszer kiépítése régi terv volt, a nedvességmegtartó talajmunka sem új találmány, de minden jobb esztendőben feledésbe ment az aszályos esztendők fogadkozása, mert lám, úgyis van elég eső. Mi lett volna a megoldás? Az „igen nagyvonalú, forradalmian bátor és céltudatos gazdaságpolitika és termeléspolitika. [...] A földet nemcsak telekkönyvileg, hanem a termelésben is a kezünkbe kell venni”. A korabeli olvasó meglepődhetett: Veres Péter a hatalom képviselője volt, s most politikus létére mégis ő reklamált egy irodalmi orgánumban. Észrevétlenül maradt, apró intő jel lehetett volna ez is arról, miként szorult ki a nagypolitikai hatalmi játszmából

⁶⁸ Veres Péter: Sójajtás esőért. *Válasz*, 1947/6. 546–547.

a szakpolitika. Az egykori parasztból ekkorra építés- és közmunkaügyi miniszter lett, elszakadt attól, amihez értett, és nem volt képes az érdekérvényesítésre.⁶⁹

Sarkadi Imre, a riport-szociográfus

Új név jelent meg a *Válasz* oldalain 1946-ban: a huszonöt esztendő, a népi irodalom és Németh László szellemi vonzásában eszmélt Sarkadi Imréé. Tucatnál többször szólalt meg az évek során, a fiatalok közül a leggyakoribb szerzővé vált. Műfajilag igen változatos volt a szereplése. Nagy Lajos *Falujáról*⁷⁰ közöl ismertetést 1946-ban, aztán a paraszttársadalom fejlődéséről tanulmányt, vitacikket a nevelési válságról és az új kollégiumokról, szociografikus beszámolót és értékelést, színházi figyelőket, vitacikket, amelyben hozzászólt az *Iszony* megjelenésekor kirobbant vitához majd új – és leginkább maradandó – arcát is megmutatta a folyóiratban: négy novelláját is (*Oidipus megvakul, Kőműves Kelemen, A szőkevény és Parasztok*) közölték a szerkesztők.

Sarkadi Imre Debrecenből érkezett a *Szabad Szó* szerkesztőségébe, Darvas József hívására. Legfőképpen riportokat írt, Darvas József az új műfajt, a „riportszociográfiát” favorizálta a parasztpárti napilapban. Ez a műfaj volt hivatott feltérképezni a földreform után kialakult új viszonyokat a *Szabad Szó* olvasói számára. „Alig másfél év leforgása alatt bekalandozta az egész országot. Szatmártól Zaláig, főleg azonban kedves pátriáját, a Hajdúságot, a Kunságot és Bihart látogatta szívesen; a dunántúli »pógárparasztok« és a nyírségi »tirpákok« ravasz, sunyi opportunizmusa és a volt cselédek báva reszketése a régi világ visszatértétől, papos ájtatosságuk mélységesen dühítette, ha ésszel be is látta, hogy ennek a gyávaságnak is megvannak a maga okai. Ezek a riportszociográfiák valóban üttörő jelentőségűek voltak az akkori sajtóban. Szétvágták a hamis optimizmus ködét, s föltárták, hogy a faluban elkeseredett, kemény harc folyik, nemcsak a volt jegyző vagy a visszatért földesúr ellen, hanem a puszta létért sokszor...”⁷¹ Lenyűgöző munkabírású újságíró volt Sarkadi Imre. Napilapos kollégája, B. Nagy László emlékezése szerint „bámulatos gyorsasággal [...] gépfegyverezte” papírra a cikkeit, amelyeken soha javítani nem kellett. A napilap szerkesztőségében is írt mindenfélét: a riportokon kívül vezércikket, glosszát, tárcát, folytatásos regényt. Mintha nem is egy, hanem két-három életet élt volna. A sok írásból több orgánumba is jutott, Sarkadi hamarosan feltűnt a folyóiratokban is, publikált a *Forum*⁷² és mint kritikus ott volt az első új *Válasz* számban.

⁶⁹ Erre utal egyik interjújában a személyeket érintő komoly kritikával Fejtő Ferenc is: „Mindenesetre hiba volna a politizáló, kritizáló, utópizáló értelmiség hatását lebecsülni. De amikor a tettek kerül a sor, akkor nagyon kevés entellektüelt látunk, aki megállja a helyét. Az igazi kormányzó politizálásnak megvannak a maga törvényei, mint a jó közgazdaságnak is, a moráltól többé-kevésbé függetlenül. Ahogy nem lehet jó költőből jó vezérigazgató egy nagyvállalatnál, úgy ritkán lehet jó miniszter, szerintem, egy regényíróból. Eötvös, Malraux kivételek. De miféle miniszterek voltak Veres, Darvas vagy Ortutay? Pojácák voltak.” Kérdések a *Válaszról*. Fejtő Ferencsel beszélget Széchenyi Ágnes. *Kritika*, 1988/2. 11–16.

⁷⁰ Sarkadi Imre: Nagy Lajos: Falu. *Válasz*, 1946/1. [október] 91–92. A mű az 1945-tel bekövetkezett apostagi változásokat jegyzi fel és kommentálja, Nagy Lajos lényegében folytatja korábbi híres munkáját (*Kiskunhalom*, 1934). Ő is otthoni terepen mozgott tehát, a mű ismét szülőföldjére vezet vissza.

⁷¹ B. Nagy László: A peregrinus. In: uő. *A teremtés kezdetén*. Budapest: Szépirodalmi, 1971. 122.

⁷² Sarkadi Imre: Induló szövetkezetek. *Forum*, 1946. október 157–164. Sarkadi írását Erdei Ferenc terjedelmes szövetkezeti tanulmánya követte. Uo. 164–177.

Csalódással tette le Nagy Lajos új kötetét, miközben visszamenőleg is az 1934-ben megjelent *Kiskunhalom* szemléleti, stilisztikai megoldásait dicsérte. Sarkadi Imre azért marasztalta el Nagy Lajost, amiért a világot jó és rossz emberekre egyszerűsítette, s ráadásul aztán a rosszakról múltbeli rosszaságok is kiderülnek, hiába tiltakoznak ellene. A jók zsebében viszont mind ott van a pártigazolvány. „Szabályosan és tökéletesen kettébomlik a falu társadalma, hogy minden sötét erő az egyik oldalon sorakozzon; orvos, pap, tanító, jegyző, nagygazda, fűszeres a földreformot s a бүdös parasztot szidhassa, a feketéző szalonnát ehessen, míg a rendőr képében le nem csap rá a végzet.” Nagy Lajos, írta az ifjú kritikus, a könnyebbik megoldást választotta. De hogy mégis dicsérhesse a szociográfiai szemlélet kialakításában példát adó Nagy Lajost, egy árnyaltan megírt epizódot elevenít fel a *Kiskunhalomból*. Nem hitte persze Sarkadi, hogy Nagy Lajos jó íróból néhány év leforgása alatt rossz író lett. Az egyszerű recenzió sokat sejtet már: önálló véleményt irodalomról is, társadalomról is: „A szemünk előtt kezdődött el egy folyamat, amitől, ha nem is az irodalmat, de jó íróinkat biztonságban hittük: a korszerűsített mondanivalók ismételtetésétől.”

Nem tudjuk, hogyan került Sarkadi Imre a folyóirathoz, de kézenfekvő a lehetőség: a parasztpárt napilapjának volt közvetlen kapcsolata a *Válaszhoz*. Második szereplése egészében önálló írás. A *Paraszttársadalmunk fejlődése* teoretikus tanulmány, a *Szabad Szó*-ban közölt több tucat riport, tudósítás tapasztalatainak átfogó és terjedelmes összegzése.⁷³ A bevezetőben leírt mondata megelőlegezi a későbbi pályaművek intonációját. „A földreform váratlanul érte a parasztságot, mintegy az ölébe hullott.” A földosztás elsősorban az összeomló uralkodó rendnek köszönhető, és csak másodsorban az ország demokratáinak, akiket ráadásul a szovjet hadsereg támogatótt. Sarkadi ennek ellenére osztózott azok véleményében, akik az új demokrácia legnagyobb vívmányának tekintették a földreformot.

Kiemelte viszont, hogy az induláskor hiányzott a tiszta politikai kép, s ez számtalan kedvezőtlen következménnyel járt. Hogy a földreform elszegényedést is hozott magával. Az új földhöz jutottak csak uzsoraáron juthattak kölcsönhöz, eszközhöz, s ez újra a kiszolgáltatottság érzését jelentette és radikalizálta az ilyen helyzetbe szorultakat, főleg Biharban, Kunságban és Hevesben, ott, ahol a kisparaszti gazdálkodásnak – a jelenkorban uzsorás helyzetbe kerülő birtokosságnak – már volt valami hagyománya. Más vidékeken, ahol föld is alig jutott, és maradtak föld nélküliek vagy törpebirtokok nincstelének, bérbé vettek földeket, ami viszont szinte új osztályellentétet szült. Hármastagozódás alakult ki a paraszttársadalomban: az újonnan földhöz juttatottakkal és a középparasztsággal szemben kifejezetten konzervatívvá vált a most nehezebb körülmények közé került régi gazdag parasztság. A végeredmény: a gazdálkodás fejlődése és a politikai fejlődés nem együtt, hanem szinte ellentétesen történik. Országos jelleggel, érvénnyel semmiféle hierarchia nem alakult ki, a helyi erőviszonyok nagyon különbözőek. Mindenféle parasztpolitikát szükségszerűen a parasztságon belüli osztálytagozódás határoz meg, mondja Sarkadi. A szegényparasztság a földosztással papíron kimutatható nyereségre tett szert, felszabadulási igénye még ennél is nagyobb, ezért, mondja optimistán, radikalizálható. Ez a paraszti réteg kapható arra, hogy a munkás-paraszt szövetséggel az ország demokratizálását biztosítsa. A középparaszttok, a régi birtokosok is nyereséget könyvelhettek el a földosztással, hiszen ez a réteg most bérbé szántja az új birtokosok földjét. Hagyományosan ök

⁷³ Sarkadi Imre: *Paraszttársadalmunk fejlődése. Válasz*, 1947/1. 80–89.

adták és adják a kisgazdapárt bázisát. A gazdagparasztnak veszteséget kellett elkönyvelnie, többet kellett kifizetnie, mert emelkedtek a munkabérek. Ezek az emberek is – érdekeikre hallgatva – a kisgazdák szavazóbázisát erősítik. Ezekben a folyamatokban látja magyarázatát Sarkadi annak, hogy a választásokon többséget szereztek a kisgazdák.⁷⁴ Sarkadi Imre számításai szerint a kisgazdák szavazatainak fele származott a parasztságtól, s ez nagyjából megközelítette a három baloldali párt paraszt szavazóinak tömegét. Parasztpolitika és pártpolitika összekapcsolódott szemléletében: „a konzervatív parasztság politikailag is leállt a nem radikális haladás, vagy nevezzük nevén, a nemhaladás politikája mellé, függetlenül attól, hogy az időközben beállt gazdasági tényezők országossá és elsődlegessé tették az általános parasztp problémákat, melyek radikális és nem radikális parasztszámokra egyaránt érvényesek. S mivel a radikális és nem radikális törekvések az országos politikában árnyalatnyilag nem osztályozódnak, innen adódott az a helyzet, hogy az országos konzervatív politikában a középparasztság tömegei jelentik a számszerinti túlsúlyt, s mert pillanatnyilag csak ebbe férnek bele a reakciós törekvések, előáll az a helyzet, hogy a kisparasztszámok adják meg a polgári konzervatív (és reakciós) tábor többségét a radikális (társadalmilag parasztszámokból és munkásokból álló) baloldallal szemben.” Sarkadi megmagyarázta, mit ért radikalizmuson. Elsősorban is a föld megvédését. Jelenti továbbá a radikális politikai irányok támogatását a közigazgatásban, a szavazásban. „Bizonyos fokig” ide sorolja a népitéletekben játszott szerepet is. Sarkadi nagyon pontosan tudta, hogy a falusi vagy községi tisztviselőknek csak egy része folytatott valóban népellenes és reakciós politikát, mégis fontosnak tartotta, hogy a nép, ha akarta, elkergethette a jegyzőt.⁷⁵ Az indulati elégtétel a legtöbb esetben mégsem vezetett eredményre. A radikalizmus harmadik jelentése az igény fenntartása a gazdasági helyzet megváltoztatására, a jobb paraszti sors kiharcolására. Ez jelenthet lázadást a malomdezsma, a ló-percek, a magas ipari és alacsony mezőgazdasági árak ellen. Még – vitathatóan persze – a túlzó radikalizmust is védelmébe veszi, amikor ezt írja: „...még az a népitélet, amelyiknek célja és mozgatója nem volt egyéb pártérdeknél s egy-egy nem tetsző ember eltávolításánál, nem eredményezett többet, még ez a népitélet is jobb, mint a semmilyen népitélet, a semmilyen politikai radikalizmus”. Minden körülményt figyelembe véve szükségszerű a belső harc, csak a radikalizmus öncélúságát kell erővel megakadályozni. Nehéz a Sarkadi-tanulmány nyelvezete, a mondatok bonyolultak és hosszúak, sok összetett alárendelő szerkezetet használnak. A pontosságot elsődleges értéknek tartotta a stílushoz képest. Érezhető a mennyiségében is lenyűgöző tapasztalat feszítő ereje, az általánosító összefoglalás szándéka.

Dokumentarista szándékkal már csak egyszer tért vissza a paraszti tematikához Sarkadi. A *Népgyűlés és hitvita* című beszámolója személyes élményt örökít meg.⁷⁶ Egy meg nem nevezett politikussal van politikai körüton, sejtethetően a Dunántúlon. Közvetlen, mindenre figyelő élményrajz ez, némi teoretikus következtetéssel, javaslattal. A politikus a belpolitikai helyzetről tartott előadást, amit a helyiek kissé untak, kimentek, megettek a jószágot, s mikor dolguk végeztével visszaértek, még mindig tartott a beszéd. Este kicsit barátságosabbra fordult a beszélgetés, amikor a vendéglátók és a vendégek zsebük-

⁷⁴ Utalás az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások eredményére, amikor a kisgazdapárt a szavazatok 57%-át szerezte meg.

⁷⁵ Utalunk rá, hogy hasonló álláspontot képviselt Bibó István is, mint ezt majd a későbbiekben látni fogjuk.

⁷⁶ Sarkadi Imre: *Népgyűlés és hitvita. Válasz, 1947/6. 553–554.*

ben pohárral indultak a pince felé. Sarkadi kérdezte volna az embereket, de a politikus letorkollta: „népgyűlésre jöttünk, nem falukutatásra”. Az agitáló politikus és valóságot kutató író szerepe összeférhetetlen, a politikus nem kíváncsi. A vendégek szinte kiszorultak a borozással egybekötött beszélgetésből, mert a helyi ügyek kötötték le az embereket, azok közül is legfontosabbak a csak őket foglalkoztató személyi kérdések és a földosztáskor tapasztalt részrehajlások. Ehhez a fővárosból érkezők nem tudtak hozzászólni.

A másnapi népgyűlés nehezen kezdődött. Meg kellett várni a mise végét, aztán esküvő és keresztelő is volt, soká érkeztek a résztvevők. Végül lassan összegyűlt vagy két-háromszáz ember. Első helyen saját életük és teendőik álltak. Aztán jócskán el is szivárogtak a megjelentek, kétszer ugyanarra a témára sajnálták az időt. Harmadára fogyatkozott a tömeg, de megindult a vita, kiderült, hogy a helyi pártszervezetek elnökei is ott vannak (meglepő módon addig inkognitóban maradtak), s a legélesebb kérdések ekkor vetődtek fel. Hogy a kisgazdapárt képviseli-e az igazi paraszterdeket, mi az igazság a Parasztszövetség és az összeesküvők kapcsolatából, és hogy melyik pártelnök udvarán hízik a legtöbb disznó. Mi ebből a tanulság, kérdezi írása végén Sarkadi. „Az, hogy ideje lenne már új formákat találni a politikának a falura való eljuttatásában. Úgy látszik, hogy a népgyűlés idejémtúlt forma, legalábbis egyelőre. Tartottak az elmúlt két év alatt néhány tízezeret. S a néhány tízezernek nem biztos, hogy akkora tanulsága volt, mintha néhányezer vitadélután tartottak volna. Amikor nemcsak hallgatni kell, hanem saját véleményyt is el lehet mondani [...] s a válasznak megint ellen lehet mondani, ha nem tetszik. Megbeszélés közben könnyebben kerül elő a megértés, s nem marad tisztázatlan kérdés; meg aztán nem érzi a hallgató, hogy köteles mindent elhinni, amit hall.”

Sarkadi világnézetének kulcsszava a konfliktus, az érdekek és értékek ütköztetése, a meggyőzés. Nem állt távol tőle a politikai agitáció, de azt vallotta, hogy a politika a racionális érdekérvényesítés eszköze, módosítható, reformálható törvényekkel. Többszólamú, közös politikai nyelv kimunkálását tartotta publicisztikai hivatásának. Azt üzenté írásai-val, hogy a politikus is legyen kész az önkritikára, döntései megváltoztatására, érzékelje a valóság tényeit.

Sarkadi meg volt győződve a jó politikai irányról, de nem volt optimista. Már 1946-tól rendre vegyes és ellentétes érzelmekkel, fogalmakkal találkozunk publicisztikájában: „új jobbágyságról”⁷⁷ írt és *Elbürokratizált forradalomról*.⁷⁸

Adorján János agrárprogramja

Adorján János tanulmánya – két szépirodalmi mű, Jékely Zoltán versei és Sötér István novellája közé ékelve – az agrárprogram irányjelző pontjait tűzte ki.⁷⁹ Nem tudjuk, miként, kinek a révén került a folyóirathoz, feltételezésünk szerint „hivatalos” parasztpárti vonalon. Erre utal a tanulmány pontos, inkább politikai előterjesztésre valló keltezése (1946. december 8.), és az is, hogy a tanulmány kivonatát közölte a *Magyar Mezőgazdaság* újjévi száma is, „agrártudósaink e tárgy körbe vágó cikkeivel egyetemben”. Adorján

⁷⁷ „Új jobbágyság felé?” *Szabad Szó*, 1946/124. és 136. sz.

⁷⁸ Sarkadi Imre: *Elbürokratizált forradalom. Válasz*, 1947/5. 457–463.

⁷⁹ Adorján János: *Mezőgazdaságunk jövője. Válasz*, 1947/1. 35–47.

János ennek a kéthetente, rotációs kivitelben megjelenő 16 oldalas újságnak a főszerkesztője volt. A már a háború előtt sokat publikáló szakember sem korábban, sem később nem szerepelt a *Válasz* szerzői között.⁸⁰

Adorján János elsőként említi, hogy „Nemzetgazdaságunk alapja a múltban és most is: a mezőgazdaság”. Ez a tanulmány is előre tervezett: a pár évtizedre (!) szóló jövőt vizsgálta. Abban már nem volt bizonyos a szerző, hogy a távoli jövőben is ilyen fontos marad az ország számára a mezőgazdaság. Az őstermelő lakosság ugyanis Nyugat-Európában – a technikai fejlődés mértékének arányában – majdnem mindenütt 30% alá került már. Adorján abban bízott, hogy Magyarország továbbra is a nyugat-európai típusú fejlődés útján marad, amelyről irányában nem, csak ütemében volt leszakadva. Mindvégig a nemzetközi összefüggésekkel együtt vizsgálódott. A jövő tervei érdekében első teendője kitapogatni, hogy honnan jön a mezőgazdaság fejlődésének vonala. Történeti alaposságát tekintve a szaktanulmány kiemelkedik a *Válasz* publikációinak sorából.

A 19. századra megy vissza a mezőgazdasági termékek árának nemzetközi mértékű radikális csökkenése. Magyarországra ez az áresés csak a 20. század elején érkezett el, s a jelenségre a monarchia vezetése tévesen válaszolt. Erősítette az agrárium-védelmet, mire a verseny ösztökélő hatása nélkül emelkedtek az árak. Az 1914-es történelmi robbanásban – ebből következően – része volt a szerbiai agrártermékek monarchiabeli eladhatatlanságának. 1930 és 1933 között következett be az agrárválság.⁸¹ „A következmény: a mezőgazdaság 2000 millió pengő adóssággal terhelve csődbe, a földművelő nép pedig a legsúlyosabb nyomorba került.” A magyar politikai vezetés akkor – nem először – ismét rövidlátó, tüneti kezelésbe fogott, mondja Adorján János. Belső adóztatással és a tengely-államokkal kötött gazdasági szerződésekkel mesterségesen tornázták fel az árakat. Ami jó történt: haladt a növény- és állatnemesítés, haladt a növényi és állatbetegségek elleni védelem is. Országszerte épültek tárházak, feldolgozó telepek és szövetkezetek, melyeket a „demokráciában is miniszteri tárcával megbecsült agrárértékesítési szakember vezetett”.⁸² Voltak kitűnő és jövőbe néző gazdák, akik megkezdték a termelés helyes irányba állítását. Például a téli alma-termelés 1932-ben csak 300 vagont tett ki, 1939-ben 3000 vagont és 1942-ben 6000-et. (Ez a mutató 1945/46-ban a szakszerűtlen kezelés és a védekező szerek hiánya miatt az 1932-es szintre esett vissza.) Adorján János az útkeresők között tartja számon a népi írók mozgalmát is. A népi írók, ha pontos tudásuk nem is volt, megéreztek a nyomort és vergődést, és írásaikkal felrázták a nemzetet. „[...] a megoldás programjaként: a radikális földreformot hirdették meg. Igazában azt a földreformot, amely a nagy francia forradalom eredménye volt, s ami 1848-ban csak félig valósult meg, s azóta a magyar politikai élet állandó adóssága maradt.”

A mezőgazdaság általános fejlődését a robbanómotor sokszorosára gyorsította. Egy

⁸⁰ Adorján János (1900–1949), 1931-től gróf Károlyi Imre érdi birtokának intézője, a tejüzem cégvezetője. 1945-től a parasztpárt tagja, Kovács Imre híve és közvetlen munkatársa. 1945–46-ban az újjáépítési minisztérium államtitkára. 1946-ban megalapította és szerkesztette a *Magyar Mezőgazdaság* című szaklapot. Kovács Imre disszidálása után politikai hadjárat indult ellene, 1949-ben öngyilkos lett.

⁸¹ Későbbi szakirodalmunk árnyaltabban fogalmaz a válság időhatárait illetően. A mélypont 1934-ben következett be, ekkor volt legalacsonyabb a mezőgazdasági áruk ára. 1935-től elindult a rekonstrukciós, más néven „kilábalási” folyamat. 1935, 1936 és 1937 a lassú fejlődés, a depresszió időszaka már. A válság befejező éve 1937. Gunst Péter: *A népi írók mozgalmának gazdasági-társadalmi gyökerei*. Előadás. Kézirat.

⁸² Utalás a kisgazdapárti Báránys Károly (1892–1956) kisgazdapárti földművelésügyi miniszterre.

évtized múlva traktorok forradalmasították a világ mezőgazdaságát, s rögtön válságba is taszították. Az USA idézett agrárstatisztikái jól szemléltetik ezt a változást: míg a kizárólag állati erővel dolgozó farmokon a búza önköltségi ára 165 cent volt bushelenként,⁸³ addig a legerősebben gépesített, éles üzleti kalkulációval dolgozó farmokon csupán 57 cent. A statisztikai adatok előre jelezték a „földrengést”. Adorján végigvette a nemzetközi gazdaság szempontjából fontosabb országok válságkezelési mechanizmusát, külön kiemelve Dánia példáját. Közkeletű vélekedés volt a két világháború közötti időkben, hogy Dánia a magyar fejlődés mintája lehetett volna. Sőt, legfőképpen a közirók, a háború után is gyakran hozakodtak elő a dán (és finn) példával. A siker egyik legfontosabb záloga a szövetkezés volt, ezt emelték ki a dán-modellből. Nem fordítottak azonban kellő figyelmet az eltérésekre. Ilyen volt a piac. Dánia piaca – fekvéséből is adódóan – Anglia volt. Ugyanakkor Dániában az ún. zárt öröklési rendszer működött. Harmadik lényegi különbség volt, hogy Dánia már a 20. század első felében ipari ország volt. A finnekre való hivatkozás pedig elsősorban azért nem állta ki a próbát, mert Finnország (mindmáig) külön rendkívüli nyersanyaggal rendelkezik, fával, melynek ára mindig csak felfelé mehet.

A világ egyértelműen a racionalizálás, azaz a gépesítés útján haladt. „A mezőgazdaságnál minden munkát, amit a gép hasznosabban tud teljesíteni, feltétlenül a géppel kell elvégeztetni, és pedig mind tökéletesebb géppel. Ez az első követelmény mezőgazdaságunk jövője érdekében.” Ezzel együtt is főszereplő maradt és marad az ember. Mi teszi termelőképesebbé az embert? „[...] az olyan társadalmi rendszer, ahol jól érzi magát, és ahol a leghatásosabban működik az a rugó, ami kihozza belőle az erő kifejtés maximumát. Ez a rugó – nem a különleges keveseknél, hanem az emberiség átlagánál –: a munka minél nagyobb ellenértéke.” A napszámbér nem tükrözte a munkát. „A teljesített munkának igazságos ellenértékét valójában csak az önálló kistermelő kapja meg. Mert nemcsak a munka egy szakaszát végzi – mint a nagyüzem munkása –, hanem a talaj trágyázásától, a megmunkálástól kezdve, a vetésen, növényápoláson keresztül a betakarításig minden munkát ő végez. Az eredmény – ami voltaképpen a teljesítményének bére – jelzi, hogy gondos, szorgalmas, szakértő volt-e, vagy sem. Ez az igazságos teljesítménybér a kisüzemi termelés igen nagy előnyét jelenti.” Mégis van hátránya a kisüzemi termelésnek. Többek között az, hogy nem tudja kihasználni a gép gyorsuló előnyeit, nem tud egyöntetű árut termelni, és nem tudja biztosítani az állandóan frissülő szakképzettséget. „Mezőgazdaságunk jövője azon fordul meg, hogy parasztságunkban az önálló termelői képességeket fel tudjuk-e fokozni, és a kisüzem igazságos teljesítménybért adó előnyéhez hozzá tudjuk-e adni a nagyüzemi termelés előnyeit.”

Adorján megjajzolta, milyen a „magyar út” a mezőgazdaságban. Áttekintette a magyar természeti adottságokat és a feladatokat. A termőtalaj igen leromlott állapotú volt, egyébként is sok a homok és a szik. „Időjárásunk szélsőséges, inkább szárazságra hajló. Viszont a sok napsütés a termelt növényeink minőségét emeli. Művelhető területünkhöz viszonyítva, agrárlakosságunk száma igen nagy, egyike a legnagyobbaknak Európában. Földreformunk után 1 400 000 földművelő családukból mintegy 1 000 000 család 10 holdon aluli, 260 000 család 10 holdon felüli birtokon és 140 000 család pedig mint bérmunkás termel. Egy családra tehát átlagban 7 hold szántó + kert + szőlő és 2 hold rét + legelő jut, mint munkaterület. A háború elpusztította állatállományunk nagyobb, értékesebb fe-

⁸³ Bushel (ang.): véka, gabonamérték (36,35 liter).

lét, az épületekben 10%-os, a felszerelésben 29%-os, a forgótökében pedig 47%-os kár esett.” A földosztás óta a parasztság „emberfeletti erőfeszítése” volt tapasztalható. Lát-szott az „agrárpolitikai tevékenység hiánya” is.⁸⁴ A pártok tervei inkább féltékenységet váltottak ki egymás között, ezért végrehajtásuk meg is rekedt. Pedig az idő sürgetett, meg kellett oldani az ország élelmezését, fokozni kellett volna az agrárexportot, hogy az ipar számára nélkülözhetetlen külföldi nyersanyagokat és gépeket hozzák be. Adorján a teljes nemzetgazdaság összefüggésében vizsgálódott, nemzetközi kitekintéssel. A gyapot világpiaci áresése jelzi, írta, hogy közeledik a világverseny, „és pedig a szabadpiac jegyében, tehát szinte kivédhetetlenül – ez sürget legkegyetlenebbül, mert itt fog eldőlni anyagi, sőt talán politikai sorsunk is”.

A béke második évében, 1946-ban, majdnem 1 millió hold maradt szántatlanul, nemcsak a szárazság és egyéb zavaró körülmény miatt, hanem mert nem volt iga és vonóerő a munkák elvégzéséhez. Az igásállomány fejlődéséhez majdnem két évtized kellett volna, de ez a lehetőség nem is lett volna gazdaságos. Kitérni a gépesítés térhódítása elől „le-maradást, elnyomorodást” hozott volna. Az erőgépek, traktorok, teherautók mindig gyorsabb munkát jelentenek, s némi függetlenséget az időjárástól is. Az ekét fel kellett volna váltásák a jobb határfokkal dolgozó tárcsák, mert 3–10-szer annyi terület művelhető meg velük. „Kapálógépek munkába állításával pedig parasztasszonyaink arcáról nem hervadnának le olyan gyorsan a rózsák...” – írta Adorján érzelmes hangon. A mondatnak folytatása is a földön dolgozó ember dicsérete. Munkájukat „mesteri, sőt művészi” jelzőkkel említi. Fejleszteni kell, írta a gépek jelenlétével párhuzamosan a „sok emberi munkát igénylő”, úgynevezett „munkaintenzív” üzemágakat. A gabonaneműek évente és holdanként csupán 8–10 kézi munkanapot igényelnek, a kapásnövények 20–40, a szőlő és a paradicsom 80–120, a zöldség és gyümölcs pedig már 100–300 munkanapot. A tanulmány-szerző következetes volt. Az említett nemzetgazdasági összefüggések jegyében váltotta át, viszonyította a munka értékét. Egy hold búzatermésből – abból lisztet készítve – 2 q nyers vöröszret lehetett vásárolni. Viszont egy hold feldolgozott paradicsomtermésből már 12 q-t. Az iparban is több a munka, ha több nyersanyagot lehet vásárolni. Az állatállománnyal is lett volna fontos teendő. „Az igásállományt mindig a rendelkezésre álló gépállománnyal kell majd arányban tartani. A haszonállat-állományt azonban a lehetőségek legvégső határáig fokozni kell, és pedig elsősorban mennyiségben, de ezzel párhuzamosan minőségben is. Nőstény állataink, amilyen korán csak lehet, és amilyen későig csak bírják és amennyit csak tudnak: szaporítsanak. Küzdjünk a betegségek ellen az állatorvosi szolgálat kiterjesztésével, a felvilágosítás minden eszközével (sajtó, film, rádió). Takarmányozzuk a tudomány útmutatásai szerint, és mihelyt lehetővé válik, ésszerű bő-ségben. [...] A takarmány egy része az állat életfenntartására használandó fel, és csak ezen felüli részből lesz tej, hús, gyapjú, tojás stb. Ha erre már csak kevés jut, a hozadék is kevés és drága lesz.”

Elengedhetetlen lett volna a mezőgazdasági ipar fejlesztése is. Az induláshoz szükséges nagy- és középüzemek (malmok, tárházak, hűtőházak, feldolgozó telepek, cukor- és szeszgyárak) nagyobb részben megvoltak. „A fejlődés – lehetőleg decentralizálva – au-

⁸⁴ 1947–49-es időszakra vonatkozó „hároméves” tervig se rövid-, se hosszútávú program nem segítette a parasztságot, noha az ipar és a kereskedelem helyreállításának csaknem teljes anyagi fedezete a mezőgazdaságból érkezett.

tomatikusan be fog következni. Fejlesztésre vár azonban a mezőgazdasági ipar alsó tagozata, lent a községekben. A kifejt tej, a leszedett zöldség, gyümölcs, az összegyűjtött tojás első hűtése, az érettség állapotában leszedett gyümölcs első főzése – és ezeknek az áruknak ilyen, jó minőséget biztosító előkezelés után történő szállítása a közép- és nagyüzemekhez rendkívül fontos feladatok. Az alsó tagozat jelentené továbbá a háziipar fejlesztését is, a kender, len, gyapjú, gyékény feldolgozását, tésztaárak, házi konzervek gyártását, stb., amik mind hozzájárulnak a belterjes termelvények jobb, biztosabb értékesítéséhez és a falusi lakosságnak főleg a téli időszakban való jobb foglalkoztatásához.” Logikus és egyszerű okfejtés. Az így felvilágosított olvasó csodálkozik, hogy a politika és a nem tudás mennyire ellehetetlenítette az egymásra épülő gazdasági alrendszerek racionális, természetes és öntörvényű fejlődését.

A racionális termelésnek voltak még további akadályai: ezért készült „új falurendezési és tagosítási terv”. Összefüggő területtel, de egyéni parcellákkal számolt, meghagyva az egyéni érdekeltiséget, de ésszerűsítve is a munkát. A talajmunkát és a „nagy” munkákat közösen végezték volna a gépek, a gondosságot igénylő munkákat viszont a termelőkre hagyta volna. „Kis mezőgazdasági ipartelep, higiénikus lakóházak, kulturális intézmények létesítése egészíti ki a tervet.” Szükség van az „igen tevékeny szövetkezeti életre” is.

A kor szövetkezeti életének azonban igen súlyos rákfenei voltak. „A túlzott pártpolitikai befolyás, a hozzá nem értés és a légvárat építő romantika. Ezen kívül még a szövetkezeti tagok, a tagszövetkezetek és a központok érdes és sokszor szembenálló érdekű viszonya.” A szövetkezeti forma nagyon előnyös lett volna a géptartás szempontjából. Az erőgépek szövetkezeti hasznosítása is fontos feladat lett volna, de csak akkor érte volna meg, ha a gépek vezetéséhez és kezeléséhez jó szakemberek közreműködését sikerül biztosítani. Az áruszövetkezetek segítettek volna a vetőmagvak, műtrágyák, védekező szerek beszerzésében, a termelt áruk értékesítésében. Az állattartás fejlesztésében is jelentkeztek szövetkezeti feladatok. „Ésszerű volna községenként, vagy több szomszédos községgel együttesen arra törekedni, hogy az állatokból egy bizonyos fajtát tartanak [...] Ezzel biztosítanák a nagyüzemi állattartás előnyét az értékesítésnél. Az állattartás másik nagyüzemi előnyét, a mezőgazdasági ipar – különösen a szeszgyárak, olajgyárak, hántológépek stb. – hulladékanyagának felhasználását sertéshízalás útján, ugyancsak szövetkezeti alapon lehetne biztosítani, és szövetkezeti alapon lehetne létesíteni mesterséges baromfikellető telepeket is. [...] További feladat még: az agrárszövetkezetek együttműködésének megteremtése, éspedig helyi és országos viszonylatban egyaránt.”

Az országos méretekben való együttműködésre hárult volna a piacuttatás, a propaganda, a szövetkezeti szakemberek kiképzése és tudásuk folyamatos karbantartása, az érdekképviselet. A bíró és a jegyző nem elég a falu élén. „Hiányzik [...] a falu gazdasági szervezete. Az előző államvezetés a mezőgazdasági kamarákkal teremtett valami ilyesfélét, de azokat élni nem engedte.” A falu ezentúl egy harmadik vezetőséget is választhatna, írta Adorján, a „gazdasági” előljáróságot. „A múltban a kormányzat a termelés érdekében tett intézkedéseiről szóló értesítése – pl. műtrágya-akció, vagy valami vész elleni védekezés stb. – a jegyző, a doboló kisbíró és a kapuban álló szüle útján jutott el a gazdához. Ezt a jövőben a gazdatitkár szakértő tolmácsolásában kapják meg a gazdák és a helyi viszonyoknak legmegfelelőbb szaktanács szerint hajtják majd végre. De nemcsak kormányzati intézkedéseket hajtának majd így végre, hanem a náluk született értelmes gondolatokat is szakszerűen váltják valóra, amilyenek: a helyi viszonyoknak legjobban megfelelő ta-

lajmüvelés, trágyakezelés, vetésforgó megállapítás, vetőmag kiválasztás, műtrágyázás, fa-, növény- és állatfajták kiválasztása, stb.” A községi testületek „vármegyei” testületbe tömörülnének, ez a „táj érdekeit istápolná”. „A testületek csúcsa: az országos szövetség, ami a legfelső fokon látná el az érdekképviselőket, javaslatokat tenne a kormánynak, szakfeladatok megoldására hívná fel a tudományos intézeteket, végrehajtaná – a parasztság szoros önkormányzati közreműködésével a helyi adottságokhoz alkalmazva – mindazokat az intézkedéseket, amelyeket a kormányzat – az érdekképviselő, a tudomány közreműködésével megalkotva – elrendel. A végrehajtást azután a kormányzat a maga felügyelői karával ellenőrzi.”

Nemcsak demokratikus politikai filozófia állt Adorján felvázolt rendszere mögött, hanem gazdaságossági számítás is. A javasoltak, leírtak „jó nemzetgazdasági befektetést” is jelentettek volna egyben. „A múltban a nagybirtok főképpen a szakértelem által elért 20–30%-os terméstopplete évek alatt általánossá tehető, ami mintegy 1000 millió forintot képviselne, viszont a szervezet személyi és dologi kiadásai ennek a többletnek alig 10%-át tennék ki.” Adorján János a vázolt működési struktúrához evidens jog- és közbiztonságot társított. Ha sikerül a tervben foglaltak végrehajtása, továbbgondolása és fejlesztése, írta, akkor „megnyerjük anyagi jövőnket, amitől függ nagy részben politikai jövőnk is”. Zárt, mindenre kiterjedő, részletezett rendszert vázolt a szerző – amiből semmi nem valósult meg.

A nemzetközi nagyhatalmi politika, a külső körülmények is determinálták a magyar gazdaságot. Nem mondhatjuk azonban, hogy ez az egy tényező volt a magyarázat. Sőt, igen lényeges összetevője a magyarázatnak a mezőgazdaságból élő népesség kulturális színvonala is. Amíg működött a *Válasz* szerzői által is nagyon sokat bírált nagybirtok, irányítói körültkéntően figyeltek a jövedelmezőségre, a beruházások megtérülésére. A nap-számosoknak és cselédeknek 1945-ig nem kellett, nem volt módjuk méretekben, arányokban és kategóriákban gondolkodni. Önálló döntésük kevés volt. Most nem kis mértékben az ő szakmai és kulturális ismeretük szabta meg a mezőgazdaság működésének színvonalát. A földosztás után termelési biztosokat kellett küldeni vidékre, akik nem egyszerűen tanácsot adtak, de előírták, mit ültessenek. Ráhatás nélkül sok helyen nem működött volna a mezőgazdaság. Lényeges különbség volt tájanként aszerint, hogy a területen 1945 előtt voltak-e ott önállóan gazdálkodó parasztek.⁸⁵

Szövetkezeti gondolat

A kiindulási helyzettel párhuzamosan valóban szerepet játszottak a nagy politikai folyamatok is. Elsősorban is ellehetetlenítették azt a politikai filozófiát, amely a racionális és

⁸⁵ Ez az örökség vagy adott esetben ennek hiánya évtizedekkel később is megmutatkozik: a rendszerváltást követően a termelőszövetkezetek is ott bomlottak fel inkább, ahol 1945 előtt voltak önállóan gazdálkodó parasztek, ahol volt átörökölt termelési kultúra, tradíció. A földosztás után kiküldött termelési biztosoknak köszönhető, hogy Magyarországon igen hamar helyreállt a cukortermelés. A biztosoknak volt köszönhető, hogy sok helyen a zsíros kenyeret cukorral hintették meg a gyerekeknek, miközben Angliában még 1951-ben is csak cukorjegyre lehetett az édesítőszerhez hozzájutni. Ugyanakkor sok településen a birtokhoz jutott parasztek csak azért sem voltak hajlandóak ugyanazt a növényt termesztetni, mint a korábbi (nagy)birtokosok, nem vettek tudomást a racionális gazdasági okokról, s ezzel sok esetben még a háború utáni viszonyok között elérhetőknél is rosszabb termelési eredményeket mondhattak magukénak.

igazságos földreform-megvalósítás záloga, előfeltétele kellett volna legyen. 1948 nyarán a Kommunisták és Munkáspártok Tájékoztató Irodájának, a Kominformnak ülészakán a szovjet érdekszférába sorolt országok pártmegbízottaival megszavaztatták az *egész térség kollektivizálására* vonatkozó határozatot. A döntés rövidesen valóban bezárta a mezőgazdaság fejlődése előtt az utat. 1946/47-ben, Adorján János koncepciójának kidolgozásakor és tanulmányának megjelenése idején még éppen hogy lehetett remény a tervezhetőségre.

Fontos vitatémája volt az időszaknak a *szövetkezeti gondolat*. A problémát már Adorján tanulmánya előtt néhány héttel érintette a *Válasz*.⁸⁶ Farkas Ferenc, a parasztpárt főtitkára, országgyűlési képviselő, az országos Szövetkezeti Földhitelintézet elnöke, a Szövetkezeti Tanács egyik vezetője volt. Farkas Ferenc írásának elemzéséhez legalább cím szerint vissza kell utalnunk a háború előtti *Válasz* szövetkezetekkel kapcsolatos publikációira, mert ezek világnézeti, politikai-filozófiai koncepciókat és jövőképeket érintettek. Három alkalommal is említette a folyóirat a szövetkezetek problémáját. 1935-ben Szilágyi László, 1937-ben pedig két alkalommal Erdei Ferenc publikált tanulmányt róla.⁸⁷ (A szövetkezet kérdése is „folytatás” tehát az új *Válasz*-ban, s egyben Erdei Ferenc elsősorban szakmai szempontú korábbi munkásságának megidézése.⁸⁸)

A mezőgazdasággal foglalkozók, akárhonnan jöttek is, keresték a megoldásokat, a megfelelő termelési és együttműködési formát. Farkas Ferenc írása publicisztikai indíttatású munka. A cím – *A szövetkezeti mozgalom zsákutcája* – némileg félrevezető. A „zsákutca” szó ugyanis csak a jelen állapot megítélésére vonatkozott, az írás szándéka éppen a meggyőzés, a szövetkezeti mozgalom *népszerűsítése* volt. Mintha Erdei évtizeddel korábbi magyarozó leírását folytatta volna: „A szövetkezet, mint vállalkozási forma arra volna rendelve, hogy a magyar demokrácia gazdasági felépítésének alapja legyen. Demokráciánkban a szocialista politikai akarat nagy befolyása érvényesül, termelési rendszerünk viszont kapitalista jogrendbe ágyazott tőkés termelés. A szövetkezet az a közösségi vállalkozás, amely kapitalista jogrendben lehetővé teszi a közösségi elv gyakorlati érvényesülését. [...] Vitathatatlan tényként állapítjuk meg, hogy jól kiépített és jól működő szövetkezeti rendszer a demokráciánk sziklaszilárd gazdasági alapja lehetne.” A feltételes mód jelezte a bajt. A baj pedig a magyar társadalom fejlődéstörténetéből ered. Nyugaton a gondolatot a „gazdaságilag gyenge egyedek önkéntes társulási vágya indította el”. Nálunk a feudális politikai berendezkedésből adódóan az „uralkodó osztály felülről kezdeményezte”. A gondolatot a „kétségtelenül jóindulatú gróf”, Károlyi Sándor bocsátotta útjára. A szabadságharc huszárezredének fiatal századosa, a későbbi politikus, közgazdász és akadémikus 1896-ban alapította meg a Magyar Gazdaszövetséget, majd két évvel később a Hangya Szövetkezetet.⁸⁹ A szabadkereskedelem kiváltására jött létre a magyar

⁸⁶ Farkas Ferenc: A szövetkezeti mozgalom zsákutcája. *Válasz*, 1946/1. [október] 30–33.

⁸⁷ Szilágyi László: A magyarság és a szövetkezeti mozgalom. *Válasz*, 1935/3. 220–224; Erdei Ferenc: Szövetkezeti mozgalmak. *Válasz*, 1937/7–8. 411–427 és Erdei Ferenc: Szövetkezetek. *Válasz*, 1937/11. 673–684.

⁸⁸ Megjegyezzük, hogy Erdei Ferenc későbbi tanulmányából felsejlik világnézeti álláspontja, amikor hosszan értekezik a polgári liberalizmus csődjéről, igaz, a „szocialista-kommunista” szövetkezeteket is „kétes értékű” példának mondva.

⁸⁹ A szövetkezeti mozgalom terjedelmes szakirodalmából az alábbi munkákra hívjuk fel az olvasó figyelmét: Erdei Ferenc: Mezőgazdaság és szövetkezet. *Erdei Ferenc összegyűjtött munkái* 3. kötet Budapest: Akadémiai, 1977; Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalom. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914*. Az MTA Agrártudományi Bizottságának kiadványai. Budapest: Akadémiai, 1965.

szövetkezeti mozgalom, amely szép eredményeket ért el, szövetkezetek ezreit hozta létre. Nem tudta azonban levetkőzni, írja Farkas Ferenc, hogy „felülről” hozták létre. Nem is tudott gyökeret verni a gondolat, a szövetkezetek „állami támogatásra szorultak, és az állam a maga bürokráciája útján érvényesített befolyásával teljesen megfosztotta szövetkezeti rendszerünket demokratikus gyökereitől”. Ezért a nálunk így kialakult szövetkezeti rendszert „álszövetkezeteknek” nevezi Farkas Ferenc. Ezt az örökséget „demokratikussá tenni, továbbépíteni, megerősíteni és fejleszteni, ez lett volna a magyar demokrácia legelső gazdaságpolitikai követelménye. Ebből a követelményből eddig szikrányit sem valósítottunk meg”. Miért nem? Mert a politikai rendszer a demokratikus pártok uralmára épült fel, mondja Farkas, s így a pártok delegálták a szövetkezetek vezetőit is. A pártok viszont nem rendelkeztek szövetkezeti szakemberekkel. A delegáltak feladata az volt, hogy a „teljes széteséstől és a zülléstől” megóvják az „óriási vagyonukkal együtt maradt” szövetkezeti központokat. Így a háború után is működtek ilyen mamutvállalkozások. Ennél tovább viszont nem jutott a folyamat, sőt: a delegáltak nem tudták saját pártszempontjait országos és egységesen kialakítandó szövetkezetpolitika alá rendelni, noha a demokrácia gazdasági megalapozottságát éppen ez a szervezeti forma szolgálná. Túlzott a pártpolitika szerepe, figyelmeztetett már 1946 őszén Farkas Ferenc. Ekkor négy szövetkezeti központ működött Magyarországon, s ezek „gyűlölködve és rosszhiszeműen” szemlélték egymást. (Minisztériumi felelősség is meghúzódott a kudarc mögött. Igaz ugyan, hogy a kereskedelmi minisztérium megalkotta a magyar szövetkezeti törvény tervezetét – amire igencsak szükség volt, mert még mindig az 1875-ben meghozott törvény volt érvényben –, de ennél többet nem tett.) „Mintegy 2000 újonnan alakult szövetkezet tengődik ország-szerte; ezek sem hitelt, sem árut, sem irányítást nem kapnak sehonnan, mert szövetkezeti politikánkban nem a szövetkezeti szolgálat a vezérmotívum, hanem a pártpolarizáció pestise dühöng a szövetkezeti vezetők között. [...] Zsákutcában vagyunk és nem a demokratikus fejlődés útján.”

Az írás végén megdöbbenő, az elbizakodott magyar nacionalizmust visszamenőleg is bíráló, dramaturgiailag igen jól elhelyezett ellenpéldát említett Farkas Ferenc. Míg Magyarországon egyáltalán nem volt demokratikus alapelveknek megfelelő szövetkezeti hálózat, addig a Csehszlovákiához csatolt Csallóközben az önszegély elvén elinduló Hangya szövetkezet az itthoniak számára is mintaképp szolgáló szövetkezeti hálózatot és központot hozott létre. Amikor az 1938 őszén történt időleges visszacsatolás után Farkas Ferenc többedmagával meglátogatta a galántai szövetkezetet, s megkérdezték, miben segíthetnek, meglepő választ kaptak. Azt kérték a 213 tagszövetkezetet magában foglaló hálózat vezetői, csak hagyják őket békében és magukban, a szövetkezeti elveknek megfelelően működni. Nem volt könnyű a majdnem két évtizede a revizionizmusból táplálkozó öntudatos politikát visszafogni. A csehszlovákiai magyarok példája azt mutatta: az út a szövetkezetek depolitizálása és minden külső befolyástól való mentesítése.

A szövetkezet, túl a gazdasági racionalitáson és az együttműködés elvén, részben az alulról építkező paraszti társadalomnak is szimbóluma. A szövetkezeti gondolatban azonban nem csak, sőt elsősorban nem a háború előtti magyar szövetkezeti rendszer a minta.

II. k. Hársfalvi Péter tanulmánya uo.; Pál József: Szövetkezeti kronológia. *Szövetkezés*, 1997/1–2. 172–178; Schandl Károly (szerk.): *A magyar szövetkezés negyven éve. Az Országos Központi Hitelszövetkezet munkája és eredményei*. Budapest: 1938; Szeremley Béla: Útmutató örökségünk. *Szövetkezés*, 1997/1–2. 155–171.

Hanem a *dán példa*. Néhány hónappal Farkas Ferenc írása után jelent meg Pataky Ernő⁹⁰ ismertető beszámolója *A dán mezőgazdasági szövetkezetekről*.⁹¹

Pataky Ernő tanulmánya is az egyik legfontosabb gazdasági feladatnak ítélte a szövetkezetek ügyét. „A szövetkezet a demokrácia ügyei között elől áll.” Az állítás evidencia, mégis nehézségekbe ütközik a szövetkezetek működtetése. Miért? A visszatartó társadalomlélektani okokat így foglalja össze: „Lehet-e sokszázezer szétforgácsolt, a parcellagazdálkodás hagyományaiban megcsontosodott, a közösségi öntudat alacsony fokán álló, az általános és gazdasági szakismeretekben elmaradt konzervatív kisparasztot megnyerni egy oly csoportképző elvnek, amely a társadalmi munkamegosztás magasabb fokát valószínűsíti meg: a szövetkezeteknek.” Mivel a vitákban rendre a dán modellre, a „boldog parasztok országára” hivatkoznak a hozzászólók, s a dán minta közbeszéd tárgya, érdemesnek tartja közelebből megvizsgálni az ottani helyzetet. (Emlékeztetünk rá, hogy már Adorján János tanulmánya is említette Dánia mintáját.)

Meglepő mindjárt az első tétele: a dánoknak nincs szövetkezeti törvényük, a törvényes eligazodás azon a *szokásjogon* alapszik, ami a különböző szövetkezeti alapszabályokból, kongresszusi határozatokból és gyakorlatból szűrődött le. De nincs jelesebb elméleti, tudományos irodalmuk sem saját szövetkezeteikről. „Mezőgazdasági szövetkezetük viszont van. Böven.” Adatokat idéz: 1925-ben 6833 szövetkezet volt Dániában, 915 ezer taggal. Az 1946-os adatok szerint a tejtermelés 91%-át szövetkezeti tejüzemek adják. A szalonna-szövetkezetek a termelés 88%-át dolgozzák fel, a baromfivágó szövetkezetek részesedése 66%. Az erőtakarmányokat beszerző szövetkezeteké a forgalom fele, a műtrágyabeszerzőké 36%. A vetőmag beszerző szövetkezetek a vetőmag-szükséglet 40%-át elégítik ki, s ebből 28%-ot maguk is állítanak elő. A szövetkezeti bank Dánia negyedik legnagyobb bankja. A külföldi értékesítésben is jelentős a szövetkezetek részesedése. A szalonnaexport 84%-át, a vajexport 65%-át, a szarvasmarha-kivitel 39,5%-át, a tojásexport 25,1%-át adják. Könnyedén adódhat a következtetés: „Dánia mezőgazdasága az elsők között van, ennek nyitja nyilván a szövetkezet, kövessük tehát a dán példát.” Pataky Ernő ezt azonban elhamarkodott következtetésnek tartja. Deák Ferencre hivatkozik, aki a szerves fejlődést hangsúlyozta: „»Ne mint ásvány, mechanice, belső összeforradás nélkül rakódjék össze a külföldi jog elemeiből a mi magánjogi életünk hiszekegye, hanem miként az organikus lény, szívja termő gyökereibe a hazai élet talajának és külföld vívmányainak termékenyítő anyagát és belsőleg átalakítva az elmének önálló vérkeringésével fejlessze ki.«” A dán mezőgazdaságot saját összefüggéseibe ágyazva kell vizsgálni.

Közkeletű tévedést oszlat el Pataky Ernő, amikor kijelenti: lakosságát tekintve Dánia nem agrárország. Az utolsó hiteles adat 1940-ből való, ekkor a lakosságnak már csak 25%-a élt a mezőgazdaságból. Fél évszázad alatt, közel 50%-ról esett felére ez a szám. Megnőtt az ipar, a kereskedelem és hajózás jelentősége, s ez szívta el a mezőgazdaság-

⁹⁰ Pataky Ernő (1902–1996), jogász, közgazdász. Bécsben és Londonban szerzett diplomát. A II. világháború előtt a Földművelésügyi Minisztérium vezető munkatársa. A nyilas hatalomátvétel után kilépett a közszolgálatból. A debreceni ideiglenes nemzetgyűlésben Nagy Imre közeli munkatársa lett. 1945 és 1947 között ismét a minisztérium munkatársa, az elnöki főosztály vezetője, számos közigazgatási szakmunka szerzője. Munkásságát és szakterületén végzett publikációit összegző könyve a *Közigazgatás, földművelésügyi szakigazgatás, agrárszervezet, érdekképviselet. Történeti elemzés Széchenyi Istvántól 1947-ig*. Budapest: Szövetkezeti Kutató Intézet, 1983.

⁹¹ Pataky Ernő: A dán mezőgazdasági szövetkezetekről. *Válasz*, 1947/4. 363–371.

ban dolgozókat, noha a népszaporulat is magas volt, 12%. A világkereskedelemben a vaj 30%-át, a bacon szalonna 50%-át, a tojás 15%-át Dánia szolgáltatja, ezzel együtt is csak 19,5%-os a mezőgazdaságból eredő nemzeti jövedelem aránya. Az ország fekvéséből adódóan a kereskedelem és a tengeri szállítás a fő jövedelemtermelő ágazat, több mint 28%. A mezőgazdasági üzemek átlagnagysága 17 hektár, ami nagyobb az európai átlagnál. A mezőgazdasági hitelekben igen alacsony, 10 % alatti az állami részesedés. A hitelek 50 %-át a dán szövetségi jelzálog-intézet adja. A hitelek könnyen hozzáférhetőek – különösen magyar szemmel olvasva –, meglepően hosszúlejáratúak, 50-60 évre szólnak, kamatuk alacsony, mindössze 3-4%. A dán birtokos paraszt és családja végzi a munkák 59 %-át, a munkavállalók által végzett munka aránya 41%. A termelés tőkés termelés, a gazdálkodás intenzív, és már látszik, hogy a dán parasztok gyerekeinek egy része más foglalkozási ágba törekszik.

Az adatok jobban értelmezhetők, ha a történeti fejlődés folyamatát is mögé rajzoljuk.⁹² A dán parasztság szellemi és kulturális felszabadulásában nagy szerepet játszott N. F. Severin Grundtvig.⁹³ Ideálja az a társadalom volt, amelyben kevés embernek van túl sok pénze és még kevesebbnek túl kevés. Angliában a Cambridge-i Trinity College-ban tanult és innen vitte haza a társadalmi közösség iránti felelősségérzet eszméjét is a 19. század legelején. Ha a nép a törvényhozó, akkor a népet nevelni is kell. Az 1844-ben kezdett kísérletei után egyik követője alapította 1864-ben az első jól működő népfőiskolát. 1938-ban már 57 népfőiskola működött, 5800 hallgatóval. A hallgatók fele nő volt. A parasztságot összehozó és összetartó szervezetek alakítására a tanult, a falu határán túlkentő szellemek fogalmazták meg az igényt. Erre szükség is volt, mert a szállítási eszközök száma igencsak gyarapodott, a költségek ezért csökkentek és megindult az amerikai, ausztráliai és orosz búza áramlása Európába. Dánia elvesztette így gabonapiaca nagyobb hányadát, de tudott váltani, és 95 %-os mutatóval átvált az állati termékek (vaj, bacon, tojás, hús, vágott baromfi) exportjára.

„A szövetkezetek, s általában az agrárszervezetek eredője – a politikai szabadság meglétében – a népfőiskolai mozgalom.” A parasztságot a népfőiskola nevelte és neveli gazdasági érdekei átlátására, a közösségi gondolatra és a vezetők munkája iránti bizalomra. Minden kormányzati segítség nélkül tört előre Dániában a népfőiskolai mozgalom. Minden szövetségi mozgalom egy-egy parasztember kezdeményezésére jött létre, spontán, elszórtan, propaganda nélkül. Segítette a parasztság szövetségi egymásra találását, hogy „nem esett szét lényeges osztálybeli vagy rétegződési érdekekre”, s így társadalmi, kulturális elválasztó fal sem volt. A parasztok között nincs éles verseny, mert az egyes ember egyedül nem tud különleges előnyt szerezni az értékesítésnél. A szövetségi mozgalom ágazatai egymásra épülve jöttek létre. Kezdetben volt a termelőszövetkezet,

⁹² Pataky Ernő itt nem említi egy igen fontos tény. Dánia korán és magas fokon polgárosodott ország volt, az 1789-es francia forradalom előtt néhány hónappal nagyszabású földreformot hajtottak végre.

⁹³ Nicolaj Frederik Severin Grundtvig (1783–1872), író, történész, reformátor, a 19. sz. első két harmadának legjelentősebb dán művelődéstörténeti alakja. Az 1840-es évektől kezdve foglalkozott a népfőiskolákkal. Legfőbb szempontja a gyakorlati nézőpontú, közösségi szellemű, tömeges és ingyenes nevelés megszervezése volt. Irodalmi működésében leginkább a publicisztikus műfajok és a vitairat domináltak. Egyben a skandináv nemzeti romantika egyik megalapozója is volt, „családatyai nagyság” Dánia történetében. Bernáth István közlése. N. F. S. Grundtvig: *An Introduction to his Life and Work*. By A. M. Allchin. London: Aarkus University Press/ Darton, Longman & Todd, 1997.

majd hamar követte a feldolgozásra, az értékesítésre, sőt az exportra szerveződő szövetkezet. A termelési folyamat természetes záróköve az értékesítés. Legelőbb az ipar ismerte fel ezt a láncot.

Magyarországon is működtek már szövetkezetek a háborút megelőzően. Jogos tehát a kérdés, mi a különbség a dán és a magyar szervezetek között. Nálunk, mondja Pataky Ernő, „altruizmusból, tehát erkölcsi magatartásból akarták a szövetkezeti mozgalmat kibontakoztatni; emellett Magyarhonban a szövetkezés a társadalmi elfojtottság és a nép szigorú alárendelése jegyében történt”. A „boldog parasztok országában” a szövetkezet *üzleti* vállalkozás. Jogszabály szorítja le a hasznot 5%-ra, az e felett realizálódó haszon szigorúan közösségi célokra, kulturális és mozgalmi célokra megy. A vezetés a tagok kezében van, s az „egy tagra egy szavazat elve” érvényesül. Az adminisztráció nem független részleg, anyagilag is érdekelt az érdemi ügyekben. A szövetkezeti tag – kevés kivétellel – „egyetemlegesen, teljes vagyonával” felel. Ez éberségre, érdeklődésre készíteti a tagokat. A dán szövetkezeti mozgalom nem univerzális, minden gazdasági tevékenységre külön szövetkezet alakult. „Parasztársadalmi megalapozottáguk” szilárd, s „önkormányzati” rendszerben működnek. Maguk látnak el olyan feladatokat, amelyeket nálunk „földművelésügyi közfeladatnak” nyilvánítva az államigazgatási szervek intéznek. A dán szövetkezetek – zárja ismertetését Pataky Ernő – követik a napóleoni hadielvet: különmenetelni, de együtt harcolni. Semmiféle további összehasonlításra vagy a teendők kijelölésére nem vállalkozik a szerző. Mégis inkább lehangoló a következtetés: hiszen éppen azt mutatta meg, milyen régi és komoly a dán szövetkezetek társadalmi beágyazottsága. Arra is gondolnunk kell, noha erre Pataky Ernő sem tért már ki, hogy a cél kijelölése – a szövetkezeti mozgalom életre galvanizálása – könnyen leírható jelszó, jelmondat. A feltételek megteremtése több erőfeszítést, időt és szervezőmunkát kívánt volna. Más politikai klímát, más történelmi fejlődési ciklus-hosszakat.

Pataky Ernő ismeretterjesztő tanulmányát három Sinka István-vers⁹⁴ választja el – vagy köti össze – Szeberényi Lehel rövid, lendületes *publicisztikai* írásától.⁹⁵ Első mondata így hangzik: „A felszabadulás felkészületlenül találta a magyar népet.” Láttuk már, milyen gyakorta hangzott fel ez a megállapítás. A változás készületlenül, „kivülről és hirtelen” érte a parasztságot, vezetőrétege sem természetes kinevelődéssel született, hanem „sebtiben” kreálódott, olyanokból is, akik felajánkozás révén jutottak a posztra. Kettős összetételű vezetőség formálódott ki így: „egyesekből, akiket a hiúság, a mindenáron feltörekvés és hatalmi vágy dobott élre s másokból, akik önzetlen, közösségi emberek voltak és a nép bizalma tüntette ki őket”. Határozott veszély a kasztosodás, az egyéni törtétek „sietve vágnak el minden fonalat, ami előbbi sorstársaikkal összeköti őket. Egy-egy faluban azután aszerint formálódik ki ez a néptől elszigetelődő vezetőkaszt, hogy él-e aktív politikai életet maga a nép, s ha nem is él, miképpen reagálnak ezekre az elszigetelődési törekvésekre azok a vezetők, akik a nép bizalmából kerültek élre”. Egyre inkább azt tapasztalta Szeberényi Lehel, hogy már csak kézlegyintéssel intézik el az emberek a politikai kérdéseket. „Ez az az idő, mikor a politikát kis törtétek sajátíthatják ki, és egy alaku-

⁹⁴ Sinka István 1946 és 1949 között 16 verssel, egy novellával és egy könyvismertetéssel volt jelen a *Válaszban*. A *Válasz* szerkesztői a *Fekete bojtár vallomásai* szerzőjét is visszafogadták a folyóiratba. Versei egyszerű dalok, tematikusan reflektálnak a társadalmi változásra.

⁹⁵ Szeberényi Lehel: Jegyzetek az új falusi vezetőrétegek kialakulásáról. *Válasz*, 1947/4. 373–375.

lóban lévő vezetőkaszt olyan egyhamar kiforthat, úgy odatapaszthatja magát az érdekelt falu nyakára, hogy a nép előbb-utóbb új »felszabadulás« várákozására rendezkedik be, keserű visszahúzódással.” Ezzel a figyelmeztetéssel fejeződik be Seberényi Lehel jegyzete. Közösségi, politikai élénkséget, véleménynyilvánítást, vitát várna el a falutól, abban a politikai-filozófiai meggyőződésben, hogy az emberek maguk intézzék sorsukat.

Veres Péter már egyenesen szellemi válságról beszélt, igaz a cím végére kérdőjelet illesztett. *A Szellemi válság?*⁹⁶ szenvedélyes írás. A politikai felszabadulással egy időben jelentkező krízis jeleit az új könyvekben és a „folyton szaporodó, de folyton semmitmondóbb és a színtelenség, céltalanság, tervtelenség, hitetlenség és tehetetlenség irányában »fejlődő« folyóiratokban” látta vagy vélte látni Veres Péter. Csak siralmas szellemi vegetálást látott, se igazi reakciósságot, se igazi forradalmárságot nem tapasztalt. Ha végre éles hangot hallott, azt is csak az irigység, a személyes indulat fűtötte. Egyetértőleg hivatkozott Sarkadi Imrének egy korábbi írására, aki azt mondta, a Horthy-rendszer egyik legnagyobb hibája, hogy abban *csupa kispolgár* született.⁹⁷ Veres Péter továbbment, s azt állítja, hogy a baloldalon is csak kispolgárokat lát.⁹⁸

A „régí” progresszív oldalt a brosúrák egyszerűségével, előítéletességével jellemezi. „Ki hiszi azt, hogy azzal a visszafojtott, korcs, liberális, polgárian demokrata szemlélettel, idegekbe szívódott nyimnyám individualizmussal, amit ide az ún. »haladó elemek« a Horthy-korszakból áthoztak, az elkerülhetetlenül szükséges magyar újjászületést meg lehet csinálni.” Korccsá nyomorított liberalizmusról beszélt, amelynek képviselői „hitetlenséget és kultúrnihilizmust” terjesztenek. Mi lesz ebből, kérdezi? „Rothadás.” „Liberálisokból nem lesznek népi demokraták, nihil-individualistákból nem lesznek fegyelmezett harcosok.” Veres Péter harci tónust, terminológiát használt. Szózata végén üzent is: „Ha ti nem hisztek az újjászületésben, hát hiszünk mi, parasztok és munkások. Ti csak mosolyogjatok, fáradtan és fölényesen, okosan és cinikusan, mi majd dolgozunk és építünk új országot, házakat és csatornákat, gyárakat és iskolákat, nevelünk gyerekeket és játszunk velük a porban, a mezőn, meg a vízben és mindenütt. És megsimogatjuk a kezük nyomán vállig érő búzaszálakat, a tarka borjúk nyakát, a kismalacok rózsás hasát és a lányok csípőjét – mert élni jó, és mi még nem éltünk igazán örömben és szabadságban soha.” Túlfűtött zárómondat. A népi káder büszkesége és paraszti kultúrkritikája keveredik benne. Ötven éves volt Veres, a politika magasra dobta, a korszak legnépszerűbb szereplői közé emelte, mégis tehetetlen volt.

⁹⁶ Veres Péter: Szellemi válság? *Válasz*, 1947/4. 376–377.

⁹⁷ Sarkadi Imre: Nevelési válság, új kollégiumok. *Válasz*, 1947/3. 233–238. Elemzését lásd később, a korszak és a folyóirat pedagógiai törekvéseinek bemutatásánál. Felhívjuk az olvasó figyelmét arra, milyen rövid átfutási idővel dolgozott a *Válasz*, az egyik szám írására a következő szám már válaszolt, továbbfolytatta a gondolatot vagy éppen ellenkezőleg, vitakozott.

⁹⁸ Jelezzük, hogy Bibó István Veres Péterrel és másokkal szemben a parasztpárt feladatának tartotta a *kispolgárosodás* egyedi, meg nem alkuvó, az úri renddel nem békülő útjának megtalálását. Mutatis mutandis ugyanezt gondolta a szociáldemokrata párt hivatásáról is, a polgári felemelkedés és a proletár öntudat közötti, ugyancsak meg nem alkuvó középut kimunkálását.

Iskolaszociográfia

A következő megszólaló egy Eötvös kollégista kormánybiztos és ifjú bibóiánus tudós, Major Jenő volt.⁹⁹ A Nemzeti Ellenállás Diákmozgalmában is tevékenykedő egyetemista 1945-ben valóban maga is földosztó kormánybiztos volt Esztergom-Komárom megyében. Márkus István és Sarkadi Imre nemzedéktársa volt. A folyóirat „öregjei” (Veres Péter, Szabó Pál és Illyés Gyula) és köztük a születési évszámokra tekintve apa–fiú korkülönbség volt. Szellemileg is közel álltak az idősebbekhez: ez a nemzedék már a falukutató irodalom nyomdokán tájékozódott, szerezte műveltségét, és ami ugyanilyen fontos, a társadalomról való gondolkodás felelősségérzetét. A „Válasz fiataljai” csoportnéven emlegetett kollégisták közé tartozott Major Jenő csakúgy, mint a néhány évvel fiatalabbak, a történettudományban és az irodalomban ekkor színre lépő Gyapay Gábor, Niederhauser Emil, illetve Ruttkay Kálmán, Fazekas László, Lator László, Fodor András vagy a *Válaszban* ugyan egy sort nem közlő, de mégis ide számított Domokos Mátyás. Major Jenő szeniorként küzdött a kollégium fennmaradásáért. Márkus István emlékezése szerint Major a „parasztpárti Eötvös-kollégisták csendes vezéralakja” volt.¹⁰⁰ Major Jenő első publikációja a folyóiratban Bibó István könyvének, *A kelet-európai kisállamok nyomorúságának* bemutatása volt. Nem bízták volna akárkire a szerkesztőség ezt a könyvet, a gesztus a tehetség elismerése volt.¹⁰¹

Az emlékezők mind Major Jenő kitüntetett szerepéről beszélnek.¹⁰² Márkus István Major Jenő megbecsültségét egy különös beszélgetés felelevenítésével is nyomatékosította. Márkus emlékezete szerint 1947 kora tavaszán Sarkadi Imrét, Major Jenőt és őt együtt hívták meg Illyés lakására. A házigazda mutatta be a fiatalokat Németh Lászlónak és Bibó Istvánnak. Az időpontot utóbb az segítette Márkus Istvánnak behatárolni, hogy már elhangzott a világot újból csatarendbe állító fultoni Churchill-beszéd,¹⁰³ itthon pedig már zajlott az „összeesküvés per”.¹⁰⁴ A három fiatal, Márkust, Majort és Sarkadit mint a fiatal

⁹⁹ Major Jenő (1922–1988), történész. 1945-től az Országos Széchényi Könyvtár térképtárában dolgozott. 1947-ben a Teleki Pál Tudományos Intézetben (később Kelet-Európai Tudományos Intézet) Bibó István mellett működött és szociológiai kutatásokat végzett. 1949-től a BME városépítési tanszékén, 1958-tól az ELTE településföldrajzi tanszékén dolgozott. Itt jelezzük, hogy noha Bibó közeli munkatársa, tanítványa volt, a Bibó szakirodalom még nem vette figyelembe munkásságát.

¹⁰⁰ Kérdések a *Válaszról*. Márkus Istvánnal beszélget Széchényi Ágnes. *Kortárs*, 1986/8. 121.

¹⁰¹ A Bibó-könyv mellett Veres Péter *A paraszti jövő* és a Gál István szerkesztette *Magyarország és Kelet-Európa* című kötetekről írt ismertetést, kritikát.

¹⁰² A szoros emberi kapcsolatot bizonyítják Major Jenő Sárközi Mártához írott, egyelőre kiadatlan levelei, melyeket a hely szűke miatt nem tudunk közölni a *Menedékház* című Sárközi Márta-emlékkönyvben.

¹⁰³ Churchill fultoni (Missouri, USA) beszéde, melyben a vasfüggöny leereszkedéséről beszélt, 1946. március 5-én, a *Válasz* megindulása előtt hangzott el.

¹⁰⁴ Az összeesküvés-per (valójában 7 perből álló sorozat) 1947 februárjában kezdődött. A kommunista offenzíva célpontja Kovács Béla, a kisgazdapárt új főtítkára volt, aki egy alkalommal kijelentette, vagy megelégednek a kommunisták azzal, hogy 17%-ig osztoznak a hatalomban és a felelősségben, vagy pedig fel kell oszlatni a koalíciót és többségi kormányt kell alakítani. A kommunisták egy baráti társaság, az ún. Magyar Testvéri Közösség bizalmas tervezeteiről szóló információt nagyítottak föl „köztársaság-ellenes összeesküvéssé”. Ez újabb emigráns áramlatot indított el, ekkor hagyta el Magyarországot Kovács Imre (a parasztpárt főtítkára), Varga Béla (a nemzetgyűlés kisgazdapárti elnöke), Nagy Ferenc (miniszterelnök) és Peyer Károly (szociáldemokrata vezető). A perben összesen 229, többnyire fontos beosztású személyt állítottak bíróság elé, több halálos ítélet is született. A perről részletesen lásd Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete*

nemzedék hangadóit hívták meg. Az idősök saját politikai helyzetértékelésüket akarták a többé-kevésbé Bibóhoz húzó fiatalokon lemérni. Az összeesküvés per nyomán a parasztpárt is szakadni látszott. Illyés – Márkus István emlékezése szerint – hangsúlyozottan feltételes módban és kérdőjelesen fogalmazott. Meg kellene talán erősíteni a tisztességes és megtéveszthetetlen parasztpártiak addig is létező, látens szövetségét a kisgazdapárt balszárnyához tartozó politikusokkal, írókkal, gondolkodókkal, szervező hajlandóságú fiatalokkal és nem fiatalokkal. Helyre kellene állítani a Parasztszövetség pártközi, sőt pártok feletti voltát. Továbbá megemlítette Illyés az általa és Németh László által kezdeményezett, Keresztury révén hivatalosan is támogatott Népi Művelődési Intézetet, mint aminek működését támogatni kell. Végül jelezte, egyszer és mindenkorra szakítani kellene Erdei Ferencel és Darvas Józseffel meg az ő nyílt és rejtett ifjú embereivel. Megemlítette Illyés azt is, hogy Veres Péter tehetetlenné és tétovává vált, s hogy talán ki kellene mondani az amúgy is köztudomású igazságot: a parasztpárt már nem létezik. Helyette pedig, vagy mellette és ellene, megteremteni, megszervezni, megszilárdítani a parasztság új, őszinte és erős pártját a kétféle parasztság iránt elkötelezett pártokból. Márkus István szerint Major Jenő ezen a beszélgetésen határozta el, hogy felhagy mindennemű politikai pártoskodással és csak a tudományt akarja szolgálni.

A város- és iskolaszociográfia már átvezet a *népi művelődés* területére.

Tíz kollégista – köztük a volt kollégista Major Jenő – két és fél napot töltött a jászapáti gimnáziumban, beszámolójukat hárman, Major Jenő, Rusvay Tibor és Fazekas László foglalták írásba.¹⁰⁵ A szerzők így, ebben a sorrendben szerepelnek az írás élén, ez feltehetőleg a tanulmányba fektetett munka arányát tükrözi, Major Jenő szerepe a tanulmány megírásában meghatározó lehetett. A jászapáti utazás az Eötvös-kollégisták kezdeményezésére jött létre. A középiskolai reformok kapcsán kezdtek beszélgetni a középiskolásokról, s megállapították, nem ismerik eléggé őket, helyzetüket. Előzetesen már kérdéseket tettek fel nekik a gimnazisták, amolyan vitafórumra érkeztek tehát a fővárosiak. Az első benyomásaik kedvezőtlenek voltak. Nem a fiatalokat jellemző nyugtalanságot érzékelték, hanem valamiféle „nyomott fegyelmezettséget. Csak nagy sokára bújtt elő óvatosan a lappangó félelem: »az egyetemi felvételeken előnyben részesítik az izraelitákat és a protestánsokat«”. Rögtön egy társadalomlélektani ráismerés: a földrajzilag és társadalmilag elzárt területeken a rémhírek könnyen megteremnek. Azt akarták kideríteni a kollégisták, miből táplálkozik a félelem.

A látogatás összegzése egy szabályos városszociográfia lett. (Jászapáti lakossága ekkor 12 ezer fő, városi rangú település volt, az összefoglaló viszont néhol falunak mondja.) Már az utazás meglepte a kollégistákat: a város csak egy „lassú, a hatvani és miskolci vonalat összekötő vicinálissal” érhető el. Jászapátit körbe-körbe „városok, gyárak, lüktető élet peremezi”, de a Jászágó mégis csak „holttér”. Széles történelmi visszatekintést adnak a kollégisták, a fiatalok is tudták, hogy a történelmi múlt, az időtényező meghatározó a korabeli állapotok elemzésében. A baj, aminek hatása elevenen érezhető, több mint fél évszázada, az 1870/80-as években történt. Innen alig száz kilométerre egy világváros, Bu-

és kudarca Magyarországon 1944–1949. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000. 194–229. A *Válaszban* Bibó István foglalkozott a problémával rögtön a kezdetekkor, 1947 februárjában, a „Jegyzetek” rovatban. Összeesküvés és köztársasági évforduló. *Válasz*, 1947/2. 176–183.

¹⁰⁵ Major Jenő – Rusvay Tibor – Fazekas László: Egy alföldi gimnázium. *Válasz*, 1947/7. 29–38.

dapest formálódott. A fővárostól keletre vezető két vasútvonal öleli körül a Jászságot. A terület már csak a bekötő vonalakért versenghetett, s a jázsági városok konzervatív ereje is megakadályozta, hogy a kisebb vasúti csomópontokból életképes városok fejlődhes- senek. A bevándorlás ezzel megszűnt, helyette folyamatos kivándorlás kezdődött, mert a szaporodó népességet nem tudta eltartani a táj. A tőke sem érdeklődött már a vidék iránt.

„Az egész Jászságot jellemzi, hogy őstermelő népessége jóval felül van az országos arányon, az ipar-forgalmi és közszolgálati, szabadfoglalkozásúaké pedig az országos átlag alatt marad.” A városka, ahogyan a többi jázsági város, lényegében megmaradt *kis- iparosi paraszti* településnek. A gimnáziumon kívül, 1947-ben talán ha három emeletes ház volt a városban, utcái zezzugosak. Az állomás és a templom között voltak kis üzle- tek, onnan távolabb már elmaradoztak. Kertes város, ahol már nem volt az udvarokban, az állattartás kiszorult a tanyákra. A gimnázium a vasútállomáshoz közel épült, a módo- sabb gazdák is itt építkeztek. 1913-ban kezdtek a gimnázium építésébe. Egy jászkapitány ugyan már 1767-ben alapítványt tett egy iskola javára, a község azonban idegenkedett tőle, nem is volt hajlandó fizetni a kétosztályos iskola tanárait. (Az iskola végül 1779-ben létrejött, de nem itt, hanem Jászberényben.)

Az 1912/13-as tanévben hetven-nyolcvan jászapáti diák járt még az ország különböző középiskolaiba, nagyrészt az intelligencia és a csekély számú kereskedői és iparos réteg gyermekei. Ezek szülei érezték úgy: helyi gimnáziumra volna szükség, legelsősorban azért, mert a helybeni iskoláztatás kevesebbe kerül. A korabeli kultúrpolitika a Katolikus Tanulmányi Alaphoz tartozó Királyi Katolikus gimnáziumokat pártfogolta, így a kérvény ki is emelte, hogy ezzel az iskolával „emelni lehetne »a színmagyar faj súlyát« és »a meg- bízható intelligencia« nevelésére is igen alkalmas volna”. Nagyobb társadalmi igény nem mutatkozott a gimnázium létrehozására, megteremtődött viszont a lehetőség, hogy az óriásfalu feltámadó igényei belenőjenek. Egyenletesen nőtt a tanulók száma, 1932-ben, a gazdasági válság idején csökkent ugyan a létszám, az 1938/39 körüli háborús konjunk- túra idején ismét felduzzadt. A gimnázium az adatok szerint a környékbeli értelmiség iskolája volt, a szomszéd települések tanítói, jegyzői, orvosai is odaküldték gyerekeiket. „Jászapáti parasztsága nem tudta megszállni, magához húzni. Ezért érzik gyökértelemnek, ezért hat idegen testnek a város talajában. [...] Az iskola felülről kapott, az értelmiség által importált idegen intézmény maradt, amihez a parasztság nehezen tudott alkalmazkodni.” Az Eötvös kollégisták látogatása idején a gimnázium igazgatója azon fáradozott éppen, hogy mezőgazdasági középiskolát állítsanak fel, ezzel lehetne ugyanis Apáti azzá, amivé nem lett a gimnáziummal: a vidék központja. A vidék parasztsága így ugyanis Karcagra volt kénytelen küldeni gyermekeit, ha kifejezetten agrárismeretekhez akarta őket juttatni.

A földosztás szinte nyomtalanul múlt el a városka fölött, mert a legnagyobb birtok 300 hold volt, azután mindössze két kétszáz holdas birtok következett. A földosztás kör- lülményeit csak a legszűkebb faluérdekből szemlélik, jelentős egyházi birtokot is csak Eger felé utaztukban láttak a helyiek. Mégis tapasztaltak ellentétet a régi és az új gazdák között, az előbbieket „nem palástolt ellenszenvvel beszéltek a »könynyegyütt« földekről, amit »ez a szegény réteg úgyis elherdál.«” A pártéletben az újonnan földhöz jutottak és a fővárosban dolgozó, hetente ingázók vesznek főként részt. Ez utóbbi csoportot a kom- munistákhoz kapcsolták, az otthoniak idegenkedtek is tőlük, elkülönülő társaságot ké- peztek a szemükben. „Ez a társadalom perifériáján elhelyezkedő réteg az, amelyet éppen bizonytalan helyzete miatt az 1945-tel kezdődő társadalmi változás meg tudott mozgatni,

de ez csak úgy sikerült, hogy a város társadalmából szinte teljesen kitepte őket. A választásokon hatalmas többséget kapott a Kisgazdapárt. A Parasztpárt éppen hogy létezik, a Szociáldemokrata Pártban van az iparosság nagy része, a Kommunista Pártban pedig a »pestiek«.

A faluban két párt áll egymással szemben, a kisgazdák és a kommunisták. Ha a kommunista párt a „falu számára elismerten hasznos terveket akart megvalósítani, kezdeményezése akkor is ellenzésre talál, mert a falu életében eddig névtelen és tekintélytelen emberek vezetik a pártot”. A velük szemben megnyilvánuló ellenszenv másik oka, hogy „még mindig itt kísért a tizenkilences forradalom emléke”.

A pártpolitika után a *parasztiifjúság tagozódásának* áttekintése következik. E téren is a történeti szempontot követik az elemzők. A paraszt ifjakkal való beszélgetés alkalmával hamar ráterelődött a szó a gimnazistákkal való kapcsolatukra. A közjük kerültek kiváltságos helyzetbe jutnak, s többnyire megszakad a barátság azokkal, akikkel korábban együtt őrizték a kondát. „A gimnazistákat eleve abból a szempontból nézik: »úr leszen belőle«.” Jó emlékekkel beszélnek arról az időről, amikor a népfőiskola a gimnázium épületében kapott helyett, s ott a szünetekben együtt futballoztak és tegeződtek. Meglátogatták az Eötvös-kollégisták a másik oldalt is, a gimnazistákat. Rajtuk is érződött a „megállottság”. Nem értik, mert távoli, ami az országban történt, „nincs más reakciónk, mint a tájékozódástól, vállalkozástól való félelem. Ez a félelem rejtőzött a kérdéseik mögött, ezt hozták magukkal a jász társadalomból, s a hajlamot, hogy hagyományaikhoz mereven ragaszkodjanak. Árulásnak érznek minden kitörést, lázadást és belső forradalmat.”

A következtetés tárgyilagosan szomorú: „A gimnázium sem segíti őket, s mivel idegen világ ebben a társadalomban, csak annyit ér el, hogy diákjait elszakítja attól az életszerű környezettől, amelyben eddig éltek. Amit itt tanulnak, hallanak, látnak, abból ennek a társadalomnak semmi haszna. Nem építhetik be az iskolában eltöltött nyolc évet addigi és azutáni életükbe. A gimnáziumból kikerülő ifjúság tehát mindkét irányban úttalan. Felfelé félelmekkel, rossz esélyekkel, felelőtlenséggel és fantáziátlansággal indul, visszafelé egy nyolc évig akarva-akaratlan mélyített szakadékon át kellene utat találnia. Egyhelyben álló ifjúság ez [...]”

A kollégisták nem voltak sokkal idősebbek, mint a megkérdezettek. Nem steril értelmiségi elitként érkeztek, a tudás és a cselekvés igényével. A népi írói mozgalom örökségéről is szó van. Állást foglaltak viszont a mobilitás kérdésében. Major Jenő, Rusvay Tibor és Fazekas László hiányolták a hasznosítható és hasznosuló tudást, így egyetértőleg beszéltek a mezőgazdasági iskola szükségességéről.

Az Eötvös-kollégisták Jászapáti-szociográfiája egyszerre város- és iskolaszociográfia. Itt kapcsolódik össze a *szociográfiai* és a *pedagógiai* szál a *Válaszban*. Az 1934 és 1938 közötti időszakban a *Válasz* tematikusan nem foglalkozott a pedagógia kérdésével. Sok írás, tanulmány utalt a problémára, de csak érintőlegesen. Most azonban a legfontosabb tárgykörök egyike lett.¹⁰⁶

Az új *Válaszban* az első pedagógiával és művelődéssel kapcsolatos publikáció Keresztury Dezsőé volt. Pedagógiai esszéje – *Az élő iskola. Az ötvenéves Eötvös Kollégiumnak* – politikai vallomás volt.¹⁰⁷ A kollégium háttéréül is szolgált a *Válasznak*: a kollégisták a fo-

¹⁰⁶ Az újrainduló folyóiratban Németh László is *pedagógusként* szólalt meg először. Németh László: Gyermekünk diáktársaként. *Válasz*, 1946/1. [október] 68–85. és 1946/2. [november] 167–176.

¹⁰⁷ Keresztury Dezső: *Az élő iskola. Válasz*, 1947/1. 64–71.

lyóirat olvasói voltak és reménybeli, majd rövidesen valóságos szerzői is lettek.¹⁰⁸ (Az Eötvös Collegiumot ekkor egyre többen bírálták, Keresztury tanulmányát követően a *Valóság* már támadta is.¹⁰⁹) Keresztury nemcsak a kollégium igazgatója volt ekkor, de a kultuszárca vezetője is.¹¹⁰ Írása voltaképpen ürügy volt, az intézmény védelme, szellemének megerősítése is célja volt. (A háború alatt is többet jelentett a kollégium ünneplése a *Magyar Csillag*ban.¹¹¹ Akkor a *francia* mintára kialakított kollégium szellemi orientációjának felemlegetése politikai tüntetés volt. Bármennyire kicsiny, alig észrevehető gesztus volt, mindenképpen az európai felvilágosodás hagyományára tett utalásként hatott a német politikával szemben.)

A parasztság tehetséges fiataljai számára már 1939-ben, a Györffy-kollégiummal is különleges új lehetőség érkezett.¹¹² Bár láttuk, a szociográfiák majd mindegyike jelezte, hogy gazdasági és lélektani okokból is kevesen indultak tanulni, s hogy sok volt a szorongás, a másiktól, az ismeretlen társadalmi osztálytól, rétegtől való félelem. Vajon mit ért az otthonról hozott paraszti kultúra ebben az új korban. Hogyan alakul most, az új korszakban a népi és a magas kultúra találkozása.

Különösen érdekes ebből a szempontból Illyés szerepe. És nem mellékes, hogy a szerkesztőtárs – bizonyos szempontból az érdemi szerkesztő – viszont Sárközi Márta volt. Illyés alulról jött. Sárközi Márta a kultúrában élő és tevékenykedő nagypolgári értelmiségi zsidó családból.¹¹³ Illyés Gyula első generációs értelmiségi. Sárközi Márta családjában már a harmadik nemzedéket képviseli. Ráadásul a Vészi–Molnár család erős kozmopolita vonásokat is mutatott.

Parasztművelődés

Illyés Gyula már a programcikket megelőzően nagyon aktív volt a népi művelődés területén. 1946 nyarán jelent meg *Kiáltvány. A parasztság művelődési ügyében!* című írása a *Köznevelésben*.¹¹⁴

Az Illyés-írás műfajmegjelölése – *kiáltvány* – igen jellemző a háború utáni korszakra, s a népi írók szerepvállalására is. A kiáltvány az agilis, tetterre kész emberek műfaja. Társkereső műfaj, feltételezi a tervet, a programot. A megelőző társadalmi korszak, a Horthy-kor műfaja ezzel szemben a *felirat* volt. Emlékezzünk, hogy a *Pusztulás*-vita kapcsán

¹⁰⁸ Fodor András: *A Kollégium. Napló, 1947–1950*. Budapest: Magvető, 1991.

¹⁰⁹ A *Valóság*ban megjelent vitacikkek: Lakatos Imre: Eötvös Collegium – Györffy Kollégium. *Valóság*, 1947/február, 107–124; Az Eötvös Collegium ifjúságának válasza Lakatos Imre cikkére. 1947/március 191–195; Klaniczay Tibor: Az Eötvös Collegium a mérlegen. Uo. 195–199. és Lukácsy Sándor: Az Eötvös Collegium ügye nem magánügy. Uo. 1947/április, 287–289.

¹¹⁰ Keresztury Dezső 1945. november 15-én tette le a hivatali esküt és 1946. december 6-ig volt hivatalban, de végül mintegy fél éven át, Ortutay Gyula kinevezéséig (1947. március 14-ig) önmagát helyettesítette. Lásd A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy *Keresztury Dezső* emlékezett rá. *Holmi*, 2006/4. 517.

¹¹¹ Sötér István: Két iskola. *Magyar Csillag*, 1944. jan. 1. 28–37.

¹¹² Az Eötvös Collegium sem volt elzárva a vidéki, illetve paraszti sorból érkezett tehetségek elől, de ott a kiválasztás szempontjai között ez a támogató-kivételező gesztus nem játszott megkülönböztető szerepet.

¹¹³ Széchenyi Ágnes: Vészi József, a műhelyteremtő és dinasztiaalapító (1858–1940). Emancipáció II. *Budapesti Negyed*, 2008. nyár, 60. szám 243–271.

¹¹⁴ *Köznevelés*, 1946. augusztus 15.

kérdezte Illyés Füleptől, nem lehetne-e, nem volna-e érdemes országos ankétot szervezni, vagy röpiratot vagy feliratot fogalmazni a kormányhoz vagy a magyar társadalomhoz.¹¹⁵ A *felirat* a cselekedni akaró, de alárendelt társadalmi helyzetben lévő írói, állampolgári műfaj. A felirat esetén a címzett van cselekvő pozícióban, őt kell megnyerni egy probléma megoldására. A felirat szerzője csak remélheti, hogy kérése meghallgatásra talál.

A felirat-irodalom elvi és műfaji aspektusáról a rendszerváltást követően Vekerdi László írt figyelemre méltó tanulmányt.¹¹⁶ Azt írja Vekerdi, hogy „elnyomatásaink hosszú évszázadai alatt [...] a magyar nyelvben a »felirat« a nemzeti sérelmeinket a jóindulatúnak feltételezett hatalom elibe orvoslás reményében felterjesztő folyamodvány neve lett. [...] Mindenképpen bölcsőbbnek látszott feltételezni, hogy a legnagyobb csapásokat nem közvetlenül a fölsőbb hatalmak rendelik el. Vagy legalábbis úgy tenni, mintha feltételeznénk. [...] Hellyel-közzel és időlegesen” volt értelme a feliratoknak. A felirati szituáció jellemezte a két háború közti korszakban is az író és a hatalom viszonyát. Ennek a magatartásnak volt példája az Új Szellemi Front párbeszéd-kísérlete és kudarca, illetve az 1935. évi országgyűlési választások során felmerült terv, hogy írókat vinnének be a parlamentbe.¹¹⁷

A koalíciós korszakban, néhány rövid évig, nem kellett feliratot szerkeszteni, hiszen a népi írók közszereplők lettek, olyan politikai vagy politika közeli szerepbe kerültek, hogy a folyamatok irányába beleszólhattak vagy legalábbis – pozitív értelemben használjuk most a szót – legitimálták azokat.¹¹⁸

Az első művelődési-nevelési szervezetet még az ideiglenes kormány hozta létre 1945. április 19-én. Az Országos Köznevelési Tanács vezetője a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert lett, alelnöke Kemény Gábor, vezetői között volt Bay Zoltán, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Veres Péter, Ferenczy Béni és Illyés Gyula is. (Érdekes névsor, egyszerre nyúlt vissza a múltba és tekintett a jövőbe. A Köznevelési Tanács elsődleges feladata az új, demokratikus szellemű nevelés alapelveinek kidolgozása volt.¹¹⁹

A Népi Művelődési Intézet (teljes nevén: Magyar Népi Művelődési Intézet) 1946-ban alakult meg.¹²⁰ Keresztury Dezső mint vallás- és közoktatásügyi miniszter hozta létre

¹¹⁵ Illyés Gyula levele Fülep Lajoshoz, 1933. szeptember 23., szeptember 25. és október 25. *Fülep Lajos levelezése III.* Szerkesztette F. Csanak Dóra. Budapest: MTA Könyvtára és MTA Művészettörténeti Kutatóintézete, 1995. 216, 218. és 237–238.

¹¹⁶ Vekerdi László: Az akadályok egysége. Kusza feljegyzések Kiss Ferenc ántivilágbeli feliratához. *Kortárs*, 1992/3. 42–48.

¹¹⁷ Az Új Szellemi Frontról lásd Lackó Miklós: Az Új Szellemi Front történetéhez. In: *Válságok és választások* Budapest: Gondolat, 1975. 52–171. és Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945.* Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Illyés Gyulané. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 70–88.

¹¹⁸ A Rákosi-korszakban még feliratokra sem volt lehetőség. A konszolidáció utáni Kádár–Aczél-korszakban ismét volt lehetőség az írói beleszólás imitálására. A „modern felirati irodalom klasszikus műveként” határozza meg Vekerdi László Németh László „Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz” c. tanulmányát, mely a *Válóságban* jelent meg (1986/6. 1–45).

¹¹⁹ Az OKT – a Vallás- és Közoktatási Minisztérium kiadásában – évente megjelentette *Beszámoló művelődéspolitikánk mai helyzetéről* c. könyvét. Kiss Árpád: Életemről, munkámról. [Kiss Árpád volt a tanács ügyvezető igazgatója]. *Pedagógiai Szemle*, 1964/ 3. 295–305; Horváth Márton: *A népi demokrácia közoktatási rendszere 1945–1948.* Budapest: Tankönyvkiadó, 1975; Pető Ildikó: *Az Országos Köznevelési Tanács.* PhD disszertáció. Debrecen, 2003.

¹²⁰ A Magyar Népi Művelődési Intézet történetéhez lásd Harsányi István: *Népi Művelődési Intézet 1946–1948. Történet és dokumentum.* Budapest: Országos Közművelődési Központ, 1988. A Népi Művelődési Inté-

3981/1946. V.K.M. számú rendeletével. Az intézet megalakulását július 16-án hirdették ki, a *Köznevelésben* egy hónap múlva jelent meg Illyés kiáltványának szövege. A szöveg egyben *toborzó* is, mert közreműködőket, segítőköt vár, elsősorban is magát a parasztságot. Az öntudatra ébredő, magát megmozdítani akaró, sorsát kézbevevő falusiakat akarta cselekvésre készíteni. Nem volt könnyű feladat az intézet megalakítása. Naplójában július 19-i dátummal ezt írta Illyés: „Életem legfontosabb eseményeit nincs időm feljegyezni, azokat annyira »élem«. Egyheti láz és roham után megalakult a Népi Művelődési Intézet. A férfias, nagy jelenet Dezsővel. Már állt volna fel, hogy lemondó levelét megírja – elismeri, semmit sem ért el. Aztán hosszú beszélgetés Kováccsal, Farkassal, Veressel. Aztán Dezsővel. Majd újból az előbbiekkal. Megint Dezsővel – egy utolsó kísérlet, legalább nyoma maradjon, hogy a parasztság emelte miniszterré. [...] Aztán a Kiáltvány. Laci tervei. Erdei, Darvas, Márta aggodalmi. Szathmáry feltűnése, visszavonulása. Harsányi. És Gombos, aki az egész Intézet irattárát még ma is állandóan a bal belső zsebében hordja.”¹²¹ Ez utóbbi megjegyzés a korabeli viszonyokat is jól jellemzi. Meglepő az is, hogy a *rendelet* szövegének megfogalmazásában Illyés – a napló tanúsága szerint – ekkora részt vállalt. Költő, mint *törvényszöveg*-fogalmazó: ez is az idők sajátossága volt. A jelzett ellenvetéseket és aggodalmakat már nem tudtuk értelmezni. Jó okkal feltételezzük, hogy Erdei Ferenc és Darvas József fenntartásai politikai természetűek voltak.

A kiáltványnak címzettjei, megszólítottjai is vannak: „Parasztkot! Magyarok!” áll az első sorban. „Saját ügyetekben és az ország jövője ügyében fordulunk hozzátok” – fogalmaz a tegező formát használó szöveg. Az alany többes számú, de a cím alatt ott áll az egyetlen szerző, Illyés Gyula neve. A többes számot az indokolja, hogy Illyés az intézet nevében beszélt. A tegezés a forradalmi időkben elfogadott, sőt gyakori. Petőfi és Ady költészetében is az, a forradalmi törekvésekhez természetesen társul. Együtt jár az egyenlőtlenségeket csökkenteni akaró programokkal, közösséget teremt a kiáltvány, a megszólítás mögé. De azt is kifejezte, hogy olyan ember fordul a parasztsághoz, aki egy közülük, hozzájuk tartozik.

Az intézet célja az volt, hogy más társadalmi rétegekkel egyforma lehetőséget biztosítson a zsellér- és cselédsorból tanulni akarók számára. A felsőbb iskola városi intézmény volt, ezért lett volna szükség a kihelyezett iskolákra, az egykori partikulák mintájára. Az oktatás kereteit is megviselte az idő: „a vidék közoktatását a háború legalább száz évvel lökte vissza”. És nincs megfelelő káderanyag, „percenként tapasztaljuk olyan emberek hiányát, akikben a jó szándékhoz és képzettséghez a parasztság érzésvilágának ismerete társulna. [...] Nincs ilyen parasztismerő magyar diplomata; tudós, pénzügyi szakértő, újságíró is alig van. Számához képest a parasztság alig tud vágyának közvetlenül hangot adni ott, ahol az érveket és érzéseket számba veszik. Ez nemcsak a parasztság kára. [...] A néma népnek épp az anyja, a nemzet nem érti a szavát – annyi felé kell figyelnie”, írta Illyés Gyula. Az eszköz a megszólalásra: a tudás. Széchenyi hangján szól Illyés, amikor kijelenti: „Csak a művelt ember szabad”. Arra biztatja, nógatja a parasztkot, hogy

zet megalakításáról fontos interjúkat közölt Domokos Mátyás és Harsányi István: A Magyar Népi művelődési Intézet, ahogy Keresztury Dezső emlékezett rá. Illetve: A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy Illyés Gyula emlékezett rá. Mindkét beszélgetést Harsányi István készítette 1979-ben. *Holmi*, 2006/4. 503–518. és 519–526. Az MTA Irodalomtudományi Intézetéhez tartozó Illyés Gyula Archivum 96. doboz IV. palliuma tartalmazza az intézetet és Illyést ért sajtótámadások kivágatait.

¹²¹ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. 88.

maguk tegyenek valamit az ügyért: figyeljék a gyerekeiket, válasszák ki az iskolába valókat, vállalja a falu közösen egy-egy gyerek továbbtanulásának terhet. A cél a műveltség megszerzése, akár „harc” árán: „a cél egyesítsen benneteket, ledönteni azt a falat, amellyel a hamis írástudók őrizték önzően a műveltség fegyverházát és magtárait”. Harci hasonlatokkal élt Illyés, felszólításokkal telítette írását. „Döntsétek le az osztályfalakat! Nem akarjuk, hogy műveltségre nevelődve bárki is úrrá nevelődjék.” Nem azt a hangulatot erősítette-e ezzel, amely a kastélyok berendezését széthordta, felégette az épületeket, hogy nyoma se maradjon az úrnak? De igen. Ebben az időben mások kölcsönzik ki maguknak az épületeket és berendezéseket, bútorokat, képeket, evőeszközöket a fővárosban, az új urak. Nem arról szól-e ez az idézet, hogy a múltat el kell törölni? De ne legyünk igazságtalanok Illyéssel, mert személy szerint ő nem volt ezeknek a folyamatoknak hasonlélvezője. Az intézet megszervezésében vállalt jelentékeny munkát: augusztus elején *nyolcszáz kilométernyi*, faluról falura, tanyáról tanyára haladó gépkocsi-körútra indult az országban Németh Lászlóval, útközben állomásonként előadásokat tartottak.¹²²

Nézzük meg még egyszer az intézet alapító felhívásának hangütését: „Parasztk! Magyarok!” Elsőként tehát a társadalmi osztályt szólította meg Illyés, majd külön hangsúlyllyal a magyarságot, a nagyobb egészet. A gesztussal azt hangsúlyozta, hogy a parasztság immár a nemzet része volt. A vészjelzés, Herder jóslatát idézi: „Elvész az a nép, amely nem szerzi meg a tudás fegyvereit”. Nem hivatkozott adatokra, de Illyés is hiányolta a tanuló és továbbtanuló paraszti származású fiatalokat. „S nem él a parasztság a művelődés új alkalmával sem.” A kijelentés keményen koppan, a bevezetőben Illyés még nem érvel, nem dokumentál, hanem drámaian hangszerel. A kijelentő mondatok leginkább tömondatok, a bővített mondatok is rövidek. Többes szám első személyt használ: „gondunk”, „akaratumk”, „mondjuk”, „bajaink”, „tudjuk”, „hisszük” – írja, s ezzel maga és íróársai erkölcsi kötelezettségvállalását hangsúlyozza. De még a személytelen mondatokat is szenvedélyessé teszi, többször ismételve a közös nemzeti törvény meghozatalának szükségességét. A tudás megszerzésének demokratizálását.

A kiáltvány műfaja eleve elutasította, kizárta a kultúrfilozófiai dilemmákkal, a tömegműveltség 20. század közepén elérhető szintjével való foglalkozást. Ezek egyébként a szintén pedagógiai terveket fogalmazó Németh Lászlót sem foglalkoztatták. Ha Illyés árnyalta volna állításait, azzal korlátozta volna a mondanivaló érvényét és legfőképpen hatását. Saját pályája mindenképpen megerősíthette: a felfelé vezető út mások számára is töretlen lehet.

Létesültek újfajta iskolák: ezek azonban elérhetetlenek a paraszt fiatalok számára. A megrázó adatokat és tényeket, mint Illyés írta, a miniszter is ismerte, sőt, a miniszter tárta az ország nyilvánossága elé. A Györfly Kollégium évváró jelentésében is hangot kapott az elégedetlenség. Nem volt elég az intézményeket megteremteni, hanem a parasztk nyelvén megszólalni tudó emberek is kellettek volna. „Vannak dolgok, amiket nem lehet megtanulni, hanem a tapasztalatok, emlékek és élmények birtokában csak képviselni” – írta Illyés. Logikáját tekintve itt Márai közelébe kerül, Márai is éppen azt mondja, hogy a kultúra, ami számára azonos a polgári kultúrával: *emlékezés* is. Nemcsak a parasztság

¹²² Uo. 90–97; „Az író – vállalkozás”. *Németh László életrajzi kronológia 1901–1948*. Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Dr. Lakatos István. Budapest: Argumentum, 1997. 287; Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Budapest: Szépirodalmi, 1979. 346.

veszít a képviselő híján, állítja Illyés, hanem az egész nemzet, „amely így csak sántítva és tévelyegve haladhat, akár az olyan ember, akinek rosszul működik a lábából az agyába vezető idegszála”. A szemléltető, mozgósító képek a *költő* képei. Illyés bensőséges személytelenséggel írt. S végül odakanyarítja a munkás-paraszt szolidaritás talán már kötelezőnek érzett, mégis távolságtartó felemlegetését. „Már itt elmondhatjuk, milyen megható készséggel álltak mellénk a munkások az első szavakra is, melyeket bajainkról ejtettünk. De a megoldást nekünk kell meglelnünk, mi ismerjük magunkat.” Illyés azonosítja magát a parasztsággal. Amivel ez a kiáltvány több, mint a korszak hasonló felhívásai: a nyilvános *vallomás* személyes eleme. A kiáltvány mögött saját fejlődési regényének körvonalai sejlenek fel, Illyés pályája a fedezet.

S mégis: a *Válasz* egy másik szféra. Az intézet könyvsorozatának szerzői előtt is csak egy-egy ritka alkalommal nyílt meg a folyóirat. Műkedvelő, kontár, laikus, széplelek nem léphette át a folyóirat kapuit. Szándék, akarat és esztétikai minőség nem szinonimák. A határok világosak. A *Válasz* a magas kultúra lapja.

A vidék közoktatásának alapszerkezetét is vázolta kiáltványában Illyés. A szigorúan pontokba szedett felsorolás száraz, csak a feladatokra összpontosító. Az iskolákat kivinni a falvakba; a városokban minél több tanulóotthont létesíteni a parasztfiúk részre, minél több középfokú mezőgazdasági iskolát szervezni. A népfőiskolákat és népegyetemeket állandóan és fokozottan működtetni: a tehetséges parasztfiúkat kellő időben kellő körülmények közé juttatni. Rövid egyetemi tanfolyamokat szervezni, hogy a parasztság minél hamarabb megkapja a neki való új tanítókat, közigazgatási és szövetkezeti tisztviselőket, újságírókat és közéleti férfiakat. Megszerettetni a falvakban a művelődést, az önképzést és a művészetet. Kész tervből idéz, írta Illyés, hivatkozott egy „komolyabb” vagy talán hivatalosabb írásműre. Akkor miért nem azt közölte, vagy közölték az illetékesek, kérdezheti az olvasó. Azért, mert a hivatalos nyelv, amelyen az intézetalapítási dokumentumok születnek, szükségszerűen nem evokatív, nem megszólító hang.

A kiáltványok a figyelem felkeltésére irányulnak. A műfaj elfogadott eszköze a túlzás. S miként lehet „túlozni”? A túlzás egyik lehetséges eszköze például, hogy az adott problémát abszolutizáljuk, kiemeljük a teljes társadalmi és szakmai kontextusból. A figyelem fókuszába csak azt állítjuk, amiről beszélni akarunk. Ha nem ezt tesszük, saját érvelésünket gyengítjük. Elvonjuk a befogadók figyelmét. Nem akarhatjuk, hogy mérlegeljenek, a határozott megszólítással azt akarjuk elérni, hogy alapvető állításunk igazsága felől kétségük se legyen. Illyés sem sorolhatja fel a kultuszminisztérium előtt álló feladatokat, nem beszél az oktatási rendszer átalakításának feladatairól, a művelődési rendszer egészéről. S így nem beszél persze a magasabb társadalmi osztályok által őrzött vagy képviselt műveltségéről sem. *In medias res*: felkiáltójelet illeszt a cím, a műfajmegjelölés mögé.

Melyek még a program további szembevetendő elemei? Például egy hiány. Illyés a lányokról és nőkről *nem ejtett szót* a szövegben. Parasztságról beszélt, de két alkalommal kifejezetten szükre véve az érintettek körét, a parasztfiúkról szólt. Ez volt a kor általános társadalomfelfogása, nem számított kirívóan konzervatív véleménynek, különösen nem a paraszti olvasóközönség körében. Feltűnő a kiáltvány programpontjaiban a *hatványozó fordulatok* gyakorisága is: „minél több”, „fokozottabban”, „hamarabb” – írja a feladatok kiegészítéséül.

A gyors szakember- és káderképzés, mi is utaltunk már rá többször, a korszak egyik propagált feladata volt. Utólag visszatekintve már tudjuk, hogy ennek az akkor kívána-

tosnak tartott folyamatnak milyen kedvezőtlen kísérőjelenségei voltak. De nagyobb volt az új káderek iránti igény, mintsem a mellékhatások mérlegelése. Még az olyan kiegyensúlyozó, soha semmit megsemmisíteni nem akaró gondolkodó is, mint Bibó István, több tucat előadást tartott a koalíciós korszakban az új káderek érdekében, jórészüket – a Nemzeti Parasztpárt rendezvényei mellett – oktatási és művelődési intézményekben.¹²³ Bibó Istvánnak is meggyőződése volt, hogy a demokratikus ország berendezkedésében új embereknek kell a főszerepet játszaniuk. Nemcsak a művelődés új szervezeteinek és tartalmának kialakításában, hanem például a közigazgatásban is. Erdeivel való belügyminisztériumi működésük „kardinális pontja volt, hogy a közigazgatási, különösen az önkormányzati egységek legfelsőbb vezetői ne legyenek képesítéshez kötött állások, hanem a legfelsőbb vezető lehessen paraszttól, munkástól iparosig, szabad értelmiségiig bárki jogi képesítés nélkül, és legyen mellette egy jogi képesítésű főjegyző vagy jegyző”.¹²⁴ Tegyük azonban itt egy megjegyzést. Itt érhetjük tetten a jelentős különbséget a két barát, a *Választ* egyaránt magáénak valló Illyés Gyula és Bibó István között. Mindketten a parasztpárt tagjai, sőt bizonyos testületekben delegáltjai voltak. Ám Bibónak mint miniszteri biztosnak és tanácsosnak, a Belügyminisztérium közigazgatási főosztálya vezetőjének a *magyar közigazgatás* reformjának koncepcióját kellett kidolgoznia. A teljes magyar közigazgatását, amelyben *minden* állampolgár számára „helyet”, munkát, érdekérvényesítési lehetőséget kellett találni. A működő ország feltételeit kellett megteremteni. Bibó feladatával szemben Illyésnek *egy osztály* képviselője volt a célja a Népi Művelődési Intézet élén.

Illyést, hiába a kiáltvány lelkesedése, egyszerre hevítették a feladatok és nyomasztották az események. A történések némelyikét boldog egyetértéssel fogadta, némelyikét viszolyogva, megütközve. De lehetett volna egyik a másik nélkül? Ő sem tudta a választ. Gyakran támadták, már visszatérő válasza volt az ideológiai attackokra: „Évek során megszoktam – megszokva hozzá az alázatos némaságot is –, hogy a legingerültebb arculköpések akkor érnek, amikor a magyar szegénység érdekében fognék eredményesnek ígérkező munkába.”¹²⁵ Tíz évvel korábbi támadásokra, fájdalmas emlékekre utalt Illyés. 1935 januárjában Kozma Miklós meginvitálta magához, néhány más vendég társaságában. Kozma félrevonta Illyést a társaságtól és felajánlotta neki is – Németh László távozta után – a rádió irodalmi osztályát. A népi írók csoportjának kapcsolata a rendszer vezetőivel a rendszer ellenzékének liberális és szociáldemokrata tagjainak rosszállását, ellenszenvét vagy éppen támadását váltotta ki. Az azokra adott saját naplóreflexióit és válaszait idézte. Naplójában a Kozmával való találkozást követően ezt írta: „Nem vagyok sem opportunist, sem áru. Egy céloim volt mindig. A zsellérség és a cselédség során javítani. E célból mindenkiel társulok. Különböző mozgalmak közeledtek a kérdés felé, én valamennyit támogattam, a szocialistákat éppúgy, mint az ifjúsági egyesületeket. Te-

¹²³ A következő előadásokról maradt fent dokumentum: Móricz Zsigmond Kollégium, Kálmány Lajos Kör, Szabadművelési Felügyelő, Tanárok Vidéki Főigazgatósága, Sárospataki Kollégium, Népi Művelődési Intézet, szegedi pedagógiai továbbképző tanfolyam, Szegedi Tanárképző, hódmezővásárhelyi szabadegyetem, Szabadművelődési Tanács – Hódmezővásárhely, Hajdúnánás, Cegléd, Fővárosi Pedagógiai Szakszervezet. Bibó István előadásai (saját feljegyzése és megmaradt vázlata alapján). In: *Bibó István: Életút dokumentumokban*. Válogatta és összeállította Huszár Tibor. Az interjúkat készítette Huszár Tibor és Hanák Gábor. Szerkesztette Litván György és S. Varga Katalin. Budapest: 1956-os Intézet – Osiris-Századvég 1995. 335–339.

¹²⁴ *Bibó István. Életút dokumentumokban*, 57.

¹²⁵ Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1946–1960*. 98.

hát én vagyok a fix pont, a világ hullámzik körülöttem. Amelyik eltávolodik tőlem, azt nem én hagyom ott, hanem az lesz árulója az én problémámnak. Különböző fütyülök az egyének véleményére, akik szintén »fix pontok«. A történelem »ítél«¹²⁶. A karakteres kiállásról szóló naplójegyzet már vitában fogant, de még az Új Szellemi Front, a Gömbös-találkozó előtt. A találkozó körüli vita és ingerület még határozottabbá tették. A *Brassói Lapok*ban májusban azt nyilatkozta: „a magyar népnek segítség kell, s ha nem is mindegy, kitől jön ez a segítség, ez mégiscsak másodlagos szempont lehet, első a segítség, különben ez a nép megfullad”.¹²⁷ A Népi Művelődési Intézetet ért támadásokra adott dühös és visszautasító Illyés-válasznak itt van a gyökere. Egy rossz emlék reminiscenciája. És 1945–46-ban végső soron mintha megint a népi–urbánus vita éledne újjá. A belső, a „progresszió” belüli frontok majdnem ugyanott húzódtak az 1945 utáni években még, mint a 30-as évek közepén. Az, hogy az igazi veszedelem a kommunista oldalról fenyeget, még nem volt evidens Illyés számára sem. Vagy úgy tett, mintha nem látná. S az elvek szintjén később is az tarthatta Illyést a kommunista egypártrendszer peremén, hogy annak a társadalmi osztálynak, amelyet Illyés eredendően képviselt, valóban gyökeresen lett más, jobb a helyzete.

A Népi Művelődési Intézet megalakulását is viták, éles támadások kísérték. A *Haladás*ban Antal Gábor *Kultúrbotrány!* címmel írt cikket. Illyés naplója említi, hogy a háború előtt többször is felkereste őt munkahelyén, a Nemzeti Bankban Antal Gábor, verseket vitt a *Magyar Csillag* számára. Kínos emlékek ébredtek Illyésben, mert Antal nem érzekelte és értette meg, hogy más a munkahely és más a szerkesztőség. Azt sejteti ez az emlékező részlet, hogy Antal talán személyes elégtételt vett ekkor, amiért évekkorábban Illyés nem fogadta el és nem közölte a verseket.¹²⁸

Antal cikke kifogásolta a kultuszminisztériumban és a mellette dolgozók személyi láncolatát. A szélsőjobb vagy nyilasok hívei híreben álló személyekre célzott, s szerinte Illyésék ezzel a gárdával dolgoztak együtt. A támadó cikk szerint a minisztérium reakciós, fasiszta és antiszemita elemek gyűjtőhelye. Közvetett támadás volt ez a miniszter, Keresztury Dezső ellen is. Illyés egyszerűen egy nyilatkozattal utasította el a vádakát, ki sem tért a felsoroltak politikai előéletére, még csak meg sem említette azokat.¹²⁹ Németh László sem foglalkozott a feljelentéssel felérő állítással, annyit jelzett Illyésnek: „nem ismerem a számlámra rótt arcokat”.¹³⁰

Mivel a kontinuitás-diszkontinuitás a korszak egyik fontos kérdése volt, nézzük meg, kik a régi káderek az Antal-cikk szerint? Elsősorban is Katona Géza, a népművelési főosztály új helyettes vezetője, aki hivatalba lépésekor „faji, völkisch hangokat pengetett”. Katona – „a. g.” szerint – a halálra ítélt háborús bűnös Endre László titkára volt éveken át. Barátja a Debrecenben „zöld ingben” járó Csomor Gusztáv, a cikk írásának pillanatában szintén a minisztérium munkatársa. Katona a fasiszta lövészegyletet szervező báró Aczél

¹²⁶ Uo. 70.

¹²⁷ Beszélgetés Illyés Gyulával, a harcos költővel és az „Oroszország” írójával, aki ma is a pipacsos búzamezőt találja a legszebbnek. *Brassói Lapok*, 1935. május 19. 10–11.

¹²⁸ Illyés számára sem lehetett egyértelmű a helyzet tisztviselő korában sem. A Magyar Nemzeti Bank mégiscsak a „rendszer” intézménye volt, s egy ideig az 1938 után a szélsőjobb felé mozduló Imrédy Béla állt az élén. Érthető, hogy irodalmi lét és az egzisztenciát teremtő munkahely között Illyés távolságot akart teremteni.

¹²⁹ *Szabad Szó*, 1946. augusztus 15.

¹³⁰ 1946. augusztus 15. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 554.

Ede titkára is volt, majd az imrédysta Mester Miklós, a Sztójay-kormány kultusz-államtitkára mellett működött ugyancsak titkárként. Később, a feltételezés szerint ő akadályozta meg, hogy az *Egyedül Vagyunk* „leguszítóbb cikkíróját”, Giday Endrét kitegyék a minisztériumból. A cikkíró szerint ez a kör volt az, amely nem engedte, hogy Szent-Györgyi Albert kerüljön a Népművelési Társaság élére. Ez a káder-csapat egyetlen zsidó vagy liberális elemet sem tűrt meg a minisztériumban, sőt egy hozzájuk tartozó alkalmazott hangos megjegyzést tett Kardos Lászlónak, az irodalmi osztály munkatársának jelenlétére is. Körükbe tartoztak olyanok is, akik „a. g.” szerint a református Soli Deo Gloria szervezetet hitlerista irányba tolták. Súlyos vádak voltak ezek. A parasztpárti – Illyés által elismerőleg említett – Gombos Ferenc bűne az volt, hogy megtűrte ezeket az elemeket maga körül. Gombos azonos Simándy Pál újságíróval, aki Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjainak volt jeles munkatársa.¹³¹ „a. g.” szerint Gombos Ferenc gyenge jellemű, Illyés utalása szerint viszont a kulimunkát vállaló megbízható háttérember. Az új intézetbe delegáltak is igen kedvezőtlen színben tűntek fel a *Haladás* cikkében. A delegált intézetigazgató az 1944-ben megjelent *Pedagógiai Antológiában* még a „zsidó iskolás gyermekek alsóbbrendűségét” hirdette. Az intézet vezető munkatársa még Szathmáry Lajos,¹³² aki a *Haladás* cikkírója szerint Antal István megbízásából „gleichschaltolta” a Györfly-kollégiumot. A legnagyobb személyi botrány azonban az, írta „a. g.”, hogy az intézet első rendezvényeinek egyikén két, a Magyar Élet Pártjához kötődő „reakciós professzor” volt az előadó. Antal a népbírósági ítéletek hangján vádolt, kegyelmet nem ismerő és magyarázatot el nem fogadó indulattal. A korszak bonyolult személyi viszonyait feltárni még és talán már nincs elegendő dokumentumunk, csak jelzés értékük miatt említettük azokat.

Illyés visszafogott volt és a jog eszközét hívta segítségül tiltakozásában: ha a szerzőnek tudomása van a cikkében felsorolt nevekkel kapcsolatos állítások igazságáról, akkor állíttassa őt bíróság elé. Ha ezt nem teszi, akkor a *Haladás* szerkesztőit kéri, közönsésként ki maguk közül a cikk íróját. Tudomásunk szerint egyik lépés sem történt meg. De Illyést elsősorban nem is az elhangzott vádak foglalkoztatták, hanem saját sejtése: úgy érezte, az Antal-cikk rajta keresztül a parasztságot támadta meg. Az intézetet akarták – Illyés szerint – a „reakció, a fasizmus és a zsidóellenesség vádjába keverni”. Igen, ez igaz, de magának az intézetnek létjogosultságát, sőt Illyés vezetői státusát nem akarta megkérdőjelezni a napilap cikke. Illyés direkt megtámadására Antal sem mert vállalkozni. Tudjuk, hogy Németh László is személyes ügyének, sőt szinte csak kettejük, Illyés és saját ügyének tekintette az intézet jövőjének kimunkálását. Ha nagyon más okokból is, mint Antal Gábor, de ő sem tartotta alkalmasnak az intézet kádereit a nagyszabású munkára. Németh átlépett az intézményes, közösségi kereteken, és saját laboratóriumát próbálta létrehozni az intézet háttéréül. „Énnekem az az érzésem, hogy ezt az egész dolgot kettőnknek kell végigcsinálni. Az elnöki tanács tagjainak más szívügyük van vagy használhatatlanok; hi-

¹³¹ Simándy Pál, Gombos Ferenc (1891–1978), író, újságíró. 1920 és 1931 között Losoncon élt, a szlovenszói magyarság irodalmi és kulturális életének egyik szervezője volt. Dolgozott az *Előőr*s, a *Szabadság*, a *Független Magyarország* és a *Szabad Szó* szerkesztőségében. 1942-től Püski Sándor Magyar Élet kiadóvállalatának lektora volt. 1945-től 1949-es nyugdíjazásáig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban a népművelési ügyekkel foglalkozott.

¹³² Szathmáry Lajos (1903–1944), Karácsony Sándor tanítványa. 1947-ben jelent meg Kövendi Dénessel közösen írt könyve, *A szabad művelődés kézikönyve*. Zimányi Noémi Szathmáry Lajossal készített interjúját – Beszélgetés a 90 esztendőös Szathmáry Lajossal – lásd *Confessio*, 1993/1. 52–59.

vatalnokaid kisstilú, ide-oda ténfergő emberek, akik csak határozott parancsokat hajtják végre, a szakértői tanács levegő. Maradunk hát mi ketten, de mi elég is vagyunk »Intézet«-nek, csak a vidéken legyenek lelkes egyesek, akik intézni akarnak valamit.»¹³³

Érdekes és utólag kevésbé érthető, hogy magát a folyóiratot, a *Választ*, szerkesztői miéért nem állították a Népi Művelődési Intézet működésének szolgálatába, holott a folyóirat és az intézet programja közel állt egymáshoz. De tény, hogy két elhatárolt, külön területként kezelte Illyés az intézetet és a folyóiratot, a köz művelődését szolgáló intézetet és a magas kultúra otthonát. A kettő közötti minőségi különbséget is érzékeltette ezzel. Az első az eszköz volt, a második a cél. Az intézet neve is alig fordult elő a folyóiratban, csak egyes cikkek említették, és csak egy-egy példaként. Mindössze az intézet kiadásában megjelent „kis tanulmányok” recenzálására vállalkozott a folyóirat 1948 februárjában. A könyvtári katalógusok szerint a Népi Művelődési Intézet összesen tíz kis füzetet jelentetett meg, mindegyiket 1947-ben. A teljes sorozatot áttekintve azt látjuk: a kislakú füzetek valószínűleg gyorsan készültek, vázlagszerűek, szembeűnően a használati értékük számított. A közművelődés dolgozói számára készültek, erre utal, hogy egy kiegészítő műsorfüzet-sorozatot is útra bocsátott az intézet. A két megjelent kiadvány színpadra való „játékokat”, illetve 1848-as népdalokat, Kossuth nótákat és verbunkosokat adott közre.¹³⁴ A tíz füzet szerzői többnyire pedagógusok. A *népi kollégiumokról* szóló füzet bevezetőjében Gombos Imre¹³⁵ az új mozgalom eredményeit foglalta össze: „az 1946 nyarán megindult népi kollégiumi mozgalom első szervezési hullámának eredményeképpen kb. 3000 olyan szegénysorsú diák jutott hozzá a tanulás lehetőségéhez, akik e mozgalom nélkül lakás, ellátás hiányában, a közösségi élet e bátorítását nélkülözve alig tudtak volna nekivágni a felsőbb tanulmányoknak”. Megjegyezte, hogy „a szegényparasztság 37%-os tömegéhez elenyészően csekély, mindössze 1-2% a szegényparaszti származású hallgató. Ebből a rétegből a középiskolákba is aránytalanul kevés gyermek jut be”. Már a földosztás eredményét számba vevő szociográfiák jelezték, hogy nagyon alacsonyak a továbbtanulás mutatói, hogy kicsi a társadalmi mobilitás. A következő füzet szerzője – Barsi Ernő – református lelkész, zenetanár. Bognár Gyula – aki a jászberényi mozgókönyvtárak munkájának tapasztalatait elemezte – a helyi tanítóképző tanára. Újszász Kálmán egy második füzetrel is jelentkezett, a népfőiskolai tapasztalatok összefoglalásával. Andrásy Kurta János¹³⁶ a paraszt művészhetségekről írt, s még egy füzet szerzőjeként van jelen a sorozatban, *A korszerű művészet és népiség* című tanulmány írójaként. A sorozatban Szilágyi Károly bélmegyeri tanító tanulmánya is megjelent, ő a helyi *szövetkezeti mozgalom* védelmében szólalt meg. Szabó Pál és Illyés Gyula is szerzői voltak a sorozatnak, egy „közös” füzetnek. Szabó Pál úti beszámolót írt *Jugoszláviai parasztok között* címmel, s ugyanebbe a füzetbe került néhány vers Illyés *Tizenkét nap Bulgáriában* című ciklusából. A kislakú kiadványok mindössze 20-30 oldalasak voltak.

. A két közismert író művének közzététele kettős célt szolgálhatott. Intellektuális hát-

¹³³ Németh László *élete levelekben 1914–1948*. 555.

¹³⁴ Gyallay Domokos: *Kis játékok* és Volly István: *Ütik a rézdobot. 48-as népdalok, Kossuth-nóták, verbunkosok*.

¹³⁵ Gombos Imre a *Válaszban* is publikált. Telepések közt. 1947/7. 64–66.

¹³⁶ Andrásy Kurta János (1911–2008), szobrászművész. Ő készítette Szabó Dezsőnek a Fiumei úti sírkertben felállított emlékművét.

teret adott az intézet mozgalmának, megemelte a füzetek jelentőségét, másrészt a nemzetközi kitekintéssel tagította az olvasóközönség szemhatárát.

A feladat nehéz volt – az intézet is nehezen működött. A kis kötetek mondanivalója kevésbé emlékezetes. De a népi művelődés feladata fontos volt, a téma eleven és a *Válasz* is foglalkozott vele. Havas Gábor¹³⁷ írása volt a *Válaszban* az első terjedelmes és aktuális programcikk ebben a tárgykörben.¹³⁸

A falu kultúrája

Havas Gábor *in medias res*, s az érkező próza szabályai szerint többes szám első személyben kezdte tanulmányát. A helyzet és a cél megvizsgálásával indult a gondolatmenet. „Milyen kultúra születhetik a magyar falu haldokló primitív kultúrájának romjain?” – kérdezte a szerző. A kérdésben meghökkentő állítás, mintha a szerző lebecsülné a paraszti kultúrát, ha egyszer a „primitív” jelzővel illette. Pedig értékelt, nagyon is sokra tartotta, hiszen már pár mondattal később a „népi kultúra tiszta forrását elvesztítő városról” beszélt. De tény: Havas Gábor is úgy látta, a megtermékenyítő gondolat és technika most már végérvényesen a városból érkezhett. A falu felemelkedésének záloga a falu beemelése volt az urbánus, városi kultúrába.

A tanulmány a kétéves magyar demokrácia kritikus kórképét rajzolta meg. Azt látta, hogy több területen is – a gazdasági életet, a közigazgatást és a kultuszügyet említi – személycserékkel próbálják meg elodázni az elodázhatatlant, a szerkezeti újítást. A közélet „lustul, ülepedik, a társadalom halmazállapota újraszilárdul,” a nélkül például, hogy a „falusi művelődés új alapjait lerakhattuk volna”. A kulturális újítások azonban „tartalmilag mindig reformerek, s így még nincsen késő, hogy hacsak olyan új intézmények és szervek felállítását nem mulasztottuk el, melyeket az álmosodó ország egyre bizalmatlanabban fogadna”. Az ok is nyilvánvaló – a földosztással kapcsolatos írások is hangoztatták – a „felszabadulás után túl sok volt a politika. A gát felszakadt, az eddig befogott szájú emberek beszéltek, tüntettek és politizáltak.” De aztán belefáradtak a „plakátba és jelszavas táblákba”, s most már a jelszavak mögött a valóságot keresik. A művelődés ügye „összehozó területe a magyar életnek.” Akit őszintén érdekel a művelődés, „azokat a néppel való egyérvényesség már közös nevezőre is hozta”. Ha azonban a pontos célokat nem jelöljük ki, „minden további lépés, ha rossz irányba visz, mérhetetlen idő és energiavesztés”.

Iktassunk ide egy ellentétes állítást: olyasvalakiét, aki magát „a” műveltség konok és tudatos őrzőjének tudta, s aki ezekben a hónapokban és években egyre inkább magányosan, tüntető programként tette ezt. Márai Sándor álláspontjával szembesítjük a parasztpárt orgánumát.

Márai éppen a műveltséget védte attól, ami az országban történt. Vitája persze bizonyosan nem a kultúra demokratikus elterjedését szolgáló politikai és művelődési célokkal és erővel volt. De azt érezte és tudta, a műveltség nem „terjesztés” és elhatárolás

¹³⁷ Havas Gábor (1921–2007), közgazdász. A szárszói táborokat szervező Soli Deo Gloria Kabay Márton Körének egyik létrehozója. A II. világháború alatt néptanító volt Erdélyben. 1945 után a szabadművelődés területén dolgozott és publikált. A Kádár-korszakban a Pénzügykutató Intézet osztályvezetője volt.

¹³⁸ Havas Gábor: A falu művelődése. *Válasz*, 1947/7. 41–50.

kérdése. Márai csodálta az orosz katonák viszonyát a kultúrát szimbolizáló tárgyakhoz. Csodálattal látta a „műveltség-tiszteletet”. Őszintén, valóban minden ironia nélkül mondta: „Mindössze száz, kétszáz esztendő kell hozzá, hogy az a vágy valóság legyen. Mert a műveltséget nem lehet megtanulni, hanem örökölni is kell. Emlékek nélkül nehéz igazán műveltnek lenni; hiányoznak a reflexek. De vágyakozásuk mohó és idejük van; a vágyhoz majd megszerzik az évszázadokat és emlékeket.”¹³⁹ Nem igazságos persze összemérni Illyés ekkori helyzetét és programját Máraiéval. Illyés azért küzdött, hogy ez a lehetőség adassék meg az öt útnak indító osztály és közösség tagjai számára. A lehetőséget pedig akkor is meg kell adni, ha az eredmény itthon évtizedek múltával, az európai kultúrkörből keletre pedig még később mutatkozhat is meg. De a lépést megtenni kötelező, ezt diktálja az erkölcs is. És persze ez volna a társadalom egészének jól felismert érdeke is. Majdnem bizonyos, hogy Illyés és a népi irodalom képviselői túlságosan gyors haladásban és eredményekben gondolkodtak. Nem tudjuk megítélni, hogy mennyire volt elemi, vagy erős a parasztság műveltség utáni vágyakozása. Erre is volt készítés és példa bőven, elsősorban a fiatal, a most kollégiumba kerülő nemzedékben. De sejtjük, hogy általánosságban és tömegesen nem a műveltség után vágytak, hanem a fizikai és lelki felszabadulás után. A könnyebb élet után. A több civilizációs tárgy után.

Nem sokkal később, még 1946 elején lehetünk – legalábbis a datálatlan jegyzeteket sorakoztató Márai kötet tagolását tekintve ez a vélekedésünk –, amikor Márai azzal vádolta meg a parasztságot és író vezetőit, hogy „a műveltség akaratának erőfeszítése *nélkül*” akar magának „többet, kegyetlenebbet és jobbat”.¹⁴⁰ Ettől az idézettől alig távolabb olvasható a vád egy másfajta megfogalmazása. Illyésék „nem látják, hogy amikor vakon és esztelenül *pozitívek* a parasztság iránt, elveszejtenek egy műveltséget, s megszűnnek *pozitívek* lenni a magyarság egésze iránt”.¹⁴¹

Illyés szimbolikusan és valóságosan is az élére állt a feladatoknak. Az arisztokrata és polgári műveltség „elveszejtése” az irodalom és a folyóirat részéről természetesen nem volt program, kevés bíráló szóval illették, de az is igaz, amikor a polgárság és a polgári

¹³⁹ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. 25.

¹⁴⁰ A teljes idézet: „Az igazi per a magyar paraszt körül tart, a Veres Péterek és Illyés Gyulák által sunyin szított parasztlázadás körül, amely – türelmetlenül, alamuszian és igazságtalanul – messzi a parasztság jogos érdekei *túl* követel e társadalmi réteg számára vagyont, hatalmat, jogokat. Parasztnak lenni társadalmi állapot, komoly és értékes emberi feladat, ha akarjátok, sors... mindezt készségesen elismerem, én, a polgár. De parasztnak lenni ezzel a kapzsi dühvel és alattomos mohósággal, ahogyan nemcsak a földet akarják, hanem a tetejébe – potyán, csak úgy! – a zongorát is, a zsebórát is, mindent, ami az út mentén megcsillan, mert odatette valaki, parasztnak lenni úgy, hogy zsidó, polgár, keresztény, értelmiségi, mindenki, aki nem paraszt, pusztuljon: ez az igazi magyar per, melyet néhány sunyi paraszt, aki a polgárság segítségével jól kikupálta magát, alattomosan fűt. A parasztnak joguk és helyük van a világban, ennyi és ennyi, s ez nem is kevés. De többet, kegyetlenebbet és jogtalanabbat követelni, *csak* a származás és osztályhelyzet alapján, s a műveltség akaratának erőfeszítése *nélkül*: ez a magyar per. Véres per volt a múltban, az lesz a jövőben, s könnyen kell nézni, akkor is, ha belepusztulunk.” *Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946*. 246.

¹⁴¹ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt, 1945–1946*. 293. A „dunántúli kurtanemes, ha úgy tetszik dzsentrálisaldból” származó Keresztury Dezső a legkevésbé sem volt elfogult. Egy késői interjújában is megemlékezett az Eötvös Collegiumban szerzett tapasztalatáról, hogy milyen nehéz volt akár „még egy városi, kispolgári környezetből is átlépni egy komoly értelmiségi világba. Hát még mekkora feladat ez a faluból, a parasztságból átképződni és átlépni oda.” A Magyar Népi Művelődési Intézet, ahogy *Keresztury Dezső* emlékezett rá. *Holmi*, 2006/4. 510.

kultúra eszméje, léte veszélybe került, ez az írócsoport sem emelt ellene szót.¹⁴² De a *Válasz* programja, a *Válaszban* közölt szépirodalom szöveg szerint ellene mond a műveltség elveszejtését állító Márainak. Illyésék „mindössze” valóban kitüntetetten pozitívek voltak egy igen mélyről induló társadalmi osztály iránt. Illyés személyes élete sok szempontból kivétel volt, s a kivételre nehéz rendszert építeni. Ami neki sikerült az 1919 utáni évtizedek alatt, kisebb csoda volt.

Havas Gábor illúziók nélkül szemlélte a parasztságot, amikor azt írta, a parasztság zöme három „kultúrtörékvést” érezhet magáénak. Először is azt, amelyik hozzásegíti, hogy a szellemi felemelkedés révén kitörjön életformájából; amelyik több haszonhoz juttatja, és esetlegesen azt, amely szórakoztatja és szebbé teszi az életét. A szokásjog és a gazdasági élet szerkezete akadályozta a parasztot, hogy felsőbb iskolába járjon. Az első akadály megszűnt, a másodikat igyekszik megszüntetni a Parasztok Dolgozó Iskolája. Partikula-rendszerben¹⁴³ működő iskolákat is vittek az iskola nélküli vidékekre. Ez ugyan jó, de keveseknek ad lehetőséget a kikapaszkodásra, felkavarja az állóvizet, sokaknak inkább csak a kedvét veszi. „A közvetlen látott-érezett lehetőség, illetve annak keserű irigylése egyszerűbe meghatványozhatja a néma forradalom, a földtől-menekülés, s az egyke-öngyilkosság krízis-irodalmunkból jól ismert terjeszkedését.” Jelentős eredményt mondhat magáénak Havas Gábor szerint – itt érünk vissza Illyés másik munkaterepéhez – a *Népi Művelődési Intézet* is. A végső cél, hogy a nagyfalvakban középiskolák létesüljenek, a felsorolt iskolatípusok csak átmeneti intézményeknek jók. Így is halaszthatatlan és nagy feladat hárul generációjukra, mondja Havas Gábor, a felnőtt, a dolgozók iskolájából kimaradt parasztok művelődésének segítése. „Nemcsak elemi kötelesség ez a sárba taposott néppel szemben, hanem éppoly jövőépítés, akárcsak fiatalságunk tanítása. Egy generáció csak egyedeiben öregedő és kihaló tábor, mint társadalmi képlet örök. Világlátásuk, otthonberendezésük, közösségi kereteik, szülői tanácsaik, nagyapói meséik kitudhatatlanul bennmaradnak a társadalom életében és ezért az »ifjúság – jövő« jelszó egyoldalú hangoztatása téves szempontokra vezet. A szabadművelődés kérdése tehát a paraszti dolgozók iskolájának elterjedése után is nyílt kérdés marad.” A feladat pedig végső soron olyan művelt parasztok nevelése lett volna, akik *otthon*, saját közegükben jól érzik magukat. A falu ezzel szemben ma gyarmat, a kultúremler ott csak akkor érzi elfogadhatóan magát, ha maga köré kis várost épít. „A magyar kastélyok urai és az angol gyarmatosítók egyformán természetesnek találták, hogy a »bennszülötteknek« nincs szükségük arra a fürdőkádra, amit maguknak meghozattak.” Mára ebben is változott a világ. Ahhoz, hogy a faluból otthon legyen, igenis minden házba kell egy-egy fürdőkád. Ezt az igényt Havas Gábor megtámogatja a népi értelmiség körében igen népszerű Karácsony Sándorra való hivatkozással is, aki ezt szintén szorgalmazta.¹⁴⁴ Napjaink hite, folytatja tovább szerzőnk

¹⁴² Akkor sem, amikor Márai regényköteteit 1948-ban elkobozták. Ez pedig a személyes szabadság, az írói szabadság korlátozásának pillanata volt. A cenzúra megjelenésének pillanata. Ekkor még egy osztály, a parasztság szabadságának igényét védtek Illyésék. Igaz, néhány évvel később, az Illyés szerint 1950-ben írt *Egy mondat a zarnokságról* című versben már nincs szó semmiféle osztályról vagy rétegről: ebben a versben Illyés már az *individuum*, az egyes ember személyes szabadságát védi.

¹⁴³ Partikula-rendszerben működő iskola: a gyülekezetekkel összefonódott *református* iskolahálózatra jellemző működési rendszer.

¹⁴⁴ Karácsony Sándor (1891–1952), a spekulatív kidolgozott pedagógiai és filozófiai pedagógiai rendszer

az idealista Németh Lászlót idézve, az ő utópiáját ismételve és erősítve, a civilizatórikus igénynél is több, az, hogy mindenből értelmiségi legyen.

Mit lehet és kell tenni ezért, kérdezi Havas? Kevés, ha csak „humanista műveltséget” viszünk a faluba, sőt, ez egyenesen öngyilkosság. „Amennyire világos Erdei Ferenc nagy tanulmányai után, hogy a parasztot önellátásra kényszerített kultúrhelyzetébe – mint valami múzeumi tárgyat – rögzíteni akarni, úri latorság vagy botor »népi« rajongás, éppoly végzetes lenne a szociális helyzetét figyelembe se véve merőkanállal adni a városi műveltséget, pusztán igényeit növeszteni és pokollá tenni számára a falut.” Mit tegyen tehát a művelődéspolitikai? Adagolja-e, adagolhatja-e a kultúrát, hogy a szociális és kulturális fejlődés arányban legyen? „Botor, lehetetlen törekvés lenne,” a két törekvés csak elméletben szakadhat el egymástól, a valóságban nem. A kultúra „nem élet felett lebegő felhő, nem üvegházi növény: maga az élet.” A kultúra több a műveltségnél, a könyvekből megszerezhető tudásnál. „A művelődéspolitikai akkor segít kultúrát építeni, ha célja *szociálisak* (a nép felemelése) és *eszközei kulturálisak*, vagyis *jó sorrendben* azok az ismeretek, tudományok, melyek ehhez a felemelkedéshez szükségesek. Mint a levegő a léggömböt, úgy feszítse a kultúra is mind tágabbra és tágabbra a szociális életkereteket.” Nemcsak tudásvágy jellemzi a parasztokat, van bennük gyanakvás is bőven azzal szemben, ami a városból érkezik. Okkal, mert a giccs, az ízetlen „bemondások” jutnak le leginkább a faluba. (Idéztünk már korábban hasonló megállapítást Ignótus Páltól és Sárközi Mártától) is. „Ha felismertük, hogy a gumiderekú polgári középosztályunk okozta jórészt legfrissebb tragédiánkat, ésszerű-e, hogy a demokrácia szabadsága épp ennek a rétegnek kultúranélküli giccskultuszát engedje áradni-terjedni a ma még erős, de ezer hatással bontott falu felé? [...] Ha a fonnyadt lelkű átlagemberek pesti góciát nem tudjuk kiiktatni kultúránkból, vagy legalább valamiképp elszigetelni a falutól, minden művelődési munka fele, ha ugyan nem egésze, arra pazarlódik, hogy ezt a langyos és zagyva szemléletet leküzdje.” A kommersz, könnyed és anyagi sikert kereső városi kultúra megsemmisítő bírálata.¹⁴⁵ Pedig a városiasság a legkevésbé sem egyenlő az operettel, és a bulvársajtóval. Havas Gábor tanulmánya nem említi a városiasság és a magas kultúra összefüggéseit, tényeit. A városi kultúra részei voltak az épületek, az utcák, a civilizatórikus fejlődés tárgyai, a higiéné eszköztára, a múzeumok, a közgyűjtemények minden fajtája, a könyvtártól, a képtártól a nemzeti levéltárig. Az európai rangú híres Operaház. A Zeneakadémia. A polgári házi muzsika. A tudományegyetemek. A rádió. A *Nyugat* és a *Válasz*. A könyvkiadók. És mindazok az emberek, akik ezekben az intézményekben dolgoztak. Klebelsberg nevéhez fűződik a magyar kulturális külpropaganda eszméje, a nyugat-európai magyar kollégiumok megteremtése. Itt azonban kultúrpolitikájának minden eredménye hirtelen zárójelbe tétetett, még csak nevét sem írta le Havas. Nemcsak általában a

megalkotója, egyetemi tanár. 1945 és 1948 között az Országos Szabdművelődési Tanács elnöke. Sokak által vitatott nézetei főként a népi értelmiségre voltak nagy hatással.

¹⁴⁵ A városi, polgárinak mondott kultúra szigorú ítésze volt Illyés Gyula is. Az ő bírálata is igazságtalan volt, mert a populáris és bulvár teljesítmények iránti ellenszenvét rávetítette a városi kultúra egészére. Illyés kultúrkritikájának egyik dokumentuma pl. a *Nyugat* 1938/májusi számában közzétett naplórészlete, különös tekintettel a 329–336. oldalakra. Illyés publikációjának nyomatékot adott, hogy ebben a hónapban fogadta el a parlament az első zsidótörvényt és Illyés a városi kultúra „zsidóságát” is bőven érintette. A naplórészletre utólag élesen reflektál Vas István: *Mért vijjog a saskeselyű*. Budapest: Szépirodalmi, 1981. II. kötet 283–287. Bővebb idézését és értékelését lásd a *Bibó István* című fejezetben.

városi kultúra eredményei kerültek látóhatáron kívül, hanem az egész előző korszak, a nagyformátumú kultuszminiszternek az iskolarendszerért tett kétségkívül eredményes, korszakos lépései is. Havas Gábor minderről nem vesz tudomást, szűken és tompán, nem túlzás azt mondani, bizonyos értelemben korlátoltan gondolkodik.¹⁴⁶

A falu művelődésének egészében csak *töredék* a közművelődési előadás, az ismeretterjesztő tanfolyam és a „néhány száz koszlott-ruhájú, éhező családú népművelő élete-áldozása árán megindult szabadművelődés”. (Ez új fogalom, az „iskolán kívüli népnevelés” értendő rajta.) De vannak a nép között „kiművelt emberfővel” élő papok, tanítók, jegyzők és orvosok is, akik segíteni tudnak, mondja Havas Gábor, s itt kedvezőbben vélekedik a vidéki értelmiségről. Legtöbben szeretik a népet, „a maguk módján, felülről, de nem úgy belülről, rokonul. Itt bukik meg a szabadművelődés egész apparátusa, mert az »intelligencia« oktatni tud, de magával sodorni nem”. Megalakultak a művelődés társadalmi szervezetei is, de a gyakorlatban „sok minden maradt a régi rossz”. A vezetés továbbra is „úri” vezetés, a nép passzív, elfogadó fél csak és nem „követelő, elsajátító, spontán akaratát végrehajtó aktív ember.” S ezt tekinti a lényegi különbségnek Havas Gábor. „*Mert nem a közölt ismeretanyag mennyisége jelenti a művelődés sikerét, hanem az a jófajta igény, mellyel a nép művelődni akar s a tempó, mellyel a műveltséget elsajátítja.* Ezt az igényt fölényel, tanároskodással megrokkantani bűn.”

De merre tartunk, mi a cél? A nyugati kultúra erősen leszálló ágban van, mondta Havas Gábor. „Nyugat fölöttünk van, de ez nem jelenti azt, hogy a nyugati kultúra elérendő célként lebeg előttünk.” A nyugati kultúra, mert már a csúcsra jutott: hanyatlik, az „érlemeszesedés” tüneteit mutatja. Az első világháború után keletkezett „válságfilozófiák” érvei élednek újjá. Mint evidenciára, mint közismert tételre utal a „nyugat alkonyára” – Oswald Spengler nevének említése nélkül.

Hirtelen váltással, de csak új bekezdéssel s nem új fejezettel tér át a *kultúra költségvetésére*. Mégpedig a francia példával hasonlítja össze a hazai lehetőségeket és arányokat. Míg Franciaországban állandó gyakorlat, hogy a költségvetés egyhatodát a közoktatási tárca kapja, s ennek mintegy tizedrészét az iskolán kívüli művelődés. Itthon a régi kultusköltségvetés soha nem adott 2.5%-nál többet népművelésre.¹⁴⁷ Töredékesen idézett, csak néhány adattal felvillantott dán, német, kanadai, szovjet példák után fogalmazta meg a társadalmi célt: „*intenzív parasztszág*”. A „gazdasági kultúrbázis” alkotóelemeit sorolja fel először: a földművelés fokozatos képesítéshez kötése; betonút, villany, kertgazdaság. Ezt követően – az iskolákat „kultúrgócoknak” nevezve – a következőket tartotta volna kívánatosnak: iskolán túl legalább 3 tagozatú téli gazdasági-társadalmi tanfolyam elvégzése, húszezer lelkenként humán középiskola, ötvenezer lelkenként iparos középiskola létesítését. Tájegységenként mezőgazdasági és külön mezőgazdasági-ipari főiskola. Falvanként mintagazdaságot kívánt volna létrehozni, hat-nyolc falvanként gazdasági-ipari

¹⁴⁶ T. Kiss Tamás: *Klebsberg Kuno*. Magyar Pantheon. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 1999. Lásd még Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* 1–5. k. (Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1939–1943) megfelelő fejezeteit, illetve Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet* Budapest: Osiris, 1998. Különös tekintettel a Kósa László és Szegedy-Maszák Mihály által írott fejezetekre, 332–459. Sok adatot tartalmaz a *Magyarország a XX. században* című Kollega-Tarsoly István szerkesztette kötet sorozat III. kötete (Szekszárd: Babits Kiadó, 1998).

¹⁴⁷ Nem pontosak Havas Gábor adatai. A korszak számait illetően lásd T. Kiss Tamás: *Klebsberg Kuno*, 7–87.

mintaszövetkezetek, felnőtt gazdaképzés. Kisebbségi tájegységenként kívánatosnak tartotta volna a fiú-népfőiskolát, leányfőiskolákat otthon, a faluban akarta volna működtetni. (Utalt a finn tapasztalatok alapján Sz. Weress Jolán¹⁴⁸ által megvalósított és sikerrel működő tereskei leány-népfőiskolára.) Havas a kultúra eleven vezetői között tartotta számon a pedagógusok továbbképzését, fizetésük megjavítását, a tanmenetben való szabadságuk engedélyezését, az eredmények szigorúbb megkövetelését. Fontosnak tartotta a szabadművelődés, a film, a könyv, a szindarab és a műkedvelés ellenőrzését.¹⁴⁹ Körzeti szabadművelődési ügyvezetőkre lenne szükség, jól beosztott könyvtárral, amelyben minden lélekre legalább egy könyv jut.

A falusi intelligencia szerepe, hogy *szolgáljon*. Belülről és nem felülről kell irányítani, ez az eredmény záloga. S itt teszi egyik hangsúlyozottan egyéni meggyőződéséből fakadó megállapítását Havas Gábor. Azt kérdezi, mi ébreszti, táplálja a művelődési étvágyat. A válasz: az irodalom, a művészet, de azon túl „Istentől eredő motívumai vannak”. Nem magyarázta tovább ezt a megállapítását. Hitbéli meggyőződéssel rajta kívül senki nem értelt a *Válasz* egyik korszakában sem. Vallási meggyőződését senki rajta kívül nem vallotta meg nyilvánosan a folyóirat hasábjain, legfeljebb a szépirodalmi művekben került elő a hit, a vallás.

Egy utolsó lendületes összegzés van már csak hátra a tanulmányból, de még itt is találunk a diagnózishoz tartozó észrevételeket. Azt például, hogy nálunk a Földművelésügyi Minisztérium és a „Kultusz” külön utakon jár. Ha kölcsönadnak is egymásnak órákat, ez egymásmellettség csak és nem ötvözet. A gazdasági tanárképzés sem méretét tekintve, sem anyagában nem kielégítő. (A papíron létező 107 gazdasági iskolából fele sem működött az 1947 tavaszán záródó tanévben!) Az oktatás módszertani megújítását is elkerülhetetlenül szükségesnek mondja. Lábjegyzetben a diákoknak igen nagy szabadságot hagyó Dalton-tervet¹⁵⁰ és annak kiválóan mondott eredményeit ismerteti. Említést tett a Franciaországban hódító Cousinet-féle csoportnevelési módszerről¹⁵¹ is, mint itthon is használható kiscsoportos és a növendékeknek ugyancsak önállóságot adó, s így őket motiváló oktatási modellről. Ezt a közoktatási modellt a szabadművelődésre is átvihetőnek tartja. Ahogyan a földkérdésről szóló tanulmányokban, itt is megjelentek a külföldi példák.

A tanulmány gondolatilag és szerkezetileg egyenetlen. Igen erős viszont benne az érzelmi, az egyenesen akarati töltet, az elszántság, az igénybejelentés erkölcsi pátosza fűti. Nem az óhajtó, hanem a felszólító mód hanghordozását használja, még akkor is, ha a mondatok végén pont van.

¹⁴⁸ Szabóné Weress Jolán a magyar leány-népfőiskolák úttörője. Több háztartástani, művészeti könyve jelent meg. Visszaemlékezése kéziratban van. Tereske ma 800-nál kevesebb lelket számláló település Nógrád megyében, a Cserhátban.

¹⁴⁹ Nem tudjuk, ez utóbbi mondat pontosan mit jelent, talán azt, hogy csak igényes műveket, filmeket, szindarabokat szabad a közönség elé engedni, s hogy ezt valamilyen közelebről meg nem nevezett majdani szervezet ellenőrizze. Az eredetiben a szabadművelődés után nincs is vessző, s a felsorolásban nincsenek névelők sem.

¹⁵⁰ Az USA-beli Daltonban (Giorgia) az 1920-as években elindított pedagógia gyakorlat. Több egyéni szabadságot, egyéni tempót, sok tantermen kívüli feladatot ad a diákoknak.

¹⁵¹ Roger Cousinet (1881–1973), pedagógus, egyetemi tanár. 1910 és 1941 között a francia magániskolák felügyelője. 1921-ben alapította meg az „Education Nouvelle” kísérleti műhelyét. A Sorbonne tanára.

Régi és új kollégiumok

A földosztásról és a parasztságról született szociográfiák mindegyike érintette a parasztszármazású fiatalok tanulásának, kiemelkedésének kérdését. Erőteltjes hangsúllyal vetette fel ezt Sarkadi Imre *Nevelési válság – új kollégiumok* című tanulmánya.¹⁵² A címben szereplő új kollégium a *népi kollégium*.¹⁵³ 1947 márciusában született Sarkadi tanulmánya, két évvel a politikai változások után, egy évvel a népi kollégiumok megalakítását követően. De már ekkor is jól látszottak a negatívumok.

Sarkadinak a pedagógiai felkészületlenségről szóló intonációja negatív fokozás. Meg is indokolja Sarkadi, miért mondja ezt. „Ami egyébként eltakarítani és újjáépíteni való volt, aránylag elvégezhetőnek bizonyult. Nagy nehézségekkel kellett megküzdeni a földosztásnál – lényegesen nagyobb, mint amit előre számításba vehetett bárki –, a közlekedés, a közellátás, közigazgatás, ipar beindítása szintén egészen rendkívül rossz körülmények közt történt meg, de megtörtént s azóta is állandó fejlődésben történik. Ugyanakkor a demokrácia egész világnézeti megalapozása a tömegekben még mindig hiányzik.” A politikai átnevelésnek a gyorsan meginduló sajtó „csak legfelületesebb formáit” adhatta. Az első választási eredményeket – „mégiscsak közel ötven százalékos tömeg szavazott a vitathatatlanul demokratikus szándékú baloldalra – nem szabad lebecsülni politikailag, és nem szabad túlbecsülni nevelésileg”. A propaganda első feladata az lett volna, hogy megnyerje a tömegeket a demokrácia számára. A következő feladat már a nevelés területére tartozik: „a tömegekből demokratákat nevelni... ebben mindeközéig egyetlen kísérlet történt, az is magánkezdeményezésre: a népi kollégiumok megszervezése”.

Sarkadi nem adott ismertetést a NÉKOSz működéséről, ezen nem szabad csodálkozni, hiszen a *Válasz* iránt érdeklődő olvasói körben majdnem mindenki tudott, tudhatott a népi kollégiumokról. A népi kollégiumokat a volt uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megtörésére, az egyenlő tanulási esélyek megteremtésére, a *gyors elitcsere* intézményesítésére hozták létre. Létrehozásakor Földes Ferenc statisztikai adataira támaszkodtak: miközben a munkásság és a parasztság az ország teljes lakosságának 56,4%-át tette ki, az ezekből az osztályokból való középiskolások és felsőfokú képzésben résztvevők mindössze 5,1 és 5,4%-át adták a tanulóknak. Mintául a második világháború alatt létrejött Györffy-kollégium szolgált, a szervezők maguk nagyrészt Györffy kollégisták voltak. A létrehozott iskolákat és kollégiumokat „népi önszegélyből”, gyűjtésekből, adományokból működtették, csak Szent-Györgyi Albert parlamenti interpellációja nyomán javult lényegesen, 1948-tól kezdődően a finanszírozásuk. 1946 és 1948 között – Sarkadi

¹⁵² Sarkadi Imre: *Nevelési válság – új kollégiumok. Válasz*, 1947/3. 233–238.

¹⁵³ A NÉKOSz-ban tanult fiatalok között voltak a költők közül Juhász Ferenc, Nagy László és Simon István; a filmrendezők között Kovács András, Jancsó Miklós és Bacsó Péter. Jancsó Miklós kritikus filmet is készített a NÉKOSz-ról: *Fényes szelek* (1968), sőt már 1963-ban elkészült az *Oldás és kötés* c. filmje, mely a fiatal és már befutott népi, illetve kommunista értelmiség első önvallomása, amikor már szembe mertek nézni az egykor lekezelte tradícióval, a háború előtti értékekkel. Az író/újságíró Fekete Sándor, Faragó Vilmos, Fekete Gyula, a tudománytörténész Vekerdi László, a szociálpszichológus Pataki Ferenc is népi kollégisták voltak. A NÉKOSz-mozgalom keretében jött a fővárosba többek között a színész Horváth Teri, Szirtes Ádám és Soós Imre. A népi kollégiumok alapításáról és működéséről több átfogó munka is rendelkezésre áll. A legteljesebb *A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939–1949. 1–2. kötet*. Szerk.: Rottler Ferenc. Budapest: Akadémiai, 1978. A közzelmúltban egy személyes emlékeket megidéző visszatekintés jelent meg: Pataki Ferenc: *A NÉKOSz-legendá*. Budapest: Osiris, 2005.

írásának megjelenése még 1947 tavasza, a szerveződés ideje – 120 népi kollégium alakult, ezekben évente hozzávetőlegesen 4–5, később 6 ezer, az ország minden részéből összesereglett paraszt- és munkásfiatal tanult. Nemcsak tanultak a fiatalok, legalább ilyen hangsúlyos volt az együttélés nevelő ereje és a közös politizálás. A NÉKOSz nemcsak a felsőoktatás területén működött, általános és középiskolákat is fenntartott. Összesen 15 ezernyi diák kapcsolódott a mozgalomhoz. A mából visszatekintve meglepő, milyen erős volt a mozgalom saját sajtója.¹⁵⁴

Sarkadi Imre határvonalat húzott az elődnek tekintett Györffy-kollégiumok és népi kollégiumok között. Az előbbieket „jól bevált hagyományai” között említi a „szabad vitában kialakuló világnézet-szerzést” és a „szelektálás minél gondosabban és tárgyilagosabban végrehajtott munkáját”. Az új kollégiumok ezzel szemben már kizárólag politikai célból születtek, és – ezt egyetértéssel mondja Sarkadi Imre – pótolhatatlan értékű generációs politikai munkát végeznek. Osztályharcos és demokratikus nevelési tendencia együtt jellemzi az új, népi kollégiumi szemléletet. „A népi kollégiumot baloldról úgy tekintik, mint a demokrácia leendő élcsapatát, az új vezető magyar értelmiséget kitermelő szervet. [...] A kollégiumi nevelés politikai felkészültséget ad, a népi kollégiumból kikerülő fiatalok politikai, társadalomtudományi, közgazdasági kérdésekben vitathatatlanul fölényben lesznek az értelmiség többi részével, s ezért politikai helyzetértékelésük is biztosabb, emellett megingathatatlan lesz.” Ez az idézet a *népi ideológia politikai radikalizmusának sűrűtménye*. Stílusosan jelzi a tartalmi bizonytalanságokat is. Mit ért az értelmiség többi részén Sarkadi Imre, kiket tekint oda tartozónak, milyen arányokat lát az értelmiségi „részek” között, és ezeket hogyan, milyen értelemben kellene megváltoztatni. Sarkadi árnyalta aztán a maga alkotta képet, a veszélyeket is felvillantotta, de természetesen nem az utókor által levont tanulságok alapján. Nem biztos, írta, hogy szerencsés, ha a népi kollégiumokban nevelődő fiatal értelmiség politikai erőt képvisel, noha – „politizált korban élvén” – ennek nagy ereje lehet. „Ugyanakkor azonban nem teljes megoldás ez sem, föltétlenül hiányzik még mindig az az értelmiség, amelyik nem a politikában, hanem a szellemi életben kaphat éppen ilyen fontos szerepet. Hogy ez honnan fog előkerülni, azt vajmi nehéz megmondani. A helyzet pillanatnyilag olyan, hogy a parasztságból s munkásságból nehezen.”

Miként vonatkozott ez a jelzés a *Válaszra*? A folyóirat belső köre nem tartozott a NÉKOSz szervezői közé, és a „folyóirat ifjúsága” sem innen verbuválódott, hanem elsősorban az Eötvös Collegiumból. A tudás megszerzése és megérlelődése, önálló véleménnyé s főképpen művekké formálódása lassabb és nehezen sürgethető folyamat. A személyiség kialakulása is idő kérdése. A folyamat nem gyorsítható tetszés szerint. A NÉKOSz kollégiumi ifjúsága inkább annak a Németh Lászlótól már idézett új tudás-definíciónak tudott megfelelni, amely szerint a tudás képességet és tájékozottságot jelent. Kivételes példák, östehetségek mindig is voltak és vannak, de az ő hirtelen sikerük sosem a rendszer mércéje.

A két kollégiumot, a történeti hagyományokra épülő Eötvös Collegiumot és az új, a szinte semmiből létrehozott NÉKOSz-iskolákat, s a két folyóiratot is, a *Választ* és a *Va-*

¹⁵⁴ Központi folyóiratuk a *Valóság* volt, mely korábban a MADISz orgánuma volt, kiadtak egy hetilapot is *Március Tizenötödike* címmel, s volt egy hivatalos, kéthetente megjelenő közlönyük is, a *Népi Kollégista*. Több-kevesebb rendszerességgel további kiadványaik is megjelentek: a *Népi Kollégiumi Nevelő*, a *Honismereti Kalauz*, sportkiadványok egész sora, olvasási tanácsadó, dalosfüzetek folyamai.

*lóság*ot összekötő személy Illyés Gyula. Magyarázatra sem szorul, miért támogatta Illyés a NÉKOSz-t, ez egész életpályájából következő erkölcsi és intellektuális evidencia volt. Illyés Gyula tagja volt a NÉKÉM azaz a Népi Kollégiumokat Építő Mozgalom vezetőségének, s mint a Népi Művelődési Intézet igazgatója programjukba iktatta a népi kollégiumok propagálását. A NÉKOSz megalakulásának harmincadik évfordulóján, 1976-ban ő mondta az egyik ünnepi beszédet. (Csak jelezzük, hogy Kardos László, aki a NÉKOSz főtitkára volt annak megindulásától 1948-ig, majd annak feloszlata után minisztériumi osztályvezető lett, 1948-ban, harminc évesen kapta munkásságáért a Kossuth-díjat. Ugyanabban az évben, amikor Illyés Gyula is megkapta első Kossuth-díját.)

A „fordulat évei” a pedagógiai kísérleteket is beszüntették, nemcsak az Eötvös Collegiumot, a *Válasz* körének egyik bázisát, de a népi kollégiumokat, a másik támaszát is feloszlatták. A *Válasz* szerzői körét a kommunisták felhasználták, kihasználták – s Illyés Gyula ezt, akármilyen lélekkel is, de tudomásul vette.

SZÉPIRODALOM

„[...] a szám nagyszerű – majdnem elsírtam magam, amikor a kezembe vettem. Milyen szép Lőrinc egyik-másik verse, pl. Az ember panasza. Veres Péternek is nagyon örülök, meglátja, jó regényt fog írni. Sarkadi nagyon tehetséges. A negyedik nemzedékben az ő körvonalai ígérnek a legnagyobb prózaírót. Elmélet és írói kvalitások egyensúlyban...” (Németh László levele Sárközi Mártának)

Az új folyamban első helyen álló új szépirodalmi publikáció – Sárközi György versei után –1946 őszén egy Szabó Pál-novella volt, a *Milyen is az ember, boldog Isten...*¹ Mi indokolta, hogy ezzel a kisprózával indítson a *Válasz*? Elsősorban is a szöveg tematikája és kvalitása, s aztán az, hogy szerzője a népi irodalom reprezentatív személyisége, mint író is, s mint közéleti szereplő is. Szabó Pál – Móricz felfedezettje – a *Kelet Népe*, majd parasztpárti orgánummá válásától betiltásáig a *Szabad Szó* szerkesztője volt. Alapító tagja a kisgazdapártnak, majd később a Nemzeti Parasztpártnak, s ez utóbbinak 1944-ig elnöke is.

A visszatekintő novella a háború előtti paraszti kiszolgáltatottságról szól. Nincs benne „nagy” konfliktus, nagy dráma. Egy egészen mindennapi esetet állít a középpontba. A főjegyző előállított egy parasztfiút, olyan cselekedetért, amit az nem követett el, s ezt a jegyző is tudta. De az uraság őzeiből valaki meglőtt egyet, s neki, hogy az úri adományok el ne apadjanak – két lányát a városi iskolában taníttatja, fizetéséből nem futná erre – valaki nevét találmokra bediktálja a csendőröknek. Bántja ugyan a lelkiismerete, de nem annyira, hogy bevallaná, véltlen embert kísértetett be. Egy ártatlannak verték ki négy fogát a csendőrök. A főjegyző közties hatalmi pozícióban volt, épp hogy nem paraszt, szeretne is az lenni, mert bántja, ha lefelé ő is rúg, de megtette, amit elvártak tőle. S az olvasó azt is tudja, nem ez volt az első ilyen eset. Lelkiismeret-furdalásán azzal akar könnyíteni, hogy odatelefonál a csendőrökhöz, s látszólagos megnyugvással fogadja a hazugságot, hogy a fiút nem bántották és már el is engedték. „Törvény és telefon nem tud elpirulni” – mondja az író. Szabó Pál nem szépitette meg a szegénység világát. De korábban is gyakran észrevette ennek a szűk horizontnak szépségeit. Most lezárult a múlt, új korszak kezdődik. Nem állítja Szabó Pál, hogy ami ezután következik, az a sokat szenvedett emberek járó, mesébe illő jóvátétel. Gyarló, meghunyászkodó emberről, a tapasztalatról szól ez a novella, nem a paraszti ideálról. De – emlékeztetünk rá – egyik publicisztikus jegyzetében boldog elégtétellel nyugtázta, hogy „most és mindörökké mink vagyunk az úr”.²

A következő szépirodalmi szereplő Keresztury Dezső – három verssel. Ő a párt küldötteként kultuszminiszter, szerepeltetését az írói és eszmei idetartozás magyarázza. És talán még valami. Keresztury politikai tekintélyére, posztjából adódó erejére az irodalmi szenzáció, Szabó Lőrinc (Németh László és Kodolányi) visszatérése okán volt szükség. De ne szaladjunk előre, Keresztury egyik verse – *Bársonyszékben* – épp a miniszter tapasztalatait rögzíti. „Mint egy laikus gyóntató,/ ing stóla nélkül ülsz civilben/ S jönnek híveid: kézre kéz,/ siklik a zajtalan kilincsen [...] Kenyér kell, állás, sebre ír:/ hizelegnek

¹ Szabó Pál: Milyen is az ember... *Válasz*, 1946/1. [október] 8–15.

² Szabó Pál: Most és mindörökké... *Válasz*, 1947/7. 5–14.

és fenyegetnek./ Vad hiúság, végső remény/ keresi kulcsát szívednek”.³ Az újrainduló *Válasz* első száma megkezdte a nagy versciklus, a *Tücsökzene* közlését.

Szabó Lőrinc

A versfüzér Szabó Lőrinc igazolási eljárásával párhuzamosan keletkezett. Idéztük már Illyés folyóirat-bevezetőjének fordulatát, amelyben a jó szándékú munkának kijáró háborítatlanságra való igényét jelentette be. A sokféleképpen érthető mondat Szabó Lőrinc-re is vonatkozott. Említettük már Horváth Zoltán és Faragó László milyen élesen kelt ki a népi írók mozgalmának némely tagja ellen.

A főváros felszabadulását követő hetekben Szabó Lőrincet bekísérték az Andrassy út 60-ba. Rövid „örizetesség” után internálás fenyegette.⁴ Illyés Gyula, Erdei Ferenc és Keresztury Dezső segítségével került el a komolyabb számonkérést. És azért, mert a kommunista irodalompolitika szövetségest keresett a népiekben. A tehetségük tisztelete miatt is, hiszen a kommunista írók közössége kisebb is volt, s mint közösség virtuális együtttest képeztek. Másrészt ezt kívánta a kommunisták politikai érdeke. Magyarország parasztsz ország volt, az ipara fejletlen, a munkásságot pedig a szociáldemokrata párt szervezte meg. A kommunistáknak nem volt megbízható saját tagságuk, értelmiségük is inkább neofita. Ezért szinte törvényszerű volt, hogy a népi írók mozgalmának teljesítményeire támaszkodjanak.

Tücsökzene címmel – így, a kötet végleges címével – húsz tizenhét soros strófát adott közre tehát Szabó Lőrinc az első *Válasz*-számban, „részletek a költő készülő művéből” alcímmel. A verseket római számok jelölik a folyóiratban, az első közlés alkalmával az egyes daraboknak még nem volt címük. A következő, második publikációban 1946 decemberében viszont csak címük volt a közzétett verseknek, sorszáruk nem. Mindez lehetett volna szerkesztői következetlenség is, de nem az volt. Ekkor alakult a kompozíció, Szabó Lőrincben sem forrt ki még a végső szerkezet, forma. Az olvasó előtt alakult a kötet. Impozáns anyag körvonalai sejlettek fel, az első közzétett szonett a II. számot viseli, az ugyanott – tehát 1946 októberében – publikált utolsó a CCXC. számot kapta. Még alakult a kötet, de közel 300 vers már készen volt.⁵ A későbbi kiadásokban arab számok és címek állnak a versek élén. Egymáshoz viszonyított sorrendjük lényegében nem változott, csak a később elkészült és betoldott darabok miatt tolódott el a rend. (A szövegek szinte változatlanok, a szövegvariánsok elemzésével itt nem foglalkozunk.)

A *Tücsökzene* fogantatásának és születésének körülményeit magától a költőtől ismerjük: Szabó Lőrinc élete utolsó éveiben összes versének lediktálta keletkezéstörténetét. „Az ostrom és az úgynevezett igazoltatások után, a legszerencsétlenebb, legmegkínzottabb és legviszafojtottabb helyzetben és lelkiállapotban, kimondhatatlan kétségbeesésben, egy késő nyári estén, a Volkmann utcai szobám nyitott ablakánál álltam, oltott villanylámpa

³ Keresztury Dezső: Bársonyszékben. *Válasz*, 1946/1. [október] 27.

⁴ Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz* (Napló és védőbeszéd 1945-ből). Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Kabdebó Lóránt. Budapest: Magvető, 1990. Szabó Lőrinc letartóztatásának történetét Illyés Gyula is elmesélte *A háborúnak vége lett* című, Kabdebó Lóránt interjúsorozatát közlő kötetben.

⁵ A *Tücsökzene* első, 1947-es kiadása 352 versből áll.

a hátam megett, kint sűrű meleg nyári éjszaka, sok-sok fénypont a fekete égen és nagy égő hold. Augusztus lehetett [...] Kint sok hangos tücsök szólt és a legélesebb ellentétet mutatta a külvilág kegyetlenül vidám és a magam kegyetlenül szomorú lelkiállapota közt. [...] Az akkori jelen pillanataról gyermekkori, majd diákkori és felnőttkori hazai és külföldi helyzetek rajzolódtak elé, a helyzetek középpontjában mindig én álltam és mindenütt körbemuzsikált ez az egyhangú, kitartó, boldog hangosság. Körülbelül egy óra múlva eljöttem az ablaktól, és villanyt gyújtva az írógépemhez ültem, és címszó-szerűen, tehát a legrövidebben összegezni próbáltam a sok-sok képet. A körvonalakat nem láttam tisztán, egyik kép áttűnt a másikon [...] csoportosítani kell a jelenségeket, valahogy térképezni a sok évtizedes képeket, melyek bennem éltek. Ekkor 45 esztendő voltam.” A készülő versek egyik első olvasója Illyés Gyula volt. „Az első 25 vers elkészülte után már nem tudom milyen ügy Pestre szólított, az Opera mellé, [...] bizonyára a parasztpártban járhatam, amelynek központja akkor a Drechsler-palotában volt. S az Andrássy úton, az Opera oldalán, még a Nagymező utca előtt egy cukrászda nyári teraszán Illyés Gyula barátommal, akivel randevú volt ebbe a cukrászdába, erre a teraszra ültünk be. Ott mutattam meg neki az első 25 »tücsököt«. Rendkívül megörült neki és biztatott, hogy csak írjak még minél többet az elképzeltkezőkből, »egyik jobb a másiknál«.⁶ Részletező pontossággal, bőséggel mesélt utóbb a keletkezéséről Szabó Lőrinc, éppen úgy, mint magukban a versekben. „És lassankint kiderült, hogy itt az egész élményanyag feldolgozására egy teljes életrajz szükséges, és kiderült, hogy ez a keret, melyhez hasonlót nem ismertem sehol, rendkívül alkalmas mindenféle harmonikázásszerű tágításra, szűkítésre; kiderült, hogy »léckerítés«-módszerrel dolgozom: elkerülök vele, amit akarok, csupán lírát készítek és az egésznek mégis epikus összhatása lesz stb. Ekkor már természetesen biztos tudatában voltam annak, hogy ez nemcsak egy költeménysorozat lesz, hanem teljes önéletrajz és – bizonyos szerény polemikussága következtében – világnézeti összkép. Tudniillik ebben az időben, sőt már hamarabb, javában folytak az én gyötrelmes igazoló-tárgyalásaim és azoknak hangulata – majd később a semmibe vett felmentő döntéseké – szintén keveredett az élményanyaggal.”⁷

A modern magyar irodalom történetét újraértelmezni szándékozó könyvében Kulcsár Szabó Ernő azon az állásponton van, hogy „a *Tücsökzene* (1947) alighanem máig nem nyerte el méltó helyét az újabb magyar irodalom történetében. Fogadtatása ugyanis arra vall, hogy értékeit elismerve sem vette észre a kritika: az 1945–48 közötti periódus költésztörténeti fejleményei olyan metafizikai horizontok időleges megerősödésével jártak együtt, amelyeknek a nézetéből a *Tücsökzene* csupán egyfajta összegző, önéletrajzi ciklusként értelmezhető”. Mégpedig azért, érvel Kulcsár Szabó, mert a „kései József Attila költészetének nyelve öröklődött uralkodóan tovább. Éspedig olyan tapasztalatnak hordozójaként, amely az ember metafizikai legyőzetésének fogta fel a személyiségértékek megsemmisülésének és az én felbomlásának folyamatát. E nyelvi pozíció abszolút határáig jutva József Attila lírája poétikailag mintegy végérvényesen foglalta alakba az ilyen

⁶ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*. Budapest: Magvető, 1990. 195–196. A versek keletkezéséhez lásd még Szabó Lőrinc és felesége levelezése (1945–1957). *Párhuzamosok. Második kötet*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta Kabdebó Lóránt. Budapest: Magvető, 1993.

⁷ Az akkori alapélményén túl Szabó Lőrinc a bővített, 1957-es *Tücsökzene* kötetben a 300. és a 274. sorozatot kapott versekre utalt.

legyőzetés méltóságát. [...] Szabó Lőrinc lírája viszont továbbvitte azt a nyelvi magatartást, amelyben elválaszthatatlanul olvadt egybe az alanyi és a személytelen beszédátvétel kettőssége: az instanciahiány dialogikus következményei nem tették lehetővé a szövegek egyikének felülkerekedését. Vagyis, a *Tücsökzene* nem támaszkodhatott a tragikus emelkedettségre nyelvhasználat ama változatára, amelyik a Semmi metafizikai végpontja felől nyerhette (volna) el a tiszta egyszólamúság méltóságának biztosítékait. Mivel József Attila lírája folyamatszerű – bővülő tapasztalatok során át kibontakozó – kifejeletnek tekintette a világ lényegével való szembesülést, voltaképpen a metafizikai bekövetkezés logikájával értelmezte az emberi felülkerekedés lehetetlenségét, s így is fogadta el a következményeit. [...] A *Tücsökzene* azonban nem tragikus célbaérkezésként értelmezi az emberi lét véges időbeliségét, hanem – egyfajta additív összegződés vagy célelvű haladás helyett – a megszakítottság, az ismétlődés és a ciklikus visszatérés rendjét fedezi fel benne. Ez a visszatérés azonban nem a Semmi felől perspektívált lét világmagyarázati formája: nem az élet–halál ellentétére épülő teljességképzetnek a rokona.⁸ Elsősorban a poétika, a „nyelvi magatartás” síkját vizsgálta Kulcsár Szabó. Megtehetjük ezt a két költő világnézetének különbsége felől is.⁹ Köztudott Szabó Lőrinc fiatalkorától fogva vallott pantheizmusa. A verseket kísérő szövegmagyarázataiban is felbukkan a fogalom. (Kritikusa, Szentkuthy Miklós is azt írta róla, „állati és bölceleti pantheizmus ihleti”.¹⁰) S a ciklikusság is. „Mindenütt én éltem, egész testemmel láttam és hallottam a múlt idők minden tartalmát, egyik kép szinte toltta helyéből a másikat, az elődjét, és e rengeteg cím – vagyis leendő költemény – mindig újabbat gyűjtött a sötétben és újabb ciripelést zendített a harminc–negyven éves némaságba. [...] Nem is sejtik a kritikusaim (eddig), mennyi minden metrikai érdekesség rejlik ezekben a versekben. S tán még inkább a kompozíció tekintetében mennyi az eredeti rögtönzés, amelyet nem is tudom, hogyan, készen kihúztam a fejem valamelyik zsebéből. [...] Ahogy az egész mű kikerekedni kezdett, úgy szülte a saját kompozíciós formáját az egész mű. Egyes darabok előre és hátra mutattak benne, némelyik azonos ismétlődéseket forgat le egy spirálkörön [...]”¹¹

Legyünk óvatosak, és ne hagyjuk „félrevezetni” magunkat a költő által. Nem egy váratlan pillanat szülte a *Tücsökzenét*. Rába György Szabó Lőrinc-monográfiája igen alaposan feltárta a *Tücsökzene* keletkezési folyamatát. Ő figyelmeztet, tévedünk, ha csak az első verssor leírásától datáljuk a versciklust. Szabó Lőrinc már 1943-ban, az *Új Idők*ben közreadott visszaemlékezéseket, és a cikkek több részlete már a ciklus egyik-másik darabjának majdnem kiforrott változata prózában.¹² Hosszabb érlelődésről van szó. A mélyen a kérdés: mi az idő? Szabó Lőrinc felfokozott, nyugtalan életet élt.

A *Tücsökzene* érzelmileg *hadar*. Habzsolja az élet különböző időből feltoluló, soha nem is felejtett élményeit. Egymásra torlódnak az érzelmek, az érzések mind jelen idejűek. Paradox módon így „időtlen” az a versfolyam, amit a kronológia, a curriculum vitae, külső életrajz fonálára fűz fel. Az ihlet – s ez is milyen jellemző Szabó Lőrinc-re – másfél évig elnyúló hosszú pillanat. A rövid hosszúvá nyúlik és fordítva, a hosszú időtartam egy pil-

⁸ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum, 1995. 42–43.

⁹ Nem zárjuk ki, hogy az életrajzi vonatkozások összehasonlítása is termékeny munkamódszer volna. Használóképpen a motívumok összevetése is hozhatna eredményt.

¹⁰ Szentkuthy Miklós: Szabó Lőrinc: *Tücsökzene. Válasz*, 1947/6. 559.

¹¹ Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, 193–197.

¹² Rába György: *Szabó Lőrinc*. Kortársaink-sorozat. Budapest: Akadémiai, 1972. 139–140.

lanatba tömörödik. A keret a befejezett múlt, negyvenöt év, de mert emberről, lélekről, pszichológiáról van szó: újabb és újabb részleteket dob a felszínre, s így kimeríthetetlen. Majdhogynem természetfeletti erők működéséről van szó: ahogy a fagyott Balaton a partra tolja egy reggelre a jégtáblákat. Vagy a matematika is szemléltetheti a psziché működését. A számegyenesen két szomszédos egész szám között a távolság egy, s mégis végtelenül sok törtrésze, tizedesre, századosra, ezredesre osztható a köz. Mindig megfelelhető a hátralévő távolság, noha közben a valóságban már elértük vagy túl is haladtuk a következő pontot.

Nézzük egy meghatározó múltbeli életrajzi tény megjelenítését példaként. 1946 decemberében a Babits-versben írja meg: mit láttak egymásban ismeretségük évtizedeiben. Dramatikus a forma: feleselnek az egymásról alkotott benyomások és ítéletek, s egy érzelmi-indulati görbe vibrálását rajzolják ki. Több mint két évtized a versidő, Babits halála mégsem teszi befejezett múltba a kapcsolatot, mert Szabó Lőrinc kitágítja az időt: a márt (1945–47) és a „mindig” időjelzést iktatja az utolsó sorba. A kapcsolat tehát Babits nélkül is él, sőt változásra is képes. Nagy és drámai léptékű vers, mellette és körülötte pedig olyan élmények sorakoznak, amelyeket csak „mikroszkóppal” lehet láthatóvá tenni. A „tengersok” kifejezést használja,¹³ „múlt és jövő, – perc és anyag felett/ olyan úr az emlék s a képzelet,/ oly szabad, oly korlátlan, isteni,/ hogy érzékeid eseményei/ mellettük csak szegénység s unalom./ Ezeregyéj forog át agyadon/ s úgy hűnyak-gyúlnak a csillagai,/ ahogy téged álmodik valaki”. S ezzel az utolsó fordulattal mindent megkettőz, a maga egyszerre érzéki és az emlékezettel uralt kettős valóságát is. Ő maga lehet a másik álma, vagyis tárgya egy másik gondolatfolyamnak. Az élmények prózaiak, jelentéktelenek. Látszólag költőietlenek is. Csakhogy a *Tücsökzene* éppen arra példa, a triviális élmény sem meddő. Hogy semmi nem volt hiába. Hogy minden megkaphatja, s megkapja jelentőségét. Aprólékosan rajzolja meg a szappanbuborékot, a szalmaszál végén forgó, ingó kis gömböt, *minden* gyerek élményét.¹⁴ Baránszky László vette észre, hogy a rövidlátó mozdulatával emeli magához Szabó Lőrinc az egészen „apró” dolgokat. A természetudós írja le ilyen pontosan a fizikai kísérleteket. Az egyedi, partikuláris és a művészi érték esztétikai, művészetfilozófiai összefüggéseit faggatja a költő saját életrajza kapcsán.

Hogyan tekintett az 1947-es kötetre a kortárs kritika? A *Válaszban* Szentkuthy írt róla, rögtön a kötet megjelenésének hónapjában. Érdekes a költő és kritikus párosítása. Mindketten felfokozott intenzitásban égnek. Halmoznak, tobzódnak. Szabó Lőrinc végeredményben talán nagyobb önfegyessel, művészi önszigorral. De mint látni fogjuk, Szentkuthy a rokonát fedezi fel a költőben. Hol jelöli ki a *Tücsökzene* helyét irodalmunkban? Mit mond műfajáról?

Verses önéletrajz, írta róla Szentkuthy. Nem időzött soká a műfaj-meghatározásnál, mert nem tartotta termékeny kérdésnek. Nem az irodalomtörténész fogalmaival közeledett a műhöz, hanem szenvedélyes olvasóként, aki elsősorban a versekben megszólaló

¹³ *Válasz*, 1947/3. [december] 207.

¹⁴ Nem új művészetfilozófiai kérdés ez, rokon például egy Vas István által is idézett Goethe-dilemmával: „[...] hogy is mondta [...] Goethe? »Érjék be azzal, hogy valaki a különlegeset olyan egyetemessé emeli számukra, hogy megint minden további nélkül beleolvasszják a maguk különlegességeibe.« Mert ha nem közérdekű témáról szól, mi más mentsége lehetne a művészetnek?» Vas István: *Elvesztett otthonok. Elbeszélés egy szerelem környezetéről*. Budapest: Szépirodalmi, 1957. 8. A Vas-próza első része a *Válasz* utolsó számában jelent meg. Vas István: Hold-utca. *Válasz*, 1949/5–6. 374–383.

emberre kíváncsi. Ellentépart látott a személyiségben, az ész és a test harcát. Szabó Lőrinc „brutálisan racionális és halálfejesen okos, csiga-puhánysággal erotikus”, aki „az egy életen keresztül fogja érezni, hogy milyen gyilkos ellentét van az állatok örült-vak, vegetatív élet-kéje, és a gondolat morált, felelősséget, logikát, szigorú isteneket termelő világa között. Önkinzó lelkiismeret-furdalás és állati természet-részezség között fog tántorogni – nagyon művészien és nagyon egészségtelenül: nirvánás fakírsággal kacérokodik majd (egyszerű jóság helyett) s halál-magú veszett kéjek emésztik majd (a test emberszabású örömei helyett).”¹⁵ A lényeg: „»hogy szép a világ« – kétségbeesett érzékiséggel, a haláltömények Nap- és nyár-imádatával, a gyávaságtól fojtogatott faunok mohóságával, és a kegyetlenül világos értelműek orvosi szemérmertlenségével szereti a világot – nőket, tájakat, mítoszokat, könyveket, saját nyelvgyönyöreit.” Szentkuthy önnön személyisége és esztétikája egy variánsát látná viszont a versekben: „...az egész költészet lényege ez: keresztihal és pojácaság titkos egylényegűsége”.

A korábbi *Összes versek*¹⁶ után semmiféle meglepetés nem érte Szentkuthyt. Legfeljebb annyi különbséget lát, hogy most már „ékszeresebb a csillogás”, mert kikristályosodtak a korábbi összetevők. „Az érzékeny világmegfigyelőben mindig »sok ember lakik« – egyrészt mert egyetemes szellem (vagyis egyszerre kukac, Jézus és Kant Logikája) –, másrészt óvatos-okos, gyáva, aki önvédelemből tudja és akarja játszani a szerelmes és a szent, a tücsök és a filozófus szerepét: talán így kevésbé bántják. A hitregei Proteus is valahogy isten is, és valahogy aljas is volt némiképp. Az ilyen ember végeredményben soha nem tudja, hogy igazat mond – vagy hazudik? Hol úgy érzi, hogy ő a megtestesült Igazság, de ha csak megmozdul, az már csak hazugság lehet –, vagy egy másik változatban: egész élete lényegében egy óriási Hazugság, noha tulajdonképpen nem hazudott senkinek soha.” A civil habitus, személyiség és az irodalmi mű viszonyát forgatta Szentkuthy. „Telhetetlensége tán rossz morál, de az igazi költészet biztosítéka [...]” – mondta ki majd-hogynem elrejtve a lényeget tobzódó mondatai között. „Csak a nagyon érett, csak a nagyon kétségbeesett, csak a nagyon biztoskező költő szereti és tudja így a drámai formát kezelni. Együtt van benne a fiatal Szabó Lőrinc titáni felkiáltójel-pazarlása, de benne van egy öreg, végleg kiábrándult impresszionista határozottsága is: két vagy három szinfoltot dob már csak oda, a halál előtt, de abban együtt rikít a világ minden színes értelme (vagy értelmetlensége). [...] Nihilista szeszély és a legcélbiztosabb ökonómia.” Egy hasonlítással a világirodalomba tolja ki Szabó Lőrinc helyét, amikor kijelenti, hogy ez a versvilág olyan és akkora, mint Shakespeare világa: „Az egész »Tücsökzene«-stílus vegytani fókusza az a néhány Prospero-sor a *Vihar* negyedik felvonásában, ahol Ferdinándhoz beszél a varázsló. Noha világok, múzsák, természeti démonok, az egész költészet és mitológia óriási fordulatáról van szó ebben a beszédben: mégis olyan kedves, családias-társalgósobás hangon kezdi, mintha csak egy pohár borra hívná a szomszéd nyári vendéglőbe. Ez a lényeg: Apokalipszis és (akár polgári, akár jasszos) mindennap, nyelvi és fogalmi ötvözete. [...] Ez a Shakespeare- és Szabó Lőrinc-világ lényege – hogy véres valóság, pingált ripacs-banda és május-éji arkangyalok: azonosak! [...] Ez a legbiztosabb kulcs a »Tücsökzene« stílus-gazdagságához: (hiszen Szabó Lőrinc Shakespeare-ben él) bájos gyöngegség; hétköznapi egyszerűség; váratlan túl-intellektualitás; érzékies plasztika és zene;

¹⁵ Szentkuthy Miklós, 555–556.

¹⁶ *Szabó Lőrinc összes versei*. Budapest: Singer és Wolfner, 1943. (I. és II. kiadás)

aztán valóság és színház; milliós táj és egyetlen Semmi vibráció – végső isteni titkok és egy-egy földies gesztus ötvözete – modern idegesség – aszpirin-olvasztás a kávéskanál vízben, miközben a feltámadás trombitáit hangolják az angyalok.”

És mi jellemzi *poétikailag* Szabó Lőrinc versciklusát? Istenkisértő költő. „Miért használ például oly rögeszmeszerű állandósággal folyton *enjambement*-okat? Hogy élvezze a próza folyamatosságát és még rafináltabb vers-ellentéteit: van-e gögösebb-játékosabb feladat, mint egyszerre túl-prózát és túl-verset megvalósítani?” Legalább annyit mond Szentkuthy magáról ebben a Figyelő rovatbeli írásban, mint Szabó Lőrincről. Végtelen empátiájának magyarázata a rokonságerzet. Empátia és kíváncsiság: ezek a kritika kulcsmotívumai, a kritikus legfőbb jellemzői. De miért hangsúlyozzuk külön, ami magától értetődő? Mert már a *TücsökHzene* megjelenésének az évében nekitámadt Szabó Lőrincnek – és másoknak is – a magát marxistának mondó irodalomkritika.

Szigeti József¹⁷ a *Magyar líra 1947-ben* című tanulmánya egyszerűen csak lesajnálta Szabó Lőrincet. Nyersen, a felsőbbrendűség biztos tudatában. Hol az a „magaslat”, ahonnan Szigeti letekintett, s mi jogosította fel az ítélkezői pozíció elfoglalására? A párttagság és a kommunista világnézet öntudata. Az első bekezdés végén kész az ítélet: „a *TücsökHzene* nem igazi költői curriculum vitae, hanem csak tücsökHzene”. Szigeti szerint a *Nyugati* második nemzedékéhez tartozó Szabó Lőrinc lírája „a kapitalista valóság konkrét szociális, morális és politikai megjelenési formáival vívott szakadatlan és kilátástalan küzdelem. Vergődik, kínlódik abban a világban, amely izolációba kényszeríti, és nem ad teret egyénisége szabad kibontakoztatására. [...] Szabó Lőrinc egy elveszésre ítélt lélek rettenetes átkait és minden fennálló elleni tiltakozását önti egy mélyen dramatikus líra keményre kalapált formáiba”. Az étellel kötött „különbékével indult meg Szabó Lőrinc emberi és költői lezüllése. Emberileg: ez vitte a fasizmus útjára. Ez a különbség volt »érzelmi-morális« alapja annak, hogy a fasizmus orrfacsaró büze nem tántorította el őt attól a hittől, hogy a fasizmusban valami társadalmi és világnézeti pozitívum alakul ki.”

Szabó Lőrinc költői lezüllése? Nem a fasizmusnak, hanem a német költészet formakultúrájának volt hatása költészetére. Foglalkoztatta a világnézet és műalkotás viszonyának dilemmája, éppen a *TücsökHzene* írása idején olvasta Lunacsarszkijt, s írta naplójába: „A militáns művészet és a tiszta művészet! Aki művész vagy kritikus kettéválasztja a költészetet és a szociológiát, tíz-húsz esztendőnyi tévedést spórol meg magának és a hazájának. [...] a költészet igazában a napi eseményektől független, belső törvények szerint fejlődik.”¹⁸ Ugyancsak 1945-ben jegyezte le Lukács György könyvének, az *Írástudók felelősségének* megjelenésekor: „Használhatatlan könyv, elveszett ember. Egyszerűen: a dolgok nem úgy vannak, mint ahogy ő hiszi, látja, akarja! Még politikusnak sem jó, csak ellenzéki agitátornak. Az emberi szellem, minden szellem destruktivitása. A kritika ösztöne. A jog. Talán egészen hamis alapokon állunk évtizedek, évszázadok óta. Milyen lehet egy ellenzéki politikus élete belülről, abban a percben, amikor győzött, attól a perctől kezdve, amikor már nincs több kritizálnivaló? Egy destruktív, a szó legjobb értelmében, amikor

¹⁷ Szigeti József (1921), filozófus. Tagja volt az Eötvös Collegiumnak, mégis jelentős szerepet játszott a kollegium szétverésében. 1948-ban még Baumgarten-díjat kapott. 1957–59-ben művelődési miniszterhelyettes, 1968-ig a magyar szellemi élet egyik ideológusa. 1967-től az MTA tagja. A rendszerváltás után megírta szellemi önéletrajzát: *Intellektuális önéletrajzom. A szellemi ébredésemről a társadalmi hivatásomra ébredésig, 1921–1948*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 2000.

¹⁸ Szabó Lőrinc: *Birákhöz és barátokhoz*, 10.

már nincs többé destruálnivaló? Az építés a nagyobb, a nehezebb dolog? – Végeredményben ez lesz a nyavalyánk most is. Egy kínai, aki szerint nekünk európaiaknak »még csak nagyon kis történelmünk van«; kommünök és ellenforradalmak?: »de hisz ez természetes«! Ez az igazán *ijesztő!*»¹⁹

Nem akarjuk persze egyszerűbbnek beállítani Szabó Lőrinc megítélését. Egyfelől Szabó Lőrinc Magyarország legnagyobb élő költője volt – emlékszünk, Illyés mondta ezt róla, s ezt annyiban egyetértőleg ismétljük meg, hogy a legnagyobbak egyike –, másfelől politikailag téves úton járt. A beteg Babits Mihály élénk kíváncsisággal követte Szabó Lőrinc viselkedését. 1938. március 12-én az Anschluss napján is eszébe jutott Babitsnak Szabó Lőrinc. Azt kérdezte kórházi látogatójától: „Vajon Lőrinc mit szól?” Egy héttel később pedig azt tudakolta Babits Illyéstől, vajon Szabó Lőrinc „most nem fog-e valami politikai csapdába lépni?”²⁰ 1940-ben Szabó Lőrinc katonaverseit említik Gelléri Andor Endre munkaszolgálatból küldött levelezőlapja kapcsán.²¹ A füzetekben Török Sophie is ellenérzéssel említette, a látogatása is kellemetlen volt. Erőszakosnak tartotta, s Babits felesége inkább alvást színlelt, csak hogy ne kelljen kezet fognia s beszélgetni. Egyoldalú volt a kapcsolat ekkor, Babits eltávolodott, el is fordult fiatalabb költőtársától, egykori fogadott fiától. Mindettől persze valódi a *Tücsökzene* Babits-vallomásának érzelmi igazsága, csak felhívjuk az olvasó figyelmét Babits visszakozására, tehetetlen elfordulására Szabó Lőrinctől.

A Szabó Lőrinchez közel állóknak sem volt egyszerű a költő védelme 1945 tavaszán. Morgolódt, bosszankodott Illyés Gyula is a naplójában.²² Jegyzeteiben Szabó Lőrinc írja, hogy még Kodolányi is antiszemitának tartotta.²³ Nem volt egyszerű a dilemma a barátok számára sem. Babits Mihály, Illyés Gyula és Vas István kettéválasztotta magában a költőt és politikai vonzalmát. Nem tették meg ezt a különbséget az ideológiát és az esztétikumot szorosán összekötő vitapartnerek. Akik a műalkotás milyenségét az ideológiai tartalomtól vagy éppen szociológiai igazságból származtatták.

Amikor Szabó Lőrinc körül végre elültek a viharok, írt és publikált, éppen a *Tücsökzene* születésének idején, mint már említettük Faragó László ismételte meg a költő elleni vádakát. Erősebben, indulatosabban. Az eredeti végzettségét tekintve jogász bankember az egész irodalmi folyamatról mondott fellebbezést nem tűrő véleményt. Publicisztikusan, sőt felszínesen, az irodalmi értékrendet felborítva. Egy szikrázó és éles krisztinavárosi mentalitásportré után tért át személyes mondanivalójára. Könyve kettévált. Az első, nem személyeket, hanem egy személytelen közösséget, a miliőt briliánsan bemutató esszét elfogadjuk, a második részt távolságtartóan olvassuk. Szabó Lőrincről a *Nyugat* és a *Magyar Csillagot* áttekintő fejezetben van szó. Faragó László első megállapítása még csak meghökkentő: Babits magára maradt a *Nyugat* második nemzedékével, márpedig „a második nemzedék mindig kisebb az elsőnél”. A folytatás igazságtalanabb: értékítéletét nem irodalmi szempontok formálták. „Akikről itt írni, beszélni kell, két ember, Szabó Lőrinc és Illyés Gyula. Keserves sors volt a második nemzedék költőinek sorsa. Vereked-

¹⁹ Uo. 145.

²⁰ *Babits Mihály beszélgetőfüzetei*. Budapest: Szépirodalmi, 1980. 429. és 520.

²¹ Szabó Lőrinc katonaversei a *Magyarországban* jelentek meg 1940. november 8. és 18. között.

²² Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Illyés Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 363.

²³ Szabó Lőrinc: *Birákhöz és barátokhoz*, 262.

niök kellett Ady Endre és a régi Babits, Karinthy és Kosztolányi árnyékával, és verekedniök kellett azzal a József Attilával, aki a zseni pökhendiségével és a kisfiú félszegségével tett túl rajtuk és mutatta meg nekik, hogy az első sorban nincs hely számukra. [...] *Szabó Lőrinc*, ez a pompás műfordító és szerényen jó képességű költő az ingerültségnek és érzékenységnek ez az írói prototípusa nem is bírta ezt a hátrábbállítást. – »Acheronta movebo« lett a jelszavává²⁴ (humanisztikus műveltségű volt, ha távol is állott attól, hogy humanista legyen) és ugyanakkor, amikor költészete véges-végig csiszolt, pallérozott, formakész és – érdektelen maradt, az ember – sötét utakra tévedt. Meg kell ennél állani egy pillanatra. Az igazán nagy költő, az igazán nagy író nem jelent mindig és szükségképpen igazán nagy jellemet. De a zseninél eltörlődik az ember, és vakító világosságban ragyog a Mű.» Faragó nem törekedett Szabó Lőrinc költői nagyságát felmérni, előítélete eleve elvakította. Csupa lekicsinylő megjegyzést osztott ki a továbbiakban is: „csak csiszolt, csak pallérozott volt, jó középszerű, e kategória felső határán”. Retorikailag hatásos fordulattal pályatársakat is belevont az ítékezésbe. Perbe hívta a kortársakat, jelentkezzék legalább „az az öt írástudó, akit sorai valaha is megrendítettek, jöjjön elő és mondja meg: volt-e Szabó Lőrincnek valaha valami olyan mondanivalója a mi nagy és végső titkainkról, amit előtte nem mondott el soha senki, van-e két olyan sora, amely meg fog maradni akkor is, amikor pörösködő nemzedékünk fölött elrepül az idő... Nincs!»²⁵ A felszólítás persze csak némajáték, imitáció. Egyedül az ő véleménye áll meg: megbélyegzés, kiközösítés a cél. Mindezt költői értelemben a legteljesebb mértékig igaztalanul. A nemzedék talán legjobb költőjét utasította ki az irodalomból.

A támadások a kor pillanatnyi erőterében sorsokat határoztak meg. 1945 tavaszán és nyarán Szabó Lőrinc a kétségbeesés állapotában volt. Idegcsillapítót szedett, a keringő hírek mind eljutnak hozzá, azt írta, nemcsak szemmel, de „füllelverés” is van. Májusban írta naplójába: „Mondtam, hogy láthatatlan ágyúk vannak beirányozva a házamra! Tegnap becsapott a lövedék: hír a *Magyar Nemzetben* és a *Kis Újságban*, hogy a »háborús bűnösök« közé iktattak! Ott állt a második lista vége felé csakugyan a nevem. [...] az örület ekkora arányokat ölthet. [...] Ó, újságírók, *gens turpissima*²⁶! Az a kategória, amelybe én esem, az utolsó: »szellemi segítő-társ«. De mégis!»²⁷ Aztán az Andrassy úton véletlenül találkozott Sárközi Mártával: „egyórás beszélgetés az utcán [...] nem mondom, hogy meggyőztem, mindenesetre hozzám hajolt elköszönéskor, és az utca nyilvánossága előtt megcsókolt; [...] Szörnyű cikkről értesültem; Horváth Zoltán támadott vadul, újra a *Népszavában*, pletykaalapon, kívülem, megnevezetlenül Illyést is. Hát ezeknek az embereknek sose jut eszükbe, hogy amit leírnak, esetleg tévedés is lehet? [...] Vagy tudatosan tesznek így?» Aztán egy Lear királyból vett idézet után kérdezi: „De hát H. Z.-ék istenek!»²⁸ Ugyanazzal az intenzitással élte át a támadásokat, mint ahogyan verseiben megszólalt. „En csupa érzelem, köd, szétomlás, álom vagyok ezekhez a kemény kövekhez, kőlelkekhez képest. Ehhez a gyűlöletképességhez képest. Ha ez így folytatódik [...] végem van:

²⁴ Vergilius *Aeneis* VII, 312. töredékét „Flectere si nequeo superos/ Acheronta movebo” idézi Faragó László. Az *Aeneist* (többek között) Lakatos István fordította magyarra: „Ha az égietek meg nem indíthatom, a poklot fogom megmozgatni”.

²⁵ Faragó László: *Írástudók árulása – írástudók helytállása*, Budapest: Népszava, 1946. 66.

²⁶ *Gens turpissima* (lat): legbecstelenebb nemzetség.

²⁷ Szabó Lőrinc: *Birákhöz és barátokhoz*, 57.

²⁸ Uo. 72.

belülről.²⁹ Pszichológiát, magyarázatot keresett magatartására, érzéseire. Mint drámai, sőt tragédiai szituációt, mint egy Shakespeare-jelenetet elemezte *saját*, csak saját lehetőségeit: „Tiltakozó *ima a Dac ellen*: meg kell alázkodni. A Dac az egyik ördög. Testvérei: a Sértődékenység, a Gőg, az Önhittség. Vezekelni! Minden rendes ember teszi. – De nem lehet, ha így vádolják az embert: akkor nem engedi az önérzet, az igazság tudat, ha részleges is, nem engedi meg az ellenfél alacsonyága... Stb. Méltó alkalmat!!!³⁰ Néhány nappal később, Horváth Zoltán támadása alkalmából újfent foglalkozott a történetekkel. „Azt hiszem, rájöttem valamire. H. Z. nem csak Sárközi Márta szavainak lehet exponense. Van itt egy csoport. Valószínűleg Basch Lóránt³¹ körül [...] Devecseri, Vas István, talán a fiatal Somlyó, aztán Ottlik G., esetleg mások is, [Trencsényi] Waldapfel [Imre], tán még Hajnal Anna is. Ez a kor? Részben rezerváltak szemben, s ingerültek hát mögött, részben egyenesen támadók. Sok jel közös félrevezetettségre mutat. [...] Mindegyik egy-egy kis gócot jelent, ahonnan továbbszivárog a méreg.”³² Elért hozzá a képtelen pesti pletyka, a „horogkeresztes szendvicsek” ügye is.³³

De ha fel is merült Szabó Lőrincben, hogy igen, vezekelni kell: nyoma sincs, hogy legalább magának, a naplójának megtette volna. Hogy mérlegelte volna, mit mondott, mit írt, mikor és hova. Nem. Szabó Lőrinc csak magával foglalkozott. Szabó Lőrinc erőket és ellenerőket mérlegelt, saját lelki működésében fedezett fel absztrakt fizikai és mechanikai törvényeket, hatást és ellenhatást. Akiket név szerint felsorol: bujkáltak és féltek hónapokon át. Élet és halál volt a tétje, hogy találnak-e olyan bátor barátot, aki befogadja őket. Vas István ezekkel a szavakkal zárja *Azután* című emlékezése első kötetét: „Én nem féltem félni.” Saját magától idéz Vas István, *Ének a félelemről* című verséből: „Csak félni nem félek.”³⁴ Elek Artúr azért lett öngyilkos, mert félt.³⁵ A gyakorlatias és cselekvésre kész asszony, Sárközi Márta három gyermekről kellett gondoskodjon. Hármójukat külön-külön akcióban, más-más taktikával menekítette, hogy biztonságban legyenek. Sárközi György, Szerb Antal, Halász Gábor, Radnóti Miklós azért haltak meg, mert zsidók voltak. Ezt másként nem lehet forgatni, mondani. Szabó Lőrinc önfelmentő gesztusai (és más érintett írók álságos, gyáva védekezései) a mai közállapotokhoz szólóan megint élesebb fényben mutatkoznak meg.

Nem a kommunisták támadták legjobban Szabó Lőrincet. Sőt, a kommunisták – a szociáldemokraták és a parasztpárt is – visszavonták képviselőiket az igazolóbizottságból,

²⁹ Uo. 98.

³⁰ Uo. 125.

³¹ Basch Lóránt (1885–1966), ügyvéd, a Baumgarten-alapítvány jogi kurátora. Babits Mihály és Szabó Lőrinc kapcsolatáról írott tanulmánya. *Kortárs*, 1966/2. 293–304.

³² Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 130.

³³ A horogkeresztes szendvicsek ügye: egy ízben a Lóci születésnapjára rendezett gyerekszíron állítólag horogkereszt alakúak voltak a szendvicseken a szardellapaszta díszítések. A történetet Szabó Lőrinc szerint Sárközi Márta kezdte újból terjeszteni. Szabó Lőrinc: *Bírákhoz és barátokhoz*, 130–131.

³⁴ Vas István önéletrajzában megengedi, hogy a verset hiteles okmánynak tekintsük: a 2. magyar hadsereg útnak indításakor írta.

³⁵ Elek Artúr ügy: lásd a szerző Keresztury Dezsővel készült „Kérdések a Válaszról” c. interjú *teljes*, a Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött szövegét. Ebben Keresztury elmondta, hogy Elek Artúr öngyilkosságakor Szabó Lőrinc mennyire nem látott más kiutat, mint Elek elkeseredett tettét, s ezért helyeselte is azt. PIM Hangtár K 455–456.

sőt az MKP el is határolta magát az abban működő kommunistáktól.³⁶ De volt sok szemtanú, akik itthon éltek végig a háború éveit. Olvasták Szabó Lőrinc berlini és weimari élményeiről írt lelkes cikkeit,³⁷ tudtak szerepléséről a Lillafüredi Írókonferencián³⁸ 1942 novemberében, látták a *Vezér* című vers újraközlését.

Révai József összefogásra biztató cikke a *Szabad Nép* 1945. május 18-i számában kellemesen érintette Szabó Lőrincet. „Új szellemet inaugurál, magas hatalomkezelési belátás eredménye, nagy gyakorlaté. Csak taktika ne legyen mögötte, illetve túl sok taktika ne legyen. Erre volt és van égető szükség. Ne a múlt irodalmi, politikai és világnézeti elmentéit hánytorgassuk feleslegesen, hanem dolgozzunk együtt, akivel csak lehet – »még ha nem egészen tiszta a lelkiismerete« –, és inkább előre nézzünk, mint hátra... Ilyesmi a lényege. Új hang, új kurzus az irodalmi élet szemléletében? Azt hiszem, azt remélem. A legdinamikusabb párt mutatkozik a legbölcsebbnek: ez még dühöt is válthat ki a lemaradókban s azokból, akiknek kezéből valami hatalmat venne ki az elindított »türelmi rendelet«. Ha megfelelő hatása lesz, óriási fontosságú esemény!”³⁹ Persze, hogy volt ügyeskedés, nem is kevés a Révai-cikk mögött, de nem szintiszta manipuláció vezette Révait. Szabó Lőrinc mindenesetre azok közé tartozott, akik szövetségeseek lehettek. De persze Szabó Lőrinc is úgy válogatott a hírekből, megnyilatkozásokból, ahogy számára kedvező volt. Szegi Pál azt mondta egy ízben, irodalomban csak arisztokraták lehetünk. Ezt is egyetértőleg idézte Szabó Lőrinc, ebben is fogódzót talált az alkotó felsőbbrendűségének képzetéhez. A drámaian felépülő naplóban egymást váltják a végletek: elfogadó, baráti gesztusok magabiztató lejegyzése után egy-egy újabb támadás. Remény és félelem, staccatóban. Csak elszenvedője volt ezeknek a hónapoknak, az események tőle függetlenül történtek, sorsáról mások kiszámíthatatlan, de legalábbis a háttérben zajló játszmái döntöttek. Egy alkalommal összetalálkozott Illyéssel, aki éppen Rákositól jött. „Lőrinc ügyei. Entrée kellene; mi csinálható? Ezentúl el fog járni az íróegyesületbe.« Igazságügyminiszteri interjú, már egy hete a *Népszavában*: írók még szigorúbban?”⁴⁰ S a napló ugyanezen oldalán, ugyanezen a napon bukkan fel a *Tücsökgzene* gondolata *előszőr*. „Talán hosszabb valami lesz. Keretet adhat egy egészen kiadós dolognak, életrajzi visszaemlékezésnek [...] most látom a tágítható téma előnyeit.” Ilyen az írói psziché: a személyes jövőjét a tragédiai perspektívájába vetítő feszültségek között vetődik fel a nagy mű elképzelése. A napi élmények felől vizsgálva is látjuk: a megszakítottság, az ismétlődés, a ciklikus visszatérés rendjét a külső élethelyzet is determinálta. Aztán elültek a külső viharok, szeptemberben lezajlott újságírói igazoltatása is. Az eredmény: igazolás – dorgálással, s a nyilvánosságtól való féléves eltiltással.⁴¹

³⁶ Az író igazoltatások és egyebek. *Szabad Nép*, 1945. május 13. Ständeisky Éva hivatkozik az NPP levéltári anyagára: Politikátörténeti Intézet Archívuma, 284. f. 13. ö. l. k.

³⁷ Szabó Lőrinc: 135 világtörténelmi perc a Kroll Operában. *Magyarország*, 1939. április 30.; Búcsú Weimartól. *Magyar Csillag*, 1942. december 1. 387–397.; Levél nagyságos Zilahy-Sebess Jenő miniszteri titkár úrnak. Budapest, 1942. XI. 14. In: Szabó Lőrinc: *Magyar sors és fehér szarvas. Válogatott prózai írások*. Szerkesztette Bognár József, előszó Csurka István. Magyar Fórum Könyvek, Budapest, 1994.

³⁸ Lillafüredi Írókonferencia (1942): lásd Ständeisky Éva: Nemzetföltők. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. 2000, 1999/július, 44–53. és 1999/augusztus, 47–56.

³⁹ Szabó Lőrinc: *Birákhoz és barátokhoz*, 64.

⁴⁰ Uo. 172.

⁴¹ Az igazolóbizottság jelentését teljes terjedelmében közli a kötet: Uo. 285–289.

Szabó Lőrinc a *Tücsökzene*-folyam után költőként ritkábban szólalt meg a folyóiratban, de nagy, az életműből kiemelkedő vers így is jutott ezekben az években a *Válasz* oldalaira. Van-e közös az itt közölt versekben? És mennyire tükrözik még a történelmi traumát és az üldözést, a zaklatottságot?

Az 1947 decemberében két háborús verset publikált a folyóiratban. Az első, *A kiszolgáltatottak*, még ostromvers, a pincelét élményeit és veszélyeit idézi meg. A *Mégis isteni?* – már több annál. A romboló emberben lakó, feltámadó „álmok, évezredek” csodája kápráztatja el a költőt. Eredeti összefüggésében, egymás mellett olvasva a két verset, erősebbnek érezzük a hasonlóságot, az összefüggést, mint a versek születését megörökítő utólagos magyarázat.⁴² Megerősíti az olvasót ebben a háborús hasonlat: „Úgy/ túltömött a fájdalom és a ma,/ mint bombát saját fojtó anyaga”.

Szabó Lőrinc tízes vers-*szériákat* ígért a szerkesztőasszonynak, de ezt nem teljesítette. Véget vetett az önéletrajzi tematikának is. A publikációk közül kiemelkedik *A földvári mólón*, a természeti megfigyelésből felnövő létfilozófiai vers. A múlandó emberrel szemben a túlélő természeti jelenség, a végtelen nagyságának apoteózisa. Egyszerre az emberi alázat verse és a triumfálása, a természeti jelenség nemcsak a költőt éli túl, hanem „ellen-ségünket” is. A többes számú birtokos rag jelzi, távolabb van már a személyes megbánottság, legalábbis a versek élmény- és érzésvilágából kijebb szorult. Ezzel magyarázható talán az is, hogy egyáltalán képes felvenni a *szemlélődő* ember pozícióját, a költői szubjektum háttérbe szorul, mint megfigyelő alakítja a látomást is, a verset is. A természet rendje a nagyobb úr, s a látvány egyben életfilozófiává is nő. A szakirodalom, Szabó Lőrinc monográfiája a ciklust a *Tücsökzene* utólagos ars poeticájaként értelmezi.⁴³ Kabdebó Lóránt arra hívja fel a figyelmet, hogy ugyanakkor Szabó Lőrinc új költői problémáinak módszertani vizsgálatként is olvashatjuk ezt a verset és az egész, a folyóiratban megjelent ciklust.⁴⁴

1948 végén kilenc rövid – tizenégy soros – verssel, azaz szonettel szerepel Szabó Lőrinc. Az első kifejezetten meglepő tőle: *hazafias* vers. A „*Kis nép fia*” címbeli idézőjele elárulja, hogy ez *polemikus vitavers*. Azt állítja, hogy a földrajzi kicsinység nem jár párban a szellemi kisebbséggel. A nemzeti önérték verse ez, néhány évvel a háború után, az elboruló jövő kapujában. „Magyar, légy nyugodt/ egyek vagytok ti itt, s ott, bárhol, ők/ kicsik s nagyok, minden Isten (vagyis/ Igazság) s a sír férgei előtt” – írja Szabó Lőrinc. A vers egyetlen furcsasága a többes szám második személyű megszólítás, az, hogy nem többes szám első személyű alakot használ a költő. Az talán túl patetikus lett volna? Vagy így igazságosabb ítéelő pozíciót sejtet, s magát helyezi az ítéelő Isten pozíciójába? Egy biztos, utólagos kommentárjában büszke a kihasználatlanul hagyott, költészetében ritka hazafias tematikára.

Szabó Lőrinc (és Weöres Sándor) verslektorként is működött a folyóiratban. Sajnos Szabó Lőrinc-re vonatkozóan ennek alig van írásos nyoma, mindössze Sárközi Mártának a kötetben is olvasható visszaemlékezése és Szabó Lőrincnek egy levélbeli utalása.⁴⁵ A munka-

⁴² *Vers és valóság*, II. 23.

⁴³ Kabdebó Lóránt: *Az összegzés ideje. Szabó Lőrinc 1945–1957*. Budapest: Szépirodalmi, 1980. 257–288.

⁴⁴ Szabó Lőrinc versei [Vers versek helyett, Ember panasza, Hálaadás, Ember voltam, Versírás, A holdhoz, A földvári mólón], *Válasz*, 1948/9. 653–658.

⁴⁵ Ezt írja 1948. július 8-án Kodolányi Jánosnak: „[...] Néha valami ifjú-költői ügyben benézek Mártához; de én se valami nagyon vagyok hercpinklije, vagy pedig boszorkányos ügyességgel leplezi érzéseit...” In: *Ne*

kapcsolat személyes volt, s ennek megfelelően szóbeli. Egyetlen visszaemlékezés segít feltárni, ha nem is lektori működését, hanem versízlését, egy Weöres Sándorral készített kései interjú, amelyben e kötet szerzője negyven év távolából Weörest fennmaradt lektori leveleivel szembesítette.⁴⁶ A következőket mondta Weöres: „Szabó Lőrinc félt a nehéz versektől, ezek – fogalmazzuk így – irritálták őt. Az én dolgom iránt nagyon bizalmatlan volt. És úgy tréfásan, hát bizony el is mondta nekem, hogy micsoda rossz költő és rossz fordító vagyok, Po Csü-jiből, ebből a derűs költőből egy zord költőt csinálok. Mindenféle kifogása volt a verseim ellen, de sohase bántóan, mindig kedvesen és tréfásan. [...] Nem emlékszem olyan esetre, hogy a véleményünk nagyon különbözött volna. Ha fiatal költők megkritizálásáról volt szó, ott az egyéni ízlésünket nagyon komolyan félreraktuk, és igyekeztünk általában helyes, objektív ítéletet alkotni. Ilyenkor mellőztük a filozófiai, költészetesztétikai vitáinkat csakúgy, mint az érthetőségről való teóriáinkat. Igyekeztünk objektívek és igazságosak lenni. Bár minden igyekezet dacára sem mindig sikerül ez.” Nem maradt tehát „lektori jelentés” Szabó Lőrinctől. Mégis volt „tanítványa” a folyóiratnál, a folyóiratban, Lakatos István.⁴⁷ Rövidesen érintjük ezt a kapcsolatot. (Az erősen Szabó Lőrinchez húzó Lakatos verseit egyébként a szerkesztőasszony Weöres Sándorhoz továbbította, tőle származnak a következő észrevételek: „Igazán rosszat csak Lakatos Pista versei közt talállok; dicséretére legyen mondva, mert mindig érdekesen rossz, jelentékenyen és nagystíliúen fűlsértő. Tőle a *Béka* és esetleg a *Jura* lehetne közölhető, de bizonyos ir jobbakat is, hiszen zseniális tacsó.” Weöres 1949. január elején írta ezeket a sorokat, abban az évben, amikor Lakatos István már Baumgarten-díjat kapott.)

Az 1947-ben megjelent *Tücsökzene* hosszú évekre az utolsó önálló, saját verseskötet Szabó Lőrinc pályáján. Verspublikációi vannak a koalíciós években, s aztán majdhogynem végleg kiszorul mint költő, hiszen halála évéig a látható, a nyilvánosan követhető pályáján csak fordításai jelentek meg. Halála előtt nem sokkal, 1957-ben, a Kossuth-díj évében, megjelent a *Tücsökzene* új, bővített kiadása és a *Huszonhatodik év* című verses szerelmi gyász-ciklus, az 1950-ben meghalt Korzátai Erzsébet emlékét megörökítő kötet. De addig a korlátozott elismerés mellett⁴⁸ a mellőzés, kiszorítottság dominált. Még fordításkötetei, köztük egy újrakiadás is, meghiúsult.⁴⁹ Ugyancsak 1949-ben az ÁVH le akarta foglalni pasaréti lakását, de a kommunista kapcsolatok ekkor (is) segítettek a veszély elhárításában. A könyvtárszoba, az alkotó belső birodalma éppen maradhatott.⁵⁰ Ugyanez a hatalom börtönbe zárta elszánt kritikusát, Horváth Zoltánt. Szabó Lőrinc örült Horváth Zoltán bebörtönzésének, helyzetének megkönnyebbedését is ennek a ténynek tulajdonítja,

pazarold a magányodat! Kodolányi János levelezése Szabó Lőrincsel és Szabó Lőrincné Mikes Klárával. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Horányi Károly. Budapest: Argumentum, 2002. 43.

⁴⁶ Kérdések a *Válaszról*. Széchenyi Ágnes beszélgetése Weöres Sándorral. *Kortárs*, 1985/4. 108–113.

⁴⁷ Lakatos ekkori jelentős verse, a később átírt *A pokol tornáca* is a *Válaszban* jelent meg (1947/11. 392–399.), mégpedig kiemelt helyen, közvetlenül Németh László első helyen álló *Izomjának* folytatása után, s éppen Weöres Sándor verse előtt. Elemzését lásd itt a kötetben. A költő visszaemlékezését pályakezdésére lásd Lakatos István: *Kék pille*. Békéscsaba: Békés-megyei Könyvtár, 1982. Az életmű feldolgozását lásd Kabdebó Lóránt: *Lakatos István*. Budapest: Akadémiai, 1986.

⁴⁸ 1949-ben mint fordító Puskin-díjat kapott.

⁴⁹ Ugyancsak 1949-ben elnapolták az *Örök barátaink* tervezett újrakiadását, és meghiúsult a tervezett Milton-fordítás.

⁵⁰ Domokos Mátyás: Szabó Lőrinc könyvtárszobája. In: Hatvany Lajos – Gink Károly: *Beszélő házak és tájak. A magyar irodalom emlékhelyei*. Budapest: Officina Nova, 1989. 734–746.

a szerkesztőasszonyt, Sárközi Mártát családilag érintő megrázkódtatásra nem volt szava.⁵¹ A körülötte zajló tragédiákat még mindig csak saját sorsa tükrén át nézte.⁵²

Németh László

Az egész *Válasz*-kör legellentmondásosabb, legnehezebb egyénisége Németh László volt.⁵³ Hatalmas befogadóképességű intellektus és kételkedés nélküli hivatástudat ötvözete. Minden szándéka közösségi, népnevelői, s ugyanakkor majdhogynem alkalmatlan volt arra, hogy bármilyen szervezetben, intézményben másokkal együttműködjön. Kivételt hőmezővásárhelyi tanári éve jelentenek, de mint tudjuk, a tanár–diák viszony egyensúlytalan helyzet. Óriási munkatempó jellemezte, sokat írt, nagy levelező volt, bőven kommentálta, dokumentálta életét és munkái születését. A szellemi élet organizátoraként jelentette be magát indulásakor, s ez az ambíciója, ha módosult is, akarattal vagy kénytelen-kelletlen újabb és újabb formát öltött – szerkesztett, rádiós munkát vállalt, kritikát, olvasónaplót, programokat, kátét, népfőiskolai tervet írt, az ország jövőjét taglaló politikai konferencián szólalt fel – lényegében változatlan maradt. A sokféle tevékenységi kört, s azon belül is a vidéki tanítást tudatosan, sőt daccal vállalta. „Vezetni» kétféleképpen lehet. Úgy, hogy az ember valóban fölül egy párt, egy intézmény élére, s onnét próbál megvalósítani valamit. Vagy pedig lesüllyed a társadalom mélyébe s egy mindennapi tevékenységi kört próbál megnevesíteni, példaszerűvé tenni” – írta egy 1945-ös levelében Illyés Gyulának.⁵⁴

Németh László a háború után nem író akart lenni. „A legnagyobb akadály az én lelkemben van. Nem szívesen viszem túl írói pályámat az 1943. éven [...] a sérelmek elborították a lelkemet” – közölte magáról a háború mindenkit érintő tragédiái után.⁵⁵ Nem sokkal később megismételte Illyésnek ugyanezt az elhatározást, kiegészítve most már saját állapota jellemzésével. „...író nem akarok többé lenni; száz oka van, hogy *tavalyi*, sőt tavalyelőtti elhatározásomon megálljak [...] A legfontosabb [...] hogy begubózott, ember-iszonyos ember lettem.”⁵⁶

⁵¹ „Midőn Horváth Zoltán a régi gonosz személyes ellenségem lebukott, kissé jobb a helyzetem általában. [...] ő gyilkolt éveken át, s tavaly aug. óta több társával együtt, akik mind csak ártottak nekem, mint angol-amerikai kémgyanus ül, azaz hogy nem tudni róluk!” Szabó Lőrinc levele sógornőjéhez 1950. április 10. Idézi Kabdebó: *Szabó Lőrinc „pere”*. Budapest: Argumentum, 2006. 424. Horváth Zoltán 80 hónapot töltött börtönben koholt vádak alapján, csak 1956 márciusában szabadult.

⁵² Kabdebó Lóránt: *Az összegzés ideje*. 291–296.

⁵³ Németh László e korszakbeli pályájáról kimerítően lásd monográfiáját: Grezsa Ferenc: *Németh László vásárhelyi korszaka*. Budapest: Szépirodalmi, 1979. 194–283.

⁵⁴ Németh László Illyés Gyulának, 1945. szeptember 5. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte Németh Ágnes. A jegyzeteket írta Grezsa Ferenc. Budapest: Magvető és Szépirodalmi, 1993. 463.

⁵⁵ Németh László Csányi Máriának, 1945. augusztus vége. Uo. 460.

⁵⁶ Németh László Illyés Gyulának, 1945. szeptember 23. Uo. 471. E könyv szerzője kevésbé tartja hihe-tőnek, de ideiktatja a Németh Lászlóval személyes ismeretségben lévő irodalomtörténész, Domokos Mátyás bizonytalan emlékét. A népiségről, mint irodalomtörténeti kategóriáról és eszmei irányzatról készített beszélgetésünkben ezt mondta Domokos Mátyás: „Németh László nem tudta, hogy a *Kisebbségben* című tanulmányával milyen hatalmas vitát provokált. (Úgy emlékszem, Vas István emlékiratában, *A líra regényében* olvastam róla, hogy Németh László milyen boldog gyanútlanágban élt e tekintetben egészen 1945-ig.) Ez ma szinte hihetetlennek tűnik, de az állandó sértettség vasfüggönyével védekező Németh László-i remetemagány ismeretében

Németh László mindig kimondta, amit gondolt. Nem volt sajátja a kegyeletes hallgatás, a homályos utalás. Lackó Miklós elemezte, hogy a 30-as évek antiliberálisizmussal telített nemzedékében a kiábrándulás többnyire antiszemitizmussal fonódott össze. Ennek az antiszemitizmusnak nem egyszerűen gazdasági vagy egzisztenciális háttere volt, a nemzedék nem lebecsülendő része kereste ezen az úton saját 1919 utáni társadalmi szerepének legitimitását. Németh László is hatása alatt állt ennek a szemléletnek. „Ne ijedjünk meg ennek kimondásától. Németh nem volt elfogultabb, előítéletekkel telibb, mint nemzedéktársai többsége. De sokkal nyíltabban beszélt, s ezért álláspontjában egy egész fiatal generáció nézetei elemezhetők.”⁵⁷ Szókimondása révén is támadhatóbb volt Németh, aki maga is mindig tudta, mennyi veszélyt hoz a saját fejére: „én nem vagyok diplomata, én nem tudom a visszhangot a hangomba beleszámítani: én az igazság kialakulását írom, benn az élő szövegekben – amíg arról beszélek, nem lehet takaróznom. A szépirodalom a formájával mégiscsak fed valamennyire”⁵⁸ Személyes egzisztenciáját is belevitte gondolkodásába, és családi életét is ennek rendelte alá. Levelezése páratlanul gazdag tárháza tervei, hangulatai változásának, s persze elsősorban a korszaknak. Sok rendszeres levelezőtársnak engedett bepillantást hangulatai hullámvászába, valós és vélt szenvedéseibe. Van persze különbség a levelek között például a terjedelemben, a gyakoriságban. Egyben, a hangnemben nincs: mindegyik a pontos érzelmi önarckép.

Németh László szenvedélyes *pedagógus* alkat. Csakhogy Németh László, a pedagógus, micsoda paradoxon, nem bízott az emberekben. A háború után üldözötként élt Békésen, legalábbis így élte át helyzetét. Ez önmagában drámai szituációt jelentett. A feladat, amire a parasztpárt oktatási koncepcióján dolgozván vállalkozott, mégis óriási volt. Ugyanakkor *A tanügy rendezése* sem egyszemélyes feladat lett volna. Németh László lehetőségei ugyanakkor korlátozottak voltak, nem volt pedagógiai végzettsége, kinevezéséért, engedélyekért küzdött. Befolyásos barátai emeltek szót érte. Csak „magániskolája” volt: lányait és a háziak gyerekeit tanította. 1945. augusztus 16-án írta: „Amióta az új világba átpottyantam, én folyton azon vágyolok, hogy lehetne belőlem, orvosi képesítéssel, középiskolai tanár. Hisz úgy tudom, tanárítség van, s a mostani éhbértől még azok is megszöknek, akik megmaradtak. Légüres térbe nyomulok tehát vágyakozással, s nem sértem az érdekét senkinek. [...] mégsem züllem ki a világból, s Mo. újjáépítésében is részt vehetnék a magam módján.”⁵⁹ Az ekkoriban felmerülő álláslehetőségek, az egzisztenciateremtő tervek mind az iskolával voltak kapcsolatosak. Tóth László, a *Tanú*, a *Válasz* egykori kiadója, nyomdatulajdonos, 1945-ben Kecskemét polgármestere, a kecskeméti református gimnáziumba hívta igazgatónak Németh Lászlót. Kondor Imre⁶⁰ a debreceni egyetemi könyvtárban ígért állást. 1945. szeptember 1-jén Németh László levelet ír Teleki Géza kultuszminiszternek, amelyben kérte, hogy „a hódmezővásárhelyi ref. kolégiumban (vagy másutt, ahol az ig. ehhez hozzájárul) az ifjúságnak, mint kisegítő tanár,

nagyon is elképzelhető.” Domokos Mátyás: *Nép, Volk, peuple – akkor és most*. Kérdező: Széchenyi Ágnes. [Interjú] *Kortárs*, 1993/4. 110–128.

⁵⁷ Lackó Miklós: *Egy szerep története*. In: *Szerep és mű*. Budapest: Gondolat, 1981. 185.

⁵⁸ Németh László Illyés Gyulának, 1946. október 12. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 571.

⁵⁹ Németh László levele Illyés Gyulának, 1945. augusztus 16. Uo. 455.

⁶⁰ Kondor Imre (1911–1990), könyvtáros, filozófiai író. A népi mozgalomhoz tartozott, a debreceni Ady Társaság titkára volt. 1942–45-ben a kassai könyvtár igazgatója, majd visszatért Debrecenbe, és a parasztpárt képviselőjeként 1949-ig tagja volt a nemzetgyűlésnek. 1949-től a fővárosban élt.

minden díjazás nélkül irodalom (esetleg világ-) történetet” taníthasson.⁶¹ Szinte ugyanekkor érkezett meghívás Sárospatakról, a népfőiskolán ajánlottak olyan „szabad katedrát”, amihez nem kellett igazolás, diploma.⁶² Hódmezővásárhelyen telepedett le végül, Illyésen keresztül megérkezett Teleki Géza ígérete: státust, azaz fizetést fog kapni. Németh László örült a középiskolai tanításnak, de mégiscsak pótléknak tekintette, az egyetemi katedra lett volna az igazi, „mindig ezt az állást tartottam a leggyönyörűsebbnek”.⁶³ November elején pedig úgy látta, Illyésnek címzett leveléből idézünk, hogy mégiscsak Pestre kell költözni, „a fővárosnál igyekszem elhelyezkedni, de úgy, hogy iskolaorvosságon kívül magyart, filozófiát is taníthassak. Amiért írok: egy *harmadik terv*. Nem gondolt-e arra a parasztpárt, hogy munkás gimnáziumot (dolgozók iskoláját) nyisson az érettségig magánúton elvégző munkásoknak? [...] ez a legszebb módja a korteskedésnek, odaszoktat a párthoz egy csomó törekvő embert; igazi »meggyökeresedés«”.⁶⁴

1945 karácsonyán „végleg” letett a publikálásról.⁶⁵ Aztán Sárközi Márta közreműködésével esett szó egy lehetséges Pestre jövetelről: elárvult kommunista és zsidó gyerekeket taníthatott volna a Vöröskereszt valamely intézményében. Aztán anatómus-tanársegédi állásról is szó volt megint, Debrecenben, pesti instruktorkodásról is,⁶⁶ aztán megint az egyetemi vágy, de kérvényt nem volt hajlandó beadni, csak meghívást lett volna kész elfogadni.⁶⁷ 1946 januárjában a rádióban Schöpflin Gyula tartott róla előadást: *Kútmérgezõ* címmel,⁶⁸ s ezután hirtelen nem kért mást, csak egy „kis *fél*halált”, egy „kis meditációra való *fél*koporsót”.⁶⁹ A támadások megviselték idegrendszerét, s mint látjuk, egyre inkább lefokozta magát és a szóbajöhethető lehetőségeket. Erősen támadták, de maga is hajlamos volt az ellenség képének felnövesztésére. Egyre borzalmasabb jövőt képzel magának, amit kihívó daccal fogadott. Éppen úgy, mint Szabó Lőrinc. Nem értette, miért nem fogadják el őt tanárnak, hiszen úgy gondolta: „egy véremet követelő nép árvaíhoz különösen jó tudtam volna lenni”.⁷⁰ A támadók és az írók kölcsönösen többet és veszélyesebbet képzeltek egymásról. Ezután megint öngyöttrő lehetőségek kerültek szóba: megtelepedni Gulyás Pál özvegye menedékében Debrecenben, „aszkéta- és rabkoszt, egy fazék borsó egy hétre a legmegfelelőbb”, a „végső megtelepedési hely [...] Pali szobája, Prospero szigete”.⁷¹ „Még tökéletesebb izolációt” akart, „önkéntes bebörtönzést”. Végül a kivándorlás gondolatát forgatta vagy „ha ez nem megy, otthon végezhető ipari munka: könyvkötészet, térsztagyártás, gépi harisnyakötés”.⁷² Az egzisztencia-lehetőségekkel párhuzamosan változott a lelkiállapot is. „Napi földrengéseiről” írt Illyésnek, bocsánatot kérve, amiért ezekkel untatta. A dac visszatérő érzése volt: „mért szerezzük meg a hajtóknak a győzelmi

⁶¹ Németh László *élete levelekben 1914–1948*. 461.

⁶² Németh László Maller Sándornak, 1945. szeptember 1. Uo. 462.

⁶³ Németh László Illyés Gyulának, 1945. szeptember 23. Uo. 473.

⁶⁴ Németh László Illyés Gyulának, 1945. november 10. Uo. 491–492.

⁶⁵ Németh László Gulyás Pálnénak, 1945. december 26. Uo. 499.

⁶⁶ Németh László Gál Istvánnak, 1946. január 5. Uo. 513.

⁶⁷ Németh László Illyés Gyulának, 1946. január 10. körül. Uo. 515.

⁶⁸ Az előadás hangfelvétele és szövege nincs meg a Magyar Rádió archívumában.

⁶⁹ Németh László Gulyás Pálnénak, 1946. január 25. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 522.

⁷⁰ Németh László Sárközi Györgynének, 1946. január 31. Uo. 525.

⁷¹ Németh László Gulyás Pálnénak, 1946. március 1. Uo. 527.

⁷² Németh László Illyés Gyulának, 1947. február 25. Uo. 599–600.

mámort, hogy ki tudtak forgatni mivoltomból”⁷³ Egymás után, egymással feleselve, az előzőekre mindig rálicítálva születtek a naponta változó helyzetértékelések. Kétségek, visszautasítások, meghátrálások váltották egymást nagy ívű tervekkel. De szemernyi kétség afelől, hogy a támadásoknak érthető oka lenne.

És közben, ennyi levél közben is, folyamatosan dolgozott: tanított és irt is, igaz, még nem szépirodalmat. 1945. július 22-én érkezett Illyés Gyula felkérése, hogy írja meg a parasztpárt oktatási koncepcióját. Németh László szűk két hónap alatt készült el a harminc nyomtatott oldalnyi tervezettel. A tempó gyors volt, ez az időszak különben is a gyors kiadású broszúrák ideje, de Némethnek mégis hosszú volt az idő, amíg kinyomtatták a tervezetét.

Illyést ekkorra visszafogadta bizalmába. Az első *Válasz* korszakában együtt voltak, a nem szakmabeli olvasó számára kívülről mindig és mindenkor barátoknak látszottak és látszanak. Pályájuk némely időszakban metszette egymást, aztán hol párhuzamosan futott, hol eltávolodtak egymástól. Németh László sérelmezte, hogy a 30-as évek közepén Illyés a *Válasz* helyett a *Nyugatot* választotta,⁷⁴ azt a folyóiratot, melyet Németh László az *Ember és szerep* oldalain olyan élesen támadott, s amellyel később sem tudott fenntartás nélkül megbékélni. (Ámbár, ami Németh vádját illeti, láttuk, hogy ő maga is eltávolodott a *Választól*, 1937-ben már csak két alkalommal publikált a folyóiratban, 1938-ban pedig már egyszer sem. 1938-ban egyébként már Illyés sem. Az ő jelenléte 1935-ben és 1936-ban volt hangsúlyos.⁷⁵ De, s ez nagy súllyal esik latba, Illyés a Márciusi Front egyik vezetője, szimbolikus alakja volt, a politikai frontban való jelenlét semmiképpen sem engedi meg azt az értelmezést, hogy Illyés eltávolodott volna a folyóirattól.) Olyannyira eltávolodott Németh László Illyéstől, hogy 1939 nyarán már potenciális ellenfélnek tekintette. Babits ekkor írta és jelentette meg a *Nyugaton Pajzssal és dárdával* című emlékeztető cikkét,⁷⁶ melyben a *Kisebbségben* veszélyes végkövetkeztetésekhez futtatható érvrendszerét támadta. A társszerkesztőre, Illyésre is rávetült Németh László indulata. (Ennek az indulatátvitelnek a fényében is hihetetlen, hogy Németh László ne tudott volna Babits ellene, osztályozási szempontjai ellen írott esszéről.)

⁷³ Németh László Sárközi Györgynének, 1947. február 21. előtt. Uo. 596.

⁷⁴ Illyés Gyula másképp emlékszik a történetekre. 1943. február 12-én ezt rögzíti naplójába arról a pillanatról, amikor 1936-ban, Kosztolányi halála után Babits őt a *Nyugat* szerkesztésében való közreműködésre kérte: „azt mondtam, hogy a tisztséget egyenes lélekkel csak úgy vállalhatom, ha előbb megbeszélem *Válasz*-beli barátaimmal, s szinte beleegyezésüket nyerem, mert látszatra sem akarok két gyékényen árulni. [...] arra a csipős szelű alkonyra emlékszem, amelyben Németh Lászlót felkísértem a farkasréti végállomáshoz, s elmondtam neki dilemmámat: Babits méltán személyes sértésnek veszi, ha azt, amit ő baráti jelnek s megtiszteltetésnek szán, én politikai vagy »irodalompolitikai« okból elutasítom. »A folyóirat már nem fontos, az alkotásba kell menteni azt, amit a harcban elvesztettünk« – mondta Németh.” *Naplójegyzetek 1929–1945*. 258. Illyés 1937-ben lett a *Nyugat* társszerkesztője. Ez után, 1938-ban, erről lehet, hogy Németh László nem is tudott, a *Pesti Napló* szerkesztésére kérte Miklós Andor özvegye. Lásd Illyés Gyula uo. 121–132. Gellért Oszkár szintén megírta, hogy mielőtt „hurkot vetett” a *Pesti Napló* nyakára Imrédy, azaz megszüntette volna, még kapacitálta Babitsot, az Athenaeum szerződéses íróját (is), vállalja el az Est-konzern lapját, Illyés Gyulával maga mellett. Gellért Oszkár: *Kortársaim*. Budapest: Művelt Nép, 1954. 218–219.

⁷⁵ *A puszták népe* [sic] tizenkét folytatásban jelent meg a folyóiratban 1934–35-ben. 1936-ban a készülő Petőfi-monográfia egy fejezete volt hangsúlyos és C. A. Macartney *Magyarország* c. munkájának ismertetése. Ez utóbbi publikációt minden bizonnyal a Magyar Szemle-körével, Kornfeld Mórival és Balogh Józseffel való megismerkedés inspirálta, hiszen Macartney közel állt a reformkonzervatív folyóirathoz. 1937-ből egy vers, az *Ozorai példa* említendő és egy a legkevésbé sem irodalmi szociográfia a tejfogyasztásról.

⁷⁶ Babits Mihály: Pajzssal és dárdával. *Nyugat*, 1939/8. 65–72.

Németh László a nyilvánosság előtt vitatkozott Illyéssel, aki Veres Péter vezérével támadta.⁷⁷ Azzal vágott vissza Németh László – s ez mutatja, hogy az igazi célpont Babits Mihály volt –, hogy Illyés is egy vezért szolgál, az irodalmi vezért, Babits Mihályt. Akkor szelídült meg az Illyéssel szembeni fenntartás, amikor Illyés elindította a *Magyar Csillagot* és rendszeres közreműködésre kérte Németh Lászlót. A *Népi író* című esszé-sorozatában Németh László egy Illyés-portrét is közzétett, többször tért vissza Illyés szerepére, műveire.⁷⁸ A hang most is kritikus volt, bár nem becsületbe vágó, és nem faji alapon közeledett a szerkesztés vélt hibáihoz, mint az *Ember és szerep* idején, csakhogy a „cél tábla” bölcsen viselkedett. Illyés nem sértődött meg. Talán úgy gondolta, 1943 már nem az irodalmi viták éve. Sőt, még védelmébe is vette Némethet a *Magyar Csillagban*, amikor nem kaphatott egyetemi katedrát Debrecenben. Az évtizedek múltán közreadott Németh László levelezéskötetből utóbb már látjuk – Gulyás Pállal osztotta meg ekkor bizalmas gondolatait –, hogy azért az Illyéssel szembeni fenntartások ekkor is megvoltak.⁷⁹ Németh László irodalompolitikusként értékelt Illyés és a maga helyzetét, mindkettejük szerepét szimbolikusan írta le, mintha két csoport rivalizálásáról lenne szó. Fontos volt, ki kerül ki „győztesen” a küzdelemből. Ez olvasható ki a Debrecenbe küldött levelek dilemmáiból. Hangosan gondolkodott, tanácsot kért, elfogadja-e Illyés hívását a *Magyar Csillagba*. Ezt írja Gulyásnak: „Ha én ömellé közkatonának odaállok: Babits köre, akik közé ő besorozult, s a népi írók, akik közé én szorultam be, már össze is forrtak egy levegősebb közösségbe.” Kicsit később, már elégedetten és a belátó „győztes” hangján szólalt meg: „Illyést, úgy érzem, én húztam át a »harmadik oldalra«, csak jó képet kell vágnom hozzá, hogy mindez az ő találmánya”, Illyés „gravitációja most erre tart”.⁸⁰ Érdekes, amit magáról mondott itt Németh László: „a népi írók, akik közé én szorultam be”. Azt jelzi, valamilyen oknál fogva nem érzi otthon magát a csoportban, a közegben. Hogy miért nem, arra nem ad magyarázatot. Németh Lászlót valóban a népi írók között tartja számon az irodalomtörténet emlékezete, de ha pontosak akarunk lenni, csak okkal-móddal nevezhetjük őt népi írónak. Illyésről viszont ezek szerint azt feltételezte, hogy Babits mellett nem tud saját maga maradni.

A német megszállás után együtt bujkáltak, a családok is együtt, egymást segítve vérszelték át a főváros ostromát. Néhány 1944 őszén született Illyés-vers azt mutatja, az ő számára sem volt egyszerű a Némethtel való kapcsolat. *Párbaj* írta a versben kettejük viszonyáról. Utóbb pedig Németh László a közös bujkálástól eredeztette kettejük „valóságos véd- és dacsözvétségét”.⁸¹ Ennek ellenére is jócskán sorakoznak Illyést kritizáló fordulatok Németh Lászlónál a háború utáni hónapokban is.

Németh László 1942-ben Móricz Zsigmond hívására, ösztönzésére kezdte írni, majd

⁷⁷ A két író kapcsolatának történetét lásd Monostori Imre: *Illyés Gyula és Németh László. Párhuzamok – kitérők – találkozások*. In: „Költő, felelj!” *Tanulmányok Illyés Gyuláról*. Szerkesztette Tasi József. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1993. 168–182.

⁷⁸ Németh László: *Népi író*. *Magyar Csillag*, 1943/1. [január 1.] 3–8. 1943/2. [január 15.] 67–74. és 1943/3. [február 1.] 131–136.

⁷⁹ *Egy barátság levelekben: Gulyás Pál és Németh László levelezése*. Sajtó alá rendezte Gulyás Klára és G. Merva Mária. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990.

⁸⁰ Idézi Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 18. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1996. 181.

⁸¹ Lásd Monostori Imre hivatkozott kapcsolattörténeti tanulmányát.

közölni az *Iszony* című regényt. A három részre tagolt regény első része – *Az esküvőig* címmel – a *Kelet Népe*ben jelent meg folytatásokban: januártól szeptemberig. Az utolsó szám 1942. szeptember 1-jén látott napvilágot, három napra rá meghalt Móricz, s vele a folyóirat: már csak ezért is abbamarad a regényírás. Öt év, fél évtized múltán, hódmezővásárhelyi visszahúzódásában folytatta. Nagy szünet egy prózai mű keletkezésében. Az első új rész 1947 augusztusában jelent meg a *Válasz*ban. Augusztus 3-án levelet írt Illés Endrének, aggódva kérdezte, vajon nem rontja-e le ezzel az új fejezettel azt, amit a *Kelet Népe*ben már megjelentetett. Néhány nap múltán meglepve hallotta, hogy a megjelent *Iszony*-részletet Illés Endre és Illyés Gyula is jobbnak tartotta, mint más munkáit.⁸²

A folyóirat újraindításakor a *Válasz* szerkesztői – ahogyan Szabó Lőrinc esetében is – abból az evidenciából indultak ki, hogy Németh László nagy író. Ezért tették a folyóiratot otthonává, ezért terhelték meg a *Választ* hatalmas szövegtömbökkel, gyakran felbillentve a folyóirat belső arányait is. Világirodalmi rangú regény születése körül bábáskodott a *Válasz*. (Mégis, csak nagyon későn, a nagy nyelvek közül németül 1960-ban, franciául 1964-ben, angolul 1965-ben jelent meg, noha keletkezése évében – elméletileg – még lett volna esélye a regénynek kijutni.)

1947 második félévében részletekben jelent meg a regény folytatása. 1947 augusztusában az első közlés a *Válasz*ban 31 nyomtatott oldal volt. Csillaggal jelzett lapalji összefoglalás utalt vissza az előzményekre, a *Kelet Népe*ben megjelent folytatásokra. Húsz, harminc s végül 45 oldalnyi folytatással zárult le decemberben a regényfolyam. S a befejezéssel egy időben már könyvformában is megjelent, a *Válasz* is hirdette a decemberi szám belső borítóján Illyés verseskötetével, az összes versekkel együtt. (Mindkét könyv még mint a *Nyugat* kiadása jelent meg.⁸³)

Olyan gyors volt a megjelenés, mint amilyen az írás volt. Pedig, a látszat ellenére, nehezen ment. Negyvenévesen azt mondta a családjának, „ne várjátok ilyen öreg embertől többé, hogy regényt írjon. Az *Iszony*-t Móricz Zsigmond parancsára kezdtem el; azzal fenyegetett, hogy beszünteti a *Kelet Népe*-t. A derekán meghalt. Ez volt az egyetlen munkám, melynek befejezésére műértő barátok biztattak. Öt évig vártam vele. A családomnak kellett eladnia, megszorultságukban, a hátam mögött.”⁸⁴

A folyóirat szemünk előtt szövődő anyagát elemezve okunk és módunk adódik arra, hogy a regényt keletkezése folyamatában és kontextusában nézzük. Mérlegeljük az életrajzi helyzetet és életrajzi motívumok hatását a műre. Élet és irodalom egymáshoz való viszonyát. 1947 áprilisában jelezte Illyésnek, hogy hozzáfogj a regény folytatásához. A következő, lehangolt jelzés júniusban érkezett Illyéshez. Azt írta levele utószavában Németh László, „az *Iszony*ban, attól félek iszonyúan csalódsz”.⁸⁵ Nehezen ment a munka, csak az a tudat könnyítette meg, hogy „ezt eszi egy évig a családom kenyérnek”.⁸⁶ És megint a küzdelem: „az *Iszonyt* írom – azaz helyesebben végrehajtom, mert a hangulatába nehéz visszatalálnom. Nem az öt év sok; az emberiséggel békültem össze azóta annyira,

⁸² *Az író – vállalkozás. Németh László életrajzi kronológia 1901–1948.* Összeállította, az előszót és a jegyzeteket írta Dr. Lakatos István. Budapest: Argumentum, 1997. 304.

⁸³ Buda Attila: *A Nyugat Kiadó története.* Budapest: Borda Antikvárium, 2000.

⁸⁴ Németh László: Regényírás közben. *Válasz*, 1948/9. 659–669.

⁸⁵ Németh László Illyés Gyulához, 1947. június 25. *Németh László élete levelekben 1914–1948.* 615.

⁸⁶ Németh László Várkonyi Nándornak, 1947. július 15. Uo. 617.

hogy nehéz az eltervelt kegyetlenséggel beszélnem róla”.⁸⁷ Július közepén menesztette az első folytatást, „tán többet is, mint amennyit a *Válasz* egy száma megbír. Amíg gépeltem, Weöres Sándor és a te verseidet olvastuk a tanítványaimmal. Mondhatom, szégyelltem magam az én sok pszichológiámért és fecsegésemért.”⁸⁸ Bizonytalan volt magában Németh László, a könyv kiadását végző Illés Endrének írván sem lelkesedett: „Hogy nem rontottam-e el a Zsiga bácsinak írt részeket a mostaniakkal: majd meglátjuk. Bizony egész más hangulatban vagyok, mint amikor ez a regény fejezte ki viszonyomat (ill. iszonyomat) a világhoz. Furcsa: de sokkal jobban!”⁸⁹

De néhány nappal a *Válasz* megjelenése után váratlan dicséreteket kapott Németh László. Illyés és Illés Endre „magasztalják”, „fiatal írók jártak itt: azok is dicsérték. Előttém rejtély, hogy mért jobb ez, mint más dolgaim”.⁹⁰ Illés Endrének sem a regényről írt, inkább arról a jóra kötelező gesztusról, amit a felkéréssel kapott. „Hidd el, maga a mű, annak jósága, rosszasága nem is érdekel annyira; mint az, hogy ti, akik ezzel a megbizással az üldözöttnek melléje álltatok, nem csalódtok a teljesítményben.”⁹¹ Illés Endre ekkor megjelent kötetét, a *Kevélyeket* Németh László többre tartotta saját regényénél: „A könyved különben nagyon tetszett, hol van az én Iszonyom attól műgondban s az intarzia fényességében!”⁹² Elgondolkodhatunk persze azon, hogy őszinte volt-e Németh magával. De másnak, Sárközi Mártának is ezen a hangon, szinte viszolyogva írt munkájáról: „Mellesleg az Iszony közlése szörnyen iszonyít, úgy érzem, kompromittálom magam vele. Hiába – a kényszer vitt rá a regény folytatására, s részben a közlésre is.”⁹³ Október elején arról számolt be a szerkesztőasszonynak, hogy befejezte a regény epilógusát, dicsérte az új *Válasz*-számot, de őszintén röstellte, amiért (ismét) a főhelyen állt a regényrészlet. S hiába volt Sárközié újabb elismerése a regény folytatásáról, ha megnyugtatta is egy kicsit, félt, hogy az „csak karitatív nyilatkozat”.⁹⁴ Illyésnek még mindig a múltóban levő kétségeit emlegette, „féltem, hogy az Iszonnal megint jogos gúnyolódásnak nyújtok céltáblát. [...] Lehetett volna bizony kompromittálóan rossz is; örülök, hogy nincs így; bizony nem illik, hogy az öreg Noét födetlen ágyékkal lássák a fiai.”⁹⁵

Foglalkoztatta a regény *szimbolikus* értelmezése is, s egy vallomást iktatott az imént idézett levelébe szándékairól. „Nem azt akartam én megírni itt, hogy egy angyal szemében milyen az emberiség; hanem hogy mennyire eltorzítja a szűk norma a legnemesebb természetet is, ha nem egészen »emberies«. Ennek a regénynek ugyanaz lett volna a tanítása, mint az életrajzomé is... A görögök és a középkor mindenféle emberi természetnek megadták azt a hitet, hogy ő emberi, normális. A mai »emberség« alól – az emberek nagy része s épp a legjobbak kiesnek –, vagy nagy keservesen törnek bele. Lázadás ez is, az emberiségnek az önmagáról alkotott képe ellen... A »magánügy« ebben lesz »közügy«. Meg kellett volna engedni nekem, Nellinek s a hozzánk hasonlóknak, hogy embernek

⁸⁷ Németh László Illyés Gyulának, 1947. június 30. Uo. 616.

⁸⁸ Németh László Illyés Gyulának, 1947. július 19. Uo. 619.

⁸⁹ Németh László Illés Endrének, 1947. augusztus 3. Uo. 620.

⁹⁰ Németh László Sárközi Györgynének, 1947. augusztus 11. után. Uo. 622.

⁹¹ Németh László Illés Endrének, 1947. augusztus 17. Uo. 623.

⁹² Németh László Illés Endrének, 1947. szeptember 20. Uo. 627.

⁹³ Németh László Sárközi Györgynének, 1947. szeptember vége. Uo. 628.

⁹⁴ Németh László Sárközi Györgynének. 1947. október 14. Uo. 631.

⁹⁵ Németh László Illyés Gyulának, 1947. október 14. után. Uo. 634.

érezhessük magunkat. Az, hogy az ilyenekből is csak az lesz, ami belőle s belőlem: ez a panasz, a líra a regényben. Az olvasók azért olvassák, ahogy Márta írja, detektívregényként, mert bennük is ott él normális voltuk alatt – a megtöretésnek ez a vádbeszéde.⁹⁶ Ez a vallomás kulcsot és egyben jogot ad hozzá, hogy önéletrajzi vonatkozásokat is belelássunk a regénybe. És meggyőződésünk szerint Németh László minden állítása ellenére éppen azért ment olyan gyorsan a regényírás, mert Kárász Nelli alakjában saját magát írta meg. Ha ilyen szoros volt az összetartozás az író és hőse között, akkor „csak” a situációk kitalálására, „csak” a cselekményvezetésre kell koncentrálni, maga a megírandó lényeg „kész” volt.

De lépünk visszább az *Iszony* keletkezéstörténetébe, és nézzük meg azt a gyorsan változó élethelyzetet, amely nyomásában a mű született. Amikor még a háború alatt Németh László az *Iszonyt* közölni kezdte a *Kelet Népe*-ben, a Nemzeti Színházban éppen megbukott a *Cseresnyés*. Németh erre az időre a *Híd*-beli⁹⁷ színikritikáival magára haragította a színházi világot. A *Híd*-ban közölt színikritika sorozatot Vekerdí László – meglátásunk szerint találóan – a *Kisebbségben* gyakorlati felének nevezi: „a színpadon – írja – napnál világosabban kiderült, mivé züllik a nemzet, ha nem tud mély és biztos értékeire hivatkozni. [...] A színikritikával Németh az új értelmiségnevelésnek a szolgálatába szegődött.”⁹⁸ Németh László ekkor hívta fel az olvasók figyelmét arra is, a filmmel szövetkezve milyen országos hatású a mérgező limonádéáradat. A háború közepén még a béke szigetének tudta magát a magyar középosztály, s nem akart szembenézni a felelősséggel. A „mérgező limonádéáradat” és az „impresszárió” felemlegetése persze megint csak finoman elhelyezett vágás volt, s a háború alatt – miként majd látjuk Illyés és a zsidótörvény viszonyait – antiszemita olvasata sem volt túlzás.

Németh Lászlót magánéleti tragédia is sújtotta a háború alatt. Másfél éves kislánya, akinek keresztapja Móricz Zsigmond volt, meghalt. A kettős gyász határozta meg munkáját: ebben a hangulatban szerkesztette a Móricz-émlékkönyvet is. Ekkoriban, 1943 márciusában hívta Illyés a *Magyar Csillag* munkatársai közé. Jól előkészítette Illyés a meghívást: „előlegként”, kedvcsinálóként három elismerő írást jelentetett meg Németh Lászlóról.⁹⁹ A szertartásos visszahívásra érkeztek a Németh-írások, elsőként a *Fantomok ellen* című írásfüzér. Ez a könyvnapra Püski által (újra)kiadandó *Kisebbségben*hez fűzött nagyobb tanulmány, „apológiája, továbbvivése, feloldása a *Kisebbségben* eszméinek (melyre ma már inkább csak emlékeznek vagy hallottak róla, de nem olvasták: innen a rémmonda).¹⁰⁰ Németh László is feloldásnak szánta tehát jelentkezését. Az írói felelősség általában is

⁹⁶ Németh László Illyés Gyulának, 1947. október 14. után. Uo. 634–635.

⁹⁷ *Híd* (1940–1944. szeptember 15.): kormánytámogatással létrejött képes irodalmi, művészeti, tudományos és társadalmi hetilap. Szerkesztője Zilahy Lajos és a korábban a *Nemzeti Újságban* a *Napkeletnél* dolgozó kritikus, Kállay Miklós. A főmunkatársak Kodolányi János, Móricz Zsigmond, Németh László és Tamási Áron. A „tágabb értelemben vett népi írókat” hívták maguk közé, Cs. Szabó Lászlótól Karácsony Sándorig és Veres Péterig. Angolszász külpolitikai orientációt képviselt.

⁹⁸ Vekerdí László: *Németh László*. Arcok és vallomások. Budapest: Szépirodalmi, 1970. 194–195.

⁹⁹ Keresztury Dezső: Színházi bemutatók [A „Cseresnyés”-ről is] *Magyar Csillag*, 1942. február 1. II. évf. 2. szám, 125–127. Erre reagált a következő szám Disputa c. rovatában Örley István: A „Cseresnyés” és Keresztury Dezső kritikája. *Magyar Csillag*, 1942. március 1. II. évf. 3. szám, 173–175. Sötér István: Németh László tanulmányai (Készülődés; A minőség forradalma; Kisebbségben). *Magyar Csillag*, 1942. november 15. II. évf. 12. szám. 344–350.

¹⁰⁰ Németh László Illyés Gyulának, 1942. március 2. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 403.

nagy volt. Nemcsak az övé. A közélet porondján a népieken kívül 1942-1943-ra alig maradt befolyásos ellenzéki irányzat. A jelentősebb népiek ekkor lapszerkesztők, közéleti emberek, akikkel a hatalomnak is érdeke volt szóba állni. Ha szervezett találkozóra mód volt, azt vagy a hatalom szervezte, mint pl. a kormányzat és az írók találkozóját Lillafüreden,¹⁰¹ vagy a népiek, mint az 1942-es és 1943-as szárszói találkozót.¹⁰²

Németh felelősség¹⁰³ tudatát nem érheti kritika, még akkor sem, ha úgy látjuk, a szárszói beszédek légüres térben hangzottak el. A szellem emberei nagyon távol voltak attól a szférától, melyben a valódi történelmi felelősségű, politikaformáló személyek, erők működtek, melyben a tragikus események bekövetkeztek. Sőt, a szellemi szféra és a politika egymástól való – egyébként is meglévő – távolsága, hiába kokettált a politika is az írókkal korábban, a háború alatt egyre nyilvánvalóbb lett.¹⁰³

1945-ben és a rákövetkező években gyökeresen más volt a helyzet. A népi írók közül sokan a politikai élet felsőbb régióiba emelkedtek, Illyés, aki Németh László értékelése szerint is a „rendszer első számú írója”¹⁰⁴ – politikai megbízatások várományosa lett.¹⁰⁵ Németh László egzisztenciális helyzete és lelkiállapota is megsínylette a részben maga okozta kiszolgáltatottságot, láttuk az állás- és feladatkeresés zaklatott, felfokozott hónapjait. Az Illés Endrétől érkező szerződés-ajánlat (alig két hónappal azután, hogy könyvkötő vagy térszolgálatot akart lenni) is kettős visszhangot vert Némethben. „Az apának órási segítség: egy évi megélhetés biztosítása. Az Íróknak kín; mégiscsak meg kell jelenni, pedig most már igazán el voltam tőkelve az elhallgatásra.”¹⁰⁶ Pedig szívesen ajánlott szépirodalmat a *Válasz* felhívására. „Én is úgy érzem, hogy ilyen bravo-sereg közt csak szépirodalmat szabad adnom; nem azért, mert ez az igazi terepem, míg tanulmányaimmal csak emberi hitványságomat igazolom; hanem mert a szépirodalmi forma mégiscsak páncél, míg a tanulmány, ahogy én írom, minden köpésnek nyitott meztelenség.”¹⁰⁷ A szépirodalommal való jelentkezést erősíti meg egy másik levélben is: „A helyzetem egyre romlik (még a kommunisták viselkednek a legtisztességesebben); szavaim akusztikája meg van mérgezve; javaslataimat már csak sportból is keresztezik; vissza kell térnem a szépirodalomhoz.”¹⁰⁸

Hogy mennyire fontos volt Németh Lászlónak a *Válasz*, mutatja, hogy az „egyet-

¹⁰¹ Ständeisky Éva: Nemzetföltök. Írók, politikusok, katonák 1942-ben Lillafüreden. 47–56.

¹⁰² *Szárszó 1943*. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok. Szerkesztette Györfly Sándor és Pintér István. Budapest: Kossuth, 1983.

¹⁰³ Sokak számára egyértelmű maradt az írók felelőssége a szellemi megzavarodásban. Lásd Vas István: *Mért vijjog a saskeselyű* c. emlékiratának Coriolanus-fejezetét. Budapest: Szépirodalmi, 1981. Második kötet, 424–461. Radnóti Miklósné még 2006-ban is friss indulattal beszélt Németh László téveszméiről a monográfia szerzőjének.

¹⁰⁴ Németh László levele Illyés Gyulának, 1947. április 18. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 611.

¹⁰⁵ A társaságból elsőként Erdei Ferenc került pozícióba, már az ideiglenes nemzeti kormányban belügyminiszter volt. Igaz, 1945 szeptemberében meg kellett válnia a poszttól. 1945 őszétől Keresztury Dezső vallás- és közoktatási miniszter volt, őt Ortutay Gyula váltotta ezen a poszton, aki egészen 1950-ig hivatalban volt. 1947 tavaszától a következő év őszéig Veres Péter is az, először építés- és közmunkaügyi, majd hadügyminiszter. 1947 őszétől Darvas József is bársonyszéket kapott, s különböző (építési, közmunkaügyi, vallás- és közoktatási, közoktatási, illetve népművelési) tárcák élén, egészen az 1956-os forradalom második napjáig miniszter volt.

¹⁰⁶ Németh László Illés Endrének, 1947. március vége. *Németh László élete levelekben 1914–1948*, 606.

¹⁰⁷ Németh László Illyés Gyulának, 1946. október 12. Uo. 571.

¹⁰⁸ Németh László Kristó Nagy Istvánnak, 1946. október 12–14. Uo. 574.

len számomra lehetséges szigetnek” nevezi. A magát az üldözött szerepében érzékelő Németh leveleiben azonban mintha fordulat következne. Új hangra figyelhetünk fel az *irodalmi* ambíciók egyre gyakoribb emlegetésével. Elszánt lesz és kezdeményező, majdnem támadó. Illyésnek vall új tervéről és lelkiállapotáról: „a magyarság (éppúgy, mint család) túlsordította a kelyhet. [...] itt végleges szakadás állott be. Ennek első jele: hogy életemben először a magam írói súlyának növelése vált célommá; úgy is mondhatnám, hogy néhány boxerütést szeretnék a nemzet orrára mérni – jelentős művekkel. Nem tanítani, felvilágosítani, jóra csábítani, esdeklni [...] hanem megmutatni: ki vagyok mihelyt a hazafiúi szolgaságból kitéptem magam. Azt hiszem: ez még nemzetpedagógiai szempontból is legjobb (bár ilyen nincs előttem), amit tehetek, mert hiszen az ilyen népet, mint a magyar, nem felvilágosítani kell, hanem leköpní, hogy észretérjen.”¹⁰⁹ Tervezi már az *Iszony* folytatását, drámát ír, és az *Óraadók királyságát*. Csakhogy nem sokkal ezután éri az újabb támadás: az összeesküvés-per¹¹⁰ leleplezésének bejelentése után Németh Lászlót kikiáltották az összeesküvés ideológusának. Ez a szubjektíve igazán nem veszélytelen összeesküvés-ügy előzte meg az *Iszony* keletkezését, ezért, hogy miközben írja a regényt, újból és újból végletes egzisztencia lehetőségeket sorol fel. Egy pillanatra sincs nyugalmi helyzet sem körülötte, sem benne.

És hogyan alakult az *Iszony* visszhangja? A *Válaszban* Sötér István kommentálta a regényt. Nem tudjuk pontosan, miért került a könyv Sötérhez, de jó okkal feltételezzük, hogy nagyon kiszámítottan. Illyés bizonyára jól emlékezett még, mennyire meg volt elégedve Németh László Sötérnek a tanulmányairól írott és a *Magyar Csillagban* megjelent elemzésével. S miért ne tett volna kedvére Illyés most a barátinak. Fél évvel a könyv után jelent meg a belső kör, a *Válasz* reflexiója. Mire Sötér írása napvilágot látott, már 14 kritika született Németh László új regényéről.

Sötér nem is kritikát ír, hanem tanulmányt. Az összes kritikát és elemzöt számba véve ő közeledik a legnagyobb empátiával a regényhez. Nem véletlenül, hiszen maga is prózaíró. A tanulmány címe megelőlegezi az értékelést is: *Egy klasszikus regény*.¹¹¹ Úgy írja le Kárász Nelli és Takaró Sanyi szembenállását, mint Diana és Akteon¹¹² kettősét. Erre az észrevételre válaszol majd Németh László a *Regényírás közben* című visszatekintő műhelytanulmányában. Nem vitatkozik az állítással, csak megjegyzi, először volt az élmény, a valóság, s utána telítődött – de az érzékek szintjén – értelmezéssel. „Amikor az *Iszony*-hoz hozzáfogtam, eszem ágában sem volt, hogy Diana és Akteon történetét írjam meg. Egy mozdulatból bomlott ki az egész. Két házastárs ült egymás mellett (nem a modelljeim), s az egyik kényelmesen, elégedetten, szinte ejtőzve babralt a másikon, a neme-sebbiken. Ebből a pillanatnyi iszonyból, az elképzelésből nőtt ki az *Iszony*. Az, hogy hős-

¹⁰⁹ Németh László Illyés Gyulának, 1946. október 27. Uo. 576.

¹¹⁰ Palasik Mária: A „Magyar Közösség”-ügy és tanulságai. *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Politikatörténeti Füzetek XVII. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000. 194–251. és Bacsoni Gábor: A Magyar Közösség ügyéről készített jelentések. *Államvédelem a Rákosi-korszakban*. Budapest, Történeti Hivatal 2000. 252–285.

¹¹¹ Sötér István: Egy klasszikus regény. Németh László: *Iszony*. *Válasz*, 1948/5–6. 441–450.

¹¹² Diana (görög nevén Artemisz): Zeusz lánya, Apollón testvére, holdistennő, a vadászat istennője. Akteon: szenvedélyes vadász. Akteon egyszer Diana kertjében fürdött, s meglátta a fedetlen keblű istennőt, akit a kisebb termetű nimfák hiába próbáltak elrejtetni. Az istennő szégyenében és haragjában szarvassá változtatta az ifjút, akit kutyaí ezután nem ismertek fel és halálra martak.

nóm körül az egész világ egy hangulatát idézzem föl, ahogy a görögség Artemisz körül, már csak az írás közben jutott nem az eszembe, hanem az érzékeimbe. Hogy Artemisz szét is tépett valakit, akkor rémlett föl, amikor a magam Akteonját már széttéptem [...] s még így is azt éreztem, hogy kicsit több dereng át a görög meséből, mint ami kellene. Az ember regénye meséjét nagyjából tudja, de a mítoszát írás közben kell kapnia – tudomást azonban még akkor sem szabad vennie róla.”¹¹³

Redukált mitológiai alapképletet, östípusokat is magában rejt a regény, mint Sötér István észreveszi, de nemcsak ezzel a hasonlítással, a motívumok példázatosságával köti bele a világirodalom áramába. Hanem azzal is, hogy a statikus, „zárt” regények között a *Don Quijote* és a *József és testvérei* mellé emeli.¹¹⁴ A zárt forma is nagy lehetőséget ad a sors variációinak kifejtésére a változhatatlan beteljesítéséig. S Németh László – mondja Sötér – a „dialektikus” regényírásnak is mestere. Kicsit később „hatalmas periratnak” mondja a regényt, feloldozásért könyörgő, elidegenített vallomásnak. (Cervantes sem volt kívülálló, önmaga helyett bocsátotta útjára hősét, vagy Flaubert is annál közelebb van hőséhez, minél kegyetlenebbül fordít hátat neki, mondja a tanulmányíró.) Németh László jóhiszeműségét bizonyítja, írja Sötér, amikor a regény végén a félreérthető mondatokkal vall: „A lelkem nem tudott elegyedni a világgal. Az ilyen embert nem szabad kényszeríteni, hogy megmerüljön abban, amitől riadozik. A régiek tudták, miért csinálnak apácákat meg papnőket. Ezek valóban arra voltak valók, hogy egy szent ligetben, csendes szentélyben éljenek, mint messzefülelő közvetítők a természet istenei és a halandók között. Az ilyen lelkeket szentségtörés, csakhogy normálisak legyenek, az emberi nem közös pácában megbuktatni.” Sötér is tudja, kétféleképpen lehet olvasni ezeket a szavakat. Lehet elutasító, önző, tagadó és megtagadó szavaknak hallani őket. De ki lehet hallani belőle a bölcselő magányos és hallgatag könyvtárszobájának hangjait is. A Németh Lászlót mindig is jellemző, önként támadási felületet nyújtó kétértelműséget fedezi fel a kritikus.

Ám ezzel még mindig nem fedeztük fel a regény minden értelmét – mondja Sötér. Hiszen, s ezen átsiklottak a regény bírálói, szociológiai társadalmi beágyazottságban jelenik meg a két főszereplő viszonya. Bármennyire „privát” a kiindulási probléma, a hanyatló *dzsenti* és az asszimilálódó, feltörekvő *paraszt* egészen hiteles, társadalmilag létező konfliktusában kapjuk a mitológiát. A regény egyben *szociográfia*. Érdekes észrevétel. A népi írók féltékenyen birtokolt műfaja volt a szociográfia. És most Németh László megmutatta, hogy ezt is tudja. (Írt persze ő is szociográfiát, ez volt iskolaorvosi munkásságának összefoglalása, *A Medve utcai polgári* 1937-ben, éppen akkor, amikor a népi írók műfaja a zeniten állt.) A népi írók szociográfiái azonban avultak. A probléma megszűntével már csak tudományos vizsgálódás tárgyai, olvasójuk nincs vagy alig. *A Puszták népe* mellett mára alig maradt olyan munka, amely kiállja az idő próbáját. Ide, erre a csúcsra jutott most fel Németh László, visszamenőleg bírálva a 20-as évek társadalmi állóvizét. S még mindig nem merítette ki Sötér az *Iszony*, a regény műfaji specifikációját. Az *Iszony*, mondja a kritikus, *katasztrófa-regény* is. A katasztrófákat a zárt jelleg teszi szükségessé, „ahol a dialektika nem lényeg, de járulékos, ott mindig robbannia kell valaminek [...]” Nem viszi tovább a gondolatot Sötér, de a katasztrófizmus szemléletmódja, irányzata éppen

¹¹³ Németh László: Regényírás közben. *Válasz*, 1948/9. 659–669.

¹¹⁴ Ez a regénytipológia Devecseri Gábor különböztetése. Lásd *Kamaszok és félemberek. A magyar kamaszregényről. Magyarok*, 1948. február, 66–79.

a világháború utáni irodalmi korszak egyik válasz-típusa lesz. S aki a *Válaszban* ezt az irányzatot „képviseeli”, a fiatal pályakezdő költő éppen Németh László egyik kedves írója, akinek a költő még verset is dedikál: Pilinszky János.

Az *Iszony* értékeit körüljáró második megszólaló a *Válaszban* Czibor János volt.¹¹⁵ (Érezhető az íráson, hogy milyen intenzív szerkesztőségi beszélgetések folyhattak Németh László körül, szükségesnek tartja jelezni, mit gondol az esszéistáról, tanulmány-íróról: „... nagy tanulságú tévedésekkel telített írói pálya hordozta ki” a regényt.) Czibor először Sötér írását dicséri, mert az megadta mindazt a kortársi elismerést, ami a ritkán akadó remekműveket megilleti. Az *Iszonyt* ő is „korszerű remekműnek” mondja. Mely „mindent elvetett korából, ami divat és mindent összefogott, ami állandó jellemű”. Első ízben történt – mondja –, hogy regényben és nem versben jutott el a magyar irodalom a csúcsra. Az *Iszony* azt a realista igényt teljesítette be, amit már a *Boldog ember* is, s ami vagy húsz éve a magyar irodalomban rejtőzött. Majd felteszi a valóban érdekes kérdést, vajon miért is sorozódik Németh László a népi írók közé? „Az *Iszony* azokat a nagyon is eleven indítékokat valószínűsítette meg, melyek a népi irodalomban mint háttérbe szorult, sajátosan művészi szándékok jelen voltak. A népi irodalom amellett, illetve éppen azért, mert elsősorban konkrét társadalmi célok és eszmék fűtötték: tisztán művészi akaratában emberközpontú ábrázolásra törekedett. Egy-egy társadalmi vádirat valóságos követelése miatt éppúgy jelen van ez az akarat, mint mondjuk Veres Péter *Szűk esztendőjében*. Így hozta meg az *Iszony* az alkalmat, hogy végre valóban felszámolhassunk egy idejét múlt szembeállítását: ez a regény már nem népi, nem is urbánus, hanem *emberi* s egy szintre sűrítve használja fel mindkét »irány« művészi tartalmait.” Czibor János is félreérti, talán nagyon is tudatosan, hogy mit jelentett a népi–urbánus vita.

Tegyük azonban hozzá, termékeny vita kiindulópontja lehetett volna Czibor János megállapítása, például a népi írók mozgalma közös *írói* szerepvállalásának, esztétikai értékrendjének meghatározására is alkalmat kínált volna. Leválaszthatta volna az ideológiai irányzatos jelleget, az érzelmi és morális elemeket az irodalmiakról. Németh László valóban túllépett azon a felfogáson, mely a népnek egységes karaktert tulajdonít, noha a nép érdekében megszólalás pátosza őt is jellemezte. És éppen az antiindividualista Németh László volt képes *irodalmilag* túllépni a regényben ideológiai kötöttségén, noha ez a regény is példázatos szerep-regény, én-regény, projekció. Csak az *Iszony* működik a regényíró és főhőse azonosítása nélkül is. Vajon miért, erről szólhatott volna vita.

A fiatal Sarkadi Imre is hozzászólt a regény körüli eszmecseréhez. Tanulmánya, mely tehát Sötér és Czibor mellett tehát már a harmadik írás a *Válaszban* az *Iszonyról*, szintén a „Vita” rovatcím alatt jelent meg.¹¹⁶ (Ilyen mértékben senki mással nem foglalkozott a folyóirat.) Sarkadi leszögezte, hogy a regény „irodalmi esemény”. Rövid regénytípológia után saját értelmezést is ad, szerinte az *Iszony* „első kísérlete az irodalom élettani szemléletének”. Ennél is fontosabb, hogy a magyar irodalom nemzetközi porondra lépésének lehetőségét látja benne, lehetőséget az „Európába való belenövésre [...] Hogy a magyar irodalom mindeddig nem tudott teret hódítani Európában, ezt sokan a filozófiai szellem hiányával magyarázták. Ma már látni – mondja Sarkadi Imre –, hogy inkább másról van

¹¹⁵ Czibor János: Vallomás igényről és szándékról. *Válasz*, 1948/7. 550–552. Czibor János (1922–1961), kritikus, dramaturg, szerkesztő. A *Válasz* könyvkiadásának, a Fehér Hollónak vezetője.

¹¹⁶ Sarkadi Imre: Vita közben. *Válasz*, 1948/8. 642–647.

szó: egy nép irodalmát a teljes perspektívára való törekvés teszi általános érvényűvé, nem a filozófia. Az *Izony* szándéka és szemlélete szerint föltétlenül az egész európai irodalomban is az élen jár, s éppen ezért az egész fejlődésnek is szerves, nem elszigetelt része.”¹¹⁷ 1948 késő nyarán Sarkadi Imre egy új irodalmi korszak nyitányaként értékelte a regényt.

A *Válasz* adott otthont a csak 1956-ban, a *Történelmi drámák* kötetben megjelent *Husz János* első és harmadik felvonásának.¹¹⁸ A darab a „vásárhelyi trilógia” része. (A középső dráma a *Széchenyi*.)¹¹⁹ A *Husz* tulajdonképpen az *Eklézsia-megkövetés* „folytatása”, a Misztótfalusi-dráma ikerdarabja. Misztótfalusi Kis Miklós a darab végén visszavonja tanait, a prágai magiszter a máglyán is kitart hite mellett. Két eltérő sorslehetőség mutatkozik egymás mellett. A *Husz* első változata 1938-as, a végső megformálást Németh monográfiusa, Grezsa Ferenc 1946 tavaszára teszi. Értelmezése megengedi, hogy Husz János alakjában Németh László önarcképét lássuk. „A drámában két Husz van: a fantom, amivé a rosszindulat torzítja, s aminek a hiszékenysége elfogadja, valamint az igazi, amit önmagában véd. [...] Husz sorsában erkölcs és politika ütközik össze. Pontosabban a feyvertelen erkölcs és a morálelles politika. Gandhi néz szembe Machiavellivel. [...] Az ember és a szent kettőssége Husz jellembeli adottsága. Aszkétikus és vérbő alak. [...] Halál a máglyán, mint Jézusé a kereszten: a kétségbeesés legyőzött pillanatával, örvényező szatirakkal és néma hívekkel körülvetten, a megbocsátás szelídségével.” S bár a darabra igaz, amit Grezsa mond, Németh Lászlóra kopírozását, a két személy, a drámahős és az író azonosítását túlzó apológiának tartjuk.

Négy új regényfejezettel búcsúzott Németh László a folyóirat-nyilvánosságtól. A későbbi, csak 1956-ban megjelent *Égető Eszter* részleteivel. Az utókor számára ismét fontos irodalomtörténeti *dokumentációs* fórumnak bizonyul a *Válasz*. A formálódó regény címváriációval is itt találkozunk.¹²⁰ Amit közread, még nem mutatja a „fejlődési” ívet, irányt. Az alkati-antropológiai eredetű önazonosság kiküzdésének gondolata az *Izony* után háttérbe szorul, írja a kánont vizsgáló Kulcsár Szabó Ernő.¹²¹ Az *Égető Eszter*ben az akarat és belátás küzdelméből az utóbbi, a megfelelni kész magatartás értékelődik fel. Mindez nem történhet máshogy, mint elégikus epikai hanghordozással, hiszen ez a belátás kell ahhoz, hogy az emberi integritás ne értékpusztítással szerezzen érvényt magának. (S majd az 1965-ös *Irgalom* lesz a bizonyos értelemben szintézisnek is felfogható regény, melyben a személyiség és a szerep karitatív módon összehangolódik. Elgondolkozhatunk azon, összefügg-e és miként függ össze az irodalomban betöltött szerep, a kultúrpolitikai megbecsülés¹²² és a regények hangneme. De ez túlmutat a *Válasz* korszakán.)

¹¹⁷ Az *Izony* külföldi megjelenéseiről és visszhangjáról lásd Németh László művei idegen nyelven. In: *Németh László bibliográfia*. Összeállította Hartyányi István és Kovács Zoltán. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992. 163–181.

¹¹⁸ Németh László: Hus [sic] János I. felvonás. *Válasz*, 1948/3. 216–225. Harmadik felvonás. *Válasz*, 1948/7. 497–509.

¹¹⁹ Grezsa Ferenc monográfiája a darabok keletkezéstörténetében szinte bizonyítottan látja az életrajzi történetek lenyomatát. I. h. 128–147.

¹²⁰ A következő variánsok kerülnek itt elő: *Máté-patika*, *Őrültek*, *A lélek lépcsői* illetve a végső címhez legjobban közelítő *Asszony*.

¹²¹ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. 97–98.

¹²² A továbbgondoláshoz érdekes és fontos szempontokat ad Domokos Mátyás visszaemlékezése a *Sorskérdések* című Németh László kötet megjelenésének körülményeiről. A vitatott politikai gondolkodó tanul-

Kényszerű fordítói korszak következett Németh László pályáján, bár az első fordítása még 1948-ban jelent meg, ez Thornton Wilder *Caesarja* volt.¹²³ A mellőzöttség periódusában fordította le Tolsztoj *Anna Karenináját*, s e munkájáért József Attila-díjat is kapott. Diadalmas, a politikai erőviszonyok és a társadalmi közhangulat megváltozásával is egybeeső visszatérése 1956 őszén következett be, a *Galilei* bemutatásával és az 1948-ban befejezett regény, az *Égető Eszter* kiadásával.¹²⁴ S a következő év tavaszán, az 1956-os forradalom után, a konszolidáció demonstratív aktusaként, ugyanúgy mint Szabó Lőrinc esetében, a Kossuth-díjjal.

Weöres a Sándor

Weöres Sándor nemcsak, hogy rendszeres szerzője volt a *Válasznak*, egyenesen ő a leggyakrabban, s legtöbb verssel jelen levő költő a háború utáni években. A kapcsolat nem új keletű, hiszen a háború előtti korszakban is sokat szerepelt a folyóiratban. Saját nemzedékével, kortársaival, Vas Istvánnal, Jékely Zoltánnal, Takáts Gyulával beszélt meg még annak idején, hogy a *Válaszban* feltétlenül érdemes jelen lenni. A garancia akkor Sárközi jelenléte és korábbi költői teljesítménye volt.¹²⁵ A folyóirat megszűntekor igen sokra értékelte a szerkesztő munkáját, visszaigazolva egyben Sárközi lapszerkesztő elveit, a „sznobok és parasztok” összeterelését. Más ellentétpárt használva ezt így fejezte ki Weöres: „[...] hasznos célokat szolgált és össze tudta egyeztetni a tendenciózusságot az ízlésséggel.”¹²⁶

A nyelvi zsenialitással megáldott Weöres kitüntetett státuszban volt a 30-as években: azon kevesek közé tartozott, akik egy időben publikálhattak a népiek folyóiratában, de a *Szép Szóban* is. (A *Szép Szó*hoz tartozó írókkal való kapcsolata egyébként, mint ezt ő maga megjegyezte, korábbi volt, mint a népiek orgánumának meghatározó személyiségeivel.) Nem kellett választania a két rivalizáló orgánum között. Az ő szabad választása abban állt, hogy a politizálás helyett az esztétizálás oldalán állt, s utólag sem döntött egyik vagy másik orgánum javára. Ám hogy mégis izgatta a politikai költő szerepe, utóélete, arra egy Illyéshez címzett verse¹²⁷ utal, amit 1938 őszén Sárközi Györgynek, akkor már a *Kelet Népe* formális szerkesztőjének küldött el, s amely verset Sárközi nem jelentette meg. Mint egy levélváltásból kiderül azért, mert attól félt, esetleg Illyés megbántódna.

mányairól 1967-ben kezdődött megbeszélés az életmű-sorozat kiadóinak vezetőivel, Illés Endrével és Kardos Györggyel, a kötet viszont csak 1989-ben, másfél évtizeddel az író halála után, posztumusz műként jelenhetett meg. Domokos Mátvás: *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában 1948–1989*. Budapest: Osiris, 1996. 237–248.

¹²³ A fordítás első lépésének tekinthető a Thornton Wilder regényéről írott lektori jelentése. *Válasz*, 1948/4. 374–375.

¹²⁴ Az 1955-ben írott drámát 1956. október 20-án mutatta be a Katona József Színház. Ugyanekkor hozta ki a Magvető Könyvkiadó az 1948-ban kiszedett, de a Révai Kiadó államosítása után megjelenni már nem engedett egykori *Örülteket*, most már *Égető Eszter* címmel. Tóbiás Áron: *Az Égető Eszter kiadásának története*. *Tiszatáj*, 1997/11. 70–74.

¹²⁵ Kérdések a *Válaszról*. Weöres Sándorral beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1985/4. 108–113.

¹²⁶ Weöres Sándor levele Sárközi Györgyhöz, 1938. június 3. Weöres Sándor: *Egybegyűjtött levelek I–II*. Budapest: Pesti Szalon – Marfa Mediterrán Könyvkiadó, 1998. II. 201.

¹²⁷ A vers szövegét lásd *Egybegyűjtött levelek*, II. 203–204.

Rövidesen visszakozott Weöres is – „bökésem nem öellene irányul” –, s mert nem akart félreértést és kalamajkát, a fiók mélyére tette a verset. Érdemes azonban felidézni és itt is megörökíteni Weöres érvelését a politizáló költők felhasználásáról. Egy évtized sem telt el, mindössze hét év, és Illyés körül is hasonló légkör alakult ki. A közéleti költői szerep történetéhez érdemes tehát hozzátenni az apolitikus költőtől való következő megjegyzést. „[...] az lesz a sorsa Illyésnek is, mint Petőfinak és az elnyomottakért harcoló többi nagy költőnek: elveit éppen az elnyomók fogják a legnagyobb hévvel hangoztatni. Tudod, hogy milyen alakok szoktak ágálni egy-egy halott költő nevében, nagyon rossz szobrok alatt és nagyon gyanús közéleti cirkumstanciák közt; ismered például a hivatalos és félhivatalos Petőfi-ünnepélyeket; nos, Illyésnek is nyilván ez lesz a sorsa, miért éppen ő lenne a kivétel. Erről szól a vers.”¹²⁸ Mindezt a rokonszenv hangján mondja Weöres, s a vonzalom megszakítatlan. Egy 1948-as Basch Lóránthoz írott levelében azt mondja a *Válasz*-beli szerkesztőjéről, a költő Illyésről: „Illyés Gyula versei nagyon érdekelnek [...] az az érzésem, hogy ő most érkezik legkitűnőbb korszakába.”¹²⁹

Weöres az új *Válasz*-korszak kezdetén Csöngén és Székesfehérvárott élt, majd végleg felköltözött a fővárosba, ahol barátjánál, Illés Árpád¹³⁰ festőművésznél lakik, s elsősorban az ő baráti körével tart szorosabb kapcsolatot. Rajta kívül legközelebb Hamvas Béla állt Weöreshhez. Székesfehérvárra Keresztury Dezső közreműködésével került, a kultuszminiszter ösztönzésére nevezték ki tisztviselőnek a városi múzeumba. Élénk társasági életet él, meglehetősen könnyedet, főképpen pesti tartózkodása alatt. Ez az életforma is válasz arra a hatalmas szellemi krízisre, amely a béke első éveiben foglalkoztatta, s kételkedővé tette a modern európai világgal szemben. Úgy vélte, a háború utáni ideológiák is alkalmatlanok lesznek az emberi állapot megváltoztatására.¹³¹ Nagyon termékeny korszaka ez az időszak. Már 1945-ben jelent meg kötete, *A teljesség felé*. A következő évben három is: *A szerelem ábécéje*, az *Elysium* és az első önálló gyermekvers-gyűjtemény, *A gyümölcskosár*. Az 1947-es év is gazdag volt, két kötetbe gyűjtve jelentek meg prózaversei *A fogak tornáca* címmel és az Európai Iskola¹³² „Index”-sorozatában a *Testtelen nyáj* című ugyancsak prózavers-ciklus. (Weöres pályája is megszakad ezután, önálló, saját kötete már csak 1955-ben jelenik meg, a *Bóbita*, s ez is csak gyerekkverseit tartalmazza. Majd 1956-ban a harmincéves pályája terméséből egy válogatás, *A hallgatás tornya*.)

A *Válasz*ban – ha a többrészes verseket egy-egy műnek tekintjük – negyven verset tett közzé. Az imponáló mennyiség is kitűnik, a versek súlya még inkább. De nemcsak költőként része az alkotó kollektívának, hanem verslektorként is. 1980-ban így vallott Illyés a *Válasz* újraindításáról: „A körülmények megint elraboltak engem, az irányítás mondhatni látszólagos szerepére. A tényleges szerkesztés az úgy folyt, hogy már az első szám után áradó kéziratok közül elbírálta a modern verseket Weöres Sándor, a hagyományosakat

¹²⁸ Weöres Sándor Sárközi Györgyhöz, 1938. október 21. és október 26. Uo. II. 202–205.

¹²⁹ Weöres Sándor Basch Lóránthoz, 1948. július 28. Uo. II. 471.

¹³⁰ Illés Árpád (1908–1980), az organikus absztrakt és a lírai szürrealizmus festője. Alkalmazott grafikusként plakátok és könyvborítók tervezésével foglalkozott. 1947–48-ban, a Vigopera egyéves fennállása alatt, díszlettervező volt. Munkáit először 1959-ben Szervánszky Jenő műtermében mutatta be.

¹³¹ Bata Imre utószava a Weöres levelezéskötetben. *Egybegyűjtött levelek*. II. 515.

¹³² Az Európai Iskolát (1945–1947) Gegesi Kis Pál, Mezei Árpád, Pán Imre, Kassák Lajos és Kállai Ernő alapította. György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az elvont művészek csoportja*. Budapest: Corvina, 1989.

Szabó Lőrinc, a prózát Sarkadi s még egyaráan. [...] Én »szentesíttem« Lőrinc, Weöres és Sarkadi és a többiek véleményét, fedezve már politikailag vagy világnézetileg.¹³³ A megszólításbeli különbség – Lőrinc versus Weöres – mutatja talán Illyés költői, szerepfelfogás-beli távolságát Weörestől. S valóban frivol játékoság volt a két lektor kiválasztása. Szabó Lőrinc idegenkedett Weöres költői világtól, soha nem bántóan, de komolyan mondta Weöresnek, hogy micsoda rossz költő és rossz fordító. S fordítva: Weöres Sándor azt mondta, neki Szabó Lőrinc „egy kissé túl prózai. Olyan, mint a rímbe szedett próza. Nagyon eltérő alkat vagyunk, ami az egyiknek tetszik, a másiknak nem. De ettől még lehet mindkettő jó.”¹³⁴

Sárközi Márta hagyatéka őrzi Weöres három lektori levelét.¹³⁵ Meglehetősen szigorúnak mutatkozik Weöres Sándor, szó sincs a formabontás iránti elfogultságról, többször él azzal a fordulattal, hogy x vagy y írt már ennél jobbat, s fog is, vagy azzal, kérjünk tőle jobbakat. A legkomolyabb kritikát az első levélben először említett Lakatos István kapja: „zseniális tacsó”, aki „jelentékenyen és nagystílusú fűlértő”. A cím szerint említett versek (*Béka*, *Jura*) nem jelentek meg a folyóiratban. (Azért érdekes példa Lakatos István, mert ő egyértelműen Szabó Lőrinc felfedezettje, sőt talán követője volt. S akinek verseit és versvilágát éppen a formákhoz való ragaszkodás jellemezte.)

A Weöresnél járt versek költői között van az elfeledett Samu János,¹³⁶ akinek a *Válaszban* közölt versei szinte az utolsó közlései, 1949-től visszavonultan élt. Ancsel Éva¹³⁷ versei is jártak a *Válasznál*, s noha Weöres azt mondta a beküldött versekről, hogy azokban „szokatlan erő van”, a folyóirat nem jelentette meg őket. „Komoly” tehetségként tartotta számon Weöres Cseres Tibort,¹³⁸ „van benne élet, szenvedély, drámaiság, mesélőkedv, hangváltozások s még sok minden,” bár egyelőre még nehézkesnek látja verseit, közlésre a *Felderítő járőr*; *erdőben* című verset ajánlja, ami meg is jelent a folyóirat utolsó számában.¹³⁹ Háborús tematikájú vers, de előre jelzi az új politikai korszak szorongását is. „S mind ember állt az állatok mögött,/ egy percre sem feledtük el:/ rejtett huzalok végén,/ cserjék vesszői között/ rejtett gazda figyel,/ s fogja életük röptét/ a láthatatlan,/ s szívünk dobog: mikor inti/ szárnyuk robbantására a jelt?”

Az egyik lektori véleményben említi Weöres Szokolay Károly nevét, közlésre ajánlva egy versét.¹⁴⁰ Néhány héttel később levelet küld a fiatalembernek, amelyben megköszöni

¹³³ Kabdebó Lóránt beszélgetése Illyés Gyulával. In: *A háborúnak vége lett*. 163.

¹³⁴ Kérdések a *Válaszról* [Weöres Sándor]. *Kortárs*, 1985/4. 112–113.

¹³⁵ A megőrzött lektori jelentések mind 1949-ből valók. Mind Illyés, mind Sárközi Márta nagyvonalúan bánik a munkakapcsolat időtartamának leírását illetően. Nem tudjuk, hogy ez a kapcsolat mikor kezdődött. A lektori leveleket az OSzK Sárközi Márta-hagyatéka (17 Fond) őrzi. A szövegek megjelentek a szerző már idézett *Kortárs*-beli Weöres interjújában.

¹³⁶ Samu János (1905–1983), költő, műfordító. Közgazdasági diplomát szerzett, és a Gazdaságföldrajzi Intézetben dolgozott. 1934-ben a *Szabó Dezső Füzetek* megindítója és az első tíz szám kiadója volt.

¹³⁷ Ancsel Éva (1927–1993), filozófus, akadémikus. 1945–50 között tanult a bp.-i egyetemen filozófia, társadalomtudomány és lélektan szakon. 1957 után már nem publikált verseket.

¹³⁸ Cseres Tibor (1915–1993), író. A világháborúban összesen 56 hónapot katonáskodott, 1944 őszén megszökött. 1947-ben miniszteri tanácsos volt. A *Válaszban* öt alkalommal jelentek meg versei és egy szövetkezeti szociográfiája.

¹³⁹ Cseres Tibor: *Felderítő járőr*, *erdőben*. *Válasz*, 1949/5–6. [augusztus] 384–385.

¹⁴⁰ Szokolay Károly: Muzsika. *Válasz*, 1949/5–6. [augusztus] 346. Ezt megelőzően két alkalommal közöltek Szokolaytól verset a folyóiratban.

bizalmát, s tanácsokat ad.¹⁴¹ Röviden így foglalható Weöres költői iskolájának tanítása: mennél nagyobb jártasság a verslábakban és versformákban, a szavak és kifejezések hangzásainak, jelentéseinek, asszociációs értékeinek ismerete, a vers áramának, iramának és lendületének megtalálása, a mondatfajták és felhasználási értékük ismerete, kiválasztása, a kompozíció, az arány ismerete. S végül: ne törődjön az egyéniséggel, eredetiséggel, de figyeljen a hatások érlelő erejére. Az *ösztönösnek* és nyelvi-formai zseninek mondott Weöres tanácsai. (S nem is ez az egyetlen „tanári” levele. Hasonlóan lektori-pályatársi szemmel olvasta és véleményezte pl. Csorba Győző küldeményeit.¹⁴²)

S a költő?

1946-ban elsőként a *Békeoltár* jelent meg a folyóiratban.¹⁴³ Beszédes a cím, a háború után nem sokkal született. A vers lényegében triptichon: három latin fogalommal jelöli Weöres a részeket: *Solemnitas – Securitas – Serenitas*, azaz ünnep – biztonság – derű, az elpusztult, visszahozhatatlan értékek. A latin megnevezések az emelkedettséget, a szakralitást hangsúlyozzák. Az érinthetetlen értékeket. De a vers nem a mondanivaló vagy egy eszme illusztrációja, hanem „igazi” Weöres-vers. Arra a meglepő következtetésre jutunk, hogy Weöres Sándor lírájában is nagyon erősen belejátszottak a külső körülmények. Hogy nála is sokkal fontosabb a történelmi kontextus, mintsem gondolnánk. A történelemből is magyarázható a vers születése, nemcsak a filozófiai világgép felől.

A következő *Válasz*-számban egy, az egész pálya szempontjából is nagyon jelentős Weöres-vers jelent meg, a *XX. századi freskó*. A cím széles kitekintésre utal. A freskó ünnepélyességet sugall, impozáns méretet és hosszú időre szóló művészi üzenetet ígér. A freskó elkészültét vázlatok sora szokta megelőzni, mert az állványzat lebontása után maradandó élményt szándékszik hagyni az alkotó. „Oltár”, „freskó”: az európai, keresztény kultúrkör szavai. A freskó a szent hely, a templom impozáns méretű képe. S mit mutat Weöres freskója? A festő – a freskó készülőkor – a még nedves falra festi a képet. Az élmények közösek, a pusztulás képei. Az élménylira ugyan nem jellemző Weöresre, de néhány társadalmi-politikai mondanivalójú vers igen. Ezek közé tartozik a *XX. századi freskó*. Az évszázadtól Európa a biztonságot, a technikai fejlődés eredményeinek élvezetét várta. A bizonyosságot, hogy az ember racionálisan vezeti sorsát, hogy a konfliktusok kiküszöbölhetők, mert az ész kormányozza a világot. Ehelyett az apokalipszis látomásai valósultak meg. Az első világháború után válságfilozófiákon nőtt fel az értelmiség, a bizonytalanságot csak tetézte a II. világháború. A vízió Bosch képeit idézi. Mozgalmas képeket rajzol Weöres, tele emberfigurákkal, nyüzsgéssel. Az emberi kultúra azonban mégis „felhőkakukvár”. A felhőből épített vár önmagában is a törekenységet, illékony-ságot, komolytalanságot, nem létezőt, bizonytalant jelenti, a „kakukk” itt az idegenség jelenségével gazdagítja, telíti a képet. A védikus hagyományban – és Weöres jó ismerője ennek a gondolatnak, még ha a vers ösztönösebben is születik – a test idegen fészkek. A vár az archaikus világgépben középen áll, az erő, a hatalom és biztonság jelképe. De a „felhőkakukvár” képe ennél több jelentést hordoz. A szó ugyanis vendég itt, idézet Arany

¹⁴¹ Weöres Sándor Szokolay Károlyhoz, 1949. február 28. *Egybegyűjtött levelek*. II. 481–482.

¹⁴² Lásd pl. Csorba Győzőhöz írt levelet, 1946. február 10. Uo. II. 397–400.

¹⁴³ *Válasz*, 1946/2. [november] 152.

János Arisztophanész fordításából.¹⁴⁴ A fellegekben járó nagyhatalmi, politikai törekvések gúnyolása is.

A birtoklás és a hangsúlyozott „én”, mint a bűnök forrása jelenik meg a versben. Ugyanúgy, mint a megidézett nagy Csokonai-versben, *Az estvében*. Már ott „bódult emberi nem”-ről beszél a költő, vétkekről, amit a birtoklás által követ el az ember („Az *enyim*, a *tied* mennyi lármát szüle/ Miolta a *mienk* nevezet elüle”). A bírvágy bűnét tetőzi az individuum túlhangsúlyozása. Nincs konkrét tartalma a szónak, nem fordíthatjuk le például diktátor vagy diktátorok személyére. Azt sem mondhatjuk, hogy a felvilágosodás kritikája lenne a vers, mert akkor erőszakot tennénk a szövegen. Arról van szó, hogy a csak magára gondoló ember szétrobbantotta a biztosnak hitt „felhőkakukvárat”, s az „alatta felgyült ganajba zuhant”. A helyzetet tudatosító és azon javítani akaró, a megváltóságában hívő társadalmi ember alakja itt úgy jelenik meg, mint „eleven fáklya”. De felesleges szerep ez, bolondnak mondják, közönyösen kerülik. A fény, amit élete felégetésével a fáklya-ember ad: semmi. Eltűntek a világból az angyalok: a „Biztonság”, a „Szabadság”, az „Igazság Angyala”, meg a többiek, a „Háború Angyala” is, de még a „Gyűlölet Angyala” is. Szokatlan értékkapcsolatokat szerkeszt a költő. Az „angyal” a köznapi felfogásban a jóság színönimája. Ismerjük persze a bukott angyalt is, de ez alapvetően nem változtatja meg a szó hangulatát. Weöres Sándor azonban kitágítja a fogalom jelentését, a gonosz, a démon tartománya felé.¹⁴⁵ Az egyetlen isteni közvetítő, hírvívő a vers világában: az „Undor Angyala”. Nem olyan könnyű azonban felismerni ezt a fajta angyalt. Weöres szerint ugyanis „oly szép, mint az a nő, kit álmunk legmélye hord,/ a gyilkos megrészegül tőle, vágytól zokogva ölére borul, fogadkozik/ s a tiszta is megdöbben előtte: mi a szépség, hogy ily sodra van?” A rejtőzés is a kor sajátja: semmi nem mutatkozik meg teljes valójában. A világ baját – „rángását” – az oldhatná fel, ha az ember teljesíti a parancsot: „»Ne fontoskodj!«” Ötször ismétli meg a javulásnak ezt a receptjét a versben Weöres. Az európai ember azonban cselekvő típus, hisz a történelem és sorsa alakíthatóságában. Weöres tehát ebben az értelemben szkeptikus, sőt hitetlen. „Ne fontoskodjatok! Ne akaratok zászlót lengetni,/ építő, romboló mentő mozdulatokkal hadonászni,/ hagyjátok a jelzőkat, fontoskodó elveket, rángató eszméket!”¹⁴⁶ Határozottan ellentmond a vers a való világban működő frázisoknak. Weöres szembement a főiránnyal, a háború utáni cselekvés vágyának torzképeivel, de legalábbis óvatosságra intett.

Weöres verseszményének és filozófiájának „idegensége” elsősorban is a társadalmi programot az esztétikaival vegyítő *Válasz* szerkesztőinek jelenthetett volna problémát. De nem jelentett, feltűnően becsült szerzője volt a folyóiratnak. Élete erősen függött anyagi helyzetétől, a nagyobb lélegzetű versek mellett erről is beszámol a folyóiratban. *Nyomor* című versében azt kéri, hagyják meg költői egzisztenciáját. Ő másra nem képes: „Amit én a mezőn, elvégezni bírok,/ tízszer jobban végzi akármelyik béres;/ de amit a papír-mezőn elmulasztok,/ az Isten sem viszi énnélkülem végre.” Nem tudjuk, közvetlenül

¹⁴⁴ Euelpides: Innét a felhős/ Légtájru adjunk néki valamely/ Puffáncs nevet. Peisthetairos: Jó lesz *Felhőkakukvár?* Arisztophanész vígjátékai. Arany János fordítása. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette Bolonyai Gábor. Osiris Klasszikusok, Budapest: Osiris, 2002. 419. A szerkesztő jegyzete szerint Arany korában a kakukk üres fejű embert, tyúkot jelentett.

¹⁴⁵ Az angyalok és démonok morfológiájához lásd *Pandaemonium. A keresztény démonológia kistükre*. Szerkesztette Magyar László András. Budapest: Kairosz Kiadó – Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, 2003.

¹⁴⁶ Weöres Sándor: XX. századi freskó, A kerub sodrában, *Nyomor. Válasz*, 1946/3. [december] 222–225.

mi ihlette a verset. Egy biztosan nem, ekkor még hivatalos kultúrpolitikai szemrehányás, kritika nem érte a költőt. Talán csak az történt, hogy a folyóirat társadalmi változások iránti erős elkötelezettségével vetett számot Weöres. Talán elgondolkodott azon a kétféle szerepen, amit Illyés versei és élete és az ő személye és működése szimbolizál. De ez a vers is cáfolata a mindenkori jelen kérdései iránt közömbös alkotó képének.

A mindennapok képei meglepően hasonlóak az ekkor pályáját kezdő Nagy Lászlóiéhoz. Egy időben könyörög az iszkázi Nagy László az *Adjon az Isten* kezdetű versében azért, hogy lángja legyen lámpájának, és panaszkodik a csöngői Weöres, hogy nincs gyertyája, lámpája, hogy éjjel verselhetne. A két magatartás, hang között mégis nagy különbség van: Nagy László kérése igénybejelentés, követelés, Weörest inkább alágyúri ez az élethelyzet. (Jellemzőnek véljük, hogy a *Nyomor* a későbbi kötetekben az *Ijedtség* címet viseli már.) Egy levelében ekkor Fülep Lajosnak panaszkodik Weöres, s a levélben hivatkozik az idézett versére is. „[A]z az állapot, melyet a »Nyomor« versben megírtam, s a jelenlegi mely már a nyomor bázisát is nélkülözi, nem tart soká: azt ígérik, januárban kineveznek a székesfehérvári múzeumhoz [...] Hónapok óta egy percnyi magány nélkül, folytonos tépertségben élek, s már nem tudom, hogy rám-kövült egykedvű nyugalمام teljes fásultság-e vagy immunitás az élet bármily zaklatásával szemben.”¹⁴⁷

1947-ben aztán Weöres véglegesen felköltözött a fővárosba. Sokasodtak publikációi a *Válaszban*. Nemcsak verset ír, kritikát is, köztük egy olyat, mely egész további életére kihat. Károlyi Anny (sic) költőné *Szegezzetek a földhöz csillagok* című kötetéről írott recenziója végére a költőnőt megszólító verset illeszt, „utóiratot”, melynek címe: *Levél a XXI. századi nőhöz*. A kritika az alkotó nő elismerése, mégpedig azé az alkotó nőé, aki nem a férfit utánozza, nem a férfitől tanult módon teremt, hanem saját hajlama szerint. „Károlyi Anny ritka kivétel, ő az alkotás szférájában is nő marad. Emberi berendezkedésünk egyoldalúan masculin; félhomályban, megvetettségben sinylődnek a feminin tulajdonságok; s az eredmény egyensúlyhiány: makacs elvek, hajlíthatatlan eszmék, erőszakos rendszerek, érthetetlen háborúk közt vergődünk mindinkább, míg végre oda jutottunk, hogy elgondolásaink és rendszereink már önmagukat parodizálják.”¹⁴⁸ Az utóirat-vers hívó szavára Károlyi Mária felkereste a szerkesztőségben Weöres Sándort, s a két költő rövidesen összeházasodott. (Károlyi-Weöres Mária mindössze egy alkalommal szerepelt a folyóiratban 1948-ban, *Téma három változattal* című versével. Egyetlen versből nem lehet jellemezni költészetet, s a költőné oeuvre-jének bemutatása itt nem feladatunk. Annyit azonban jelzünk, hogy a Weöres-versekből is áradó egyetemes értékvesztés, lemondás, antropológiai pesszimizmus ennek a versnek is sajátja. Az ember ebben a versben ellensége a természetnek, növényeknek, állatoknak. Az ember: rossz, rosszra használja erejét, tudását. „Szörnyű vagy, s tán isten is vagy, ember./ [...] ha körmünkre lépsz, a vérünk csorran./ oldalogunk kell, hol ember jár-kél.”¹⁴⁹

Weöres versei közül kettőt emelünk ki még: az 1948 februárjában publikált *Canzonét* és az 1949-ben megjelentetett *Hódolat Arany Jánosnak* című költeményt. A *Canzone* szerelmes vers, antológia-darab, a feleség-jelöltnek szól. A műfaji megjelölés pontos: a vers har-

¹⁴⁷ Weöres Sándor: *Egybegyűjtött levelek*. I. 449.

¹⁴⁸ Weöres Sándor: Károlyi Anny [sic]: *Szegezzetek a földhöz, csillagok*. Versek. Egyetemi Nyomda, 1947. *Válasz*, 1947/8. 174–175.

¹⁴⁹ Károlyi-Weöres Anny: *Téma három változattal*. *Válasz*, 1948/7. 535.

monikus hangulatot, várakozó, derűs élethelyzetet sugall, mint a műfaji elvárás is megkívánja, egyszerű „dallamra”. Árnnyalattal kétkedőbb, mint Shakespeare híres 75. szonettje, mert nem tudja a kapcsolat végső értékét, „Még nem tudom, hogy mennyi vagy nekem,/ [...]jósorsodat hozom, vagy tán halálom”, de ezzel a bizonytalanra fordított verskezdettel inkább fokozza az érzést. A kétely megszólaltatása a várakozás nagyságát húzza alá.

A *Hódolat Arany Jánosnak a Válasz* utolsó számában jelent meg, négy másik Weöres-vers társaságában.¹⁵⁰ Pazar a vers „szövegkörnyezete”: tudatos búcsúzó számot szerkesztett Sárközi Márta. Németh László a későbbi *Égető Eszter*ből közöl egy részletet, Veres Péter és Szabó Pál egy-egy novellával szerepelnek, verset közöl a *Válasz* Ilyéstől, Sinka Istvántól, Török Sophie-től, Jánosy Istvántól, Keresztury Dezsőtől, Fazekas Lászlótól, Kormos Istvántól, Cseres Tibortól, Jékely Zoltántól és Csorba Győzőtől. Vas István az önéletrajzi folyam egyik első epizódját tette közzé. Szentkuthy Thomas Mann *Doktor Faustus*áról írt tanulmányt, Takáts Gyula Csokonairól, Sötér Mikszáthról. A Hajnal Istvántól közölt tanulmány szemlélete utólag is a legélesebb kritikát hívta ki. Ebben a tündökletes irodalmi és társadalomtudományi menüben szerepel a Weöres-vers. Annak a magyar költőnek adózik, aki a marxistává stilizált forradalmi romantikába nem fér bele, akit a „Lobogóknak Petőfi”-korszak kultúrpolitikája rövidesen programszerűen a háttérbe szorít, leválaszt Petőfiről.

A vers megszólítottja Arany János, s ennek megfelelően az első rész versmértéke is tőle való, a Toldi felezős tizenkettesét használja fel. Csak egyetlen mozzanat emlékeztet a formán kívül Aranyra: az *Ősz bajnok*, azaz Toldi alakjának említése. A Toldi-trilógia népi költészeti programjából nem jelenik meg semmi a versben. Nem egy nagy politikai magatartás vagy közösség képviselője a versben megjelenő (és itt éppen alvó) öreg bajnok, de nem is a magyar Don Quijote. Nincs társadalmi-szociológiai státusa. Az utolsó sorban halk ars poetica: „Alszik az ősz bajnok, piheg, mint a gyermek,/ álmának hajjai zengőn feleselnek/ és palota épül a pusztá beszédből,/ ráfészkel a napfény, tornya égig ér föl [...]” A II. rész ballada Arany szellemében, a történet a Rezi várban játszódik, a „Serbolgár” vígságáról. Nehéz ellenállni a kísértésnek, hogy ne közéleti vonatkozású versként értelmezzük, s hogy a szabadságtól búcsúzó politikai verset lássunk bele. A III. szerkezeti egységben a költészet hivatásáról szól. Hivatásáról? Inkább természetéről. A költészet: játék, mondja szinte vitatkozva-érvelve. „[...] mert én ugyan felteszem,/ hogy a tisztas és kopott/ szóknak éden állapot,/ s ha görögnek fel-alá s/ hasmánt, mint a vízfolyás,/ nyűg nélkül – hisz gondolat/ oly sok járt a toll alatt,/ fenkölt [sic] eszme-lángverés,/ hetven horgú érvelés,/ tarka-barka tünemény,/ szülemény, meg sütemény, hogy a szédült szók evégett/ nem bánnák az ürességet [...]” S a poénra kifuttatott vers végén kiderül, hiába szólnak a költőre „academic”, szép meséje elfütyült a fejéből. A célzatosság ellen „érvelő” verssel búcsúzik Weöres a szabadságtól. A némaság évei következnek rá is.

A korabeli Weöres-recepció nem mutat túlságosan elfogadó képet. Nemcsak a társadalomnak elkötelezett irodalomfelfogás volt kritikus a költővel szemben, noha persze az volt a leginkább ellenséges. A *Válasz*ban két róla szóló írás jelent meg. Vajda Endre az 1946-os négy új kötetéről írt együttes kritikát. A kritikus érzékeli és érzékelteti Weöres különálló helyét a magyar líratörténetben. Weöres „végső igénye, hogy *poesie pure* le-

¹⁵⁰ Weöres Sándor: *Hódolat Arany Jánosnak*; *A másnapos*; *Futóhomok*; *A rózsák dalaiból*; *A kislíru ábrándozik. Válasz*, 1949/5–6. [augusztus] 320–323.

gyen [...] A magyar költészet, amely az érzékletességhez és plasztikussághoz szokott hozzá, Weöres Sándornál szembetalálja magát a képeknek az elvontságával. Olyan, mintha egy összefüggő rajz gömbszférán lenne behelyezve, soha nem lehet egyetlen szemszögbe belefogni, forgatni kell és csak így alakul ki. A szerző nyilvánvaló célja, hogy verseit ne lehessen kivonatosolni – nem mindenütt, csak bizonyos költeményeiben –, és ez nem érhető el másként, minthogy eltávolítja az intellektuális vázat.” Vajda leír, jellemez, elfogadja olyannak Weöres versvilágát, amilyen az. Finom megjegyzése annyi, hogy némely verse „egymásba füződő dekorációk szövedéke”.¹⁵¹ (Milyen tágas a szám kritikai ablaka. Egy- más után olyan irodalmi és művészeti magánzók, kísérletezők szerepelnek, mint Weöres Sándor, Szentkuthy Miklós, Szathmáry Sándor,¹⁵² éppen a *Kazohinia* kapcsán és a magányos, külön festő, Csontváry.)

Sötér István a *Négy nemzedék*¹⁵³ bevezető portréi sorában szolt a *Válaszban* Weöresről. Támadók és bálványozók tábora között áll Weöres és életműve, jellemzi Sötér 1948 késő őszén. Még Babits formai vagyónánál is többje van Weöresnek. Amit Babits élete folyamán a hosszú alkotói küzdelemben szerzett meg, Weöressel csaknem vele született. „A rendkívüli formakézség mellé fölényes képzelet és szenvedélyes gondolkodói hajlam is járul. [...] Hangja egyszerre tűnik ősi, primitív módon barbárnak és végletesen rafináltnak. [...] Eszközei, képességei fölényesen magyarányúak. S mindaz, amit eddig kibocsátott tolla alól, színes, monumentális halmaznak tetszik: a legkritkább, s a legsúlyosabb építőanyagok hevernek itt, gránittömbök és márványlapok, drágakövek és illatos cédrushasábok. Amit eddig alkotott, máris jelentős: de *ilyen* anyagokkal még időt állóbb, még nagyobb méretű épületet várunk, egyre türelmetlenebbül tőle.”¹⁵⁴ Sötér elfogadó jellemzése 1948-ban egyben már védelem is. Weöres jelentősége és formálódó nagysága kétségtelen ugyan, de nem mindenki ilyen türelmes vele, még a költők oldaláról sem.¹⁵⁵ Hát még a hivatalossá emelkedő kommunista kultúrpolitikához közel álló teoretikustól, Szigeti Józseftől.¹⁵⁶

Szigeti József hírhedt tanulmányának – *Magyar líra 1947-ben*¹⁵⁷ – leginkább veszélyesre festett költőalakja Weöres. Az „izolált Én” problémáját végigtekintő elemzésor legvégén áll Weöres. Az ekkor huszonhét éves, nem olyan régen még Eötvös kollégista, Szigeti József kiinduló tétele így hangzik: „A magyar líra népi, nemzeti líra.” A marxista esztétika, mondja, alkalmas arra, hogy ezt a tételt konkretizálja: „lírai költészetünk igazi nagy virágzása Balassitól Petőfig és Adyig – nem véletlenül – egybeesik népi, nemzeti

¹⁵¹ Vajda Endre: Weöres Sándor új könyvei. *Válasz*, 1946/3. [december] 278–279.

¹⁵² Szathmáry Sándor (1897–1974), író. Ötvözte az utópiát és a szatírát. Főművét, a *Kazohiniát* Swift *Gulliverjéhez* szokták hasonlítani, valamint – tévesen – a két évvel később született Huxley-regény, a *Szép új világ* másolatának szokták emlegetni.

¹⁵³ *Négy nemzedék. Élő magyar költők*. A tanulmányt írta és a költőket bemutatja Sötér István. Budapest: Parnasszus, 1948.

¹⁵⁴ Sötér István: Költői arcképek. *Válasz*, 1948/10–11. 762–771.

¹⁵⁵ A Weöressel baráti viszonyt tartó dunántúli papköltő, Székely László és a nemzedéktárs, ugyancsak mélyen katolikus Rónay György is elutasították a költő *A teljesség felé* című munkáját. Lásd Bata Imre tanulmányát, in: *Egybegyűjtött levelek*, II. 517.

¹⁵⁶ Szigeti József ekkor a kommunisták folyóiratának, a *Forumnak* munkatársa. Ezt megelőzően a *Magyarok* volt egyik publikációs fóruma. De mint önéletrajzában mondja, „tág tere” volt a *Társadalmi Szemlében* is.

¹⁵⁷ Szigeti József: *Magyar líra 1947-ben*. *Forum*, 1947/10. 737–762. Kötetben: Szigeti József: *Útban a való-ság felé*. Budapest: Hungária, 1948. Újraközölve Szigeti József: *Irodalmi tanulmányok*. Budapest: Európa, 1959.

fejlődésünk korszakos fordulataival, s a fordulatok problematikáját tükrözi vissza, tisztában és határozottabban minden más műformánál.” Azon méri tehát a költészet értékét Szigeti, hogy az tematikusan mennyit tükröz a magyar nép sorsából. Eltűzött realitásigényt és a forradalmi fővonal gondolatának előképét is látjuk. Weöres ezzel a merítőhálójával kifoghatatlan, művészete értelmezhetetlen. „Az izolált Én csödjé, tökéletes széttörése a valóságon, mai líránkban Weöres Sándor új verseiben fejeződik ki legvégletesebben. [...] Weöres költői pályája kezdetétől fogva úgy fogadta el a két világháború közötti embertelen valóságot, ahogyan az fennállott, s szőröstől-bőröstől egyfajta örökkévalósággá stilizálta át.” Weöres „izolált Én”-jének helyzete „esetleges” és „szubsztanciátlan.” „Szo­ciális és morális semmit” fejez ki költészete, még akkor is, amikor politikai kérdésekről szól. A versekben „külpolitikai” és „belpolitikai” csődöt lát, a téveszítettnek és reakciónak mondott magatartás bizonyítéka éppen a *Válaszban* publikált *XX. századi freskó*. A vád döntő érve a már idézett Weöres-versrészletre vonatkozik: „Ne fontoskodjatok, ne akarjatok zászlót lengetni/ építő, romboló, mentő mozdulatokkal hadonászni...” A vers sorait úgy értelmezte Szigeti, hogy Weöres „letiltja az újjáépítést”. (A *Magyar líra 1947-ben* című tanulmányt 1959-ben megjelent kötetében Szigeti József újraközölte. Itt hozzáfűzi írásához, hogy Weöres „igen helyesen” [!] kihagyta későbbi kötetéből ezeket a „rosszízú politikai verseit”. Gúnyosan teszi hozzá, hogy a költő politikai meggyőződése olyan­nyira érthető, hogy „a verset felesleges is prózára fordítani”. Lukács *Újhold* ellen írott kritikáját keményebbnek tartja a maga álláspontjánál, azt mondja, Lukács álláspontjának lett adminisztratív következménye, míg az övének nem. Úgy értelmezte Szigeti, hogy a bürokrácia Lukács elemzése egyes következményeként sorvasztotta el az *Újholdat*. A mi értelmezésünk más. Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs nem voltak elég súlyo­sak a (kultur)politika számára, s nem is voltak ezért sem abban a helyzetben, hogy ellent­mondjanak. Míg a *Válasz* szerkesztőasszonya, Sárközi Márta – mint visszaemlékezések sora utal erre – jó pár alkalommal személyesen támadott Révainak, viszonylag hosszan, még majdnem másfél évig meg tudta védeni az általa szerkesztett folyóiratot és a *Válasz* körüli írócsoportot. A végső ellehetetlenüléskor ezzel együtt sem maradt el a *Szabad Nép* megsemmisítő és a folyóirat emlékét is eltörölni szándékozó cikke a *Válaszról*.¹⁵⁸)

Szigeti tanulmánya visszhangot vert a *Válaszban* is. 1947 novemberében a fiatal Fazekas László – Keresztury mellett kezdetben ő volt az összekötő, a kapcsolatgazda az Eötvös kollégisták és a *Válasz* szerkesztőasszonya között – egy kritikátörténeti vitacikket publikált a folyóiratban.¹⁵⁹ Fazekas elsősorban a *Magyarok* vitáira utalt. Egy különle­ges irodalomtörténeti pillanat dokumentuma. Azé a pillanaté, amely pillanatban Lukács Györgyre még felnézett a fiatal nemzedék. Úgy üdvözli Fazekas Lukácsot, mint a biztos

¹⁵⁸ Tegyük itt egy kiegészítést, kilépve a korból nézzük meg az egykori kritikus hogyan vélekedik utólag saját Weöres-kritikájáról. Szigeti József *Intellektuális önéletrajzom* c. visszaemlékezésében hosszan foglalkozik a nagy visszhangot vert tanulmánnyal. Egyetlen szóval nem visszakozik, ma is megokoltnak látja az 1947-es álláspontját. Sőt, bár éppen azt hangoztatja, hogy tanulmánya kérlelhetetlen elvi álláspontot fejez ki, hogy nem volt hajlandó „mégoly befolyásos csoportosulások, klikkek kegyeit keresni”, utólag Fülep Lajost idézi tanúként Weöres ellen. Fülep ugyan szokott modorában „lehordta” Szigetit, amiért az Weörest bántotta, de utána Fülep azt mondta volna Szigeti szerint, hogy számára is „van valami rejtélyes abban, hogy egy *szubintelligens intel­lektussal* mint párosulhat nagy alkotó nyelvi fantázia”. S azt is hozzáteszi Szigeti, hogy Lukács is túlzásnak találta a támadás erejét, hiszen Weöres nem politizált.

¹⁵⁹ Fazekas László: A kritika. *Válasz*, 1947/11. 436–442.

alapozású kritika egyetlen képviselőjét, aki „a múlt századi világirodalmi realizmus nagy alkotásaiból elemzi ki egy új esztétikai rendszer alapjait”. Lukácsot elfogadja, tanítványait azonban nem: „a Lukács eredményeire építő kritikusok [...] pártvonalon mérik a művet. A nagy író – gondolják – helyesen ismeri fel a társadalom fejlődésének irányát. A mai társadalom fejlődésének irányát a kommunista párt ismeri fel legtisztábban.” Lukács, értelmezi munkásságát Fazekas, befejezett korszakkal foglalkozik, tisztázott esztétikai értékű múlt századi művekkel, s elsősorban a regénnyel. „A mai művek ábrázolásának értékelésénél a kritikus politikai meggyőződése határozza meg a műről alkotott véleményét. A kritika így politikai vitává válik, irodalmi életünk tagolódása: párttagolódássá.” Így lassan kettős könyvelés alakul ki a kortárs kritikában: „a kritikusok ugyanis megállapítják, hogy a könyv kiváló, de politikai színezete veszedelmes, helytelen”.¹⁶⁰

Kétségtelen, hogy Szigeti tanulmánya akkor, 1947-ben semmiféle hatással nem volt a *Válaszra*. Továbbra is azt és annyit közöltek a kortárs irodalomból, amit és amennyit a szerkesztők akartak. Weörestől – mint már mondtuk – negyven verset közölt a *Válasz*, Szigeti tanulmánya után is folyamatosan és bőséggel szerepelt a folyóiratban.

Pilinszky János

Nem tudjuk már megállapítani, milyen szálon került közel Pilinszky János a *Válasz* köréhez. Első Sárközi Mártának keltezett levele 1947 júniusából való, a megszólítás – két ízben ezután is „Mélyen tisztelt Asszonyom” – és a levelek hangneme a távoli nagyrabecsülést fejezi ki. Csak az év végén vált a „Kedves Márta” megszólításra. Pilinszky Jánost az irodalomtörténet utóbb „újholdas” költőként tartja számon. Kétségtelen, hogy az elsőség az övék, a közelebbi ismeretség Nemes Nagy Ágnessel korábbi, mint Sárközi Mártával. S talán azért is, mert az „újholdasok” közösségi tudata erősebbnek mutatkozott az időben, s közösen birtokolták, mondták magukénak Pilinszkyt. Baráti kapcsolatai jóval később még egyértelműbben Nemes Nagy Ágnes folyóiratához kötik. Ez tény. Azonban az akkori mindennapokban ez még nem volt ilyen egyértelmű. S a két folyóirat nem képviselt azonos súlyt. Az *Újhold* a pályakezdő fiatalok orgánuma volt. Bár majd mindegyiküknek volt ekkor már kötete, s készült a második, harmadik is, az idő visszafelé teremtette meg a nagy és jogos, de összességében tarkább képzet mutató legendát.¹⁶¹

Pilinszky János első verse 1940-ben jelent meg az *Új Időkben*¹⁶² (*A vágy* – későbbi

¹⁶⁰ Ezt a „pillanatot” Fodor András korabeli naplója is dokumentálja. November 28-án Lukács előadást tartott az Eötvös Collegiumban – Fodor feljegyzései szerint – három problémáról: a művészet társadalmi meghatározottságáról, a marxista kritikáról és a realizmus kérdéséről. *A kollégium.*, Budapest: Magvető, 1991. 48–49.

¹⁶¹ Az egykor az *Újholdban* publikáló szerzőket és korai köteteiket a teljesség igénye nélkül idézzük itt föl. Nemes Nagy Ágnes: *Kettős világban*, 1946; Rába György: *Az Úr vadászata*, 1943; Somlyó György: *A kor ellen*, 1939, *Adónis siratása*, 1942; Végh György: *Havas éjszakák*, 1941. *Viharok jönnek*, 1943. *Eszter könyve*, 1946; Karinthy Ferenc: *Don Juan éjszakája*, 1943, [készült már a] *Kentaur*, 1947; Gyárfás Miklós: *Társasutazás*, 1938. *Daloló*, 1942. *Hamis szimfónia*, 1946; *Korai madár*, 1947; Szabó Magda *Bárány* c. verseskötete a következő évben, 1947-ben jelent meg. Mándy Iván regénye: *Az enyedi diák*, 1944; Vidor Miklós: *Fölszáll a köd*, 1942, *Határon*, 1947; Major Ottó: *Ezer alakban*, 1946; Örkény István: *Hajnali pisztolylövés*, 1947. *Budai böjt*, 1948; Mészöly Miklós: *Vadvizek*, 1948. Rákos Sándor első kötete csak később, 1949-ben jelent meg, ez volt *Az eb válaszol*.

¹⁶² *Új Idők* (1894–1944): Herczeg Ferenc által indított és szerkesztett irodalmi hetilap. Az I. világháború után elsősorban a konzervatív irodalom otthona.

címe: *Stigma*), ezután a *Vigiliában*,¹⁶³ a *Diáriumban*,¹⁶⁴ az *Ezüstkorban*,¹⁶⁵ a *Magyar Csillagban*, az *Életben*¹⁶⁶ publikál. Illyés mint a *Magyar Csillag* szerkesztője, már tudott a fiatal költőről. Pilinszky nem tulajdonított nagy szerepet annak, mely lapokban kezdett közölni: „A kérdést a magam részéről kissé mesterkéltnek tartom. Egy fiatal költő számára ugyanis nem annyira a fórum, hanem a megjelenés ténye a perdöntő. Perdöntő? Ez is rossz szó, legalábbis az én esetemben. Számomra ugyanis minden publikálás valószínűtlennek tűnt, s annak tűnik máig is. Hogy a sorok, amiket fejemben hordtam, majd papírra vettem, elidegenítve tőlem, nyomtatott betűkkel megjelennek – hogyan is lehet ezt megemészteni? [...] ettől kezdve az írás nem enyém, hanem másoké – s így büntetés és ajándék egyszerre. Bevallom, a *Magyar Csillag* publikációja se érintett másképpen, ami távolról se érinti a folyóirat kimagasló értékét, egyedül a magam szelidíthetetlen vadóságára jellemző.” Nemesak a folyóiratokhoz való viszony miatt érdekes ez a bekezdés, hanem a költőnek a publikálástól, a véglegestől való félelmét, a kimondott szó felelőssége miatti általános szorongását is érzékelteti.

Az 1946 júliusában induló *Újholdban* első ízben 1946 decemberében szerepelt Pilinszky. S tény az is, hogy az *Újhold* társszerkesztői között is ott a neve Mándy Iván és Rába György között. Alapvetően azonban magányos, s ezt tudja is magáról. Alkati és nemzedéki magányosság ez egyszerre. „A mi nemzedékünk ebben az egyedüllétben nőtt fel. Emlékszem, Németh László egyszer, amikor még fiatal voltam, azt mondta nekem – nagyon szeretett, észrevette, hogy semmi kontaktusom nincs senkivel, az, amit csinálok, versek, visszhangtalan –, azt mondta, hogy ez a nemzedék szürke nemzedék.”¹⁶⁷ A legtöbb személyes kapcsolat a közvetlenül előtte járókkal, Thurzó Gáborral,¹⁶⁸ Rónay Györggyel,¹⁶⁹ Toldalagi Pállal¹⁷⁰ köti össze. Csakhogy ők jó tíz évvel korábban indultak, s Pilinszky nem szerepel a nemzedéki antológiákban. Igazi feles-nemzedék, mondhatnánk, ha lenne ilyen. Precízen ez azt jelenti: rokonuk, azonban anélkül, hogy publikációik között egyidejűség állna fenn. De Pilinszkyt az is magányossá teszi, hogy indulásakor vagy azután szinte azonnal kiforrott költő. Kiforrott, gondolatilag érett és más.

Pilinszky recepciójában a *Válasz* is közreműködött. Már azelőtt, hogy a költő versei megjelentek volna a folyóiratban, 1946 novemberében közreadták Vidor Miklós¹⁷¹ kriti-

¹⁶³ *Vigilia* (1935–): katolikus irodalmi, tudományos folyóirat, kezdetben negyedévenként jelent meg.

¹⁶⁴ *Diárium* (1931–1948): könyvbarátok közlönye, irodalmi és kritikai folyóirat. Fennállása alatt talán az összes folyóirat közül a legteljesebb mértékben szemlélte a kortárs kiadványokat. Itt jelentek meg Juhász Ferenc első versei is, amelyeket Sárközi Márta nem akart közölni a *Válaszban*, mert nem tetszettek neki.

¹⁶⁵ *Ezüstkor* (1943 március–június): negyedévesre tervezett, engedély nélküli, mindössze két számot megélt folyóirat. Alapítói Lovass Gyula, Rónay György, Thurzó Gábor és Sötér István voltak. Publikáltak benne: Sik Sándor, Keresztury Dezső, Illés Endre, Ottlik Géza, Szerb Antal, Pilinszky János, Takáts Gyula, Jékely Zoltán,

¹⁶⁶ *Élet* (1900–1944): katolikus szépirodalmi képes hetilap. Kiemelkedő szerzője volt Karinthy Frigyes, Krúdy Gyula, Kosztolányi Dezső, Sik Sándor, Lovass Gyula, Molnár Kata.

¹⁶⁷ Tüskés Tibor: *Pilinszky János*. Arcok és vallomások. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 113.

¹⁶⁸ Thurzó Gábor (1912–1979), író, kritikus. A *Nemzeti Újság* munkatársa volt, szerkesztette az *Élet* c. lapot. 1945-től a Művész Színház (Várkonyi Zoltán) dramaturgia volt.

¹⁶⁹ Rónay György (1913–1978), költő, író, műfordító, esszéista. 1937-től a Révai Könyvkiadó lektora. 1943-ban az *Ezüstkor* alapítója. 1945-től a *Vigilia* szerkesztője.

¹⁷⁰ Toldalagi Pál, az 1940-es években még *Toldalaghy* (1914–1976), költő. Verseit a *Nyugat*, a *Magyar Csillag* és a *Válasz* is közölte. *Végtélet ablaka* c. kötetéért 1949-ben kizárták az írószövetségből, kilenc évig nem jelenhetett meg, akkor az Elektromos Műveknél dolgozott.

¹⁷¹ Vidor Miklós (1923–2003), költő, műfordító. 1947–49-ben a Magyar Művészeti Tanács titkára volt.

káját az alig húsz verset tartalmazó első kötetéről, a *Trapéz és korlát*ról.¹⁷² A kritikus két évvel fiatalabb volt, mint Pilinszky, még egyetemista. Maga is költő, tizenkilenc éves, amikor első kötete 1942-ben megjelent. Vidor az *Újhold* lírikusa volt, szerepelt a lap első számában. Megkülönböztetett, figyelemfelkeltő elismeréssel intónál: „Egymást érő versekötetek, jobb-rosszabb mesteremberek sokasága után a költő megjelenését ünnepelhetik az új magyar költészet számontartói.” Pilinszky legfőbb erejét abban látja, hogy az olvasó nem maradhat közömbös ezzel a versvilággal szemben, az egyedüli érzés, amit nem érezhet, az érdektelenség. Költői rangra méltóvá az a „mágikus erő teszi, mely kiragad világunkból, s a magáéba kényszerít”. Sorslátása a „sötét, könyörtelen küzdelemnek és szenvedésnek világképét adja”. Alapélménye az elhagyatottság, a kozmikus-metafizikus magány, a kétségbeesés. Pilinszky művei a görög tragédiákat idézik fel az elemzőben. És – figyeljünk, milyen jól ráérezett az apró jelekből Vidor a később egyre szorosabbá és nyilvánvalóbbá váló hatásra, rokonságra – Dosztojevskij-regények útvesztője idéződik fel benne az olvasáskor.

Sötér István öt verssel szerepelteti majd Pilinszkyt a *Négy nemzedék* című antológiában.¹⁷³ És miként mutatja be a fiatal költőt? Együtt említi Nemes Nagy Ágnessel és Darázs Endrével,¹⁷⁴ „a metafora, az elvontság eszközeinek forradalmárai” között. A háború hatására is kitér Sötér. Ne felejtsük el – mint erre az *Iszony* elemzése kapcsán is utaltunk – Sötér maga is alkotó: mégpedig a háború élményét tematikusan is, érzelmileg is feldolgozó prózáírók közé tartozik –, s azt írja, „még a realista sugallatoktól kevéssé érintett Pilinszky János művészetében is, a *Harbach 1944* vagy a francia hadifogolyról szóló vers megrendítő, konkrétumoktól mélyen átjárt líra születését bizonyítja”.¹⁷⁵ Kész költőnek látja Pilinszkyt: „a versek méltán keltenek leplezetlen, irigy feltűnést, mivel fölényes és mégis könnyed természetességgel oly nehéz és bonyolult feladatokat oldanak meg, aminőkre érett költők is csak verejtékező gyakorlatok, keserves megújulások, veszélyek közepette szerzett tapasztalatok után mernek vállalkozni. Ez a fiatal költő oly otthonosan él *trapézon és korláton*, mint a föld szintjén mások, és sohasem tart a lezuhanástól. Pedig tisztán és ábrándtalanul látja a lába alatt feketéllő mélységet – egy valóságos világegyetem mélységét és feketeségét –, miközben izmainak és könnyűségének angyali biztonságára hagyatkozik csupán. [...] Mindezek tetejébe még csak nem is hideg, aminőnek az ilyen remeklőket kívánni megszokták, még csak nem is üresen szép és bravúros. Szenvedései és meddőségei, érett hangjai és problémái egyaránt meghökkenenek.”

1947 szeptemberében jelenik meg Pilinszky először a *Válaszban*. S ez a publikáció nem is akármilyen jelentőséggű: *Csak azt feledném* címmel a későbbi *Francia fogoly*, a ma-

¹⁷² Vidor Miklós: Pilinszky János: Trapéz és korlát. *Válasz*, 1946/2. [november] 188–189.

¹⁷³ Az öt vers: *Tilos csillagon*, *Trapéz és korlát*, *Harbach 1944*, *Miféle földalatti harc*, *Francia fogoly*.

¹⁷⁴ Darázs Endre (1926–1971), költő. 1947–49-ben a *Magyarok* segédszerkesztője. Később a *Népszabadság* munkatársa lett, szerkesztője volt a *Tűztánc* (1959) antológiának. 1946-ban igen nagy hatással volt Pilinszky Jánosra, aki szerint Darázs „lélegzetelállító tehetség” volt. „Van Gogh-i tehetség volt, telve csomó ügyetlen, önvészélyes emberi tulajdonsággal. Tönkretette magát. Kiégett. [...] Tényleg olyan lehetőségek villannak meg ott [*Kunyhó, füsttel* (1947), *Vasszobor* (1948) c. kötetében – Sz. Á.], amit senki se tudott.” Költő, sakk-matt helyzetben. Beszélgetés Tasi Józseffel. In: *Pilinszky János összegyűjtött művei. Beszélgetések*. Szerkesztette Hafner Zoltán. Budapest: Századvég, 1994. 91. Darázs Endre a *Válaszban* három verssel és egy könyvkritikával szerepelt.

¹⁷⁵ *Négy nemzedék*. 15. és 21.

gyar líra egy klasszikussá lett antológia-darabja jelent meg a folyóiratban. Mint említettük, nincs tudomásunk arról, miként került a *Válaszhoz* ez a vers. Azt viszont tudjuk, az *Újhold* költői 1947-ben Hódmezővásárhelyen vendégeskedtek. Németh László a szereplésüket követő napon meghívta Pilinszky Jánost és Nemes Nagy Ágneszt a gimnáziumi órájára. Talán ez a találkozás vitte közel Pilinszkyt a folyóirathoz. Mindenesetre igen érdekes a Németh–Pilinszky kötődés. Két nemzedék, két egészen eltérő alkat. A „tervhalmozó”, a gyors és folyton munkára kész Németh, a kevés szavú Pilinszky. Az eszmei érdeklődésű, de a realitással ütköző, s ekként politikai vitát kavarázó Németh, az elvont, tűnődő Pilinszky.

A *Csak azt feledném* cím és verskezdet „elbeszélő” verset sejtet. Saját katonáélmény áll a vers mögött. S a versnek is vannak epikai jellemzői. Először is van „szereplője”, a táborban látott, meglesett francia fogoly. Történet is van a versben, a filmszerűen visszaidézett egykori látványt írja le. És szereplő az egyes szám első személyű emlékező, a költő is. Az emlékezés maga a vers tárgya. Az emlékezés pedig azonosulás, részvétel a szenvedésben. Kapcsolat születik a két szereplő között, akik között semmiféle érintkezés nem volt a valóságban. A foglyot csak látta a költő, de magára vette annak szenvedését. A szereposztás esetleges: a fogoly lehetett volna ő is. Az óhajtó módban álló cím épp azt mondja, a feledés lehetetlen, reménytelen, sőt bűn volna. Áldozatául esik a költő a szenvedőnek, lelkiismeret-furdalást érez, mert mást szenvedni lát. Pilinszky 1944 novemberében vonult be katonai szolgálatra. Ahogyan a főváros körül szorult a katonai gyűrű, nyugat felé irányították a katonákat. Pilinszky fejében megfordult a szökés lehetősége is, civil ruháit a család eljuttatja a győri rokonokhoz. De ő annyira félt, hogy inkább sodródott tovább.¹⁷⁶ Harbachba jutott a csoport, s amikor véget ér a háború, Pilinszky amerikai megszállási övezetbe kerül. Nem volt fogoly, csak szemtanú. A legenda azonban élt, s ő sem igyekezett elosztatni a kétségeket. „Olyan lényegtelen! Tolsztoj sem vett részt a napóleoni háborúban!” – felelte a háborús élményeire kíváncsi kérdésekre.¹⁷⁷ Ez a válasz igen lényeges nekünk is. Mert ha a háborúért érzett felelősséget vizsgáljuk, arra a kérdésre keressük a választ, milyen lelkiismeret-vizsgálatot „várunk el” a háborút elszennvedő országtól, a feleletet itt, ebben a gesztusban találjuk. A *Csak azt feledném* a felelősségvállalás verse. (Érdekes, az élettől akkor is idegen költő mennyire fogékony volt a valódi, vaskos szenvedésekre, félelmekre, kiszolgáltatottságra. S milyen aktívan tudott viselkedni, egy ideig ő bújtatta a háború alatt a színész-rendező, Várkonyi Zoltánt.)

A névtelen fogoly zsákmánya egy nyers marharépa. A zsákmányt általában nagyonak képzeljük. A lopott ékszer, kép, ingóság lehet zsákmány. Ugyanakkor a zsákmány az állatvilág sajátja is. Itt valóban az életösztön hajtja a foglyot. Hogyan lehet zsákmányhoz jutni: erőszakkal, mások kifosztása vagy elpusztítása révén. Pilinszky hátraveti a zsákmány értelmezését. Csak a második versszakban tudjuk meg, hogy a nem emberi fogyasztásra szánt takarmánynövényről van szó. S amikor megszerzi azt a fogoly, akkor jön csak az igazi borzalom. Pilinszky erős fokozással él. Az evés nem szerez örömet, az evés: szenvedés és undor. Mert ahogy nyeli, ki is hányja a francia. „Undor” és „gyönyör” a nyelvén egyszerre. Az elemi ösztön kielégítése nem adhat megnyugvást, önmaga ellentétébe

¹⁷⁶ Tüskés Tibor: *Pilinszky János*. Arcok és vallomások. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 80.

¹⁷⁷ „Haza akartam jutni végül”. Beszélgetés Forgács Rezsővel. És: „Költő sakk-matt helyzetben.” Beszélgetés Tasi Józseffel. *Pilinszky János összegyűjtött művei*. Beszélgetések, 252–253. és 89.

vált. „Az egymás ellen keserülő szervek/ reménytelen és dühödt szégyenét,/ amint a végső összetartozást is/ önmaguktól kell, hogy elvegyék!” Ez a hang József Attiláéval rokon. *A Csak azt feledném* a József Attila-vers, az *Iszonyat* nyers hangján szólal meg. A József Attila-vers borzalma: egy kisgyerek kiszolgáltatott kinlódása. A szegénységet a történelem és a társadalom okozza, de mégis esetleges. A Pilinszky-vers élménye egy közös történelmi katasztrófa élményéből táplálkozik. Egy egész kultúrkör végletes válságát mutatja. Az egyedi látvány egyetemessé tágul. Mégpedig úgy, hogy leszűkül a költői optika: az „állatian makogó” ember tekintetét őrzi meg. Egyetlen szempár tekintete képes felkelteni és megőrizni az élményt, a tiltakozást. Aztán elvarrja Pilinszky az epikus szálát: örök jönnek a katonáért, további sorsa ismeretlen. Lehet, hogy meghalt, mert kiéhezett, mert a szervezete nem tudta már feldolgozni az ételt. De az is lehet, hogy a francia fogoly meggyógyult. (A nyugati fogolytáborok lakói emberségesebb viszonyok között voltak, mint a szovjetek hadifoglyai.) Azt sem tudjuk, miért esett fogságba. Nem is fontos. A sorsa sem. Csak az, hogy a skandalum megeshetett. Hogy van ilyen fokú vegetatív kiszolgáltatottság. Ezt növeli egyetemessé az utolsó versszak. Az emlék időtlenné válik. És nemcsak az idő, hanem – hogyan lehet fokozni az időtlenségbe emelt pillanatot – három érzékszerv, a fül, a szem és a száj őrzi az emléket. A szerepek a vers végén fonódnak össze: a fogoly a néző szívét követeli. A kétezer éves európai erkölcsi rendért protestál a költő, bűn és bűnhődés összetartozásáért. A bűnt nem a szemtanú követte el, a szemtanú ártatlan. Mégsem maradhat ki a bűnhődésből.

Pilinszky második publikációja a *Válaszban* a *Kihűlt világ*.¹⁷⁸ Ez a vers a katasztrófizmus költeménye. Nincs benne utalás semmiféle konkrét történelmi élményre, nem enged következtetni valóságalapjára. Az emberi megválthatatlanságról szól, az Isten némaságáról, noha Istenre mindössze az utal, hogy Pilinszky az embert „teremtett eleven”-nek nevezi benne. Tragikus életérzésről szól a vers: az idegenségről, az idegenség domesztikálásáról („A mindörökre ismeretlen/ végül is így lesz otthonos”), annak árán, hogy az ember felismeri fűreg voltát, hogy az ember elfogadja, hogy „a pusztulás bebalzsamoz”. A világot nem Isten rendezte be, Isten, a biztonság hiányaként van jelen. „Kihűlt világ ez, senki földje!” A csillagok ócskavasak a világ tetejére hajítva. A „rettegés ambivalenciájának” nevezi ezt az érzést Pilinszky késői monográfiája, Radnóti Sándor.¹⁷⁹

A kérdés, amit Pilinszky érint, nem részletkérdés, hanem a végső kérdések egyike. A *Válasz* viszont ügy-folyóirat, alaphite, hogy a világ megváltoztatható és az ember ezért felelősséggel is tartozik. A felelősség abban áll, hogy cselekszik és cselekvésével az emberek közötti viszonyokat átalakítja. Pilinszky életérzése más. A József Attilával való rokonítást szűkíteni kell, esszenciálisan csak a kései József Attila a rokona, hiába találtunk más motívumegyezést. Majdnem a dalforma egyszerűségével szól a *Kihűlt világ*. A dal a világlátással való teljes azonosulás műformája. A dal egyszerűsége mögött mindig koherens világerzés van, a legtöbbször pozitív világegyezés. A koherencia itt negatív tartalmú. Az ember elszenvedő alanya a ráért, kértlen életnek.

A következő Pilinszky-vers a *Piéta*.¹⁸⁰ Fiát ölében sirató Mária? Nem. A vers-szerep-

¹⁷⁸ Pilinszky János: *Kihűlt világ. Válasz*, 1948/1. 16.

¹⁷⁹ Radnóti Sándor: *A szenvedő misztikus. Misztika és líra összefüggése*. Opus. Irodalomelméleti tanulmányok 7. Budapest: Akadémiai, 1981. 84.

¹⁸⁰ Pilinszky János: *Piéta. Válasz*, 1948/2. 114.

lőnek nincsen neme. Csak két mozzanat emlékeztethet a versben az anya státusára: az „eszeveszett csókok” és a halál, „ki öledben fészket rakott”. A cím nélkül a vers közömbös a nemek iránt. A tetem „rázúdul” a szereplőre. Ez lehetne megint akár háborús élmény is, katona-élmény. A bajtársat felfogó férfi képe, hiszen 1948-ban vagyunk még. A „visszahőkölt érzék” sem női princípium. A férfi is hozhat halált. A halálba küldött magzat és a szülő egyként áldozatok. Csak míg te, a földi teremtés, szólít meg a vers, „időtlen gyásszá csupaszodtál”, addig „ő harmadnap föltamadott”. A gyerek, a teremtmény Pilinszky-nél mindig kettős értékek hordozója. A gyerek a szülőket és az árvaságot is felidéz. A gyerek állandó motívum a költő lírájában.

De még visszább hátrál az időben, van, hogy a gyerek – az 1948 decemberében köölt *Utazás* című versében – még csak csecsemő. Ha lehet a gyerek főnévben kifejeződő tartalmat „fokozni”, Pilinszky ezt teszi. A csecsemő a teljes ártatlanság, a büntelenség mércéje. Az *Utazást* – a későbbi kötetekben a vers a *Senkiföldjén* címet viseli – Németh Lászlónak ajánlotta Pilinszky. A vers az úgynevezett hosszú versek közül való, noha egy pillanatnál rövidebb pillanatot örökít meg: belenézett az ártatlanság tükrébe. A „puszta és lakatlan égitesten” járt, a „megismételhetetlen nyugalom” vendége volt. Belső utazás ez, a világ kiszigetelésére tett kísérlet. A csecsemő szeme addig ártatlan, míg fel nem töltkezik a világgal. Amíg nem tapasztalja meg a világot. A vers mintha óriási nagyítót tartana egy-egy gyerekszem pupillája fölé („Ki tudja hány nap-éj, amíg fölérek/ a lüktető pupilla kráterére”). A szem a titkok, a sorsok, a tapasztalat gyűjtőhelye („Itt kérdehet majd bölcs skolasztikádat,/ egy tű hegyén hány angyal férhet el?”). Szent helyen vagyunk. Idegenek méltatlanok erre a pillanatra: „Élő itt hosszan bizony nem időzhet,/ elárulják halandó zajai.” A pillanat, a helyzet azonban nem lehet kiindulópont. Ez az ártatlanság ugyanis erőtlen: „E rettenetes csönd se elegendő/ egyetlen élet elnémítani.” Mert egyensúlytalan a helyzet, tragikus is. Ami azonban a bünt vagy a zavart illeti, szokatlanul részletező Pilinszky. A világ színönimái a versben a „zűrzavaros expedíció”, a „háznép” és „vagyon”, a „szutykos és vad szomorúság”, „kismadár és majom ketrecben”, „zajos menet”. A kifejtetlen és lefordíthatatlan metaforák nem is azonos minőségűek: szimbolikusak, sokat bíznak a befogadóra s igen erősek. Az aránypár, amit ezzel felállít: „semmisségek mindenért”. Azt sugallja a vers, hogy a menet, az emberre a világban rázúduló élmény, bűn feltartóztatathatlan. A költő – és bármely ember – el kell szenvedje a világot így, ahogy van. Mégis szokatlan érzelmi hangsúlyt tesz a világhoz való viszonyának kimondására: „én gyűlölöm [...], mert ismerem”. Ez a magyarázat és konzekvencia a szenvedést is erősebbé teszi.

A csecsemő és a felnőtt között köztes állapot a *kisfiúé*. Még ennek tudja magát a költő. Az arab számokkal részekre tagolt versben Pilinszky magát tengerpartra szökött kisfiúhoz hasonlítja. Ez a motívum másutt is megjelenik költészetében. Az *Egy szenvedély margójára* című versében, amely néhány hónap múltán – 1949 augusztusában – jelenik majd meg a *Vigiliában*. A tengerpart és a kisfiú: erős kép kellékei. Az ártatlan gyerek elkövet valamit, ami nem is bűn, s mindegy is, micsoda, a képből Pilinszky kitakarta a tettet. Csak a jellemzése kerül a versbe: „elveszithetetlen”. Visszavonhatatlan a dolog, a történet. A következmény örök. („A tengerpartot járó kisgyerek/ mindig talál a kavicsok közt egyre,/ mely mindöröktől fogva az övé,/ és soha senki másé nem is lenne. [...] Nem szabadul már soha többé tőle./ A víznek fordul, s messze elhajítja./ Hangot sem ad a néma szakítás,/ egy egész tenger zúgja mégis vissza.”) Valami eleve elrendelés van ebben a gesztusban. Az

életfogytiglan kísérő, kísértő, egzisztenciálisan súlyos konzekvenciák gondolata jelenik meg. (Ezt a Pilinszky-motívumot Nemes Nagy Ágnes *Madár* című verse viszi tovább, fogalmazza újra.¹⁸¹)

Nemcsak a Pilinszky-versekről kell szót ejtenünk, ha a *Válasz* és a költő kapcsolatát vizsgáljuk. Hozzá tartozik a történethez az a szoros és a *Válasz* élettartamán túlnövő kapcsolat is, ami a folyóirat szerkesztőasszonyához, Sárközi Mártához fűzte. Egyik késői, 1954-es levelében Sárközi Márta így ír barátságukról: „Mindig úgy gondoltam, hogy kettőnk viszonya amolyan »Liebe auf erster Blick« – számomra olyan jó és természetes volt az első perctől fogva, mintha az öcsém vagy a fiam lennél, mintha régtől fogva ismernénk egymást.”¹⁸² Barátság és szellemi összetartozás volt ez, amelynek a háttérében két folyóirat is rivalizált. Nem volt szó ez esetben ellenségeskedésről, s még kevésbé ideológiai szembenállásról. A *Válasz* legalább egy nemzedékkel idősebb volt, mint Nemes Nagy Ágnesék folyóirata, az *Újhold*. A különbség ebben és az írói hivatástudat értékelésében volt. Egy ügy-folyóirat és egy tisztán esztétikai nézeteket valló orgánium irodalomfelfogása különbségében. És persze, mint ilyen szembenállások esetén, mindig egyéni rokon- és ellenszenvéken is múltott a dolog. Nemzedéki bizonyítási vágyakon és generációs féltékenységeken is. Esetlegességeken is persze. Pilinszky valóságos konfliktusaira utalnak leveleinek megjegyzései. 1948 elején ezt írja például: „A másik, amit sose hittem volna, hogy valamikor mint ocsmány »urbánus« Magukhoz tartozom, hogy pl. éppen Németh László figyel föl rám mindenki közül a legőszintebben és odaadóbban!”¹⁸³ S ugyanabban a levélben kicsit később így köszöni meg verse közlését: „[...] örülök, hogy legalább ezzel jelezhetem emberi és írói hovatartozásomat. Különben Lengyel Balázs szememre vetette, hogy mért nem tartok velük? Kereken megmondtam neki, hogy nem hiszek az irodalom kor szerinti tagolódásában, s különben is jobb oda tartoznom, ahol szeretnek, mint oda, ahol marnak, ha még talán ott is volna a helyem. Ágnes és Darázs Bandit én is becsülöm, de a többi lesipuskás és skalpvadász.”¹⁸⁴ Nem sokkal később visszatért Pilinszky a *Válasz*hoz tartozás megítélésére: „Ha érdekli: rengeteg szemrehányást kaptam azért, mert a *Válasz*hoz szegődtem. Volt, aki megsértődött, volt, aki belém mart. De mindez csak meggyőzött arról, hogy a jobbik részt választottam.”¹⁸⁵

Pilinszky hovatartozása pusztán irodalomtörténetileg érdekes már, birtoklása nem eleven kérdés többé. A ténynél maradvá: kettős kötésben élt, szerette a *Válasz*t és Sárközi Mártát, s hogy az *Újhold* körének alkotói is ragaszkodtak hozzá, Sárközi Márta halála után ők voltak a legközelebbi irodalmi „hozzátartozói”.

¹⁸¹ Nemes Nagy Ágnes versében: „Egy madár ül a vállamon,/ ki együtt született velem./ Már oly nagy, már oly nehéz,/ hogy minden léptem gyötrelm. / [...] Hallom, fülemnél ott dobog/ irtózatot madár-szive./ Ha elröpülne egy napon,/ most már eldölnék nélküle.” [1957]

¹⁸² Sárközi Márta levele Pilinszky Jánoshoz, 1954. augusztus 11. *Menedékház, Sárközi Márta emlékkönyv*. Szerkesztette Széchenyi Ágnes. Budapest: Magvető, 2004. 210.

¹⁸³ Pilinszky János Sárközi Mártához, 1948. január 17. Uo. 198.

¹⁸⁴ Uo. 200.

¹⁸⁵ Pilinszky János Sárközi Mártához, 1948. február 5. Uo. 203.

Lakatos István

Noha Lakatos Istvánt (is) „újholdas” költőként tartja számon az irodalmi köztudat, az *Újhold* egészen 1948 májusáig, utolsó számáig nem közölt tőle semmit. A szerkesztőkkel való baráti kapcsolat ellenére is csak várakoztatta a fiatal költőt.¹⁸⁶ Lakatos István Szabó Lőrinc révén azonban hamar eljutott a *Válaszhoz*. Még akkor is igaz ez az állítás, ha Szabó Lőrinc el is felejtkezett már a régi ismeretségről, és a fiatal költő is csak 1949-ben fedte föl, hogy már évek óta ismerik egymást.

1943 nyarán a tizenhat éves Lakatos István atyai jó barátja javaslatára vitte el verseit Szabó Lőrincnek, akit akkor a legnagyobb élő magyar költőnek tartott. Ha rövid időre is, de tanári-atyai kapcsolat alakult ki a 43 éves költő és a gimnazista költőjelölt között. Szorosabbá is válhatott volna a kapcsolat, Szabó Lőrinc ugyanis följánlotta, hogy költözzön hozzájuk a tehetséges és törekvő középiskolás, s legyen fiának, Lócinak tanulótársa, instruktora. A Lakatos szülők ehhez azonban nem járultak hozzá, a gimnázium utolsó éveire Zalaegerszegre küldték fiukat.¹⁸⁷ Már a pesti bölcsészkar másodéves hallgatója volt a fiatal költő, amikor 1947 nyarán elküldte verseit a *Válasz* szerkesztőségébe, s rövidesen, emlékei szerint Szabó Lőrinc-től érkezett a levél, hogy már a következő számban közölni fogják a beküldött munkákat. Lakatos István visszaemlékezése szerint ezen a nyáron néhány hétig Sárközi Mártánál lakott, a Nyúl utcai villa egyik helyreállított szobájában.¹⁸⁸ Meglepő, de már nem kapunk a miéltre magyarázatot, hogy Lakatos István miért nem mondta meg Szabó Lőrincnek ekkoriban, hogy már találkoztak, s hogy hosszú, a jövőjét meghatározó órákat töltöttek együtt.

1947 júliusában jelentek meg az első Lakatos-versek a *Válaszban*.¹⁸⁹ Mégpedig előkelő helyen, a lapszám első lírai közleményeként. A *Szerelem, alkonyatkor* csupa áradat, csupa rajongás, de – ami kiemeli a szerelmes versek megszokott közegéből – hogy tele van *öniróniával* is. Pontos megfigyelő a költő, az érzésben elvesző, megfürdő fiatal szerelmes, de egyben a kívülről látás képességével is rendelkező világleltározó. Az érzések e szokatlan kettőssége, s főként e kettősség hiteles tolmácsolása különböztette meg a verset a húszévesek szerelmi verseitől.

A legnagyobb teljesítmény, a korabeli olvasókban életre szóló emléket hagyó és egyben a teljes életműben is kiemelkedő mű *A Pokol tornácán* című húszrészes ciklus volt.¹⁹⁰ A vers – miután már felolvasta a bölcsészkar Stílusgyakorlatok egyik összejövételén – 1947 novemberében jelent meg a *Válaszban*, és a következő évben belekerült Sötér István antológiájába is. Lakatos István ennek az egy munkának alapján, a döntés indoklásában

¹⁸⁶ A Waldapfel József által újjászervezett bölcsészkar „stílusgyakorlatokon” ismerkedett meg Lengyel Balázssal és az *Újhold* szerzőivel. A stílusgyakorlatokról lásd Kabdebó Lóránt: *Lakatos István*, 50–52.

¹⁸⁷ Lakatos István: *A sötétség virágai*. Vers és próza. Budapest: Szépirodalmi, 1987. 169–178.

¹⁸⁸ Sárközi Márta és Lakatos István szoros kapcsolatához, Lakatos szenvedélyes ragaszkodásához lásd a költő leveleit Sárközi Györgynéhez, 1948 augusztusából. *Menedékház*. 178–186. Megjegyezzük, hogy a levelek rajzosak, ezt az emlékkönyv nem tudta reprodukálni.

¹⁸⁹ Lakatos István: *Szerelem, alkonyatkor, Holdkór. Válasz*, 1947/7. 15–16. A *Választ* megelőzően, illetve azzal egyidejűleg az *Igen*, a *Magyarok*, a *Fényszóró*, a *Diárium*, a *Sorsunk* és az *Új Idők* közölte Lakatos verseit.

¹⁹⁰ Erről árulkodnak pl. Béládi Miklós és Csoóri Sándor Lakatoshoz írott 1972-es levelei. Kabdebó Lóránt: *Lakatos István*, 117–118.

erre hivatkozva kapta meg az 1948-as évre szóló Baumgarten ösztöndíjat, majd 1949 januárjában a Baumgarten-díjat.

A fiatal költő „hosszú verse”¹⁹¹ az Iliászt idézi, az antik eposz szabályait alkalmazza egy modern ciklusra, ha nem is mindegyiket. Témája a háború, egyike az „örök” emberi cselekvési formáknak, az uralkodási és birtoklási ösztön kiélésének, ám új volt a háború formája. Már nem csak katonák harcoltak, s a pusztulás mértéke is minden korábbit felülmúlt, a II. világháború ötvenmillió *civil* áldozatot követelt. *A Pokol tornácán* nem is ér el a győzelmes végkifejletig, a diadalig, a „felszabadulást” nem látjuk, csak a pusztulást. A nagybetűs „Pokol”, a hármass túlvilági birodalom első és egyben legszörnyűbb köre Dantét is megidézi. A római számokkal jelzett mű fejezetei nagyon különböző hosszúságúak, ez a formai megoldás is a kor és a lélek zaklatottságának tükré.

Mint Illyés idézett honfoglalási riportjában, itt is *negatív enumerációt* látunk. A katonához semmi hősi, magasztos és ünnepléses mozzanat nem kötődik. Az igék lármát, a zajt, a mozgalmasságot, a felfokozott tempót fejezik ki. Trombitaszót hallunk, a gyorslábú Akhilleuszot itt *iramodó* autók „helyettesítik”. Tömegjelenetbe érkezünk az első sorokban, furcsa, szokatlan látvánnyal. Menetről olvasunk, ágyúmorajjal a háttérből. Személytelen a hangos kép. A költő megfigyelő, kívülálló értelmező. Az „obersturmführer” irigyli az élelmiszeres szekeret húzó ökröt: itt már a megszálló katona sem büszke. A tank az elefántra hasonlít. Érthető: polgári személy ekkora gépet az utcán még nem láthatott. A méret és az egzotikum találkozik össze a képben. A gépi és városi hangokból kiválik az emberi hangszin: jajsavak és „Miatyánk” keveredése. Aztán egy kiáltás, a magyar versben ezelőtt is, ezután is szokatlan, itt is pontokkal érzékeltetett káromkodás: „B... on a k.va uristen”. És mire a nézelődő költő körbetekint, az átkozódó katona halott. Hirtenlen *egyed szám első személyre* vált a narráció: „Futok” – zárul a II. „ének”. Éppen olyan őszinte ez a kijelentés, mint Vas István idézett vallomása az ostromról szóló önéletrajzi kötete végén: „Én nem félttem félni”.

Érzelmi következetességgel folytatódik az új egység a gyászoló, panaszos siratásban: „Jaj, hol az Ember? Az Emberiség? Hol, az Emberiesség?/[...] / Már csupa bűn a világ, jaj hát ez a Cél? Ez az Eszme?” Nagy létértelmező kérdések ezek ugyanakkor, amikor a két hasonló szó (emberiség – emberiesség) dimenzióbeli különbsége, távolsága, egymást kizáró jelentéstartomány (általános – konkrét) is belejátszik az értelmezésbe. Mind ezen közben a nagy bérpaloták végigdőlnek az úton, megjelennek a patkányok. Két szint, két irány: a vízszintes és a függőleges viszonylagossága jelenik meg. Szellemi és fizikai értelemben egyaránt. S amikor már azt hinnénk, a pátosz uralja a hangszínt, megszólal egy beszélő papagáj. *Tragikomikus*, majdnem abszurd pillanat, de még a derű tartományát idézi. Az első ilyen a vers menetében.

Az optimista lélek egy kérdéssel szólal meg, ezzel a formával bizonytalanítva el önön hitét. „Lesz-e még Új Élet” – kérdezi Lakatos ismét szimbólumokkal. Óriásira nyitja a blendét, s megidézi az égben hason fekvő, egykedvűen nézegető Istent. Lakatos nem

¹⁹¹ Izgalmas, a *Válaszon* túlmutatató műfaj történeti téma volna a „hosszú vers” poétikájának és esztétikájának vizsgálata mind magyar, mind világirodalmi vonatkozásban. Érdekes volna összevetni Lakatos poémáját Ezra Pound *Mauberley*-jével. Ugyanaz a klasszicizálás, töredékesség, ironia és kiábrándultság. W. B. Yeats verse, az *Ír pilóta megérzi végzetét* szintén összevethető volna Lakatos Istvánéval. (Az ír pilótáról szóló Yeats-verset a háború után fordította le Szabó Lőrinc.) Kabdebó Lóránt hívta föl a figyelmemet erre, köszönöm. Más utakra vinne Kassák Lajos illetve Juhász Ferenc és Nagy László hosszú verseinek vizsgálata.

volt vallásos, még hívő sem. Vagy ha talán mégis, akkor az nem másból, mint az emberi kultúrába vetett hitből táplálkozott. Most ez is szkepszisbe fordul át. A reformkori kérdést idézi fel, ami már akkor is a történelembe veszett múltat faggatta. Vörösmartyt citálja a „Régi dicsőségünk” és az „éji homály” fordulat, aztán az Odüsszeia első sorát idézi még keserűbb kérdéssel: „Férfiakat énekelek?” Válasz nincs. Csak annyit: „Fáradtan állok a járdán.”

A következő rész az átmeneti megnyugvásé, az elkülönülése, a magánörömé. Az idilli elvonulást, háborúban is megnyugvást hozó szeretkezés pillanatait eleveníti fel. A Radnótitól megújított műfaj, az eclogákból ismert ellentmondás feszíti itt is a pillanatot.¹⁹² Aztán egy váltással az ismét említett papagájos történet túllicitálása következik. „Ezt megjegyzés nélkül közlöm”, ezzel a döbbenetről áruklodó, a költőiséget távortartó közbeszólással, fordulattal vezeti be a látványt. Az udvar sarkában „egy ismert uriasszony” és a szomszéd házból ismert örmester nyilvánosan „nemileg közösülnek”. Elidegenítő, sőt szinte már elítélő hangsúly a szóhasználatban. Ugyanaz az emberi ösztön működik, mint amiről az előző versszakban a költő saját szerelmével kapcsolatban beszámolt, mégis micsoda különbség. Ez utóbbi már a haláltánc motívuma, a vágyak fellobbanása és kontrollálatlan, minden társadalmi konvenciót félredobó önkívületi élvezete.

És ismét a könyvek között felnőtt ember szólal meg, akit a kívül feltörő indulatok, történések egyre inkább döbbenettel töltenek el. Erős hangsúlyt kap a személyes tapasztalat: „... komolyan sose hittem [...] Amig nem láttam, s önmagamon nem/ Éreztem.” S amit megérez, megél, csak a vadállatok világával rokonítható. Az emberi magatartások kifejezésére – láttuk, már egyszer az elefánt képében jelent meg a tank – csak az állatnevek alkalmasak: a névvel, ranggal felsorolt katonák egy hosszú halmozásorban a *hiéna*, a *bivaly*, az *orrszarvú*, a *buldog*, a *patkány*, a *galléros majom* idegen, ösztönalapon működő, csak az életfenntartáson alapuló világát idézik fel. Éles váltással sorolja fel a humánus talajából kinőtt költők sorsát: Radnóti Miklósnak, Szerb Antalnak, Sárközi Györgynek és annak az atyai barátjának oktalan halálát, akinek biztatására középiskolásan Szabó Lőrincet felkereste. S végül megidézi korábbi zsidó szerelmének elvesztését. Grammatikailag nem változik az egyes számú elbeszélői pozíció, mégis, ettől fogva a költő egy a többiekkel. Már nem a járdán álló megfigyelő. Megszűnik a pusztuló város és a kívülálló kettőssége, mint Dante, ő is követi az Alsó Rendekbe a pusztulókat. Mint ahogy Pilinszky a *Csak azt feledném* idézett utolsó soraiban, Lakatos is hasonló részt- és részvevője lesz a látottaknak. De megmarad egy különbség, nincs benne *széles* büntudat, nem veszi magára mások bűnét, s az alázat is távol áll tőle. A VIII. szerkezeti egység mindössze egyetlen sor: „Én nem futhatok el.” Éles már az ellentét a kiinduló állapothoz képest. A II. rész végének utolsó sora még így szól: „Futok.”

Aztán átmeneti, erőtlén, gyáva napsütés köszönt a költőre és környezetére. Egyedül van, s mint a félő ember, kiabál a kedvese, a biztonság után. S aztán kezdődik minden előlről. Ledől a templomtorony, az emberek még most sem nyughatnak, a „páterrel” viccelődik az „elvtárs”, kijátszva az „égbolt/ ég a bolt” összecsengését. Fent már nem maradhatnak, „leszálltunk/ Az Alsó Rendekbe” – tájékoztat a valóságos és szimbolikus mind

¹⁹² A vers megírása idején került elő Radnóti *Bori notesze*, ami több visszaemlékező szerint nagy hatást gyakorolt a kortársakra. Ekkor döbbenette meg a barátokat Radnóti exhumálása és temetése is. Ortutay Gyula: *Napló I. 1938–1954*. Budapest: Alexandra, 2009. 370–371.

lejjebb és lejjebb haladásról a költő. „Vakondok nép” – mutatja be Lakatos a társait. He-tek telnek, elmúlik az év is. Aztán egy hosszú, részletező, valóságos elemeket elbeszélő epikus betét következik, egyfajta „pincenapló”. Erősebbek a konkrétumok. Az asszonyi történetmesélés átvált „költői” túlzásba. A forró vízben megfulladó hűg történetében szinte már a haláltáborok borzalmi jelennek meg, a fürdővízben kioldódó, úszó zsír, amiből egy óra múlva bizonyosan szappan lett volna. Még nevet is a közönség, de az egyik asszony tompán puffanva leejti a szappant, s a síró gyerek sem eszi meg a zsíros kenyeret. Mégiscsak hat a pince rémmeséje.

A XIV. rész egy időbetét, a kígyó kettős nyelve példázza, hogy a múlt és a jövő elválaszthatatlanul összenőtt. Rövid részek követik egymást. A történet reménytelenségbe fordul, amint a költő – ő egyedül – „felszegett fejjel lépked”, aztán egy hatalmas valóság látomás tetözi be a borzalmakat: a tűz és a vér pirosa mindent elborít.

Az *antihős* vallomása következik a félelemtől. Minden mondat *egyes szám első személyű*, minden személyes. Személyes és tagadó formájú állítások következnek a versben. Nem kérdezték a költőt, a háború okai és céljai közül elfogad-e egyet is. „Énnekem nem kellett gyarmat! Én kikötökre/ Nem vágytam! Én kisebb nemzeteket nem akartam/ Meghódítani! Én nem üzentem háborút! Én nem/ Mondtam, hogy mi vagyunk a felsőbbrendű faj! Én más/ Ellenfélt vártam. Nem ilyen küzdelmet akartam!” S mindez csupa felkiáltás formájában.

Ahogy vége a harcoknak, megismételt seregszemle következik. A túlélő végigsétál a csatatéren, végigtekint a pusztuláson. Az eposz összes megismert szereplője meghalt. A költő maradt egyedül életben, félelmében és megindultságában egy középkori haláltánc keretében kelti még egyszer életre a körülötte fekvőket. Lakatos a naturális leírás mellett döntött, nem kíméli a látványtól az olvasót. A *deli, szép szál, nyalka* legények egymás hegyén hátán. Erős, a történelmi eposz, a Zrínyi-korból való hangulatot idéző szavak. Földézi Lakatos, honnan jöttek a német katonák. Weimarból, Goethe lakhelyéről és Wittenbergából, Luther Márton városából. A halott gyilkosok a kultúra fellegváraiból érkeztek. Az ellentmondás egyben a kultúra pozícióvesztését, vereségét is jelenti. Név szerint mindenkit feltámaszt egy örvénylő, repülő, a citadella magasságában forgó táncban. Aztán az utolsó, XX. fejezetben megjelenik az egyetlen igazi túlélő, a város fölötti hegynél háromszor magasabban, hangtalanul álló halál. A vörös szín átvált feketébe. Kimerevedő kép, nincs feloldás. Egy húszéves költő induló verse. Megrendítő pályakezdés.

Pincenapló, mondtuk a *Pokol tornácán* XI. fejezettől következő részekre. A műfaj csak időszakosan létezik, és inkább tematikai alapon jelöl egy műcsoportot, mintsem (próza)poétikai eszközkészlete alapján. Érdemes itt számba venni, milyen irodalmi művekkel tart rokonságot Lakatos poémája. Az elnevezés egyrészt tematikusan fogja egybe a műveket, de ennél is fontosabb, hogy időben a háborúhoz közel még a valós és természetes emberi viselkedés jelenik meg az irodalomban. Ha tágan értelmezzük a fogalmat, idesorolhatjuk a valóban pince-körülmények között írt naplón túl a fenyegetettségben, menekülés, rejtekezés közben papírra vetett jegyzeteket is, de akár még a közel öt évtizeddel később született memoárt, Vas István *Azután* című önértelmező vallomások prózáját is. Az eseményekkel szinkron nyers feljegyzéstől az utólagos, par excellence szép-irodalmi, epikai megformálásig tart a skála. Ide sorolandó Déry Tibor *Alvilági játékok* című novellafüzére (1946) vagy a szerző által visszatartott, csak néhány éve megjelent Márai Sándor regénye, a *Szabadulás* (1945). Ide tartozik Kassák Lajos kötete, a *Kis könyv*

haldoklásunk emlékére (1945), Nagy Lajos *Pincenaplója* (1945). Darvas József *Város az ingoványon* szigorú, ítélkező prózája (1945). Vagy akár Szép Ernő *Emberszag* című munkaszolgálatos beszámolója. Sötér István ekkori novelláinak világa, szemléletmódja is rokonítható a pincenaplókkal. Ezeknek a közvetlenül a háború után keletkezett műveknek listáját csak Kertész Imre 1975-ben megjelent *Sorstalansága* folytatta. A hamis hőskultusz, a különösen a nagyhatalmak filmjeiben kiteljesedő giccs későbbi fejlemény.

Déry novelláinak címe és bevezetése éppúgy, mint Lakatos verse az *antik mintát* idézi. Déry végig a felszín, az utcaszint alatt tartja a cselekményt, Márai színtere majdnem végig a pince. Feltűnő a hasonlóság az expresszív, sőt expresszionista eszközök használatában. Nem meglepő ez Dérynél, hiszen pályája az avantgárd vonzásában indult, bár a pincében történő események ezt önmagában nem indokolnák. Lakatos a tapasztalaton túli világ kifejezésére használja az arányeltoló víziót. Dérynél és Márainál is van egy-egy példaadó, felelő emberi gesztus, Lakatosnál nincs. Mindenki kivetkőzött önmagából, a morális tabuk ledőltek. Az *Alvilági játékok* szociális és kulturális rétegzettségét mutat, a szereplők osztályba sorolódnak, s a pince zezgugaiban is leképezik a főnti társadalmi szerkezetet. Márai nem fordít figyelmet ezekre a szempontokra, Lakatos István még kevésbé. Ami közös és figyelemreméltó a három műben, hogy perifériálisan érintik a zsidókérdést, Lakatos a legkevésbé, csak annyiban, hogy közli, ő nem mondta magát a felsőbbrendűség hívének. Mindhárman *emberi és nemzeti* tragédiának tekintik a történeteket. S ami Lakatosnál, szemben az összes többi művel feltűnő, az a *megoldás nélküliség*. Márai többször is hivatkozik regényében extenzív tárgyi és kulturális távlatokra, a „Bach zenével és könyvekkel” teli Európára, mint a nehéz pillanatokban is felsejlő emlékre.¹⁹³ Márai alulértékelt a világ materiális mozzanatjainak erejét, a kultúráét pedig túlbecsülte, de belátta, ebben a helyzetben mennyire korlátozott a kultúra haszna. Sőt, *Szabadulás* című regényében a történelem céltalanságát is kimondja, s kétségbe vonja, hogy a történelem irányítható.

Lakatos a „nagyvers” után még négy alkalommal szerepel a *Válaszban*, egy-egy verssel.

A *Rossz*¹⁹⁴ megerősíti a *Szerelem alkonyatkor* kettős érzését. Csak most nem az önrónia ellenpontozza az érzést, hanem a gyűlölet. A megszegyenült vagy viszonzásra nem talált érzés a férfiben átkot, dühöt ébreszt. A megsebzett önérzet verse ez, s minél inkább növeli indulatát, annál pontosabban tudjuk, mekkora a fájdalom vagy a szégyen.

A *Koratavas*¹⁹⁵ fogalmazzunk így, közérdekű, közéleti vers. A centenáriumi hónapban jelent meg, 1948 márciusában. A lapszám élén Illyés Petőfiről szóló jegyzetei állnak.¹⁹⁶ A számban egyetlen további közlemény foglalkozott csak az évfordulóval, *Egy őrségi jobbágy feljegyzései* címmel adott közre a folyóirat két „szalafői lakos” tulajdonában lévő lapot illetve dalt. Volt ebben a visszafogottságban már valami ambivalencia. Az ünnep őrzése, tiltakozás a kisajátítás, az állami ünnep ellen.¹⁹⁷ Persze ugyanakkor az

¹⁹³ Márai történelem- és művészetszemléletének összefüggéséről lásd Szegedy-Maszák Mihály: Szerep és mű: Márai életműve kétféle megvilágításban. In: „Minta a szényegen”. *A műértelmezés esélyei*. Budapest: Balassi Kiadó, 1995. 220–239.

¹⁹⁴ Lakatos István: *Rossz. Válasz*, 1948/1. 55.

¹⁹⁵ Lakatos István: *Koratavas. Válasz*, 1948/3. 226.

¹⁹⁶ Illyés Gyula: Petőfit lapozva. *Válasz*, 1948/3. 193–205.

¹⁹⁷ Hanák Péter szerint a centenáriumi már a „kifejlett kommunista nacionalizmus” jegyében zajlott. 1867

ünnepe hozta meg a két világháború közötti magyar progresszió nagy állami elismerését is, az első Kossuth-díjosztást.

Miként szólalt meg Lakatos István? Erőteljesen, elszántan és cseppet sem megilletődve. Ha nem is olyan tökéletesen végiggondoltan és kidolgozottan, mint Babits 1923-ban a *Petőfi koszorú* című, az ünnep elsikkasztásáról szóló vádversében, igaz nem is olyan magától értetődő, egyértelmű politikai szituációban, de közel olyan erős indulattal.

A romantika eszköztárát mozgató, kimerítő Heinéhez hasonló hevület dolgozik a költőben. A versben nincsenek konkrétumok, nem tudjuk, miért kell védeni a szabadság eszméjét és lényegét, csak az elszántságot tapasztaljuk, a jelszavakat halljuk: „Mi mint a/ Szálfák, álljunk csak. A szabadság ott lesz/ Minden águnkon, levelünkön. Nincs az az esső/ melyre leáznék.// *Mindennel* szemben szabadon. Tépázzon/ Bármí. Hogyha kell, a sebes árral, ha/ Kell, istennel szemben is, oh szabadon!” A vers meg is kapta a kritikát. A következő év tavaszán, egy év késéssel tehát, rövidesen a korszak ünnepelt írója, a következő év Kossuth-díjasa, a Lakatosnál mindössze hat évvel idősebb Aczél Tamás bírálta a fiatal költőt a kommunista *Társadalmi Szemlé*ben. Az „egzisztencialista kispolgári anarchizmus” költőjének állítja be Lakatost, aki a demokrácia szabadságát is tagadja. A szigorú, fenyegető írás szerzője „örömmel venné”, ha megmagyarázná a költő, miért kurziválta a „*mindennel* szemben szabadon” fordulat első szavát. A bírálatot megelőzte egy másik figyelmeztető kérdés, számonkérés. Ez Keszi Imrétől érkezett, s egy ugyancsak a *Válaszban* megjelent versre, az *Őszi tájék* című versre vonatkozott.¹⁹⁸

A korábbi versek „környezete” emelte meg az *Igazság* jelentőségét.¹⁹⁹ Látszólag egy falun történt banális esemény leírását kapjuk. A kutya elkap és megeszik egy kiscsibét, amiért a gazdasszonya, a költő nagynénje, megdühödik és halálra veri a kutyát. Az önmagát fölkorbácsoló felindulásról, a valóság arányaitól elrugaszkodó indulatspirálról szól a vers. Példázat. Kiindulási pontjában, a gyerek megfigyelő helyzetét illetően hasonlít a Lóci-versekhez, elsősorban *A légy*hez. Ott a gyerek „hőstettként” éli át tettét és élvezi a „bűntelenség örömet”. Itt összetettebb a helyzet. A légy zavaró, kártékony állat, elpusztítása a mindennapi felnőtt rutin része. A gyerek a „megdögölesztés” által felnőtté válik, belép a nagyoktól látott cselekvések világába. Amit Lakatos észlel, az emberhez közel álló kutya elpusztítása, a felnőttek között sem elfogadott. Itt is él a kommentár nélküliség már látott eszközével, csak az utolsó sorban vetíti egymásra az antropomorfizált látásmódot, az emberi ítéletet, hogy a kiscsibe ártatlan és a kutya kegyetlen. Az *értelmezés felelősségéről* szól a vers, és nem belemagyarázás, láttuk, Lakatos korabeli nagyverse is megengedi, *politikai* költeményként is számon tarthatjuk.

Az *Ősz tájék* is politikai vers. 1948. november 6-n írta Lakatos, a folyóiratban mottót kapott, „A francia bányászoknak ajánlom” fordulatot. A dedikáció Sarkadi Imre javaslatára került a vers fölé, ezzel akarván „fedezni” a verset. A „felező tizenkettes” strófa persze egyértelműen utal a magyar mondanivalóra. Ez a vers is „védhetően” általános, de persze mindenki érezte, tudta, a magyar nemzet, a magyar társadalom előtt álló hosszú

– Európai térben és időben. *Beszélő*, 1997/11. 40–49. Az ünnepségsorozat elemzését lásd Gerő András: *Az államosított forradalom. 1948 centenáriuma*. Budapest: Új Mandátum, 1998.

¹⁹⁸ Lakatos István: *Őszi tájék. Válasz*, 1949/1. 73. Kötetben később, átirat formában *Félelmetes tájék* címmel jelent meg.

¹⁹⁹ Lakatos István: *Igazság. Válasz*, 1948/7. 510–511.

politikai térről szól. A „téli” versek közé tartozik, tematikus rokonait Petőfinél, Babitsnál, József Attilánál is megtaláljuk. De ez a vers sokkal karakteresebb és konkrétabb, minden általánosságával együtt is. Elégia és parainézis együtt, egyszerre. Nincs meghatározott címzettje, akár önmegszólító versnek is olvashatjuk. Annyból feltétlenül jogos ez az állítás, hogy saját életére vonatkoztatva szigorúan betartotta az itt megfogalmazott viselkedési normát. Személyes életében mindig vállalta nézeteinek konzekvenciáit.

A kor- és korszakrajz a hideget előlegezi: „Magány, ridegség és vigasztalanul szüremelő fény” ül az ember nélküli tájon, egy nyulat látunk, amelynek „kiáll bordája, mint fogak a gereblyén”. Az utolsó versszak tulajdonképpen búcsú. Búcsú a nyilvánosságtól, egy magatartás átmentése jobb időkre. „Légy olyan, mint az a folyómenti fa,/ Aki bátor mindig annak van igaza,/ Érez minden vihart, rezdülj minden szélre./ Tép az orkán? Szaggat a tél? Hajólj félre./ Türelem, türelem kőben, fűben, fában,/ Növények géمبرült várakozásában:/ Ott alszik a tavasz, ha ránkvakít fénye/ beleszedülünk majd a tüzes örvénybe!” A mából olvasva a verset, tudva Lakatos sorsát, pályáját, már az 1956-os forradalmat is belelátjuk a tavaszodásba. (Ha a verset figyelmesen olvassuk, felfedezzük, hogy majdnem ugyanaz a hanglejtés, a ritmus, mint Illyés *Egy mondat a zsarnokságról* című későbbi versében.) Ez a legutolsó *Válasz*-beli vers is megkapta a korszakban neki járó figyelmet és elutasítást.

Keszi Imre a *Szabad Népb*en²⁰⁰ név nélkül ugyan, de idézett a versből, s szóvá tette a félrehajlás opportunistá gesztusát. Aztán Lakatos kötetéről – *A Pokol tornácán és egyéb kis költemények* – szólva a „fasizmus rémtetteinek ismeretében időszerűtlen álhumanistának” nevezte Lakatost. Nem is volt sok hátra az ekkor rövidesen kettétört költői pálya első szakaszából. Az elhallgatás évei következtek, 1956 nyarán, őszén néhány tanulmánya jelent csak meg lapokban, majd a börtön²⁰¹ jött, és szabadulása után is csak a fordító léphetett a nyilvánosság elé 1962-ben. Válogatott, újraírt verseivel még később kezdte meg másodszor is pályáját.²⁰²

Nem magányos Lakatos „búcsúverse”. Két hónappal később, az összevont március–áprilisi számban Vas István *Nászda*lra ugyan sokkal rejtettebben, fedettebben szól az el-

²⁰⁰ Keszi Imre: Tanuljanak az írók is! *Szabad Nép*, 1949. március 27.

²⁰¹ A börtönről lásd a Bertha Bulcsunak adott interjút: Másfél év magánzárkában. In: Bertha Bulcsu: *Írók, művészek, börtönök*. Budapest: Új Idő Könyvek. 1990. 165–186.

²⁰² 1962-ben és 1963-ban jelent meg két Vergilius fordításkötete, az *Aeneis* és az *Ecológák*. 1964-ben a *Ma-hábhárata* és a *Rámájana*. Saját verseskötete csak 1972-ben került a nyilvánosság elé, ez volt az *Egy szenvedély képei*. Itt jelezzük, hogy a Lakatos-recepciót nehezíti, hogy az újra kiadott versek nem azonosak a 40-es években folyóiratokban megjelentekkel, Lakatos szinte mindegyiket újraírta, az eredeti szövegvariánsokért az egykori orgánumokat kell föllapozni. Személyes tapasztalatom, hogy nem vagy nem is szívesen járult hozzá, hogy az eredeti szövegeket idézzék még akkor sem, ha azok történeti értéke lett volna fontos. Az irodalmi közvélemény nem fogadta egységesen az átírásokat. Rajnai László megértette az intenciót, a Lakatost vezérlő „egyetlen könyv ideáját”. „Kinőttél a korszerűségből” – írta a költőnek, jelezve, hogy az „egy könyv” eszméje igen magas, a te testedben azonban – ismételnem kell – csakis »zsarnoki« eszme lehet. Túl nagy utat jártál be ahhoz, hogy egyetlen – méreteiben szigorúan megszabott – térlapra felrajzolhasd. Nem mintha alapvetően változott volna a hangod. Az ember azonban több mint a hangja. Az ember lehetőség. S ha egyszer a sorsa két marokra fogta, teóriákat még alkothat ugyan, a sors azonban nem törődik a teóriákkal.” A szerkesztőségek döntően fiatal kritikusokra (Kartal Zsuzsa, Alexa Károly, Veress Miklós) szignálták a Lakatos-kötetet 1972-ben, akik – ez a Juhász Ferenc és Nagy László nevével jelezhető irányzat sikereinek ideje, s ez a szokatlan, új, Örkenyhez köthető groteszk első izgalmas, sikereket hozó korszaka – kevéssé értő kritikusoknak mutatkoztak. Kabdebó Lóránt: *Lakatos István*. 147–156.

borulásról, de egyértelműen a politikai horizont beszűküléséről szól. „Ne kérdezd, jobb lesz, tudni ne akard./ mi lesz, Leukoné, mához egy évre” – figyelmeztetett Vas István. A cím és műfajmegjelölés egyfajta *biztató*, a túlélésre berendezkedő, optimista, egyszerre bölcs és gyáva kényszer-filozófia lenyomata.²⁰³

Sötér István

Sötér Istvánt, akit az irodalomtörténet a *Nyugat* harmadik nemzedékéhez sorol, szoros szá-
lak kötötték a háború előtti *Válasz*hoz, ugyanis éppen ez a folyóirat avatta íróvá. 1934-ben a *Nyugat* – Babits – még visszaadta az ifjú Eötvös-kollégista novelláit, de a következő évben már megjelent egy – Babits által nem látott – novella, a *Péllda* a *Válasz*ban. Babits kritikájának azonban volt haszna, az egyik novellából, mely átment a kezén, született meg később a *Templomrabló* című Sötér-regény. A *Példát* Ortutay Gyula vitte el Sárközihez, s az első, már Sárközi keze nyomát őrző számban megjelent. „Urbánus” tárgyválasztású novella volt, két fiúgyerek testi ébredését, ártatlansága elvesztését örökítette meg. Ez a téma nem tartozott a népi írók regiszterébe, az ő írói figyelmük az emberi természetnek erre a lényegére nem tekintett.

A *Válasz* jó ajánlólevélnek bizonyult, ezután a *Nyugat* is szívesen fogadta Sötér prózáját. Két ugyancsak a *Válasz*ban megjelent Simon-novellája²⁰⁴ meghozta Szerb Antal és Halász Gábor barátságát.

1939-ben Halász Gábor Sötért „a század gyermekei” között említette.²⁰⁵ Pontos az észrevétel, s igaz maradt későbbi pályáját illetően is. Sötér István mindvégig *friss* problematikával dolgozik, fogékony az időszerű tematika, stílus, időkezelés és szerkezet iránt. Ezek a korai novellák igen érzékenyen és gyorsan reagáltak a modern irracionális, a fasizmus térhódítására. Sötér hangsúllyal ír a „szennyest” keresztény-nemzeti ifjúsági manipulációról. „A keresztény-nemzeti kurzus felfogása, a bajtársi egyesületek, az Eméricánától a Turulig – mind obskuráns szervezetek voltak. Nem volt csekély a szellemi életre gyakorolt befolyásuk. Abban, hogy a háborúba belesodrótunk, hogy voltak, akik a háborúnak, Hitlernek örültek, ez az ifjúsági mozgalom nagymértékben részes” – emlékeztetett évtizedek múltán is a háborúpárti közhangulat kialakulására és megint csak a felelősség kérdésére. A „harmadik nemzedéknek” központi gondja a fasizmus volt. „Meg

²⁰³ Vas István a Szépirodalmi Kiadó lektoraként működött ekkor. Ő volt az 1952-ben megjelent *Magyar írók Rákosi Mátyásról* című kötet kiadói szerkesztője. A személyi kultusz politikusának ünnepléséről lásd Nemes János: *Rákosi Mátyás születésnapja*. Budapest: Láng Kiadó, 1988. Vas Istvánnak nagyon tetszett, hogy valaki azt írta vagy mondta utóbb, milyen ügyes Vas, magára vállalta a szerkesztést, hogy ne kelljen írnia a kötetbe. Vas nevetve mondta erre, ráosztott, kötelező feladat volt, ami alól kibújni öngyilkossággal ért volna fel. Ő akkor nem számított írónak. Tőle nem is vártak bele írást. Meg azt mondta: nem adtak a könyvre előzetes direktívát, találják ki, hogy mit akarnak a kötetbe. És utólag mondták a kötet megrendelői, mennyire értékelték Darázs Endre versét, amely a kuruc és 48-as hagyomány folytatójának állította be Rákosit. A Rákóczi–Kossuth–Rákosi sort egyébként először Zsolt Béla írja le, a *Fehér könyv*ben (1945). Kabdebó Lóránt közlése.

²⁰⁴ Sötér István: Simon és Hannibál. *Válasz*, 1935/12. 716–725. és Simon a kolostorban. *Válasz*, 1937/4. 229–238.

²⁰⁵ Halász Gábor: A század gyermekei. *Nyugat*, 1939/8. 108–112. Az első helyen Sötért említő és elemző nemzedéki írásban Kolozsvári Grandpierre Emil, Jékely Zoltán, Jankovich Ferenc, Weöres Sándor és Vas Istvánt kap kiemelt figyelmet.

voltunk győződve arról, hogy csak a fasiszmus felszámolása után lehet megoldani a földkérdést, a reformot, és így tovább a többi feszítő társadalmi ellentmondást. A népiek nem mind s nem mindig gondolkoztak így. Ők azt mondták: „előbb valósítsuk meg a földreformot, rendezzük a parasztság helyzetét, és akkor majd megszűnik a fasiszmus is.« Mi fordítva gondolkoztunk, és azt hiszem, hogy nekünk volt igazunk.” Ez a késői vallomás voltaképpen a *Válaszon* kívüli urbánusok véleményét osztja. Különbség azonban, hogy Sötér nem ismeri el a *Szép Szó* szerzői és szerkesztői körének a *Választ* illető általános vádjait. Nagyon is határozottan ellentmond annak az állításnak, miszerint a *Válasz* a fasiszmus bagatellizálásának szöcsöve lett volna, s ne feledjük, ennél durvább vádak is elhangzottak a folyóirat szerkesztőinek címezve. Sötér azt is állítja, hogy nem is egyszerűen parasztfolyóirat volt a *Válasz*. „Nemzeti orgánium” volt, mondja, ami több és nemesebb. De a nemzet fogalma nála széles volt és soha származási alapon nem szűkített. Ezt az eszmefuttatást a vele készített 1985-ös interjúban saját, mostoha sorsú „harmadik nemzedékének” védelmében mondta el.²⁰⁶ Kétségtelen, hogy nem érdeklődtek a földkérdés iránt, mondja, sőt a parasztság helyzete iránt sem, mert nem mozogtak otthonosan ezen a terepen. „Városiak voltunk, úgymond urbánusok” – rögzíti, akit ugyan foglalkoztatott az ideológia, de távol állt tőle az ideológus szerepe. Író volt, novellista.

Nem volt „saját” folyóirata Sötérnek. Erős nemzedéki beágyazottságát mutatja, hogy a háború előtt a *Nyugat* és a *Válasz* mellett írt a *Vigiliába*, a *Napkeletbe*,²⁰⁷ Thurzó Gábor katolikus hetilapjába, a *Diáriumba*, az *Argonautákba* és a leginkább nemzedéki összefogást mutató, rövid életű *Ezüstkorba*.

A *Válasz* megindulása előtt elsőként a Kassák újraindította és áthangszerezte *Új Időkben*²⁰⁸ jelentkezik Sötér, aztán a *Magyarokban* is, itt jelenik meg a *Júdás* című drámája.²⁰⁹ Ezek mellett az orgániumok mellett írt a *Forumba* is. A háború utáni *Válasz*hoz kötődése indokolt. Meglepő viszont, hogy szerkesztőként is felmerült Sötér neve. Amikor felvetődik a *Válasz* újraindításának gondolata, Németh László külön is felhívta Sárközi Márta figyelmét Sötér Istvánra: „Azt hallottam, Maguk együtt vannak abban a bizonyos Fórum Clubban...”²¹⁰ Ő mindig nagyra becsült engem, érdememen fölül is, s mint Illyés mondja, mostanában is szólni mert mellettem. Az ilyen embert nem szabad szem elől veszteni: nem azért, mert az én barátom, hanem mert az igazság barátja...”²¹¹ Sötérből végül nem lett „tényleges szerkesztő”, „csak” szerzője lett a *Válasznak*, igaz, nagyon gyakori és jellegadó szerzője.

²⁰⁶ Kérdések a *Válaszról*. Sötér Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1985/11.

²⁰⁷ A kezdetben harciasan ideológus és a *Nyugat* ellen elfogult *Napkelet* számos másutt otthonra talált fiatal pályakezdését segítette a 30-as években, pl. Halász Gábor, Keresztury Dezső, Németh László, Szerb Antal is itt kezdte kritikusi pályáját.

²⁰⁸ *Az Új Időket* 1945 után Kassák Lajos, Benedek Marcell és Fodor József szerkesztették.

²⁰⁹ Sötér István: *Júdás*. III. felvonás. *Magyarok*, 1948/3. 146–160. A darabot 1948 márciusában mutatta be a Színházművészeti Akadémia. Mindössze egy előadás volt belőle. A bemutatóról Sarkadi Imre írt a folyóiratban. Kísérleti színpad. *Válasz*, 1948/4. 384. Azt írta Sarkadi: „lényegesen jobb dráma bármelyiknél, amit az idejében színházaink nyilvános előadásra bemutatnak”.

²¹⁰ Fórum Klub: koalíciónak álcázott értelmiségi szalon 1945 után. Az értelmiségi közéleti fórum háziasszonyául a kommunista Révai szemelte ki Sárközi Mártát. Sárközíné azonban – a Németh Lászlót érő támadások miatt – visszalépett a feladattól. Hivatkozási alapot az adott a visszakozára, hogy a szociáldemokrata Száva István véletlenül belezuhant az üres liftaknába.

²¹¹ Németh László Sárközi Györgynének. 1946. január 15. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. 520.

Noha Sötér ekkor még egyértelműen író, s nem irodalomtörténész, elsőként mégis egy tanulmány jelent meg tőle: *Sartre – A szabadság útjai*. Témája a francia író soha be nem fejezett regényfolyamának megjelent két kötete, az 1945–ös *Férfikor* és a következő évben kiadott *A haladék* a témája. Meg persze a Sartre-regénnyel fémjelezhető francia irodalmi és filozófiai irányzat, az egzisztencializmus.²¹² Figyelemre méltó az írás elhelyezése és tördelése is. A „Figyelő” rovatban jelentetik meg, az előtte álló Illyés-írás (*Lélektan a szavakban*) és a Bernáth Aurél képzőművészeti vitacikke nonpareille fokozattal van szedve. Sötér viszont teljes betűméretet kap. Mi áll e mögött a döntés mögött: koncepció vagy egyszerű tördelési számolás? Hogy eldönthessük, idézzük fel Sötér Sartre-értelmezését.

Nem feledhetjük, hogy egy minden korábbi méreteket meghaladó pusztítás után vagyunk, írja Sötér, Sartre ennek ellenére higgadt, kemény, teljes pesszimizmussal emeli trónjára az embert. Bátor és akaratos pillantással, érzelemmentesen néz szembe az ember jövőjével. Meglepetést keltett Sartre egzisztencialista filozófiája. A heideggeri tanítást ugyanis sokan a descartes-i hagyománnyal kibékíthetetlenül ellentétesnek látták, s nem értették a befogadás, a továbbfejlesztés mohó vágyát. „Heidegger tanításával rokon Sartre-éban, hogy az embert a legteljesebb magárahagyatottságban képzeli el, Isten nélkül, jelek és sugallatok nélkül, de híján mindazoknak a determináló elemeknek is, melyek sorsát és tettét meghatározhatnák. És íme, e súlyos alaptétel első, hősi következménye: az ember szabad, tökéletesen szabad, s azzá válhatik, amivé magát megteremti; az a sors, az a jelen és jövő jut osztályrészéül, amit magának kiválaszt.[...] Az ember szabad választása természetesen a legteljesebb felelősség kötelékét is jelenti. Mégpedig minden cselekedetünkben és elhatározásunkban nem csupán önmagunkért, hanem az egész emberiségért is.” Végzetes tehát a szabadság, mondja Sötér, Sartre egyenesen szabadságra *ítéli* az embert. S itt következik az *engagement*, a kötelezettségvállalás eszméje, Sartre tanának egyik legfontosabb fejezete. Ebben már nem mások „tanítványaként” viselkedik Sartre. „A szabad ember először választ, majd vállalja a választottat – s akár a szabadság feladását is.” Sötér is észreveszi a hasonlóságot, ami ellen egyébként Sartre tiltakozott: Jézus intett arra, hogy veszítsük el életünket, ha meg akarjuk tartani. Sartre embere *cselekvő* ember, cselekedetei alkotják az embert, nem a természete a lényeges. Választás és vállalás: a szabad akarat elvének érvényesülése. „Ez a filozófia, mely első hirdetőinél oly elválaszthatatlanul összenőtt az ember magányával, feloldhatatlan magárahagyatottságának gondolatával, Sartre-nál makacs, nosztalgikus következetességgel tör a magányból a közösség felé, embert és emberiséget egy nagylelkű, bizakodó gondolat gyűrűjével jegyességbe kapcsolni.” A szabadságunk teljessége tehát mások szabadságától függ, s fordítva: a miénktől a mások szabadsága. Itt közel kerül Sartre a szocializmushoz, vélekedik Sötér. Sartre „oly sokkal adósa” a szocialista eszmerendszernek. Ám „kétség és aggály” is elfogja Sötért, mielőtt elismerné az egység-tétel igazságát: vajon nem a könnyebb utat járja Sartre, amikor az embert az emberiséggel köti össze, ahelyett, hogy inkább két ember között keresné a kapcsolatot? „Az emberiséghez bizonyítanul könnyebb és rövidebb az utam, mint legközelebbi szomszédomhoz! S ha erre gondolok, menten kétségessé válik Sartre diadala, melyet a *mindenkivel* megosztott gondolatban és szabadságban, magány és közösség ellentétének feloldásában vélt aratni” – értékeli a gondolatmenetet.

Leginkább nem a filozófiai tanulságok izgatják azonban, hanem az, milyen irodalmi

²¹² Sötér István: A szabadság útjai. Sartre és a francia egzisztencializmus. *Válasz*, 1946/3. [december] 271–277.

következményei vannak Sartre „tételeinek”. Esztétikai konzekvenciáit jelentősebbnek ítéli, mint a bölcséleti vagy világnézeti összetevőinek hatását. A tanulmány második részében a trilógiának tervezett Sartre-mű, a *Szabadság útjai* két megjelent kötetét elemzi. A Sartre-regényeket „nem bölcselő írta, hanem regényíró, erkölcs és bölcsélet nem jövednek benne tanulsággá, hanem életté és bonyodalommá olvadnak, s az egész, mint holmi óriás anekdota, legfeljebb a tan valamelyik részlet-tétele mellé kívánkozhatik, ábraként”. André Gide és Jules Romains eredményein épül tovább Sartre világa, s az elkopottnak tetsző Huxley-i és Dos Passos-i módszer újraélesztője, gazdagítója is egyben. S ezután mondja azt Sötér, ami több mint fél évszázad elteltével már meglepő: „Sartre az emberábrázolás szintoly váratlan és új lehetőségeivel ajándékoz meg bennünket, mint annakidején Dosztojevszkij.” Hogy ez miért neki sikerült éppen? „Mert nem formában és módszerben hozott újságot, forradalmat, hanem erkölcsben. A regény ugyanis mélyebb értelme szerint, s éppen mivel az *embert* választotta legértékesebb anyagául és „ügyéül”: erkölcsi műfaj. Forgasd fel, újítsd meg az erkölcs régi ágyait, s gyökeresen felforgattad, megújítottad a regényt magát! Proust, aki az Idő eresztékeit feszegette, épp ahhoz nem nyúlt, amit az Idő oly időtlenül és változatlanul ölel: az emberhez, az erkölcsi lényhez, kinek cselekedetei végre is erkölcsi mértékek és szemléletek szerint minősülnek. [...] Gide is csak félig jutott az újításban. [...] S merőben történelmi jellegű újítás vágya sarkallta Thomas Mannt, amikor a mithosz eszközeihez és szemléletéhez visszakanyarodott.” Ezután az elemzés után némiképp visszavesz túlértékelő Dosztojevszkij-hasonlításból – „meggondolatlan bőkezűség lenne Sartre újításának Dosztojevszkij mellett mutatni helyet” –, de mégsem vonja vissza korábbi mondatát, vállalva ezzel az önellentmondást is. Sötér nagyon magasra értékeli Sartre írásművészetét. A saját műhelyét gazdagítandó, formálendő is olvasott.

Miről és miként ír ő?

Fölöttébb termékeny korszak volt ez az időszak a prózaíró Sötér István életében. 1944-ben kezdi a *Bűnbeesés* című regényét, s 1945 tavaszán fejezi be, 1948-ban jelenik meg. 1946-ban kiadja *Budai átkelés*, két évre rá a *Sötétkamra* című novellásköteteit, s ugyan csak 1948-ban jelenik meg a *Válaszban* publikált *Hidszakadás* című kisregénye.

Három novelláját és az imént említett kisregényét adta a *Válasznak*: *A kamra* és a *Szőlőművesek* 1947-ben jelennek meg, a *Bakator* és a *Hidszakadás* 1948-ban. A prózák közös jellemzője, hogy a korszak emberi problémáira, a háború következményeire reagálnak. Aktuálisak. Belső folyamatokat világít meg a lelki és erkölcsi következmények elemzése, rádöbent a miértekre és magyarázatokra. A háború maga az egzisztencialista határhelyzet, és ezekben a szituációkban élesebben mutatkoznak meg a döntések.

A legszebb és leginkább elvont példa a háború következményeinek feldolgozására a *Szőlőművesek*.²¹³ Ez a novella már a békében játszódik, de a történeteket mégis a háború uralja. A „Szőlőnek Ura” kivált négy férfit a fogságból, s kiviszi őket a városon kívüli gyümölcsösébe dolgozni. Fizetségről nincs ugyan szó a novellában, de sejthető, becsületes üzleti kapcsolatról igen. Miután megbeszéljük a munkát, a gazda elmegy, s a négy férfinak neki kellene fognia a gyümölcsös műveléséhez, a termények betakarításához. A gyümölcsös tulajdonosának nincsen neve, csak mint „Szőlőnek Ura” szerepel. A munkások közül kettő – Lukács és Máté – az evangélistákról kapta nevét. A bibliai utalás

²¹³ Sötér István: *Szőlőművesek. Válasz*, 1947/2. 133–143.

kétszeresen is nyilvánvaló. Csakhogy az Úr itt *magára hagyja* teremtményeit: a kiváltott embereket. A bibliai jó hír közvetítői – Lukács és Máté – itt: egy tömeggyilkos és egy haboktól és édességektől megcsömörlött cukrász. A cukrász bevallja, örült a háborúnak, „megkívánta[m], mint két csésze cukros hab után a véres, fűszeres húsokat!” Gedeon, a harmadik szereplő az erővel, alattomban szerző ember, az öncélú birtoklás apostola: ellop mindent, ami mozdítható: a Dunába omlott híd érc-griffmadarát, „sötétbarna bronzköpenyt”, a község harangját. Magáévá teszi a környék lányait, a „felesleget” átadja a többieknek. A negyedik szereplő névtelen és sorstalan, mégis hasonít a többiekhez. „Tompán és szórakozottan nézi az életet”, kívül van rajta, „életen, tájon, a tárgyakon, s az embereken.” Van azonban fokozatnyi különbség közöttük: Lukács gyilkosként érkezik a történetbe, Gedeon gyilkolni fog, a Szőlők Urának fiát, Jézust pusztítja el. Máté és a narrátor „csak” részt vesznek a történetekben, még azt sem mondhatjuk, hogy közömbösen. Nem félelemből nem állnak Gedeon elé, hogy visszatartsák a gyilkosságtól. A háború viselte-e meg őket, vagy az ember eleve ilyen gonosz? Antropológiai pesszimizmust sugároz-e Sötér vagy csak a közelmúlt tapasztalatát? A visszatartó és az alapvető normákat tiszteletben tartó életre készítő erkölcsi erő hiányzik a szereplőkből. Ahogy a narrátor mondja: „Micsoda fájdalmas küzdelmekbe bocsájtkoztam, hogy kitörjek e ködöszlop hengeréből s tapinthatóvá változtassam magam körül a világot: egy Isten ereje kellett ehhez, s a teremtés erejét ujjaim hegyén éreztem is néha! A Szőlőnek Ura lenne csak képes erre! – támadt fel bennem időnként a remény, s alig vártam visszatértét.” A magára hagyott, szabadságra ítélt ember nem tud mit kezdeni a szabadsággal: ez a novella nyers mondanivalója. A négy férfi először elzavarja a küldöncöt, majd megöli a Szőlők Urának fiát, pontosan úgy, ahogy valamikor Jézussal tették, csak most egy háborúból maradt pisztollyal. Ki-ki úgy viselkedik, ahogy előélete szerint várjuk, de mindannyiukat megérinti az ítélet eljövetele. Hallani vélik, amint a Szőlőnek Ura közeleg. A ismeretlen mesélőt körülfogó burok meghasad, élessé, kézzelfoghatóvá válik körülötte a világ, a fél-lét habjai közül megszületik a való világ: „a félelem rajzolta ily tisztákká a vonalait!” De bosszú nincs, csak a léptek zaját vélik hallani, s hiszik egyre inkább valóságosnak. Ki-ki saját lelkiismeretével kell majd megküzdjön, ez Sötér ítélete.

A *Hídszakadás* című kisregény 1948-ban, három évvel a háború befejeződése után jelenik meg a folyóiratban.²¹⁴ Korproblémát feszeget Sötér ebben a műben is. A cím első jelentése valóságos, realiztikus: 1945/46 telén a jégzajlás elszakítja az ideiglenes csónakhidat, s a szükséghid vasköteleit is veszélyeztetik a gyülekező jégtáblák. A mindenáron átkelni akaró emberáradatban a *tömeglélektan* törvényeit érzékeli az író: „konokul-süketen sűrűsödtek, tömörültek, s már egyetlen összegyűrt, rejtelmes anyagú falankszot alkottak, melynek kemény homloka kockaként tapadt a híd feljáromjára, háta pedig rojtosan, puhán szétnyílt a rakpart és a körút felé. Titokzatos áramlatok indultak ebben a váratlanul született szervezetben, indulatok és vágyak, megannyi céltudatos vegyi folyamatként: bonyolult volt mindez és mégis egyszerű – akár egy bomba, vagy egy gyilkolni kész indulat.” Sötér, noha tudja, hogy a tömeg viselkedése nem egyszerűen az egyedi lélektani lépések eredője, mégis egy emberhez hasonlítja a tömeget. Homloka, háta van, keze, lába. Aztán egy egyedi sors vizsgálatát kapjuk: egy fekete télikabátos, selyemsálás, fiatal tisztviselő, a szerény és szeretetreméltó *Lakó* Zoltán – egyszerűségében is beszélő név – készül

²¹⁴ Sötér István: *Hídszakadás. Válasz*, 1948/8. 575–629.

haza, a túlpartra. Otthon felesége várja, s időnként, úgy rémlik legalábbis, a gyermeke is. Néha úgy gondol a halott gyermekére, mintha minden rendben volna. Hazamenni – ez volna a természetes, ha minden olyan volna, mint azelőtt. Most a szeretőjénél is maradhatna a pesti oldalon, s még oka is lenne rá, hiszen veszélyes manőver az átkelés. Mégis hazamenekül, lelkében gomolygó érzésekkel, a vonzás és taszítás kettősségében. A túlparton a Gellért szálló átluggatott kupolája várja. A kép házasságát is jellemzi. Asszonya „talán már nem is vele, hanem valami makacs, törzsi gyásszal él együtt – titokban és szüzen örizte ezt a gyáaszt, mint Iphigénia, családja végzetét.”²¹⁵ A hídszakadás sors-metaphora: a lelkekben szakadt meg valami a háborúval, az ostrom szenvedéseivel, a gyerek elvesztésével. Ahelyett, hogy megnyugvást és biztonságot adna az otthon, egy bontakozó dráma tanúi leszünk. (A kisregény arra a különbségre is utal, amit egy kisgyerek a férfi és a nő számára jelent. A gyermek elvesztése a férfi számára egyben a felesége életében betöltött kizárólagos szerepének újrateremtődése is, amikor a főszereplő kijelenti: „most végre zavartalanul együtt lehetünk”). „Meghitt és otthonos sír” – ez Buda, az otthoni éjszakában pedig megszületik az akarat: a „békéjéért perelni” fog, „a békéért, melynek elvesztése oly kegyetlen módon vált bizonyossá, s melyet a haláluk tükrébe tekintők elszántságával fog újra elnyerni”. Erről a küzdelemlről szól a kisregény. Mindenáron egy időutazást akar kikényszeríteni a főszereplő, mert a békéjük a múltban volt teljes. A hátrálás azonban lehetetlen. Lakó Zoltán meg akarja keresni az átjárót, ami visszavezeti, visszazengedi a múltba. Átmeneti helyzetben élnek az emberek: „ami már *nincs*, az *van* még”. A háború túlélői egyszerre „élők és hullák”. A ráébredés folyamatáról szól a kisregény, arról az időszakról, amíg az emberek a trauma után felismerik és megértik, hogy ami nincs, az valóban nincs. S ennek a belátó, elfogadó folyamatnak a felszínén megjelenik az üzlet, a kisszerű mindennap. Lakó Zoltán találkozik egy házbéli asszonnyal, aki vétkes lehet gyermekük halálában, biztosan nem tudunk meg erről a lehetőségről, szemrehányás, panasz, vád hangzik el, aztán szemérmetlen ajánlat a kétes szerepű asszony részéről, ha a városházán dolgozó fiatalember segítene-e a férje igazolásában, ő visszaadná azt, amit tőlük lopott el, a feleség családi örökségét. A házaspár minden indulata az „ezüstserleg” visszakövetelésében sűrűsödik, s a férj végül megöli a tolvaj szomszédot. Nem *action gratuit*-ről van szó: a gyilkosság mögött indok áll, noha az idő-visszaút keresése maga misztikus. De a gyilkosság valóban semmivel sem menthető bűn, a sötét pincében maradó Lakó Zoltánt lelkiismerete „zúzza agyon”, miközben az idő-átjárót keresi, amin keresztül térben és időben visszajutna a békébe. A kísérlet kudarcra ítéltetett. A jelenből csak a jövő felé van út, már akinek van hozzá ereje. Visszafelé csak az elmebajon, a bomló tudaton át van út. A jövőt a közben újraépülő híd jelképezi és az újságosbódé tagbaszakadt, kissé idétlen árusa, aki: „– Holnapisport!... Holnapisport!... kiáltotta, mint a próféták és a csodatevők, kik már a mában megvalósítják a holnapot.” A veszteség a kisregény tárgya. És figyelmeztetés is megbújt a műben. Az új kor túlságosan gyorsan diktált. Gyorsan akarta lezárni a múltat, nemcsak politikai, de érzelmi voluntarizmussal akarta áthúzni az új világba az embereket. Ennek mondott ellent Sötér, figyelmeztetve, hogy az idő öntörvényű, nem enged siettetést. A lelkek más óra szerint működnek.

Hogyan látta a *Hídszakadást* a korabeli kritika? Németh Andor a *Csillagban* két kis-

²¹⁵ Németh László regényének, a *Gyász*nak is antik mintája van, Artemisz, Elektra és Niobé jelenik meg a regény paraszthónőjének sorsában.

prózát elemzett együtt, Mándy Iván novelláját, *A kosztos vendéget*²¹⁶ és a *Hidszakadást*. „Szövegértelmezés” az elemzés címe, s valóban, értelmezésről, sőt, *túl*-értelmezésről van szó. Németh Andor a realizmus elkötelezett szószólójaként világnézeti és végső soron politikai tanulságokat fogalmaz meg egy esztétikai elemzés végkövetkeztetéseként. Kioktató hangnemben utasítja el Sötér és Mándy tárgyválasztását, főszereplőit. Németh Andor szerint a *Hidszakadás* főszereplőjének elégedetlensége, sóvárgása, múltba vágyódása inkább a német romantikusokkal rokonítja Sötért, semmint a szürrealistákkal. Úgy látja, a Sötér-hősök „képtelen cselekvéseket visznek véghez”, s a főszereplő Zoltán, mert akaratgyenge, neurotikus fiú, nem is alkalmas arra, hogy főszereplő legyen. Értékelése pedig inkább elmarasztaló: szerinte a polgári életforma csődjéről árukkodik az írás. Összegzésül együtt szól a két novelláról. „Azzal, hogy alakjaikat a valóságból kiemelik, hogy külön atmoszférával veszik őket körül, mely mindkettőjükénél áthatolhatatlan [...] olyan jelentőséget adnak alakjaiknak, melyet azok nem érdemelnek meg. Ítéletük ezt ki is mondja. A műgond azonban, melyet nevetséges küzdelmeik ábrázolására fordítanak, ellentmond ítéletüknek, és mélyebben jellemzi alakjaihoz való viszonyukat, mint a történeteikre erőszakolt politikai tendencia.” Sötér István történetét ezzel együtt többre értékeli, mint Mándy novelláját, mert annak összegző értékelése még borzasztóbban hangzik: „Az ilyen novellának nem lehet hőse, nem lehet cselekménye sem. Vízcseppben nyüzsgő ázalagok ide-oda cikázása ez.” Azért idéztük ezt az értékelő mondatot, mert szóhasználata – Németh Andortól majdhogynem függetlenül – előlegezi a következő évek kritikai hangnemét, s az ítésk szerepének felnagyítódását is. Ezt a tónust a *Válasz* oldalain nem használta senki.

A *Népszava* kritikusja Faludy György, a legfőbb bajnak a szöveg „indokolatlan történéseit” mondja, a kisregénynek éppen olyan jelentést tulajdonít, amit mi határozottan cáfoltunk. S egy tanácsban foglalja össze fenntartását: „annak, aki az emberekről ír, szeretnie kell az embereket.”²¹⁷ A *Dunántúl* című folyóiratban Kelemen Mária ír a könyvről. Ő igazán nem érti, miről van szó a kisregényben, olvasata érzéketlen, civil közelítés.²¹⁸

Miért ez az értetlenség a Sötér-művel szemben? A kritikusok hallásával lenne csak baj, vagy a hangosabb politikai elvárások hatása mutatkozik már a kritikusokon? A *Hidszakadás* írója valóban nem derűlátó, nem építő művet írt. De lélektani értelemben nyugodtan mondhatjuk realista prózának is a *Hidszakadást*, még akkor is, ha a főszereplő lépése, megoldása szélsőséges. Élethelyzete és motívumai valóságosak, ez a veszteség feldolgozásának egyik útja. A gyász idejét nem lehet lerövidíteni. Ami szükséges hozzá: az valóban az idő. S ezt vitatják el a kritikák, mert „az ország” tovább akar lépni, a jövőbe tekintő világnézetű kritikus, miként a politika, árnyalatok nélkül gondolkodik, a jövőt akarja építeni, a múlt csak nagyban és egészben érdekli. Nem veszi észre, hogy a bűnös szabadon van, a nagy túlélő a szomszédasszony, aki lopott, aki feketézik, aki az ismerősök nyomorából csinálna arcátlan boltot. S aki, mint a kisregényből kiderül, nem adott enni a beteg gyerekeknek. Őt kellene elsősorban elmarasztalni erkölcsileg, s utána a gyilkost. Nem lehet kérdés ebben az esetben, szereti-e Sötér az embereket. Szó sincs a polgári életfor-

²¹⁶ Németh Andor: Szövegértelmezés. *Csillag*, 1948/12. 51–57. A Mándy-novella [*Kosztos vendég*] megjelent: *Magyarok*, 1948/9. 557–571.

²¹⁷ f. gy. [Faludy György]: Könyvespolc. *Népszava*, 1948. december 28. 6.

²¹⁸ Kelemen Mária: *Hidszakadás*. Sötér István regénye. *Dunántúl*, 1949/2. [április] 135–136.

máról való ítélkezésről, a szintér is esetleges, független a társadalmi és földrajzi helytől. (Egyébként a kisregény főszereplője, Zoltán a városházán dolgozik, s ezt környezete, az ellenséges szomszédasszony úgy értékeli, mint akinek jó kapcsolata van a „demokráciához”.)

Tévedés volt a kritikusoktól az újjáépítés valóságos világába belehelyezni a kisregényt. A cím is a kapcsolatvesztésre, a pusztulásra utal. Persze az irodalom is kínált ellenkező példát. Illyés azonos szimbolikus tárgyat használva, éppen ellenkező szándékú verset írt egy-két évvel korábban. A szocializmus korában antológia-darabként ismert vers, az *Amikor a Szabadság-hídra a középső részt fõlszerelték* egészen más indítást, alkotói hozzáállást, szándékot tükröz. A vers egyik rím-párja is utal a valóság és az érzések kettősségére. „Mennyi van, mit sirassak!/ És mennyi mégis, aminek – hogy elmúlt már – vigadjak!” Illyés sem tagadja le a valóságot. Azt írja: „Mikor lesz egész újra,/ mi lelünk városában is ledöntve, összedúlva/ hullákkal kövei alatt?” De a költői-írói hivatás valóban gyökeresen más: tenni, felszólítani, vigasztalni, buzdítani. Az író Sötér tünődik, analizál. Illyés mozgósít.

Sötér közéleti pályája és írói „iránya” nincs fedésben. Ez ekkor még nem követelmény, hiszen a korszak írói közül többen vannak tisztviselői állásban, közhivatalban.²¹⁹ A közéleti Sötér életrajzi adatai éppen cselekvésről, közösségi munkáról árulkodnak. 1946 és 1948 között minisztériumi tisztviselő volt, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium osztályvezetője. Illyés ekkor egyre inkább vonakodó pártvezér, esztétikai nézeteiben, költészetében viszont végig a „fejlődésregény” képviselője. Mindkét írói alapállás értékteremtő esztétikai viszony. S ha nagyon akarjuk, Sötér regénybefejezése is közelít az Illyés által hirdetethez. Az utolsó oldalon a kisregény egyik szereplője az időközben megépült hídon gyalogol és látja, hogy a kirándulóhajók leburnult emberekkel, gyümölcskosarakkal térnek vissza a hajóállomásra.

Ha csak az említés szintjén is, soroljuk fel azokat a nagy horderejű politikai döntéseket, társadalmi változásokat, amelyek a *Hídszakadás* megjelenése körül, 1948 közepén történtek. A tavasszal fogadták el az üzemek államosításáról szóló törvényt, a nyár elején a kommunista párt magába olvasztotta a szociáldemokrata pártot. És a nyár elején az országgyűlés elfogadta az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényt is.²²⁰ Mindez – még ha az iskolák államosítása a parasztpárt intencióival egybe is vágott – egyre inkább meghatározta az alkotói klímát, közérzetet, jelezte a politika elvárásainak jelentkezését.

És milyen a *Válaszban* a *Hídszakadás* irodalmi környezete? Áradóan gazdag a művek sora. Az *Új költők* összeállításból az Eötvös kollégista Fodor András egy versét (*Visszatérve*) emeljük ki. Akkor jelent meg Németh László drámarészlete (*Hus János*), egy Sinka-novella; Ottliktól a kiadótól éppen visszavett későbbi kultuszregény, az *Iskola a határon* egy fejezete, az *Apagyi*.²²¹ Versek Lakatos Istvántól, Fazekas Lászlótól, Gyarmathy Erzsébettől, Károlyi-Weöres Máriaától. A következő hónapban Szabó Lőrinc versei az élen, az utolsó közülük az életmű egyik kiemelkedő darabja, *A földvári mólón*. Vas István,

²¹⁹ Rövidebb, hosszabb ideig Lengyel Balázs, Szabó Magda, Kálnoky László, Vas István, Bóka László, Waldapfel, Ortutay Gyula is minisztériumi állást töltöttek be 1945 után.

²²⁰ 1948: XXXIII. tc.

²²¹ Az *Apagyi* című novellát Ottlik később a *Minden megvan* című kötetében (1969) önálló írásként is közreadta.

Takáts Gyula versei következnek, egy Illés Endre-novella, Jánosy István versei, Illyés vitatott *Lélekbúvárjából* egy részlet, aztán Sarkadi novellája, *A szökevény*. A felsoroltak között több antológia-darab, az életmű egy-egy magas pontját jelentő alkotás. Vannak bőven rangos szépirodalmi művek, de a folyóiraton belül egyre inkább elbillen a szépirodalom-tanulmány korábban meglévő műfaji egyensúlya, s egyre inkább a tanulmányok kerülnek előtérbe. Ennek az évnak a telén jelenik meg Bibó könyv terjedelmű írása a zsidókérdésről. A *Válasz* semmit nem mutat abból az eliszaposodásból, elszürkülésből, amibe az irodalom belekényszerülően van.

Sötér is már csak mint tanulmány szerző jelentkezett ezután a *Válaszban*. Az irodalomtörténet felé fordult, Szegedre járt tanítani, csak 1952-ben kerül fel az Eötvös Loránd Tudományegyetemre. 1948 szeptemberére készült el és jelent meg a *Négy nemzedék* című antológia,²²² ennek bevezetőjéből publikál néhány portrét a *Válaszban* az október–novemberi számban, s már csak a búcsúszámban – 1949 nyarán – jelentkezik egy Mikszáth-tanulmánnyal.

A *Négy nemzedék* egy utóbb történelmi fordulópontnak mutatkozó pillanatban mutatja meg, mi maradt meg a korábbi magyar költészetből, és milyen új kezdemények mutatkoztak éppen. Heltai Jenőtől az akkor éppen csak feltűnt Nagy Lászlóig terjed a *Négy nemzedék* válogatása. Az antológia címe a *Nyugat* három nemzedékét idézi meg és jelzi, hogy a háború után jelentkező fiatalok a reménybeli negyedik nemzedék képviselői. Közül nyolcvanéves a legidősebb, huszonegy a legfiatalabb költő. *Csak élő* költőket szerepeltetett a kötetben Sötér István, ez a szempont fontosabb volt bármely más esztétikai irodalomtörténeti összefüggésnél, hangsúlynál.

Vargha Kálmán, aki a *Vigiliában* írt kritikát a válogatásról, szóvá tette, milyen bizonytalanná lett az összeállítás azzal, hogy csak élő költők szerepeltek benne. „A *Négy nemzedék* című antológia – nagyon helyesen – nem rekesztette ki az idősebb költőket, de halott *modern* költőinket kihagyta és ez a hiány – nagyobb keretű antológiáról lévén szó – még sokkal szembeszökőbb, mint a Vajthó-féle gyűjteményben.²²³ Ady nem egy nemzedéktársa így bekerült az antológiába – a költők sorát megnyitó Heltai Jenő hat évvel született korábban, mint Ady –, de a *Nyugat* halottai és épp a legnagyobbak, a műveikkel »még ma is élők«: Ady, Tóth Árpád, Kosztolányi, Juhász Gyula, Babits mind kimaradtak. Érdekes ötlet a ma élők termésének összegyűjtése is, de a kihagyottak névsora azt bizonyítja, hogy a nem irodalomtörténeti vagy esztétikai elvekre, hanem *biográfiai véletlenekre épülő* antológia nemcsak hiányos, de egyoldalú és épp ezért hamis képet ad az utolsó évtizedek magyar költészetéről. Milyen kép alakulhat ki a magyar költészet utolsó négy nemzedékéről, ha az említett öt nagy költő hiányzik a seregszemléből, hogy a többi ne is említjük. A háború mártírjait már azért sem lett volna szabad kihagyni ebből a nagyközönség érdeklődésére számító antológiából, mert verseik még mindig nem jutottak el szélesebb rétegekhez: Sárközi Györgyre gondolunk és elsősorban Radnóti Miklósról. És hiányozhat-e az »élő magyar költők« közül József Attila?»²²⁴ Természetesen Sötér maga is tudta,

²²² Sötér István (szerk.): *Négy nemzedék. Élő magyar költők. A tanulmányt írta és a költőket bemutatja Sötér István*. Budapest: Parnasszus, 1948.

²²³ Utalás a *Mai magyar költők. A fiatal magyar költőnemzedék negyven lírikusának versei* című, majdhogynem kritikai visszhang nélkül maradt antológiára, melyet Vajthó László adott ki és vezetett be. Budapest: Dante, 1941.

²²⁴ *Vigilia*, 1948. 764–766.

hogy válogatás szempontja, az élő költők publikálása, bírálható. Mintha előre sejténé a vádakat, említi saját kételkedését a szempont használatánál. „Különös feladat: *élő* líráról szólnunk, anélkül, hogy halottakat ne élesztenék – vagy élőkrol, akiknél nem egyszer élőbbek a halottak!” – írja a kötet bevezetőjében. Bármennyire is vitatható a koncepció, utóbb nagyon fontos dokumentumértéke lett a válogatásnak. Hiszen ezekben a hónapokban az irodalomról már a politika nyelvén kezdtek szólni a kritikusok. Az antológia egyik fiatal szemlélője, aki 1947-ben az Eötvös Collegiumban végzett,²²⁵ éppen arra figyelt már, hogy vajon az „osztályharc élesedése” idején ez az antológia „hasznos-e [...] a népi demokrácia kulturális fejlődése számára”.²²⁶

És miként reflektált az antológiára a Sötér István munkásságának ekkori legbiztosabb háttere, a *Válasz*.²²⁷ A folyóirat volt az utolsó a *Négy nemzedék*re reflektáló írások sorában.²²⁸ Orosz László²²⁹ ismerte a már megjelent írásokat, Sárközi Márta felkérő levele külön is felhívta figyelmét az addig olvasott kedvezőtlen visszhangra.²³⁰

Orosz László az antológia-szerkesztés módozatain gondolkodva vágott bele az olvasásba. Segítségül hívott más antológiákat és szerkesztőket, hogy a munka jellegét, szándékát körülhatárolja. Idézi Halász Gábort és Illyés Gyulát. Halász az antológiát tudományos kisfilmhez hasonlította, amely a tudományos pontosságot, megbízhatóságot népszerű adagolással oldja. Illyés az antológiát – az általa szerkesztett *A francia irodalom kincsesháza* kapcsán – tankönyvnek mondta. De vannak bevallottan egyéni ízléssel szerkesztett válogatások, a kapcsolatos könyv típusú válogatások, mint a *Márvány és babér*, a *Költőnök antológiája*, a *Szeretek* vagy a Szerb Antal féle *Száz vers*. De vajon melyik nagy csoportba sorolható Sötér antológiája, kérdezi Orosz László. „Tárgyas, tudományos kép-e líránk egy korszakáról, vagy a szerkesztő vallomása arról, mit érez szívéhez legközelebb négy nemzedék élő költőinek terméséből? Ebből is, abból is van benne valami, s még ezeken kívül sok-sok idegen szempont kikötése érződik, amelyek sajnos csak arra jók, hogy bizonytalanná, szétfolyóvá, elmosódottá tegyék a kötet által adott képet.” A halottak hiánya azért baj, mondja Orosz, mert nélkülük nem találni „biztos állócsillagokat, melyekhez mérhet, viszonyíthat, melyekre feltekintve eligazodhat a sok új között”. Menynyiben árnyaltabban és megértőbben fogalmaz, mint a többi ítéző: „Sötér pontosan tudja

²²⁵ Simó Jenő (1925–1994), kritikus, irodalompolitikus. A kommunista párt által létrehozott Szikra Könyvkiadó szerkesztője, 1950-től a Szépirodalmi Kiadó irodalmi vezetője.

²²⁶ Simó Jenő: Négy nemzedék. Élő magyar költők. *Csillag*, 1948/12. 61–62.

²²⁷ Jelezzük, hogy – Sötér István szavával – kritikai szőnyegbombázás fogadta az antológiát. B. Hajtó Zsófia: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905–1970*. Budapest: Akadémiai – Argumentum, 1997. 17.

²²⁸ Orosz László: Négy nemzedék. Élő költők. *Válasz*, 1949/2. 136–138.

²²⁹ Orosz László (1925), irodalomtörténész, a felvilágosodás és reformkor kutatója. 1948-tól Kecskeméten tanított. 1957-ben letartóztatták, elvesztette állását. 1959-től adminisztrátor volt, 1961-től taníthatott ismét. 1976-tól a kecskeméti Katona József Múzeum főmunkatársa volt. Pedagógiai munkásságát 1986-ban Apáczai-díjjal ismerték el.

²³⁰ „Miheztartás végett még közlöm, hogy a kötetet a legkülönbözőbb szemszögekből rántották le mindennütt. Ki a marxista esztétikát hiányolta, ki a zsidó költőket, ki a verseket kifogásolta, ki az életrajzokat, ki mindkettőt. Meg fogja látni, hogy a mű nem valami sikerült, az életrajzokból az derül ki, hogy mindenki zseni itt a honban, Illyés Gyulától Hajnal Annán keresztül Kopré Józsefíg. Persze nem akarom nagynevű kritikusunkat befolyásolni, de tudom úgyis, hogy Maga se lesz elbűvölve a mütől. Szegény Sötér azonban azt hiszem, egy jó szándékú és komoly kritikát valóságos jótéteményként fog fogadni, annyi nivótlan és zavaros személyeskedés után.” Sárközi Márta felkérő levele Orosz Lászlóhoz. *Menedékház*, 173.

a nehézségeket, s éppen ezért igen óvatos. Nem mond végleges ítéleteket, nem húz ki-törölhetetlenül biztos irányvonalakat, a várakozás, a lehető utak fürkészése még jobban izgatja, mint az eddigi eredmények felmérése. Senkit nem közelít meg szemközt, [...] mindenkinek a háta mögé igyekszik nézni, titkos rugók után kutat, [...] azt keresi, ami még megfogalmazásra vár, amit még várni lehet, és várni kell. A tudományos anthológia igényét a lírai szerkesztőjének módszerével teljesíti: a tudomány lassan bontakozó hálóját a líra friss hevével dobja az új zsákmányra.” Orosz László jelzi, hogy milyen szempontok kötötték Sötért: a már kialakult ítéletek, a versek már ismert visszhangja, a hagyományok, sőt, a szerepeltetett költők „munkatársi lelkesége”, és a szavalhatóság szempontja. Talán jobb lett volna a közölt verseket magyarázó bevezető, véli tapintatosan a kritikus. Sötér „jóakarata túlzás”, az „óvatosság erénye győzedelmeskedett itt [...] a nagy vonalak, bizonyosságot sugárzó egyenesek csábítása felett”. A szakembereket kevésbé csapja be Sötér, mondja, mint a nem irodalmár olvasókat. Mégis, alkalmas a könyv hogy egyfajta képét adja az előadóknak és magányos olvasóknak, az irodalom tanítóinak és tanulóinak, könyvtáraknak és kultúrszervezeteknek – ahogy a borító reklámja hirdeti. Hibái ellenére is alkalmas arra, hogy megmutassa képét annak a magyar lírának, melyet Sötér bizonyára nem egyedül tart »Európa legmagasabb színvonalú, legspontánabb, s tehetségekben is, remekművekben is leggazdagabb lírájának«”. Orosz László megközelítése figyelmes, a bizonytalan végeredmény ellenére is a szerkesztésbe fektetett munka érvényes szempontjait keresi. A hang azért érdemel figyelmet, mert a kultúrpolitika már az egyszerűségét diktálta az irodalomnak, a kritikák tónusa számon kérő lett. A nemzedéki utak is szétváltak, mint ezt a két volt Eötvös kollégista, Orosz László és Simó Jenő választása, életpályája jelezte.²³¹ (Orosz László írását azért idéztük ilyen hosszán, hogy megmutassuk, lehetett még ekkor is a régi kritikai iskola, tisztelet és igazmondás eszméjének jegyében írni.)

Sarkadi Imre

Az egyetlen szerző a *Válaszban* Sarkadi Imre, akinek a portréját ketté kell vágni. Sarkadi – mint láttuk – meghatározó szerepet játszott a paraszti tematika képviselésében, az új társadalmi jelenségek értelmezésében, kérdésében. Mint kritikus, irodalomértelmező két könyvismertetéssel²³² már jelentkezett a szociográfiák és vitairatok publikálásával egy időben. Mint prózaíró csak 1947 végén lépett az olvasók elé a *Válaszban*.²³³ Sarkadi szó szerint a *Válasz* olvasóinak szemé láttára lett író.

A Joyce-értelmezés pontosan tükrözi a társadalom mozgásának törvényeit kutató szociográfus világlátását. Sarkadi elutasítja az úttörő Joyce-regény szemléletmódját, noha mint

²³¹ Orosz László a vidéki, kisebb egzisztenciát nyújtó, de autonóm életet választotta, Simó Jenő a Révai-majd Aczél-féle kultúrpolitika közreműködője, mindenkori elvárásainak érvényesítője lett. Sötér István tudósi szuverenitását és tartását is kikezdte a Rákosi-korszak. A *Válasz*-korszakban közelállók erről alkotott véleményét lásd A *Válasz* volt legnagyobb alkotása. Beszélgetés Gyapay Gáborral és feleségével, Gyapay Gáborné Kovách Mártával, 2001. *Menedékház*, 340.

²³² Sarkadi Imre: James Joyce: Ulysses. *Válasz*, 1947/3. 298–300. és Huxley olvasása közben. *Válasz*, 1947/9. 266–269.

²³³ Sarkadi Imre: Oidipus megvakul. *Válasz*, 1947/ 11. 403–411. Megjegyezzük, hogy a Sarkadi életmű-kiadás az író első novellájaként a *Válaszban* később (1948/4. 355–357) megjelent *Kömvés Kelemen* tartja számon.

olvasót, Németh László²³⁴ megjegyzése, hogy a regény a 20. század talán legkomolyabb regényírói kísérlete – „prekondicionálta”. Csakhogy Sarkadit mások vélekedései nem befolyásolták ítéletében. „Az Ulysses gyökeres szakítás a világnézettel, hogy az embert kívülről jövő dolgok valamivé is formálhatják [...] A precizitás is másképp értendő a néha már értelmetlennek látszó részletábrázolásokban: Bloomot a kívülről jövő dolgok nemcsak nem formálják, de nem is jellemzik. Ha jellemzésnek fogadnánk el, Bloom csodálatosan egyszerű kispolgár lenne s az Ulysses »Egy ember egy napja« c. szociográfia.” A világhoz cselekvő és teremtő akarattal, lendülettel hozzáálló Sarkadi számára idegen a mű, a „hangulati emberség” írói felfedezését tartalmi újításként kevésnek tartja, ha azt el is fogadja, hogy Joyce ekként mond ítéletet a 20. század fölött. Annál érdekesebb azon elgondolkodni, hogy az imént idézett aktív világ-hozzáállással miként választja Sarkadi a „kötött témát” első prózai írásai számára. Hiszen az *Oedipus megvakul* a görög mitológia és Szophoklész témáját idézi, míg a *Kőműves Kelemen* pedig egy közismert magyar népballadát. Sarkadi prózában írja „újra” mindkettőt. Miért? Miért rejtőzött a megváltoztathatatlan lefolyású szüzsék, források mögé a valóságot szenvedéllyel hatalmába keríteni akaró felfedező, újságíró és szociográfus?

Sarkadi az ismert görög tárgyú novella alaphelyzetét eredeti módon értelmezi. Az antik korból kiugranak a jelzők: a *diplomata* megfontoltságával jellemzi egy ízben a címszereplőt az író. Máskor pedig a tragikus helyzet képét *olajfestményként* láttatja. Kibeszél tehát az író a szövegből, stílárisan is. Oedipus, feleségének tudja anyját, azonban bűnhődnie kell a vérfertőzésért. A Párkák vágják el élete fonálát, közvetíti a mitológia, a novellában az anya és egyben asszony öngyilkos lesz a templomban. (Az is „modern” közelítés, ahogyan Sarkadi „megengedi”, az ő Oedipusa magán-kommentárokkal kíséri a történeteket. Például Jokaste nem volt jó mestere a szerelemben, elpazarolta vele fiatalágát.) Az erkölcsi megfontolást, a számonkérést a megjelenő gyermek és egyben testvér: a tizenhat esztendő Antigoné képviseli. Sarkadi hozzáfűzi, hogy Antigone koravén, hogy „a sors kötelez” gesztusa megviseli és ellenszenvenné teszi a gyereket. A lány beteges és idiotikus egyszerre, nincs szó magasztosságról, Sarkadi a valóság szintjére fokozza le a példázatot. (A novella egy pontján Oedipust érdekelni kezdi, vajon a lánya szeretkezett-e már, s ha igen, miért sikerült az olyan rosszul, hogy ilyen – azaz görög drámai szerepének megfelelő – furia lett belőle.) A görög drámák és mítoszok az erkölcsi rend helyreállításáról beszélnek. A bűnért bűnhődnie kell parancsát hirdetik, s ez elsőrendűen foglalkoztatta az embereket a háborút követő években. A felelősség vállalása persze elvont kérdésként jelenik meg, a novella szereplőit szimbolikusan értelmezni, azaz lefordítani, szereplőket behelyettesíteni megengedhetetlen. Az elbeszélés többértelmű, árnyaltabb igazságok kimondására képes. Amikor az önmagát megvakító Oedipust lánya kivezeti a tömeg elé, gyámoltalan macskakölyökhöz hasonlítja Sarkadi. Oedipust a tömeg megtévelyodott nagy léleknek látja, aki a sorssal találkozáskor megrokkant. Sarkadi királya közben azon töpreng, a látóidegek szerepét majd a tapintás veszi át. A tömeg Oedipus röpködő lelkét látja, véli látni. Sarkadi szerint mindez csak ámitás. A hazug mítoszokkal, a pátosszal való leszámolás példája az első *Válasz*-novella.

²³⁴ Sarkadi nagyra becsülte Németh Lászlót, 1943-ban mint pályakezdő újságíró készített vele interjút. Idéztük már Sarkadi véleményét az *Izsonyról*. Kettejük viszonyának történetét lásd Márkus Béla: „...amit író társaim közt kevésről mondhatok – szeretett”. Németh László és Sarkadi Imre kapcsolata. *Kortárs*, 2001/11. 91–94.

A *Kőműves Kelemen* alig három nyomtatott oldal. Többes szám első személyben, sőt, rövidesen kiderül, Kőműves Kelemen nevében *első* személyben meséli el Sarkadi a történetet, részese tehát az építésnek, s ezzel rögtön különös atmoszférát teremt. A *személyesség* közel hozza a történetet, megemeli a tétet. Az egyezség – és a népballada – szerint befalazzák az első odaérkező feleséget, történetesen éppen Kelemenét. „Bevegeztük – mondta Máté hang nélkül, mikor levette a kalapját, de ijedten mindjárt fel is tette, mert nem lehetett már levett kalappal állni a vár előtt s hallgatott minden: a kő is, az asszony is benne, meg az emberek is, akik közérakták. S tudtam, hogy már nincs mit beszélni erről – nekünk csak az építés maradt meg, nem a szó – és a munka meg a félelem: úgy éreztük, hogy saját húsvánk, csontunk van a várba berakva” – zárul a novella. A szöveg kifejezetten ragaszkodik az erdélyi népballada szüzséjéhez, itt nincs kiszólás, nem fordul az olvasóhoz Sarkadi. Nem vitte tovább az előző novella technikáját, itt más az újrafogalmazás nyitja. Itt a tartalom beszél, az „egy célért mindent” problematikáját, kérdését fedezi fel az olvasó. Milyen áron lehet építeni, kérdezi Sarkadi, úgy, hogy homályban marad a falat rakó férfiak megbízatása. Az a magától értetődő feladat, amire nem kérdez rá sem ő, sem az olvasó. Csak miután kész a novella. S a korabeli olvasó ráismerhet saját kérdésére, az újjáépítésre, a régi rendszer elbontására, a nem túl nagy árat fizetünk-e azért, ami körülöttünk, velünk, a révünkön történik dilemmájára. A mindenfajta emberi cselekvés árára.

A harmadik Sarkadi-novella – *A szökevény* – megint másik írói szint mutat.²³⁵ Realista novella, megkockáztatjuk, hogy önéletrajzi ihletésű, Sarkadi is katonaszökevény volt a háború végén. A történet egy katonáról szól (megint csak első személyben), aki hazaugrott az alig pár kilométerre levő tanyájukra, amikor csapatuk közel ment lakhelyéhez. Szökevény volt, nem „frontlógós”, hiszen egy éjszakára akart hazafordulni, mert másfél éve nem volt otthon. Lelkiismeret-furdalással, de megteszi, otthon azt sem tudja, mit szeretne jobban, az asszonyt ölelni vagy aludni. Mikor délelőtt felébred, azt hiszi, neki vágnak csirkét, de aztán kiderül, egy katonatársaság is megjelent hajnalban, kisebb csoport, akik enni kértek, pénzért megvették az ő csirkéjüket. A katonák félig civilek, egy kivételével nincs rendfokozatuk. Együtt hatalomként jelennek meg, a mi szökevényünk joggal tart tőlük. Lassan telik az ebéd, aztán sor kerül a kikérdezésre, a papírok átnézésére, ki is a hazaszökött katona. Papírjai nincsenek rendben, se szabadságos levél, se elbocsátó papír. Az udvaron lelövik. A novella homályban hagyja, kik az ítélező katonacsoport tagjai. Azt sejtjük, ők is megszöktek, pontosan, mint a novella mesélője, ők is félnek, de együtt könnyen mentik az életüket akár egy gyilkosság, a tanú eltüntetése árán. Különössége a történetnek, hogy a katona meséli el, az utolsó mondatok arról szólnak, hogy a lövés előtt leperegnek az előző esti hazaérkezés képei, a meleg lábviz, a kutya, a felesége csípőjén maradt keze, amint elaludt. Ez az írói nézőpont szinte kizárja, hogy a valóságban is lelőjké egyéjszakás, becsületes szökevényünket.²³⁶ Talán egy nyomasztó álomban

²³⁵ Sarkadi Imre: *A szökevény. Válasz*, 1948/9. 699–704. Németh László a novella megjelenését követően írt levelet Sárközi Mártának, s ebben külön kiemeli ezt a Sarkadi-prózát. A következő megjegyzést fűzi Sarkadi szerepléséhez Németh László: „Sarkadi nagyon tehetséges. A negyedik nemzedékben az ő körvonalai ígérnek a legnagyobb prózáirót. Elmélet és írói kvalitások egyensúlyban.” *Németh László élete levelekben 1914–1948*, 687. Figyeljünk, hogy a „negyedik nemzedék” fogalma milyen általános már, ezt használja Sötér mellett Németh László is.

²³⁶ Nemcsak itt merül fel a *saját halál* különös írói motívuma, témája a folyóirat alkotóinál. A háború előtti

végződik csak a történet. A félelem, a kiszolgáltatottság atmoszféráját kapjuk, felsőfokon, parasztrómantika és idill nélkül, móríczosan.

Három novella – három technika, három hang. Kétségtelen elementáris írói indulás.

Vas István

Vas István 1940-től folyamatos veszélyben élt, munkaszolgálatosként több rövidebb behívót kapott.²³⁷ 1944 októbere közepétől a főváros felszabadulásáig Ottlik Géza bujtatta budai lakásában. A felszabadulás ugyan megkönnyebbülést hozott, mindent elsöprő alapélménye volt, mégis tartott a jövőtől. Már a háború végkifejlete előtt így fejezte be az ország jövőjét féltő versét: „Szaporodnak a bosszúállók:/ Magyarországnak ne igazságot/ Adj, de szerencsét!”²³⁸ Első, 1945 tavaszán írott verse, a *Kérdező idő* is óvatos, sőt gyanakvó, s ekként dacos vers volt. A túlélés elemi örömét nem tévesztette össze a történelmi közérzettel, a várható történelmi eséllyel, politikai úttal: „Nem reszket már a sorsom vak kezében,/ Személytelen, szeszélyes akarat –/ Az életem, a pusztá, rendezetlen,/ A bonyolult, a bűnös, megmaradt./ Örüljek most a folytatásnak, /Mely egyre kúszább s érthetlenebb?/ Az életemnek nincs értelme más, csak/ Hogy nem volt, nem lesz és egyetleneg [...] Ha milliók lépése dobban is,/ Nem tűröm el, hogy zárt rendbe tereljen,/ Szabad leszek, ha kell magamban is,/ S szabad leszek, ha kell, majd magam ellen...” De persze az öröm volt az első, a sokszor felidézett élmény, amikor Major Tamás a Rákóczi úton megkérdezte, mit akar a Nemzeti Színháznak fordítani Vas István. 1946-tól pedig – sok év konzervgyári irodai alkalmazotti munka után – irodalmi állásba került, a Révai Kiadó lektora lett.

Nem nevezhető perifériálisnak Vas István szereplése a háború utáni *Válaszban*, hiszen tizenkét alkalommal – versekkel, könyvismertetéssel, tanulmánnyal és emlékirattal – jelent meg a folyóiratban. De mégsem ezt a lapot tekintette magáénak. „Én a régi *Válaszban* otthon éreztem magam, és ez főként Sárközi Györgynek volt köszönhető. Sárközi Mártával nem voltam olyan közeli kapcsolatban. A háború után Kéry László lapját, a *Magyarokat* tekintettem otthonomnak.²³⁹ De azért, ha Sárközi Márta kért tőlem verset – rendszerint közvetve, Czibor Jánoson²⁴⁰ keresztül –, mindig küldtem neki. És örömmel küldtem, mert az új *Válasz* irodalmilag talán jobb is volt, mint a régi. A régi *Válasz* harciasabb folyóirat volt, az új *Válasz* lényegében inkább hasonlított Illyés *Magyar Csillagjára*, a szellem bátyját védte – még Bibó István magasrendű politikai tanulmányaival is

korszakban jelent meg az igen fiatal Thurzó Gábor (1912–1979) *Halálom története* című fiktív naplója. *Válasz*, 1936/7–8. 433–439.

²³⁷ Munkaszolgálatos „élményeinek” összefoglalása jó húsz évvel később születik meg egy luccai templomban. Lásd a *Boccherini sirja* című Vas István-verset.

²³⁸ Vas István: *Azután*. I. 388.

²³⁹ A *Magyarok* repertóriumá szerinti 25 tétellel volt jelen szerzőként a folyóiratban, s kétszer írt róla, illetve kötetéről a folyóirat. *Magyarok 1945–1949*. Szerkesztette Korompainé Szalacsi Réz Mária. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára, 1976.

²⁴⁰ Czibor János (1922–1961), kritikus, szerkesztő, irodalomszervező. 1942-től könyvkereskedő, szerkesztő. Átköltött alakját – miként Abody Bélát, Réz Pálét és önmagáét – Csurka István *Ki lesz a bálánya?* című. drámája örökíti meg.

[...] Magam is – a koporsófedél lecsukódása előtt – az *Elvesztett otthonok* egy részletével utoljára a *Válaszban* jelentem meg. Szívből gyászoltam, amikor betiltották” – emlékezett Vas István a folyóirat második korszakának történetére.²⁴¹

Irodalmilag talán jobb is volt, mint a régi – emlékezett évtizedek távlatából Vas István a folyóiratra. Hogy mit jelentett ez a mondat Vas István számára, már nehezen tudnánk megmondani. Közvetett jelekből olvasunk. A *Magyarok* első számában sorozatot indított *Irodalmunk időszerű kérdéseiről*. A sorozat két évfolyamon át futott a folyóiratban.²⁴² Vas István a háború után csak irodalmi alkotással vagy irodalmi mű elemzésével volt jelen a *Válaszban*, tudatosan, önvédelemből maradt az irodalom határain belül.²⁴³ De a *Magyarok*ban még megszólalt az irodalom szerepének és szerveződésének kérdésében.

Ilyés szerepfelfogását is kétséggel illette Vas István, amikor azt kérdezte, elképzelhető-e olyan vers, amely közvetlen módon segíti elő a főváros ablakainak beüvegezését, a romos tetők kijávitását, a munkateljesítmény fokozását. „Nem önámítás-e ez, lehet-e ilyen értelemben az irodalom hatásáról beszélni, s nem a költészet helytelen önreklámja-e mindez?” A maga költészet-értelmezéséről – ideológiai-politikai levélsorozata nem tartozott a szépirodalom körébe – pedig azt írta, „[v]agyunk néhányan, akiknek sem okunk, sem kedvünk mást folytatni, mint amit elkezdtünk”.

S a költészete valóban töretlen folyamatot rajzol ki.

Első új *Válasz*-beli publikációja a *Husvétii ének a testről* és a *Gyertyaszentelői elégia*.²⁴⁴ Két erős vers, az életmű e korszakának két pillére. Mindkét vers a feleségét sirató gyászvers. A *Husvétii ének a testről* ráadásul 1940-ből való, hét éve őrzött vers. „Megtudja, mi a test, ha éjszaka retteg:/ hol van most az asszony, kit ősszel temettek?/ Komor olvadáskor, vakult-rideg órán/ látja befolyni a vizet koporsóján./ Az tudja, mi a test, aki külön-külön/ mereng el egy bokán, egy hajfürtön, fülön./ Nem játszik már rajtuk koratavaszi fény.../ Mi maradt, mi maradt, barna szeme helyén?/ Egy bece-szót mormol, de senki-se felel./ Az tudja, mi a test, aki árnyat ölel.” A nagyon erős önéletrajzi vers sajátos értelmet nyert a háború után, a tömegsírba temetett barátok, a Vas István tehetségét és emberségét visszaigazoló Sárközi György és a legközelebbi barát, Radnóti Miklós elvesztése után. Az egyértelműen Vas István – Nagy [Kassák] Eti-vers bármilyen férfi–nő, nő–férfi, sőt, ember–ember relációba átfordulhatott, és a háborús tragédiákat is magába ölelő vers lett. A *Gyertyaszentelői elégia* is sirató, maga sirató vers. A feleség elvesztését egy súlyos

²⁴¹ Kérdések a *Válasz*ról. Vas Istvánnal beszélget Széchenyi Ágnes. *Kortárs*, 1985/6. 87–101. Vas István a magnófelvételen kívül azt is elmondta, hogy Sárközi Mártát nagyra becsülte, de nem volt köztük közös hang, iróniáját, humorát nem kedvelte, ezért is volt jó, hogy Czibor János közvetítette a kézirat ügyében.

²⁴² Kardos László: Irodalmunk időszerű kérdései. *Magyarok*, 1945/1. [április] 92–95; Kéry László 1945/3. [szeptember] 135–137; Vas István 1945/5. [november] 225–229; Király István 1945/6. [december] 276–228; Gellért Oszkár 1946/5. 249–252; Komlós Aladár 1946/8. 467–470; Keszi Imre 1946/10. 627–630; Kéry László 1946/12. 780–784.

²⁴³ Az első *Válaszban* hosszú, ötrészes sorozatot publikált, *Levelek egy szocialistához* címmel. A sorozat világnézeti kérdéssel foglalkozott, Vas István szerint aránytalanul éles visszhangot váltott ki a (szektáriánus) kommunista oldalon éppúgy, mint a szociáldemokraták részéről. Lásd Vas idézett interjúját. Ugyanakkor 1945 márciusában belépett a kommunista pártba. 1948-ban kikezdték hitét és elkötelezettségét és tagjelöltté minősítették vissza. 1953-ban – másfél évi tárgyalássorozat után – maga kérte párttagságának megszüntetését. Az ellene indított vitákban fő szerep jutott a *Leveleknek*.

²⁴⁴ Vas István: Husvétii ének a testről. *Válasz*, 1947/3. 219–222.

tragédia és korforduló követte, a gyász határát átlépni a régi segítségével lehet. Nincs is olyan messze egymástól a Sötér-kisregény, a *Hidszakadás* és a két Vas-vers.

Ugyancsak fontos darabja az életműnek a *Nicolaus Cusanus sírja*.²⁴⁵ A költő ugyan mindig egy verset ír, de aztán mégis életmű lesz belőle, az összhangzat kirajzolja az arcélet. Ez a vers történelmi és filozófiai szerep-vers, de benne a személyesség ugyanolyan erős, mint a megszólított megidézése. Tipikus és Vas Istvánra olyan jellemző versforma. Bújtatottan méri magát, élethelyzeteit, életérzéseit másokéhoz. Nem tolja magát a megidézett helyébe, az arányok mindig a helyükön vannak: platóni párhuzamos, elmozdult rajzolatként jelenik meg a saját kép.

Másutt bibliai példával él Vas István. Az ószövetségi *Jób könyve* drámai elbeszélés. Jób témájának felelevenítése magától értetődő a háború után. Ha az ember a természet teljes összefüggésrendjét sem képes teljességgel megismerni, akkor hogyan ismerhetné meg az emberi lét nagy misztériumait, honnan tudná, miért a szenvedés? Ezeket az ember képtelen lenne befogadni, és így nem is tudná helyesen elrendezni őket világában, ezért ezen titkok végső értelme Istennél van és nála is marad. Jób megérti ezt, és megrendülve, és felszabadulva meghajol Isten nagysága előtt. Vas István 1948-as *Jób* című verse²⁴⁶ – az ekkor keletkező versek folyamában nézve a darabot – az átélt tragédiáktól való távolodást mutatja. A lassú, lázadó feloldozódást vagy inkább a szenvedés elfogadását. Nem megbékélés ez a vers, nem oldozza fel az embert a másoknak okozott szenvedés felelőssége alól. Csak elfogadja a világban a jó és a rossz arányait, a pusztulást, az élet végességét, a kimért szenvedést.²⁴⁷

A Vas-versek általában párban álltak a *Válaszban*. Két-két összetartozó verset adott Vas István a lapnak, s a szerkesztők észrevették, hogy a versek egymással párbeszédet folytatnak. A *Jób* után áll a *Felelet a forgószélből*.²⁴⁸ Ebben a versben a teremtő szól vissza az embernek, aki oly nagyra látszik lenni tudásával. Hosszú önvallomás következik az úrtól, aki sokféleképpen rákérdez a világ tényeire, jelenségeire, vajon tőled valók-e ezek, ember? S a válasz is megjön a kérdésekre, nem az embertől, hanem az megint csak a teremtőtől. „Talán amióta születél, a hajnal/ helyét kijelölted?/ Te parancsolod meg, milyen útvonalal/ fedje be a földet? [...] Kérdezd az egyszarvút, akar-e szolgálni?/ Jászladhoz betér-e?/ Barázdát előtted szánt-e? No próbáld ki,/ fogd csak ekédb!” S megy hosszán a kérdés és az emberi öntudatot letörő válasz, egészen az utolsó, a huszadik versszakig. Áradó kérdés-válasz sor a vers, elaltatja az emberi reflexeket, s egyre inkább ráhagyatkozik a várt, egyre biztosabban tudott válaszra az olvasó. Az utolsó versszak azonban megakasztja a gondolati ritmust. Mire a vers végére jutunk, bizonyosak vagyunk benne, hogy miden, de minden az úr akarata, elrendelése a világban. Törvény, sors – minden az övé. S akkor jön az utolsó versszak: „Kőszálon a fészke, prédára lesve ül/ s prédát hozva tér meg./ Ki tette, hogy már a kicsinye is örül/ a vérnek, a vérnek?” A növény- és állatvilágot jártuk be a versben. Az emberi történések, az emberek egymás közötti viszonya nem volt

²⁴⁵ Vas István: Nicolaus Cusanus sírja. *Válasz*, 1948/5–6. 429.

²⁴⁶ Vas István: *Jób*. *Válasz*, 1948/12. 962–963.

²⁴⁷ Érdekes szempont volna az ó- és újszövetségi motívumok jelenlétének mennyiségét, szerepük módosulását megvizsgálni a Vas István-életműben. Megnézni, hogy az asszimiláció elbukása, tragédiája után miként változik a katolicizmus hangsúlya a képekben.

²⁴⁸ Vas István: Felelet a forgószélből. *Válasz*, 1948/12. 964–965. *Forgószélben* a címe Vas István *Azután* című önéletrása azon fejezetének is, amelyben az 1940/42-es éveket, a munkaszolgálatos behívásokat idézi fel.

tárgya a versnek. Nem is tudjuk, az emberi történelem mely korszakában vagyunk. Csak utalást találunk a földművelésre (tehát a kultúrára). De az utolsó sorban, a vér kettős említésével, anélkül, hogy bármilyen „díszlet” megváltozott volna a versben, átkerültünk az emberi viszonylatokba. A közösségek, a nemzetek, az államok közti mozgástörvények tanulságáig jutottunk, ismételjük meg, egyetlen kellék, „jelmez” megváltoztatása nélkül. Nem igaz, hogy az ember eredendően jó – summáz Vas István, a harmadik nemzedék ma alig méltányolt nagy költője.

A „harmadik” nemzedék, a – Sötér István szavával – *testvértelen nemzedék* történelemszemléletének egyik jellegzetes kifejezője Vas István.²⁴⁹ Sötér a testvértelen nemzedék kifejezéssel bejelentette, hogy ők a maguk részéről késznek érzik magukat, „megszereztük már a jogot a szabadsághoz és önállósághoz”. Éppen csak az hiányzik, hogy ezt magáról elhiggye, s bátyjait is hinniök kényszerítse!” Az előttük járók – Szabó Lőrinc, Illyés Gyula, Németh László, Cs. Szabó László, Illés Endre s Márai Sándor – nekik, az utánuk következők elemző vágyának, lelkesedésének köszönhetik leghitelesebb visszhangjukat. Cserébe mindössze Halász Gábor szavait kapták. Ezzel együtt sem akarja Sötér teljesen nemzedékivé tenni a magányosság érzését, sokkal „alanyibb színezetűnek” mondja az esszé indítékát. A harmadik nemzedék meghatározásával folytatja az esszét Sötér: „[...] ez az írőcsoport kezdettől fogva mást csinált, mint az előtte járók!” Bár a nemzedékek művei összekapcsolódhatnak, de a harmadik nemzedék emberi magatartásának tanulságai és végső következményei merőben eltérőek. A harmadik nemzedék tagjai pályájuk kezdetén legalábbis nem akarták vállalni azt a társadalomért, a nemzetért, a kultúráért érzett *felelősséget* és *elhivatottságot*, ami az előttük járók életművét jellemezte. A nemzedék első csoportos kísérlete – az *Ezüstkor* – is szökés volt, ráadásul lemondó szökés, hiszen – így összegez Sötér – a leghízelgőbb visszhangokról és a siker legkellemebb ajándékairól mondott le. Sem politikai közöny, sem gyávaság nem volt ebben a távolságtartásban. A nemzedék éppen hogy a kezdetektől „érzékenyen fülelt egy európai forradalom hangjaira, az első Nyugat-nemzedék óta épp e fiatalok merték vállalni a kísérlet, az új út keresésének kockázatát”. Érdekes, és kifejezetten a *Választ*, a *Válasz* íróinak szerepfelfogását érintő példát hoz Sötér a második nemzedék kudarcára. „Megrendültség, tisztelet és rajongás nélkül le sem írhatnám Sárközi György nevét –, de nem ő volt-e az, akinek költői sorsa az egész második nemzedék magatartásának végzetét példázza? Bátorságában, becsületében és következetességében ő meg is mert érkezni oda, ahová nemzedéktársai, kevésbé sietős lépteikkel csak elindultak: feláldozta a felelőségnek s a hivatottságnak – a költőt! És micsoda költőt áldozott fel!” Ezzel a végletesen tisztességes, művészileg mégis kétséges áldozattal szemben Sötér nemzedéke nevében az irodalom, a művészet jelentőségébe és hatékonyságába, „szentségébe” vetett hitét állítja, esztétikai és formai kérdések megnyíló sorát. A látszatra politika nélküli magatartásnak is rengeteg politikai vonatkozása van persze, mondja. S 1947 októberében a korszakot egyre határozottabban domináló Lukács Györggyel való vélt találkozási pontot rögzíti Sötér. Azt írja, hogy a marxista Lukács nagyrealizmus-elmélete és a nem marxista har-

²⁴⁹ Sötér István: Testvértelen nemzedék. *Magyarok*, 1947/10. 669–676. A harmadik nemzedék tagjai Sötér István felsorolásában: *Weöres Sándor*, *Szentkuthy Miklós*, *Vas István*, *Kolozsvári Grandpierre Emil*, *Rónay György*, *Thurzó Gábor*, *Zelk Zoltán*, *Bóka László*, *Devecseri Gábor*, *Jékely Zoltán*, *Hajnal Anna*, *Képes Géza*, *Takáts Gyula*, *Jankovich Ferenc*. A kurzívált nevek *Válasz*-szerzők voltak.

madik nemzedék valóságkeresésének érintkezési pontján állnak.²⁵⁰ „Amennyire tudjuk, hogy a valóság-keresésünkben tőle függetlenül indultunk el a mi külön utainkon, úgyannyira tudjuk azt is, hogy »politikainál« sokkal mélyebb – gondolkodói és művészi ébersége, figyelme kíséri küzdelmeinket.” A Lukácsnál vulgárisabb szemlélet számára „a mi csipkebokor előtt várakozó magatartásunk tetszhetik üldözendőnek, ártalmasnak, gyanúsnak. Tévedne azonban, aki holmi »attentizmust«²⁵¹ akarna látni benne: odaadás ez az eljövendőnek, s kíméletlen, kibékíthetetlen ellenkezés a tökéletlennel, a hibással. Bármily szenvedést, üldöztetést, csalódást vállalva: ez a nemzedék nem hajlandó kiegyezni, s megtagadni az őszinteséget” – zárja Sötér a mondanivalóját. Tudjuk, minden másképp történt, de ez már egy következő politikai és irodalmi korszakot jelentett.

A „negyedik” nemzedék sorsa különösen érdekes. Látjuk, hogy ennek az 1920 körül született – nemcsak irodalmi, hanem társadalomtudós – nemzedéknek útra indításában nem kis szerepe volt a *Válasznak* is. Először is a folyóirat körül gyülekezett az Eötvös Collegium fiatalsága. A későbbi újhódásoknak nevezett írók közül is sokan publikáltak a folyóiratban. És ha végiglapozzuk a korszak jelentékeny folyóiratait, azt mondhatjuk, hogy a nemzedéki jelentkezés *újhodassá* minősítése részben utólagos absztrakció. A közös elvek, esztétikai vonzódás ellenére a negyedik nemzedék indulása jóval szórta volt, és messze nem korlátozódott az *Újhold* oldalaira. A „teljes” nemzedék, a koalíciós kor végéig végzett fiatal magyar értelmiség történetének megírása még várat magára. A későbbi *Újhold*-közösség kialakulásában/összekovácslódásában a kommunista elhallgattatásra adott válasznak, erkölcsi tartásnak volt szerepe.

Kodolányi János

Kodolányi János megbecsült szerzője volt az első *Válasznak*, tagja volt a folyóirat szerkesztőbizottságának is.²⁵² A háború után egyre inkább belső száműzetésben élt, mert korábbi antiszemita fordulatai miatt erősen támadták. Fővárosi lakásáról a városi nyomor miatt is szívesen menekült le Akarattyára, kétlaki életet élt, majd végleg felszámolta budapesti életét.²⁵³ Kodolányit szoros elvi és baráti kapcsolat fűzte a folyóirat első korszaká-

²⁵⁰ Külön kutatást kívánna, hogy a korszak folyóiratainak e négy-öt évéből milyen Lukács-recepció mutatható ki, ki hogyan értette meg Lukács elméletét, melyik alkotót, orgánumot hogyan, milyen fázisban érintették Lukács irodalom- és művészetpolitikai törekvéseinek következményei.

²⁵¹ Árukodó, a korszakot jelző, a jövőt is sejtető szófordulat a *(politikai) merénylet* emlegetése.

²⁵² Balogh Piroska: Kodolányi és a *Válasz*, 1934–1938. In: Biernaczky Szilárd (szerk.): *Kodolányi János helye és szerepe a magyar irodalomban*. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2002. 155–158.

²⁵³ 1943-ban jelent meg Kodolányi *Zárt tárgyalás* című kötete a Turul kiadásában, 170 oldalon. A kötetet Veres Péter méltatta a *Magyar Csillag* utolsó számában (1944. március 15. 352–356). A háború után a könyvet kivonták a forgalomból. A Kodolányi életműkiadásban megjelent azonos című kötet [*Zárt tárgyalás. Tanulmányok, vitairatok, emlékezések*. Sorozatszerkesztő íj. Kodolányi János és Csűrös Miklós. Budapest: Szent István Társulat, 2003] bővített anyaggal jelent meg, terjedelme 373 oldal. Az eredetileg 1941-ben megjelent önéletrajz, a *Süllyedő világ* bizonyos mondatait, jelzős szerkezeteit szintén felemlegették az írórt ért támadásokban. [Csak utalunk itt az új Kodolányi életműkiadás nehéz feladataira, a Kodolányi által autorizált, a Magvető Könyvkiadónál az 1960-as években megjelent sorozat szövegvariánsainak kérdésére.] A háború utáni Kodolányi elleni üldözésről lásd Csűrös Miklós: *Kodolányi-problémák. Változatok a meghurcolásra*. In: Fogarassy Miklós (szerk.): *Az olvasó. Írások Lakatos András tiszteletére*. Budapest: Osiris – Országos Széchényi Könyvtár, 2009. 131–136.

nak írógárdájához. Részt vett a mozgalom politikai tapogatózó útkeresésében, hozzászólt az Új Szellemi Front vitájához is. Az első *Válasz* működése alatt Szabó Lőrinc újságíró kollégája volt a *Magyarország* szerkesztőségében. 1943-ban Kodolányi János tartotta a szárszói konferencia egyik bevezető előadását. Az ideológiai kérdések éppúgy érdekelték és foglalkoztatták, mint a „tisztán” irodalmiak, vagy éppen a mitologikus múlt.

A háború előtt három fontos – együttesen pedig kiváltképp jelentékeny – ismertetést írt a folyóiratban a *Válasz* szerzőinek szociográfiáiról, *A puszták népéről*, *A tardi helyzetéről* és *A néma forradalom* című kötetekről. A kritikus kemény politikai számonkérése egyértelműen tovább erősítette a szociográfia eleve váddal teli tónusát.²⁵⁴

Kodolányi helye tehát magától értetődő volt az újrainduló *Válasz*ban, s valóban jelent meg tőle írás már a második számban, s mint egy levelében írja, Illyés minden számba kért tőle szépirodalmat, cikket.²⁵⁵ Megjelenése a szerkesztők már tapasztalt gesztusának eredménye: a részben kompromittálódott, annak mondott és személyes okokból az irodalomból kiebudalni akart írók egyike volt Kodolányi is. 1945 márciusában így fogalmazta meg helyzetét: „Magam semmi sem vagyok, mert az »írók«, élükön a vörösrre változott Zilahyval, megtiltották műveim árulását és kiadását. Egy csokorba kötven Németh Laci-val, Féjával, Mécs L.-val, Kádárral és Szabó Lőrincsel. Féját el is fogatták és népbíróság elé állítják. Velem ilyesmi nem történik [...] átvergődtem Pestre s beadványt intéztem a Nemzeti Bizottsághoz. Talán sikerül igazolni magam.”²⁵⁶

Csűrös Miklós Kodolányi meghurcolásáról szóló tanulmányából tudjuk, hogy a parasztpárt meghatározó vezetői, Veres Péter és Kovács Imre is elfordultak tőle, mondván, hogy a parasztpártnak saját belső körében is ütnie kell, azaz példát kell statuálniuk. A *Válasz* szerkesztői viszont nem vették figyelembe a környező irodalompolitikai és személyes hullámokat, s különösen vonatkozik ez Sárközi Mártára, aki semmi ilyet nem tekintett a maga működésére nézve döntőnek, pláne nem kötelezőnek. De volt Kodolányinak közeli kommunista protektora, védelmezője is, Haraszi Sándor személyében.²⁵⁷ Kodolányi

A bővülő és színvonalas Kodolányi szakirodalomból néhány e korszakra vonatkozó tételt adunk itt meg. Kabdebó Lóránt: Az egymást átjáró hangnemek polifóniája (a cselekvés és önfelépítés korrekciós narrációja Kodolányi János *Vízöntő* című regényében). In: *Kodolányi János helye és szerepe*, 26–47, Horányi Károly: *Vízöntő* küszöbén. *Magyar Szemle*, 2004/1–2. [február] 106–121. Horányi Károly: *Eredet és jelkép. Kodolányi János és kortársai*. Budapest: Argumentum, 2004.

²⁵⁴ Kodolányi János: Illyés Gyula: *Puszták népe. Válasz*, 1936/7–8. 451–454; Szabó Zoltán: *A tardi helyzet. Válasz*, 1936/10. 578–581; Kovács Imre: *A néma forradalom. Válasz*, 1937/6. 394–396. Saját korábbi munkáim – *Válasz 1934–1938* [Antológia. Budapest: Magvető, 1986], illetve *Sznobok és parasztok. Válasz, 1934–1938. Elvek frontok, nemzedékek* [Monográfia. Budapest: Argumentum, 1997] – hangsúlyait árnyalando felhívom a figyelmet Kodolányi könyvismertetéseinek szövegkörnyezetére is. A Szabó Zoltán ismertetés mellett Kerék Mihály szemléje áll Matolcsy Mátyás és Varga István *Magyarország nemzeti jövedelme* című egzakt statisztikai munkájáról. A Kovács Imre-bírálat mellett egy terjedelmes összeállítás, folyóiratszemle a szociográfia *kormányparti* visszhangjáról. A szövegek atmoszférája a kontextusban igen erős. Utóbb úgy látom, az első *Válasz* elsősorban eszmetörténeti feldolgozásában az öt megilletőnél kevesebb hangsúlyt kapott Kodolányi János.

²⁵⁵ A háború utáni első irodalmi publikációját a barát, Várkonyi Nándor révén a pécsi *Sorsunk* közölte. Ő maga a *Független Ifjúság*ban 1946 elején jelentette meg önkritikus „szilveszteri számvetését”.

²⁵⁶ *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése. Levélről levélre 1.* Válogatta, szerkesztette és az előszót írta ifj. Kodolányi János. Kodolányi-életműsorozat. Mundus Új Irodalom 8. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000. 24.

²⁵⁷ Haraszi Sándor (1897–1982), újságíró, szerkesztő. A tanácsköztársaság bukása után Jugoszláviába, illetve Bécsbe emigrált. Hazatérése után a 100 % és a *Korunk* közreműködője. 1945 és 1948 között a *Szabadság*

Jánosnak Várkonyi Nándorral²⁵⁸ folytatott levelezéséből kiderül – a vizsgált időkereteket nézve egyelőre ez a levelezés a legteljesebb forrás²⁵⁹ –, hogy Haraszti mennyire komolyan gondolta a Kodolányi János érdekében való közvetítést, eljárást.²⁶⁰ Kodolányi levélbeli megjegyzései is arra utalnak, hogy ő is kapaszkodott Haraszti Sándorba, de legalábbis az önmegnyugtatózásban szerepe volt, hogy tudta, számíthat egy hívére, aki a hatalom közelében van.²⁶¹ Számított és számíthatott Illyés Gyulára is, s azt is tudjuk, néha Illyés segített anyagi helyzetén. „Rendezése” vagyis igazolása érdekében komolyabb személyes lépéseket is tervezett Kodolányi. Egy olvasójához és hívéhez, a VKM kiscgazda államtitkárához, Nagy Miklóshoz akart elmenni, és a szintén kiscgazda, sőt kiscgazda párt- és köztársasági elnök Tildy Zoltánhoz. Mindezek bekövetkeztéről nem tudunk, de a tervek szerint lett volna ismerős, akihez forduljon. Kodolányi távol és egyre távolabb állt az irodalmi életől, de a körülötte keringő, kapcsolatait politikailag minősítő hírek nem voltak mellékesek számára. Tudatosan tartózkodott az újságcikkek és tanulmányok írásától. Várkonyi Nándor nemhogy helyeselte ezt a döntést, hanem egyenesen Kodolányi beleegyezése nélkül egyre és egyre tovább csúsztatta a Bajcsy-Zsilinszkyről írott tanulmány közlését a *Sorsunk*-ban, merthogy a tanulmány „mégis csak politikum, sok kényes pontot érint, amit ma jobb békén hagyni”. Várkonyi egy ízben megnyugtatóul azt tudatta barátjával, hogy „az MKP részéről úgy tudják, »eltávolodtál a Kiscg. P. jobbszárnyától«, s ez nekik elég”.²⁶²

A Várkonyi-levelezés, s még inkább a Szabó Lőrincsel való levélváltás azt a meglepetést tartogatja, hogy noha többször és terjedelemben sem elhanyagolható mértékben is publikál Kodolányi János a *Válaszban*, valójában mégsem volt ekkor közel a folyóirathoz. A levelek úgyszólván nem is reflektálnak a folyóiratban megjelentekre.²⁶³ Annál

című napilap szerkesztője, az MKP, illetve MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője. 1949-ben az Athenaeum Könyvkiadó igazgatójává nevezték ki. 1950-ben letartóztatták, 1951-ben halálra ítélték. 1954-ben bocsátották szabadon. A Nagy Imre körül csoportosuló pártellenzék vezető személyisége. 1957-ben letartóztatták és hatévi börtönbüntetésre ítélték. 1960-ban szabadult. Kodolányi Jánossal való kapcsolata Pécsről ered. Az ismeretség baráti, családi találkozásokat is jelentett.

²⁵⁸ Várkonyi Nándor (1896–1975), kultúrtörténész. 1924 és 1956 között a pécsi Egyetemi Könyvtár munkatársa, igazgatója. 1941 és 1948 között a *Sorsunk* szerkesztője volt.

²⁵⁹ A Szabó Lőrincsel való levelezéskötet csak 1948-tól kezdődően adja közre a levélváltást. *Ne panaszdol a magányodat! Kodolányi János levelezése Szabó Lőrincsel és Szabó Lőrincné Mikes Klárával, 1948–1957.* Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Horályi Károly. Budapest: Argumentum, 2002. Itt jelezzük, hogy Várkonyi Nándor szívesen publikált volna a folyóiratban, várta, hogy Sárközi Márta kéziratot kérjen tőle.

²⁶⁰ Általában véve is elkötelezettje volt Haraszti Sándor a népi íróknak. Lásd a *Haladásban* megjelenő írók-sokra való reagálását. Haraszti Sándor: Urbánusok és népiesek. *Forum*, 1946/1. [szeptember] 95–98. Ebben az írásban is szembeszállt Haraszti Sándor azzal az ekkor is felelővel, József Attilától és a *Szép Szó* oldaláról származó véleménnyel, mely mint az egész irányzat eredendő bűnét tartotta számon a Gömbössel való találkozást.

²⁶¹ „Haraszttal változatlanul jó barátságban vagyok. Igen jóakarátú, melegszívű, őszinte ember, csak megöli a politika. Örökké magyaráz, érvel, oktat, buzdít, szidalmaz engem is, persze mindez olyan, mintha süketnek mondaná. Sokat hadakozik értem, egyengeti utamat, de hát nekem tulajdonképpen nincs is utam.” *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 50.

²⁶² Uo. 30.

²⁶³ A gyakori szereplés ellenére van elégedetlen hangú levele is Kodolányi Jánosnak a *Válasz* szerkesztőit illetően. Egy Szabó Lőrincnek írott levelében (Akarattya, 1948. október 12.) nehezményezi, hogy a *Válasz* nem ír a *Vízöntőről*, a szerkesztők, Illyés és Sárköziné elfelejtkeznek ígéreteikről. „Veres Péter, Sarkadi s mások csip-csup elfemluttatásait, jegyzetecskéit, kérdéseiket közölgetik, nekem meg olyasmiket írnak, hogy »talán

többet foglalkozik viszont Kodolányi a Várkonyi Nándor szerkesztette *Sorsunkkal*.²⁶⁴ (Az irodalomtörténet adós még a *Sorsunk* és a *Válasz* viszonyának, tematikai kapcsolatának elemzésével is.²⁶⁵) Általában is megfigyelhető, hogy egyre kevésbé figyel Kodolányi a külvilágra, egyre inkább Gilgames regénye és általában a mitológia felé fordul érdeklődése. A levelek egyre hosszabbak lesznek, s egyre kevésbé szerepelnek bennük a külső való világ eseményei. 1948 tavaszán már azt írja – egy önironikus, cseppet sem csüggedt, levert levelében szinte profetikus összegzéssel – „korunk a torzók kora”.²⁶⁶

De még a *Válasz*-kapcsolat újrakezdésénél járunk. Kodolányi első, 1946-os *Válasz*-beli jelentkezése a szerzői műfaj-meghatározás szerint egy *mese*.²⁶⁷ A közlemény a terjedelmes regény, a *Vízöntő* zárt, önmagában megálló novellisztikus részlete. A történet az emberiség őskorába visz vissza, amikor még sárkányos, pikkelyes-űszóhártás emberek éltek, az istenek átmeneti stádiumban voltak az emberré válásban. A *Vízöntő* főszereplője, Gilgames egyharmad részt ember, kétharmad részt (még) isten. Az *Istár csak üzen* címet viselő írás egészen különös hang. A prózai írás különösen kitűnik, kiválik a népi írók – de általában véve is a magyar irodalom – témaregiszteréből: egyik síkján kifejezetten erotikus irodalmi mű. A kétharmad isten ember-siheder az istennő után vágyakozik, megkapja a nőt, de minden extatikus testi boldogság ellenére sem elégülhet ki, a hiány reggelre erősebb, mint az áhitattal rögzített éjszaka szenvedélyes érzéki élménye. Maga az eredeti Gilgames-eposz²⁶⁸ az embert cselekedeteiben istenhez hasonló lényként mutatja be, aki azonban folyamatosan szembesül létének korlátozottságával és halandóságával.

A regény legalapvetőbb forrásai, melyekből a cselekmény bizonyos főbb vonalai származnak, a sumér Gilgames-eposz és az akkád Atrahaszisz-eposz. A regény, mint elemzői kimutatták, építkezik olyan más ősi, archaikus vagy antik írásokból (sőt egy-két helyen szó szerint, idézőjelek közt vagy némileg elferdítve idézi is őket), mint a guatemalai

kerül egy novellányi anyag az októberi számra, ha ugyan megjelenik az októberi szám». Meg kell mondanom őszintén, ezt a kegyes, vállveregető modort nem vágom tovább zsebre [...] A *Választ* levettem a napirendről, nem szívügyem többé, nem futok utána, nem kapaszkodom belé, nem törtetek munkatársai sorába, nem teszem terhessé számukra sem a jelenlétemet, sem a visszautasításomat.” *Ne panaszkod a magányodat!* 64. Ez a levél figyelmet, mennyire eltérhet a szerző és az irodalomtörténész vélekedése ugyanazon jelenlét súlyát illetően. Kodolányit fontos, az arcúlatra nézve is meghatározó szerzőnek ítéljük, miközben ő maga marginálisnak és szeretet nélkülinek érezte a kapcsolatot.

²⁶⁴ De egy fontos momentumot ki kell emelni, általában az irodalom, illetve a folyóirat szerepének értelmezését. Várkonyi Nándor írja Kodolányinak 1946 októberében: „Szóval a *S[sorsunk]* teljes gőzzel mozog, remélem, korszerű lesz és tiszta hangokat fog hallatni. Más szeretnék lenni mint a *Válasz*: amit a *Válasz* ad – a jelek szerint – azt akartam én a régi *S*-ban. Most más az igény: a sorsproblémák, amikkel akkor egyedül a népi írók birkóztak, ma átmentek a gyakorlati politikusok kezébe; az íróknak azonban a jövődőt kell előkészíteniük, vagyis e pillanatban feladatuk a magyar kultúra mentése; a politikusokkal ne versenyezzenek. Nemde vagy igende?” *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 37.

²⁶⁵ Az erre vonatkozó utalásokat lásd László Lajos már hivatkozott *Sorsunk*-monográfiájában. A *Sorsunk* 1941-ben indult, s bizonyos tekintetben, pl. a magyarságismeret problematikájában, a „kétféle” kultúra kérdésében továbbvitte a *Válasz* által feltett kérdéseket, s többeket foglalkoztatott a megszűnt folyóirat alkotói közül.

²⁶⁶ *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 72.

²⁶⁷ Kodolányi János: *Istár csak üzen. Válasz*, 1946/2. [november] 153–157. Az alcím szerint a teljes mű címe ekkor *Vízöntő*. A regény a későbbi kiadásokban *Vízözön* címmel jelent meg. A *mese* műfajmegjelölést az alcím rögzíti.

²⁶⁸ A *Nyugat* 1937/9. számában [195–201] közölte Weöres Sándor „szabad földolgozásában”, magyarázó jegyzetekkel a Gilgames-eposz első tábláját. A motívum iránti érdeklődést nyilván ez a magyar fordítás is ösztönözte.

Popul Vuh-kódex, a maja Csillam-Balam könyv, a Biblia (különösen János apostol Jelenései), ill. Platón *Timaiosza*. Kodolányi maga ekként határozta meg születő regénye műfaját és hangfekvését: „Összevegyítettem őstörténetet, kozmogóniát, metafizikát, valástörténetet, történetbölcseletet, persziflázst, mesét, költészetet s így tovább [...] A világ legfurcsább Vizözönét írom meg [...] Groteszk s egyben nagystílusú lesz, sőt borzalmas.”²⁶⁹ A források megszerzésében Várkonyi Nándor volt egyik támasza.

Kodolányi közeli íróbarátai is megjelennek a regényben. Várkonyi Nándor – akinek *Sziriat oszlopai* című műve jelentős hatással volt Kodolányira – jól felismerhető a süket könyvtáros alakjában. De Németh László és Szabó Lőrinc személyét is azonosították az irodalmi olvasók. Sőt, vitapartnere, a polgári kultúrát megtestesítő Márai Sándor is szerepel a *Vizöntőben*.

A regény gyakorlatilag készen volt a *Válasz* megindulásakor, fejezeteit több helyen is közölte Kodolányi. Intenzíven dolgozott, a külvilág támadásait ezzel is igyekezve távolabb tolni. 1946 februárjában kezdte írni a regényt Kodolányi, és 1946 szeptemberében már az elkészültéről adott hírt.²⁷⁰ Várkonyi Nándor 1946 szeptemberében már elragadtatót értelmező-elemző levélben reagál a műre: „Táltuskám! Ma megjött a kéziratod: mint éhes héja csaptam le rá, s most igen-igen boldog vagyok [...] tejjel-mézszel folyó írás, nagy, bő és böles epika, minden szava telve étellel, mint ért gyümölcs nedvvel, a napfény mézétől és a föld savaitól duzzad. Nagy ember vagy, vén Tróger, és nagy művész, ámuldozom, mely csúcokra jutottál, büszke és boldog vagyok, és megölelek olyan szeretettel, mint még soha. S ez az, amit elképzelttem, de megvalósítani sose tudtam volna, helyesebben: a megvalósítását se tudtam elképzelni. Megtöltöd a mítoszt reális étellel, s mégis mítosz marad az egész: állatok, emberek és istenek közössége. Amit én évtizedes tanulmányok során millió adatból összebogarsztam egyikét *könyvnyi* anyaggá, mindazt Te, csak úgy odapeslantván, egy varázsszóval teljes és fokozott életre kelted...”²⁷¹

A regényrészlet *Válasz*-beli közlése nem oldotta meg a teljes mű kiadásának gondjait. Kodolányi János több kiadónál is próbálkozott a közel négyszáz oldalas könyv megjelentetésével. Megint egy Várkonyi Nándornak írt leveléből idézzük a kiadókeresés kálváriáját: „Nem akarok Veled versengeni a nyomorúságban – hiábavaló volna! –, így csak vázlatosan jelzem, hogy ez a tél testi-lelki nyavalyákban, gondokban egyike volt az örökké emlékezeteseknek. Elvonulását didergés, nélkülözés, fagyott lábak, hasztalan remények, súlyos csalódások, nagy reménytelenségek, kínzó félelmek, sorvasztó aggodalmak, pénzben való inség stb. jelzik, miként óriási tehénlepények a barmokét. Püski után első kiadóm a Parasztszöv. pénzével és autójával Rómába szökött. Majd Fauszt²⁷² következett műsorán, őt megfenyegették, ha kiadná művem, kizárják az egyesületből és tönkreteszik. Következett a Misztót.²⁷³ Erről ne többet. Cinizmusuk fölülmúlja Püskiéét is. Majd

²⁶⁹ Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése, 30.

²⁷⁰ Uo. 32–33.

²⁷¹ Uo. 32.

²⁷² Faust Imre (1897–1963), könyvkiadó. A Horthy-korszakban baloldali kiadványok megjelentetéséért (pl. *Társadalmi Szemle*, 1933) börtönbüntetésre ítélték. 1940-ben a *Kelet Népe* kiadóvállalat hivatalvezetője volt. 1946-ban összeállította a *Fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek* című listát. Egy koncepció perben elítélték, 1949 és 1954 között börtönben volt.

²⁷³ Misztótfalusi Könyvkiadó: 1941-ben létrehozott kiadóvállalat. 1946 és 1949 között Szij Rezső volt az

az Egyetemi Nyomda²⁷⁴ került sorra, ott minden rendben lett volna, de akadtak, akik beleköpjének a tényérkámba. Ez idő szerint Szöllőssy van soron, hozzá a gépirónóm a saját szakállára ment el ...²⁷⁵ A regény végül 1948-ban jelent meg a korábban orvosként működött Szöllőssy Árpád kiadásában. Olyan későn, hogy a közel két éve kiadásra készen álló *Vízöntő*ből 1948-ban még két részletet tudott hozni a *Válasz*.²⁷⁶ Kodolányi közben végleg a Balaton mellé költözik. Munkakedve folyamatosan apad, nyomasztják elfekvő kézíratai. De tervei, Várkonyi Nándorral közösen, bőven vannak, s nem is akármilyenek. Meglepő ellentmondás látszik az általa is jól érzékelt valós helyzet és a tervek között. Miközben minden szükül körülötte, 1948 nyarától végleg világos a politikai egypártrendszer kiépülése, elhallgat a *Sorsunk*, a *Diárium* és a többi, általa nem említett folyóirat, vagy legalábbis egyre több Sztálin-idézet, Sztálin-kép jelenik meg bennük – Kodolányi (és Várkonyi Nándor) azon gondolkodik, miként lehetne műveiket kijuttatni nyugatra, Bécsbe vagy az Egyesült Államokba – s nem veszik észre, hogy a közvetítő minden bizonnyal legalábbis komolytalan volt.²⁷⁷

A *Válasz* azonban továbbra is mellette áll, a három említett *Vízöntő*-részlet mellett még két írását közli a folyóirat. A *Vacsora* című elbeszélés alatt lábjegyzet, mely szerint a novella már 1930-ban készen volt, de: „Nem közölték. Most íróasztalom fenekéről évezredek mélyéről kiástam.”²⁷⁸ A novella többretű. Az egyes szám első személyben megszólaló Kodolányi egy angol szerkesztőt személyesít meg, „egy világbirodalom előkelő fiát”, „politikai és gazdasági szaktekintélyt”. A *méltóságosok* világában játszódik a történet, az elbeszélés ideje mindössze néhány órára korlátozódik. A színhely – vitriolos hang, a konzervativizmus kritikája – a „Csend a Rendért” egyesület díszterme. Ez a világ ráér arra, megengedheti magának, hogy a vacsora este 10-kor kezdődjék. Az „urakat” elborítja az eladatlan cukor, cement, papír, hajdina, az angol piacon akarják értékesíteni a felesleget, s a remélt jelentős haszonból részt kínálnak a külföldi vendégnek is. Az elidegenítő, részletező leírás és a konfliktus a letűnt világot eleveníti meg. A hamis és üres álgesztusok, a neobarokk, dzsentroid világ urambátyámozásba csomagolt pöre haszonlesésének (túl)általánosító kritikája az elbeszélés, nincs egyetlen kivételt megjelenítő szereplője sem.²⁷⁹ Bizonyos, hogy beleillett a *Válasz* élén álló Illyés társadalomfilozófiájába, kultúrkritikájába. (A novella egy másik szála azt is felfedi, hogy a vacsoráknak „fiatal művésznők” is meghívottjai voltak, az urak szeretői, akik prédára lestek.) A novella mintha Móricz

igazgatója. Többek között Szabó Pál, Németh László (*Széchenyi, Eklézsia-megkövetés*) 1945 utáni kiadója is volt.

²⁷⁴ Käfer István: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve (1577–1977)*. Budapest: Magyar Helikon, 1977.

²⁷⁵ Kodolányi János Várkonyi Nándorhoz, Budapest, 1947. március 3. *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*. 49–50.

²⁷⁶ Kodolányi János: Esős évszak [itt csak elbeszélésként jelzik a művet]. *Válasz*, 1947/5. 436–447, illetve *Vízöntő*. Regényrészlet. *Válasz*, 1948/1. 17–36.

²⁷⁷ *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 86. Kodolányiról végül megjelent egy tanulmány angolul: Joseph Reményi: János Kodolányi, Hungarian Novelist and Playright. *The South Atlantic Quarterly*, 1950/1. 74–81. Ekkor itthon ennek már nem lehetett visszhangja, s a kinti kapcsolatnak sem folytatása.

²⁷⁸ Kodolányi János: *Vacsora*. *Válasz*, 1947/3. 223–231.

²⁷⁹ Kodolányi élményének eredetét nem tudjuk, de a novella attitűdjében, hangnemében erősen hasonlít Gogolák Lajos ekkor írt újságcikkeire és Romemlékek I–II. című visszaemlékezésére. Közéletesi Nóvó Béla. *Holmi*, 2001/3. 286–310. és 2001/4. 498–517. A novella „adatai” – mint például a hazai cukorfelesleg értékesítésének „gondja” – egybevág a *Földosztás* című fejezetben idézett, tudományosan is rögzített tényekkel.

éppen akkor születő *Rokonok*jának folytatása, párja volna, a Móricz-mű egy társasági epizódjának felnagyított részlete.

A harmadik féle, jellegzetesen különböző Kodolányi-hangot egy paraszti tematikájú (és ízes, erős tájnyelvet használó) egyfelvonásos komédia, *A becstelén* képviseli.²⁸⁰ Ez az alkotás a paraszttmentalitás kritikája. Szó sincs paraszttromantikáról, szó sincs arról, hogy a parasztság lenne a jóság, a nemesség vagy a jövő letéteményese. A színmű az első világháború után játszódik, érezhető a forradalmak hozta megrázkódtatás. A darab egy családon belül marad, a lány valahol a városban tanult, most itthon van. A faluba ugyanakkor egy festő, piktor is érkezett a hazatérő lánnyal, aki „zsidó” írók rontó könyveit hozta magával, Adyt, Móriczot és valami Mórt. A nevek jelzések, az olvasó asszociációjára van bízva az értelmezés. Erős a gyanakvás és a félelem a szomszédságban és a szülőknél is, hogy a vendég a család lányából „cocilistát” csinál. A szülők megtalálják a férfi lányukról készített aktjait, kihallgatják az idősebbek azt is, hogy a lány gyermeket vár a festőtől, s végleg elutazni készülnek. A társadalmi státuszokat Kodolányi odavetett, ám maró fordulatokkal jelzi. Így például: „kulákok a harmadik stádiumban” vagy ekképpen, „polgárság a második stádiumban”. A vidéki közegben a tanulás az urizálás szinonimája, a városi ember jellemzése, hogy „úri bitang”, a hozzátartozó fogalmak a cibilizálás [sic], a rosseb. A könyvek gyalázatot, paráznságot, istentelenséget és romlást hoznak. A családi viszonyokat jól jellemzi, hogy Kodolányi az ítéletvégrehajtóhoz hasonlítja az anya viselkedését, miközben az apa a tutyimutyiság példája, aki otthon határozott és nagyhangú, mások előtt viszont nem tudja képviselni álláspontját. A felvonás végén kiderül, az erkölcsösöz szerepében fellépő, magát a puritán ember színében feltüntető szomszéd férfi is ácsingózott a lány után, szeretőjének akarta megszerezni. Álságok leleplezésének sora a tézis-egyfelvonásos.

Ez a darab nyugodtan áttolható volna a parasztság egyenjogúsítására tett erőfeszítéseket elemző fejezetbe, ugyanolyan pontossággal lát és jellemez Kodolányi, mint az új szociográfus nemzedék tagjai. A darab nem túl erős, sok sematikus fordulatot használ írója, a festő csak rezonőr, nem hús-vér figura, szerepe csak a katalizátoré. De mégis azt sejteti a szöveg, hogy Kodolányinak több köze volt az ún. urbánusok, mint például Ignótus Pál parasztkritikájához,²⁸¹ mint amit baráti kötődései sejtetnek.

Kodolányi János 1949 elején, január–februárban említést tesz Várkonyi Nándornak egy „nagy parasztrehányról”.²⁸² Egészen pontos képet ad a tervezett műről: „Nyáron azután [1949], júliustól szeptember végéig, azt a bizonyos »magyar valóságot«, azaz egy napszámos embert és tisztelt családját földreformon, választásokon, népgyűléseken, szemináriumokon, szocdem tagságon, MDP-n, választáson, családi hercehurcákon, babonán, marxizmuson keresztül vonszolván s kivájnán a lelke és ösztönei fenekéig, egészen a majomemberig. Mindezt a magam módján csinálnám, a realizmus és irrealizmus minden eszközével s olyan stílusklaviatúrán, amelyet még nem műveltek magyarul. Terjedelem 400 oldal. Nyomtatva.” A politikai változások nyomán rosszabbodó életfeltételek miatt a mű nem született meg, de egészen bizonyos, hogy a magyar paraszti tematikájú irodalom egy különös és eredeti művel maradt szegényebb. Olyannal, ami kortársként

²⁸⁰ Kodolányi János: *A becstelén*. Komédia egy felvonásban. *Válasz*, 1947/9. 200–215.

²⁸¹ Ignótus Pál idézett *Csipkerózsa* című visszaemlékezésére utalunk.

²⁸² *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, 120.

reagált volna a hatalmas társadalmi változásokra, s fontos adalék lehetett volna a parasztság mentalitástörténetét illetően is.²⁸³

Portrék nélkül

Nem merítettük ki a *Válasz* szépirodalmi anyagának elemzését. Nagyobb portré-mozaikokat illesztettünk egymás mellé, jelezve a legfontosabb *Válasz*-szerzők koalíciós korszakbeli pályaállomásait. Vannak a tájékozódásra alkalmas nagyszerű vagy könyvészetileg elnagyolt író-monográfiák, de egymás mellé helyezve az azonos fél évtizedre vonatkozó észrevételeket és kiegészítve azokat meglátásainkkal, elemzésünkkel, remélhetőleg mégis valami többletet tudunk felmutatni. Ha az említés szintjén is, de szólnunk kell még néhány szerzőről, köztük a később nagy írói pályát befutó, ekkor még kevésbé vagy nem ismert pályakezdőket is, hogy legalább a felsorolás szintjén teljesebb legyen a kép.

A *Válasz*ban jelent meg Ottlik Géza *Apagyi* című novellája, a „későbbi” *Iskola a háttáron* egyik fejezetének verziója.²⁸⁴ Mint ismeretes, a regény „első, sokkal rövidebb és nyersebb változata” 1948-ban készen volt, elfogadta Schöpflin Aladár, s a fölötte álló könyv hivatal is. De Ottlik Schöpflin kurta dicséretében megérezte a kritikát, s noha nagyon vágyott rá, hogy kinyomtatott kötete legyen, visszavette a könyvet. Ottlik persze nem volt igazi pályakezdő, okkal-móddal nevezhető csak annak. Harminchét éves volt, sok elszórt publikációja jelent már meg, egy évtizede jelen volt az irodalom berkeiben, több irodalmi fórumhoz volt bejáratos.²⁸⁵ „Ültem már [...] az előkelő *Magyar Szemle* vacsoraasztalánál, csakugyan befolyásos közéleti személyiségekkel, ültem elsőéves egyetemi hallgató koromban az Erzsébet-kávéházban, összeszorulva a *Napkelet* kis asztalánál legtekintélyesebb professzoraimmal. Ott nem jöttem zavarba, csak unatkoztam, nem a meg-tiszteltetést éreztem, hanem azt, hogy semmi közöm sincs hozzájuk. A *Nyugat* asztalánál [...] a zavarommal, a félszeg helyzetemmel együtt boldogan, szinte csökönyszerűen ültem, a boldogságom sérthetetlen volt” – emlékszik vissza valódi íróvá avatására,²⁸⁶ holott mindössze két kritikája és két novellája – a *Drugeth legenda* illetve a *Hamisjátékosok* jelent meg a *Nyugat*ban. Hogy most mégis a korabeli írói rangjánál hangsúlyosabban idézzük meg Ottlikot az akkor feltűnést sem keltő *Apagyi* okán, azért tesszük, hogy jelezzük, honnan, az idézetekhez képest még milyen társadalmi rétegből (rég, nagyon büszkén idézett nemesi család, belügyminisztériumi titkár apa) és konzervatív irodalmi (és újságírói, esetenként baráti) körökből, tapogatózásból is vezetett út a *Válasz*hoz.

A pályakezdők közé tartozott Mészöly Miklós, aki egy novellával – *Déli szél* – jelent meg a *Válasz* utolsó évfolyamában.²⁸⁷ Vagy ideidézhetnénk Kormos Istvánt, akitől három

²⁸³ Kodolányi akarattjai éveiről lásd pl. Domokos Mátyás: Boldog békeidők. In uő: *Leletmentés. Könyvek sorsa a „nemlétező” cenzúra korában 1948–1989*. Budapest: Osiris, 1996. 45–56.

²⁸⁴ Ottlik Géza: *Apagyi. Válasz*, 1948/7. 520–523.

²⁸⁵ A *Minden megvan* című Ottlik-novelláskötet (Budapest: Magvető, 1991) tartalomjegyzéke feltünteti az írások eredeti megjelenésének adatait. Ezek szerint a következő orgánumban jelent meg Ottlik-próza a *Válasz*-beli publikáció előtt: *Nyugat*, *Turul irodalmi antológia 1939*, *Budapesti Hírlap* melléklete, *Színházi Magazin*, *Tükör*, *Irodalmi almanach 1941*, *Vigília*, *Ezüstkor*, *Magyar Csillag*, *Magyarok*, *Új Idők*, *Budapest*.

²⁸⁶ Ottlik Géza: A másik Magyarország. *Kortárs*, 1981/6. 835–843.

²⁸⁷ Mészöly Miklós: *Déli szél. Válasz*, 1949/2. 114–117.

alkalommal közölt verset a folyóirat. Tőle kiemelendő az utolsó publikáció, az antológia-darabbá lett *Fehér virág*.²⁸⁸ A verset Kormos István Sárközi György emlékének ajánlotta. Ez a vers is többet jelentett önmagánál. A háború utáni első *Válasz*-szám Sárközi akkor még publikálatlan verseivel idézte meg az első korszak szerkesztőjét, most a Kormos-vers búcsúzik tőle és szimbolikusan a Sárközitől örökölt feladattól is az utolsó számban.

Kaphatott volna önálló portrét monográfiánkban a novellista Illés Endre is. Nálánál is elfeledettebb szerző a szociográfusként megemlített Fazekas László, akinek nevéhez továbbbi húsz publikációt rendel a repertórium, elsősorban verseket, de két könyvismertetést is. Egy ízben szerepelt Kálnoky László és az első korszakban gyakrabban megszólaló Tamási Áron is. Mindössze egy verset publikált a folyóiratban Lator László – de a költő kapcsolata Sárközi Mártával egy életre szólt.²⁸⁹ A prózaíróként nevet szerző Cseres Tibor a *Válasz*-ban még mindig – két kötete jelent meg a háború előtt Pálos Tibor néven – mint költő volt jelen. Érdekesség, de bizony fontos, hogy Rákosi Zoltán – a Sztéhlo-intézet tanára – mutatta be egy összeállításban az akkor mindössze tizenegy éves Szauer Ottót, azaz a későbbi Orbán Ottót.²⁹⁰ A gyerekvers gyűjteményről vitát rendeztek a budapesti bölcsészkaron. A verset író gyerekeket sokan támadták,²⁹¹ csak arra nem gondoltak, hogy a Sztéhlo Gábor-féle intézetben nevelkedők, többnyire árvák, félárva, milyen háborús trauma-sorozat után kerültek oda.

Hangsúlyos volt Szentkuthy Miklós *Válasz*-beli jelenléte is, tobzódó szövegei továbbvitték a *Prae*-vel megütött eredeti hangot. Mint rövidesen látni fogjuk, az ő világirodalmi tanulmányával zárult be a háború utáni *Válasz*-folyam. Elemző értelmezést érdemelnének János István versei is.

Adósok maradtunk még a *világirodalom* szerepeltetésének felidézésével. Az 1946-ban indult új folyam is, miként elődje, viszonylag kevés figyelmet szentelt a világirodalomnak. Meglepő volt már az első periódusban is a halvány figyelem, hiszen a szerkesztő, Sárközi György Thomas Mann (*József és testvérei*), Goethe (*Faust I.*) és E. T. A. Hoffmann fordítója volt, az Athenaeum Kiadó irodalmi vezetőjeként a világirodalom tolmácsolásának elkötelezettje.²⁹² Tudjuk, hogy Szabó Lőrincnek, Cs. Szabó Lászlónak, Szerb Antalnak, Szentkuthy Miklósnak, Radnóti Miklósnak, Vas Istvánnak, Sötér Istvánnak a műfordítás lételeme volt, mindegyiküknek volt Európában legalább egy-két elfogódottan tisztelt és szeretett nemzeti kultúrája vagy éppen egy-egy kitüntetett írója. A főszerkesztő, Illyés Gyula korai emigrációjától fogva a francia irodalom elkötelezettje volt. Sárközi Márta igen jól tudott nyelveket, Drezdában, Lausanne-ban, Rómában járt iskolába, eredeti nyelven olvasta a német, francia, angol és olasz szerzőket, a visszaemlékezések szerint nem túlzás társfordítóként tekinteni őt férjének, Sárközi Györgynek nagy vállalkozásaiban. Mégsem érezte feladatának a folyóirat a világirodalom műveivel való szoros kapcsolattartást. A *Nyugat* tágas világirodalmi orientációja, sőt recepciós úttörése mellett

²⁸⁸ Kormos István: Fehér virág. *Válasz*, 1949/5–6. [augusztus] 383.

²⁸⁹ Lator László: Márta. *Menedékház*. 89–101.

²⁹⁰ Rákosi Zoltán: Gyermekköltészet, vagy a „közönség” útja a művészethez. Részlet egy általános iskolai magyartanár naplójából. *Válasz*, 1947/ 11. 414–426.

²⁹¹ Sárközi Márta levele Illyés Gyulához. *Menedékház*. 257–258.

²⁹² Az Athenaeum kiadásában megjelent külföldi írókról lásd Kiss István: *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*. Budapest: Akadémiai, 1980. 195–204.

– de hozhatnánk más kitekintő folyóiratokat is, például a *Szocializmust* – ebből a szempontból kifejezetten fakó a *Válasz*.

Műfordítást a háború utáni korszakban – egy Aragon-balladán kívül – nem közölt a folyóirat, legfeljebb ismertetést, recenziót, lektori jelentést egy-egy frissen megjelent vagy megjelentetni szándékozott műről.

A francia irodalmat a háború utáni első számban Illyés Gyula regényelemzése – Aragon: *Aurélien vagy a francia patriotizmus* – képviselte, mellette Szegi Pál rövid, alkalmi Osztrovszkij pályaképe állt.²⁹³ Mindkét írás közlését esetlegesnek érezzük, nem illeszkednek nagyobb programba, szerkesztői kompozícióba, harmóniába. Érződik a két írás kiválasztásán, hogy véletlenszerű lehetett a kézirat elkészülte, hiszen egyik ismertetést maga a szerkesztő írta, a másik feltűnően rövid szöveg, nem tanulmány, inkább egy tájékozott szerző, gyakorlott szerkesztő gyors, ügyes munkája.

A kortárs filozófiai és világirodalmi jelenségek tudatos tükröztetését mutatja viszont, hogy a francia egzisztencializmussal és képviselőivel négy tanulmány, esszé is foglalkozott. Sötér István pályájáról szólva említettük már az első évfolyamban publikált Jean-Paul Sartre tanulmányt. Három írást is közölt a *Válasz* Albert Camus-ról. Először Németh László lektori jelentését *A pestis* című klasszikussá vált regényről, mely magyarul csak 1962-ben jelent meg.²⁹⁴ A második Camus-ról szóló írást Sötér István közölte.²⁹⁵ Végül – meglepő módon – Veres Péter írt rövid jegyzetet a *Közönyről*.²⁹⁶

Az angol irodalom kitüntetetten sok *könyvismertetést* kap a *Válaszban*. Hét íróról (T. S. Eliot, Aldous Huxley, James Joyce, D. H. Lawrence, William Somerset Maugham, Edith Sitwell és Algernon Charles Swinburne) közöltek írást. Az akkori idők szenzációja az 1922-ben Párizsban megjelent *Ulysses* magyar nyelvű kiadása volt (először Gáspár Endre fordította magyarra, Szentkuthy új fordítása csak 1974-re készült el). Sarkadi Imre *Válasz*-beli publikációit érintve beszéltünk már Joyce-értelmezéséről. Az amerikai irodalom három alkalommal említődik. Mary Jane Warde *Kígyóverem* című regényéről Czibor János írt, Thornton Wilderről ketten is, Jékely Zoltán a Szöllősy Klára fordításában megjelent *Kabaláról* és Németh László a *The Ideas of March*-ről (Németh László ekkor megjelent fordításában a regény címe *Caesar*).

A politikai környezetre is figyelve kivételesen érdekes, milyen művek képviselik a Szovjetunió irodalmát, kultúráját. Összesen négy alkalommal esik szó orosz nyelvű művekről, kettő ebből még az „orosz” irodalom tárgykörébe tartozik (Csehov és Osztrovszkij). Az újabb művek képviselőjében Makarenko *Az új ember kovácsa* című „pedagógiai hőskölteményét” elemzi Ravasz János. Az 1934-ben Gorkij szerkesztésében megjelent mű Lukács György szerint „a kor legnagyobb, legtisztább és legérettebb ábrázolása”. A *Válasz* szerzője óvakodik az effajta túlzásoktól, de elismeri és fontos műnek tartja, noha természetesen a legkevésbé sem irodalmi alkotásnak. Bár nem irodalmi, de szovjet vonat-

²⁹³ Szegi Pál: Osztrovszkij. *Válasz*, 1946/1. [október] 95. Az írás abból az alkalomból született, hogy Osztrovszkij halálának évfordulója alkalmából a Madách Színház bemutatta *Holló a hollónak* című vigjátékát.

²⁹⁴ Németh László: Két lektori jelentés. Thornton Wilder: *The Ideas of March*; Albert Camus: *La peste*. *Válasz*, 1948/4. 374–375. Németh László remekműnek mondja Thornton Wilder regényét, Camus regényében azonban intellektuális tipológiát lát csak.

²⁹⁵ Sötér István: A reménytelenség útja. *Válasz*, 1948/7. 553–560.

²⁹⁶ Veres Péter: Jegyzetek. *Válasz*, 1948/8. 638–641.

kozású publikáció Vargyas Lajosnak a *Zene és közönség* című kommentárja.²⁹⁷ Vargyas szuverén módon alkotott véleményt, s nem törődött a politikai következményekkel sem. A Szovjetunióban deklarált zenei párthatározattal *vitázva* voksolt Muszorgszkij művészete mellett, akinek, mint mondja, lehet, hogy a jelenben kisebb, de a jövőben nagyobb lesz a közönsége, mint a „nyers és dagályos romantikus” zeneszerzőnek, Csajkovszkijnak. Ez a zenei tanulmány is mutatja, hogy a *Válasz* közleményei nem mutatkoztak opportunusnak, kívülről vezéreltek. Semmiféle külső elvárásnak nem akart megfelelni, véleményét, arányait maga alakította ki.

Utoljára hagyunk egy jelképesen is sokat jelentő írást, egyben a *Válasz* évfolyamainak végére pontot tevő publikációt.

A német irodalomnak, igaz, a háború után vagyunk, mindössze egyetlen írást szentelt a folyóirat, az 1947-ben megjelent új Thomas Mann-regényről, a *Doktor Faustus*ról Szentkuthy Miklós írt egy szertelenül kalandozó esszét.²⁹⁸ Thomas Mann a folyóirat utolsó oldalán – ez egyben az *európaiságtól* való búcsúzás szimbóluma volt, miként maga a regény is egy kultúra és egy korszak regénye volt.²⁹⁹ A könyv alcímét németül idézi Szentkuthy Miklós, nem tudjuk, eredeti nyelven olvasta-e a regényt, vagy Gáspár Endre akkor megjelent fordításában. (Szöllősy Klára fordítása csak 1967-ben jelent meg.) A fausti problémát a II. világháború idejére átvetítő, a németiség önvizsgálataként értelmezhető regényről Szentkuthy Miklóstól alig tudunk meg valamit, a tőle megszokottnál is több öngerjesztő asszociációs ötletet olvasunk. Szentkuthy írását egyébként a folyóiratot visszamenőleg, a megszűnés után is megsemmisítően támadó *Szabad Népb*ben közölt írás, a *Válasz a lejtőn* is külön említette.

Hogyan foglalhatjuk össze, milyen volt a *Válasz* irodalmi arculata? Az irodalom és újságírás levegőjébe beleszületett Sárközi Márta visszaemlékezéséhez fordulunk egy rövid, de szellemes összefoglalásért. Azt akarjuk jelezni az idézettel, hogy milyen szellemi önállóság, dogmáktól és irányzatoktól való függetlenség, frivolitás és ugyanakkor belátás irányította a nagyrészt – és az idők folyamán egyre inkább az ő kezébe átsúszott – szerkesztést. „Irodalmi ízlésemet (is) magamnak kellett kialakítanom. Már az anyatejjel szívtam magamba azt a tévhitet, hogy az irodalom fontos dolog, mondhatni a világ közepe. Miután a környezetemből nem sikerült útmutatást kapni, mi is hát a jó irodalom, megkíséreltem szakkönyvekből és kritikákból megtanulni. Így tudtam meg az idők folyamán, hogy jó irodalom, ami realista, jó irodalom, ami szürrealista, jó irodalom, ami a tömegekhez szól, jó irodalom, amit csak a kiválasztottak értenek. Jó irodalom, ami felvidít, jó irodalom, ami lesújt, jó irodalom, ami derűs, jó irodalom, ami borús, jó irodalom, ami az egyszerű emberekről szól, jó irodalom, ami a bonyolult emberekről szól, jó irodalom, ami pártos, jó irodalom, ami pártatlan, jó irodalom, ami kijelentő jellegű, jó irodalom, ami feljelentő jellegű.”³⁰⁰

A *Válasz* előítélettel, politikától és többnyire a mesterséges csoportképződésektől mentes szépirodalmat adott, az irodalmi önszerveződés egyik utolsó példája volt évtizedekre.

²⁹⁷ Vargyas Lajos: *Zene és közönség. Válasz*, 1948/4. 336–343.

²⁹⁸ Szentkuthy Miklós: Weimari komédia. [Thomas Mann: Doktor Faustus. Das Leben des deutschen Tonsetzers Adrian Leverkühn, erzählt von einem Freunde] *Válasz*, 1949/5–6. [augusztus] 408–416.

²⁹⁹ Thomas Mann: *Doktor Faustus* ill. *A Doktor Faustus keletkezése*. Budapest: Európa, 2002. 659–802.

³⁰⁰ *Menedékház*, 39–40.

BIBÓ ISTVÁN

„Valaki igyekszik az ő életét megtartani, elveszti azt, és valaki elveszti azt, megtalálja azt.”
(Lukács evangéliuma. 17:32. – Bibó István gyászjelentéséről.)

A *Válasz* fennállásának nem egészen három éve alatt Bibó István¹ kilenc alkalommal, összesen 220 nyomtatott folyóirat-oldalt publikált. (1949-ben már nem is közölt a folyóiratban, tehát mindössze két és negyed évnyi intenzív jelenlétéről van szó.) Ez a legtöbbször időszerű, aktuális politikai lépések egy-egy éppen fontos állomására válaszoló *politikai publicisztika* és nagyobb léptékű *történelmi esszé* mint mennyiség is tekintélyt parancsol. Ennél fontosabb azonban az itt közölt szövegek jelentősége. Közismert Bibó Istvánnak az a fordulata, amellyel – Erdei Ferenc halálakor – visszatekintett életpályájára, és azt mondta: „S mit vésnek fel majd az én fejfámra? Bibó István. Élt 1945–1948.” Legértékesebb vagy legfontosabb időszakának a koalíciós éveket, jelesül a *Válasz* korszakát tartotta tehát.² Azt az időszakot, amelyben reményt látott arra, hogy a magyar társadalom kikerül a *történelmi zsákutcából*, s ledolgozva a térségben is egyedülálló visszamaradottságát, feudális örökségét, letéve a túlhordott rendiség ballasztoit, demokratikus fejlődésnek indul.³ Ezek voltak azok az évek, amikor Bibó gondolatai – ha nem is váltak politikai hatóerővé –, de még nyilvánosak voltak, és a magyar szellemi életben tényezőzt jelentettek. Nemcsak a nyomtatott tanulmányokra gondolunk itt, hanem arra a 86 előadásra, amit Bibó az általa különösen fontosnak tartott káderképzés érdekében szerte az országban tartott,⁴ s arra a fiatal hallgatóság gondolkodását determináló hatásra, amelyet szegedi egyetemi előadásai váltottak ki a legfiatalabb közönségben.⁵ Külön hangsúlyozandó az az életrajzi tény, hogy 1945-ben Bibó csak harmincnégy esztendő volt. A *Válasz*ban meg-

¹ A rendkívülien gazdag Bibó-szakirodalom ebben a fejezetben természetesen csak töredékesen kerül elő. Kiemeljük a Dénes Iván Zoltán vezetésével működő Bibó István Szellemi Műhely munkájának nyomán megszületett „Eszmetörténeti könyvtár” sorozatát. Ezek közül is kiválik az a monográfia, amely önálló fejezetet szentel a *Válasz*-korszaknak: Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Eszmetörténeti Könyvtár 3. Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2004.

² A koalíciós korszakban Bibó István a *Válasz* mellett a *Szabad Szóban*, a *Valóságban*, az *Új Magyarországban*, a *Városi Szemlében*, a *Tiszatájban*, a *Tovább* oldalain, a *Magyarságtudomány* egy különnyomataként és a *Huszadik Században* publikált rövidebb írásokat. Ezekkel a kiegészítésekkel együtt sem kétséges, hogy Bibó elsődleges fóruma, ahol nagy tanulmányai megjelentek, a *Válasz* volt.

³ Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem. *Válasz*, 1948/4. 289–319.

⁴ Bibó István előadásainak listája saját feljegyzése és megmaradt vázlata alapján. In: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban.* Válogatta, a kötetet összeállította Huszár Tibor. Budapest: 1956-os Intézet, Osiris – Századvég, 1995. 334–338.

⁵ Domokos Mátyás: Elmaradt kollokvium helyett. In: uő. *Átkelés, áttűnés. Tanulmányok, kritikák, emlékezések.* Budapest: Szépirodalmi, 1987. 40–63. Bibó egyetemi működésére nézve lásd még: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949.* Sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta: Balog Iván – Tóth László Dávid. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

jelent utolsó nagy publikációja, a monográfia igényű és terjedelmű zsidókérdésről írott tanulmánya idején is csak harminchét.

És noha az írások egyedi művek külön egyedi címmel, mégis lehetségesnek tartjuk a koalíciós helyzetre vonatkozó tanulmányokat egybeolvasni, és a négy párti demokratikus koalíció történetét, esélyének fokozatos csökkenését kommentáló *dokumentumdrámának* is tekinteni. S ezt nemcsak a tanulmányokat körülölelő szépirodalmi anyag és Bibó írói-baráti beágyazottsága mondatja, hanem a tanulmányok, publicisztikák szerzőjének „anyagkezelése”.

Bibó István drámájának főszereplői azonban nem egyes emberek – elvéve nevesített Bibó egy-egy pártvezetőt, közéleti szereplőt –, hanem maguk a koalíciós politikai *pártok*, a kiskgazdák, a kommunisták, a szociáldemokraták és a parasztpártiak. A Bibó-tanulmányok sora a koalíció négy résztvevő pártját mint négy élő, egymással dialógusban álló, dialógusba kényszerített egyedi figurát állítja az olvasó elé. A négy szereplős viszonyrendszer alakjai a valóságban persze több ezres-tízezres tagságot, pártonként több vezetőtestületet, több tucatnyi vezetőt jelentettek, s „vívódó” hősök voltak, belső küzdelmekkel. Bibó a mindent átlátó és összefüggésekben gondolkodó szerző, elbeszélő szerepében jelenik meg, aki leírja, jellemzi a dráma, a regény hőseit, feltárja az előttük álló lehetőségeket, utat mutat – aztán elengedi, visszaengedi a valóságba, a „szinpadra” őket. Néhány hét vagy hónap múltán újra megjelenik mint elemző szerző, s megnézi, miként viselkedtek figurái a hétköznapi politikájában, miként változtak meg az adott idő alatt a környezet paraméterei. Újabb megoldási javaslatokkal, konfliktusminimalizáló, együttműködési tanácsokkal bocsátja el a szereplőket, akikre – ez a szomorú igazság – alig van hatása. Mint tudjuk, a valóságos dráma tragikus végkifejtetbe, a diktatúrába torkollott. Bibó ennek etapjait dokumentálta folytatólagos elemzéseiben.

Bibó írásainak a politikai publicisztika csak egyik vonulatát rajzolja ki. A *Válaszban* megjelent munkáinak egy másik csoportját az erőteljes, nagyobb történelmi perspektívával dolgozó fejlődéstörténeti tanulmányok adják. Ezek a történelemben haladást feltételező írások azzal foglalkoznak, hol, milyen fordulópontokon, miért maradt le a fejlődésben Magyarország, mely pillanatokban nem volt képes valóságos döntési lehetőségeket feltárva felelősségteljesen határozni az ország politikai vezetése. Az évszázadot átfogó tanulmányokat (*Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem*, illetve *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*) is kifuttatja Bibó a megírás pillanatáig. Ezek célja a magyar történelem korszakainak távlatba helyezése, magyarázása és a nagy váltópontok kimutatása. Ezek mögött az írások mögött is ott van a *felszabadulással* adott pillanat különleges státuszára való figyelemfelhívás, az egész fejlődést korrigáló új történelmi lehetőség hangsúlyozása.

(Bibó István, noha gyakran nyúlt történelmi témához, ad évszázadot átölelő analízist, nem volt történész. Amit mond, az értelmezés és nem történeti munka. A történelemből őt leginkább a magatartások, mentalitások vizsgálata érdekli, ő maga a történeti forrásokat nem is minden esetben ismeri. Inkább tapasztalati és intuicionális alapján dolgozik. Kivételt képeznek Bibó szűkebb államtudományi és *jogtörténeti* megalapozottságú észrevételei, mint pl. az *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem* című tanulmány széljegyzetei a kiegészítés szövegének osztrák és magyar olvasatáról, értelmezéséről, stb.)

Erdei és Bibó

Említettük már korábban, hogy Bibó közvetve Erdei révén került kapcsolatba a folyóirat későbbi felelős szerkesztőjével, Sárközi Mártával. Bibó István és Erdei Ferenc ifjúkorktól szoros barátságban voltak. A barátság a felszabadulás után is élt, amikor Erdei az ideiglenes nemzeti kormány belügyminisztereként 1945 februárjában Debrecenbe hívta Bibó Istvánt, hogy előkészíttesse vele a helyzethez igazodó új közigazgatási rendeletet.⁶ Több is volt ez, mint barátság: szövetség volt ifjúkori álmuk, közösen elképzelt életprogramjuk megvalósítására.

Erdei és Bibó diametrálisan más pályát futott be. Erdei beleilleszkedett a szocialista politikai-hatalmi rendszerbe. Bibó a szocializmus emancipációs céljaival mindvégig egyetértve a hazugságmentes politizálás, a megalkuvásmentes egyenes beszéd képviselője maradt. 1956-ban, a jogállami szuverenitást valló, a várható megtorlás ellenére kitartó, saját sorsát zárójelbe tevő államférfíúi magatartást tanúsított, míg Erdei Ferenc ismét csak, másodszor is beilleszkedett a rendszerbe.⁷ Talán ezért sem idézi kellő nyomatékkal a szakirodalom, milyen együttes elhivatottsággal indult az életnek a két fiatalember. 1945/46-ban ez nagyon szembeszökő, hiszen ez éppen a pályák teljes szétválásának pillanata.

Egy 1934-es levelében Bibó felidézi, hogy megtalálta Erdei egy céduláját, amin a „»sáját föld bírása« nevű életcél-monstrum” olvasható. Ez a nehézkes megfogalmazás nem jelentett mást, minthogy Erdei a parasztság földhöz juttatását tartotta legfontosabb személyes feladatának.⁸ Aztán egy másik levélben Erdei utal küldetésükre, amikor hosszú beszélgetéseiket „előlegezett minisztertanácsoknak” nevezi.⁹ A szövetséget megbonthatatlanak tekintették, Bibó azt írja barátságuk jövőjéről, hogy „nem is fog bennünket eltávolítani egymástól semmi, sem most a kispadon, sem később magasabb székeken”. De jól látta kettejük különbözőségét is, már huszonévesen jövőbe látóan fogalmazott: „[e]gyetlen bennem rejtező hiba hívhatja ki most vagy később szerető rosszallását: hogy hajlandó vagyok elvi síkon többre becsülni a kontemplatív, szellemi aktivitást, mint a politikait...”¹⁰ Érdekes, hogy ifjan Bibó hibának nevezi érdeklődésének természetét. Tíz

⁶ Az 1030/1945. M. E. sz. rendeletről van szó. Megjelent a *Magyar Közlöny* 1945. április 26-i, 17. számában. Ezt megelőzően, tehát még Bibó közreműködése nélkül, 1945. január 4-én az Ideiglenes Kormány a közigazgatásról szóló ideiglenes rendeletében a népi önkormányzati testületek újjászervezését a nemzeti bizottságokra bízta. A rendeletek és általában a Bibó Istvánhoz köthető későbbi reformterv értékelését lásd Gyarmati György: *A magyar közigazgatás reformja*. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Osiris, 1999. 77–104.

⁷ Erdei és Sárközi Márta kapcsolatát illetően lásd: Embertelenül mennek a dolgok. In: Széchenyi Ágnes (szerk.): *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Budapest: Magvető, 2004. 105–120.

⁸ Bibó István levele Erdei Ferenchez, Bécs, 1934. jan. 16. *Címzett vagy feladó Erdei Ferenc. Levelezés köz- és magánügyben 1913–1944*. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette H. Soós Mária. Az utószót írta Huszár Tibor. Budapest: Magvető, 1991. 20.

⁹ Uo. 51. Ekkoriban Bibó is nagyravágyó, túlzó tervező, tervhalmazó volt. Látszólagos lustaságát megokolandó írta Erdeinek, hogy a feje mindig máshol jár: „hol az európai egyensúlyt állítom helyre, hol pedig földalatti vonatokat tervezek Pestre”. Uo. 42.

¹⁰ Uo. 42. Itt hívjuk fel az olvasó figyelmét arra, hogy Bibó részt vett a Márciusi Front 1938. évi akcióiban, a programtervezetek kidolgozásában, volt tehát benne *szándék* a *politikai* közreműködésre. Lásd: Huszár Tibor: *Párhuzamok és keresztelődések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest – Makó: ELTE Szociálpolitikai Tanszék – József Attila Múzeum, 1991. Tagja volt Bibó a Márciusi Front fedőszervezetének, a MIKSz-nek, a Művészek, Írók, Kutatók Szervezetének.

év múltán ez a karakter- és habitusbeli különbség a külvilág számára is nyilvánvalóvá lett. Erdei elsősorban már csak politikus volt a felszabadulás után, részese volt a hatalmi játszmáknak, némelykor ellentmondva ifjúkora elveinek, elfogadva azokkal össze nem egyeztethető lépéseket is.¹¹ Bibó mindvégig megőrizte szellemi függetlenségét, paradox módon a hangtalan intranszigienciáig menő kitartással, de mindig halkán és egyedül képviselt elvszerűségét. Mindketten értették a másikat, még ha nem is értettek egyet. És megkockáztatom: kölcsönösen tisztelték egymást.

1945-ben Bibó is részt vett az ország újjászervezésének munkájában, de nem mint párt-, hanem mint *szakpolitikus*. Soha nem egyetlen aspektusból, s főként nem egyetlen párt szempontjából nézte a kérdéseket. Ha valamilyen elfogultság köthető hozzá, az a parasztság felszabadítása iránti szinte kizárólagos elkötelezettség. Kritikusai is legtöbbször megátalkodott jóhiszeműségét, esetenkénti naivitását vetik szemére.¹² De maga is ilyen jelzőkkel, fordulatokkal illeti álláspontját, magatartását, mint pl. „csökönyösen optimista” vagy „szokott ártatlansággal nem vettem észre...”¹³ Mindenesetre hamar, másfél évnyi munkálkodás után, 1946 nyarán kilépett a belügyminisztérium kötelékéből, s ösztől a szegedi egyetem alkotmánytani és közigazgatási tanszékének tanára lett. Ugyanebben az évben az akadémia levelező taggá választotta. S noha igen aktív tanulmányírói és publicisztikai munkásságot folytatott, kihátrált a nagypolitika alakításának pozíciójából. Témái továbbra is igen aktuálisak maradtak, helyzete azonban „csak” a demokrácia működési technikáit vizsgáló elemzőé. Mindez elsősorban nem tudományos tevékenység volt, hanem publicisztikai, amolyan a „nemzet tanácsadója” véleménymondása, mint erre a békekötést elemezve utaltunk.

Bibó-paradoxonnak nevezzük azt az ellentmondást, amit munkásságában, személyiségében és feladatvállalásában látunk. Különlegesen higgadt egyéniség, józan elemző hozzáállás, páratlan beleérzőképesség, a részrehajlás vagy indulat teljes hiánya, bölcsesség – s a küzdelmekből való távolmaradás, a politikai hirig tudatos kerülése. Elmélyedő, szemlélődő, a tevésről, a tettegességről lemondó magatartás – a kiegyensúlyozott, a közös érdeket jól ismerő tanácsadó szerepe. De javaslatai így légüres térbe kerülnek, lebegnek, eszmeiek, utópikusak. Mindig egy ideálisan létező magatartási normát fogalmaz meg, kinek-kinek a maga helyzetéhez illő, tőle elvárható eszményi viszonyulást. Nincs is személyes hangú érdemi kortárs visszhangunk, értékelésünk tanulmányairól, emlékezésünk róla, az egyetlen – már idézett – későbbi visszaemlékező, Szabó Zoltán kivételével.

Bibó *esszéista* – mégpedig abban az értelemben, ahogy Cs. Szabó László határozta

¹¹ Erdeit 1945 novemberében Nagy Imre váltotta a belügyminisztérium élén. Bármilyen szoros volt is Erdei viszonya a kommunistákhoz, mint parasztpárti politikust nem találták elég megbízhatónak a legkényesebb tárca élén. Bibó István bő fél évvel tovább, 1946 júliusáig maradt a belügyminisztérium főtisztviselője. Nem sokkal Rajk László kinevezése után megvált hivatalától.

¹² A későbbi irodalomból a legkritikusabb és döntően elutasító Bibó Istvánnal foglalkozó, a Bibó István kialakult mítosszal vitatkozó munka: Németh G. Béla: Egyedi és csoportmagatartások a kommunista hatalomátvétel előtt. *Századok*, 132. évf. 1998/3. 717–725. Ezzel szemben áll pl. az egyik legértőbb munka, ami – igaz nem ennek a korszaknak a termésével kapcsolatban, de – bevezeti a gondolatot, hogy Bibó tudatosan mindig fenntartott egy általános „utópikus” szemléletet, elutasítva a determinizmust. Különösen pontosan szétválasztja és mérlegre teszi Bibót a *politikai filozófust* és azt, hogyan értékeljük őt a magyar politikai kultúra kontextusában Robert N. Berkí: A moralizmus realizmusa: Bibó István politikai filozófiája. In: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. 253–278.

¹³ *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 465. és 469.

meg a műfajt és jellemezte egyben a műfaj magyarországi hiányát. „Nálunk az esszének sose volt polgárjoga. A magyar író nemzetmentő fontosságot tulajdonít minden sorának. Hosszú mellőzés és sértő lekicsinylés tette önvigaszul dölyfössé. Márpedig esszét mindenki írhat, csak dölyfös ember nem.”¹⁴ Cs. Szabó definíciója szembemegy a *Válasz* egész vonulatának filozófiájával. Mert a *Válasz* írói – sokszor és sok okból, éppen az elnyomásból, a hosszú évtizedeken, évszázadokon át tartó társadalmi determináció miatt is – tudtak dölyfösek is lenni. Illyés is. Alapmagatartásukban volt védekező rátarti büszkeség. Bibónál nem. Nem is tudjuk pontosan, milyen szerepet tulajdonított magának – amikor a kritikus társadalmi fordulónál kívül maradt a körön, ragaszkodott a szuverenitásához. Vajon tudta-e már a negyvenes években, hogy mekkora ennek a magatartásnak erkölcsi hatalma?

Parasztpárti ideológus?

Bibó Istvánt *parasztpárti* politikusként tartja számon a köztudat, s valóban, 1945 májusától tagja volt a szervezetnek. Visszaemlékezésében úgy mondja, formálisan lépett be a pártba, soha egyetlen politikai jellegű értekezleten nem vett részt.¹⁵ Tudta persze, hogy tanulmányaival, mégiscsak közvetlen hatásra törekvő publicisztikáival a parasztpárton belül is egy politikai hanggá lett.¹⁶ A párton belüli irányok közül Bibó a centrumra akart alapozni, ide a nevesebb párttagok közül Veres Pétert és Farkas Ferencet sorolta. A jobbszárny képviselőjének tartotta Kovács Imrét, a bal felé húzók között Erdei Ferencet és Darvas Józsefet nevezte meg emlékezésében. Magát és Illyést is a centrumtól *balra* állónak tudta, mindkettejük jellemzőjeként a szellemi és döntési függetlenséget nevezte meg. Bibó aszerint osztályozta párttársait, hogy azok hol helyezkedtek el a polgári állásponttól a szocialista látószögig terjedő skálán, másrészt pedig, hogy a kommunista, szovjet út oponálásának milyen árnyalatát képviselték. Úgy látta viszont Bibó, hogy ezek a korszakban nagyon is valóságos szempontok nem a parasztpárt immanens belső szempontjai, hanem a történelmi szituáció által rájuk kényszerített minősítések. Felfogása szerint a párt létjogosultságát a *parasztság egyedei személyes emberi felszabadulásának akarata* adta. Könyvünk első oldalain és Illyés Gyula munkásságának tárgyalásakor már utaltunk erre a számára is legfőbb szempontra, itt most kettejük álláspontjának hasonlóságát, sőt azonosságát húzzuk alá. Egyben azt is jelezzük, mi volt az Illyés–Bibó barátság elvi alapja. Bibó a felszabadulás fokmérőjének szintén a *parasztság* helyzetét tekintette: „arra nézve,

¹⁴ Cs. Szabó László: Esszé. Kis kor, nagy műfaj. Címzavak egy irodalmi szótárból. *Válasz*, 1948/2. 119–124.

¹⁵ Visszaemlékezését pontosítanunk kell. Állandó pártfunkciót valóban nem vállalt, de számos testületben (Jogi reformbizottság, Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság, Országos Köznevelési Tanács, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye törvényhatósági bizottsága) képviselte a parasztpártot. Lásd: Kenedi János: Bibó István élete évszámokban. In: *Bibó István*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta Szilágyi Sándor. Magyar Panteon 11. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2001. 395–401. Ugyanez a kötet részletes Bibó-bibliográfiát (Bibó összes nyomtatásban megjelent művének listáját és a róla szóló írásokból közel teljes válogatást) is közöl Székely Beáta összeállításában.

¹⁶ *Bibó István. Életút dokumentumokban*, 231. 1947-ben viszont közzétett egy cikksorozatot a *Szabad Szó* 1947-es (49.) évfolyamában, *A parasztpárt helye a magyar politikában* címmel. A szöveget lásd Bibó István: *Válogatott tanulmányok*. Második kötet 1945–1949. Válogatta és az utószót írta Huszár Tibor. Szerkesztette Vida István. A jegyzeteket készítette Vida István és Nagy Endre. Budapest: Magvető, 1986. 399–442 és 875–876.

hogy a magyarság szabad-e vagy sem, igazán biztos mértéke van: a magyar paraszti milliók emberi állapotának foka. Amíg ezen a mértéken mérve nem üt a teljes emberi szabadság órája, addig azok, akik a Márciusi Front útját követik, nem eshetnek azoknak a magyar hazafiaknak a tévedésébe, akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor szabad, ha pusztán politikailag szuverén, de nem eshetnek azoknak a jó demokratáknak a tévedésébe sem, akik azt hiszik, hogy Magyarország akkor már szabad, ha a szabadság szószólói már uralmon vannak” – írta Bibó a Márciusi Front évfordulójára emlékezve.¹⁷

Koalíció vagy kétpárti küzdelem

Bibó István ekkori helyzetértelmezése szerint a négy koalíciós párt együttesen adja a demokratikus jövő alapját.¹⁸ Mind a négy pártot demokratikus pártnak tartotta, alkalmasnak, képesnek és hitelesnek a demokratikus viselkedéskultúra kialakítására, a kooperációra. Csakhogy a politikai erőjáték felülírta ezt a kívánatos összefogást. A koalíciót a két szembenálló párt, a kommunisták és a kispártok „szüntelen egymás körmére vigyázó bizalmatlan üzlettársnak” küzdelme uralta. A politikai pártok saját céljaira figyelve nem közös vállalkozásnak tekintették az együttműködést, pozícióharcról, a pártok hadállásainak arányszámairól szóltak a viták. Nem távlatos kérdésekről, hanem kicsinyes hivatali, állásbeli osztozkodásról volt a legtöbbszőr és legközvetlenebbül szó. Bibó, s ez fontos, a kispártot – szemben a kommunisták ellenségképet erősítő támadásaival – nem tekintette *ab ovo* reakciós pártot. Azt tartotta volna veszedelmesnek, ha a pártra szavazó és kétségtelenül reakciós rétegek a félelem jegyében tovább közeledtek volna egymáshoz, s valóban felidéztek volna az úri Magyarország restaurációjának lehetőségét. Elemzései, tanácsai mind ebből az alapállásból íródtak.

Bibó felszabadulás utáni első tanulmánya – *A magyar demokrácia válsága* – még nem a *Válaszban*, hanem a *Valóságban* jutott nyilvánossághoz.¹⁹ Megjelenése nem ment simán. A korrektúra nem legális úton eljutott Révai Józsefhez (ekkor a *Szabad Nép* főszerkesztője), aki a *Valóság* szerkesztőjét, Szabó Zoltánt arra kérte, álljon el a tanulmány közlésétől. Mivel erre Szabó Zoltán nem volt hajlandó, a rendőrséggel akarta lefoglaltatni a szedést. Ez volt az első eset, hogy egy koalíciós lapot az egyik koalíciós párt egyik vezetője akart előzetes cenzúra alapján rendőrileg elkoboztatni. A Bibó-írást a konzultációra kért Lukács György „mentette meg”, aki a kisebb rossznak tartotta, ha a Bibó cikk az összes „tévedésével” megjelenik, mintha a botrány egy „sereg jó demokratát”, ideértve a *Valóság* szerkesztőjét is, jobbfelé tolna.²⁰ Az a „feles” döntés született, hogy jelenjen

¹⁷ Bibó István: A Márciusi Front tíz esztendeje. *Válasz*, 1947/4. 303–305. Nem gondolta viszont Bibó, hogy a népiség feltárásától és irányadóvá tételétől nem várható sem az egész magyar kultúra megújulása, sem a politikai igények megerősödése. Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. *Válasz*, 1948/4. 289.

¹⁸ A pártok összetételét és jellemzését lásd Litván György: Újrakezdés, szakítás és folytonosság Magyarországon (1945–1948). In: *Európa vonzásában. Emlékkönyv Kosáry Domokos 80. születésnapjára*. Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1993. 269–276; Vida István: *Koalíciós és pártharcok 1944–1948*. Budapest: Magvető, 1986.

¹⁹ Bibó István: A magyar demokrácia válsága. *Valóság*, 1945. október–december 5–43.

²⁰ A tanulmány kapcsán szervezett vita a *Valóság* következő számában jelent meg, 1946. január–február, 86–103. A Bibó-tanulmány megjelenésének körülményeiről és vitájáról lásd Szabó Zoltán előszava *Harmadik*

meg a *Valóság*, benne a Bibó-tanulmány, de a megjelenéssel párhuzamosan előkészítették a tanulmányt izekre szedő nyilvános vitát is. Ez volt talán az első példa arra, a még a késő Kádár-korszakban is alkalmazott kétarcú kommunista kultúrpolitikai gyakorlatra, hogy egy-egy publikáció megkapta ugyan a nyilvánosságot, de rögtön megkapta az éles, a publikációs határokat kijelölő ideológiai kritikát is. Ekkor azonban megvolt még Bibó számára a szabad viszontválasz lehetősége. Itt külön és ismét hangsúlyozandó, hogy a *Válasz* életéből nem tudunk a megjelenésbe való ilyen durva és törvénytelen beavatkozásról. Beavatkozási kísérletről igen.

Ez a *Válasz* szellemi tekintélyének kialakulása után következett be, a történéseket egészen pontosan nem tudjuk időhöz kötni.²¹ Sárközi Márta visszaemlékezéséből idézünk: „A Nyúl utcai hőskornak a Parasztpárt vetett véget. A baloldali vezetők ráébredtek, hogy nevükben és pártjuk zászlaja alatt itt olyan irodalmi működés folyik, ami nem felel meg a párt vonalának. Egy esős délután zord arccal bevonult a balszárny: Erdei Ferenc és Darvas József. Az utóbbi diplomatikusan hallgatott, az előbbi fejtette ki a párt álláspontját: a szerkesztést ki kell venni Sárköziné reakciós kezeiből, és át kell adni azonnal Szücs Ferencnek,²² Sipos Gyulának²³ és Korolovszkynak.²⁴ A szerkesztőséget pedig azonnal semleges területre kell áthelyezni, például a Centrál Kávéházba, hogy Sárköziné légköréből is kivonják a tapasztalatlan fiatalokat.”²⁵ Mindebből a *Válasz* oldalai semmit sem tükröznek. Sárközi Márta azt írja emlékezésében, a következő számokba „csakazért is” azt tett, amit akart.

Bibó *A magyar demokrácia válsága* című tanulmányának egyik fő tétele szerint „a magyarországi politikai helyzet központi kérdésévé a kommunista párthoz való viszony vált”. (Azt érzekelte és tudatosította Bibó már 1945 őszén, hogy a két egymástól legtávolabb álló politikai erőben, az 57 %-ot [Budapesten 51%-ot] szerzett kisgazdapártban és a 17 %-ot elért kommunisták között megjelent és erősödik az egymással való leszámolás gondolata.) Bibó István viszont nagyon határozottan állt ki a népfrontos, a többpártrendszer *küzdelmes egyensúly*a alapján álló demokrácia mellett, míg a vitában megszólaló kommunista ideológusok, Lukács György, de elsősorban is Révai József ezt már a kommunista párt

út (London: Magyar Könyves Céh, 1960) című kötetéhez. Újraközölve: *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 327–331.

²¹ Feltételezzük, hogy 1947 nyarán történt a kísérlet, ugyanis ekkor kapott írásbeli támadást a *Válasz* a parasztpárt baloldaláról. Nagy László: *A Válasz útja. Valóság*, 1947/6. 446–470.

²² Szücs Ferenc (1922–1999), Bolyai-, majd Györfly-kollégista, politikus, hivatásos katona. 1945-ben Csanád megyei földosztó. Erdei Ferenc legközelebbi hívei közé tartozott. 1946-ban kommunista barátság miatt kizárták a parasztpártból, majd fél év után, 1947 februárjában visszavették, sőt, a párt legszűkebb vezetőségébe is beválasztották. 1947-ben országgyűlési képviselő lett. 1949-ben is képviselő maradt. A hidegháború alatt a katonai elhárításnál dolgozott, 1950–53-ig Washingtonban katonai attasé volt. Tagja volt a néphadsereg felső vezetésének, 1980-tól az MSzMP KB-nak. A rendszerváltás után a Munkáspárt tagja lett. *Országgyűlési Almanach 1947–1949*. Szerk. Marelyn Kiss József és Vida István. Budapest, 2005. 413. Bibó az *Életút dokumentumokban* kötetben közölt interjúban úgy emlékszik vissza rá, mint aki 1942-ben marxistának mutatkozott. 241–242.

²³ Sipos Gyula (1921–1976), költő, újságíró. 1943-tól a Györfly Kollégium igazgatója. Parasztpárti lapok közreműködője, szerkesztője volt. 1945-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja. Munkatársa volt az *Irodalmi Újságnak* is. 1954-ben és 1971-ben József Attila-díjat kapott.

²⁴ Korolovszky Lajos (1915–1977), újságíró. 1937-től a Cserépfalvi Könyvkiadó lektora volt, a felszabadulás után a *Szabad Szó* külpolitikai rovatvezetője, majd az MTI első londoni tudósítója. 1968-tól az MTV szerkesztője.

²⁵ A teljes szöveget lásd később, itt a kötetben.

elleni támadásnak tekintették. Bibó Istvánt ekkor kiszorították a koalíciós-kommunista, a MADISz²⁶ kiadásában megjelent *Valóság*ból, de ekkor otthonra talált Illyés Gyula és Sárközi Márta *Válasz*ában.

Bibó gondolkodásában tanulmányának nyilvános vitája nem okozott törést. *A magyar demokrácia válsága* egyik legfőbb aktuális és távlatos gondolata ebben az idézetben foglalható össze: „Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen, s a beteg magyar társadalomszerkezetnek a nyomasztó tényezői [...] vissza ne térhessenek.” Hitte – és mint Domokos Mátyás is emlékszik rá – egyetemi óráin is hirdette, hogy a háborúvesztés és a felszabadulás objektív tények, s hogy a kettő között meglévő valós ellentmondás feloldható, s ezért „gondoskodnunk kell arról, hogy ha a mi számunkra a felszabadulás ténye örökre összekapcsolódik is a háborúvesztés legváltozatosabb fizikai és emberi nyomorúságának emlékével, unokáink számára a felszabadítás emelkedjék tiszta realitássá azok által az eredmények, következmények és kedvező fejlődés által, amelyeket *hosszú* lejártra megnyitott”.²⁷

A nyitó *Válasz*-számban *A békeszerződés és a magyar demokrácia* című tanulmányát adta közre. A békeszerződés témájának elemzéséről szólva már összefoglaltuk az esszé vonalvezetését, argumentációját. Itt most csak emlékeztetünk rá, hogy ennek az írásnak is egyik legfontosabb hangsúlya, tulajdonképpeni legfőbb mondanivalója a demokrácia eszméjéhez való hűség, hogy semmilyen negatív élmény nem teszi feleslegessé a demokráciára törekvést és az ehhez szükséges erőfeszítéseket.²⁸

A következő, második *Válasz*-számban, Bibót megelőzve, Kovács Imre tanulmánya – *A demokrácia útja Magyarországon* – áll a lapszám élén.²⁹ Kovács Imre az első *Válasz* meghatározó személyiségei és gyakorta megszólaló közreműködői közé tartozott. A háború után mindössze ezzel az egy írással van jelen a folyóiratban.³⁰ A kérdésre, hogy miért nem írt többször, két magyarázatot is tudunk adni. Egyrészt Kovács Imre a parasztpárt főtitkára, majd alelnöke volt, nemzetgyűlési képviselő, sokat szereplő, elfoglalt politikus, akinek bőven volt főruma véleménye kifejtésére. Másrészt egy évvel a *Válasz* megindulása után, 1947 novemberében végleg elhagyta Magyarországot.

Kovács Imre ebben az egyetlen *Válasz*-beli tanulmányában mintha visszatérne a kommunisták ellenkezését kiváltó Bibó-írás, *A magyar demokrácia válságának* alaptételéhez. Ugyanazt a gondolatot viszi tovább, mint amit Bibó is kiemel, a demokrácia eszméjének mindenekfelett való védelmét. Kovács Imre gyakorlatiasan, pragmatikusan néz szembe a hétköznapi tapasztalatokkal. A felületes szemlélő – mondja Kovács – a demokratikus átalakulás kézzelfogható jelenségeit és eredményeit látja csupán: „a földreformot, a vá-

²⁶ Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség: a párton kívüli 15–24 éves ifjúságot tömörítő tömegszervezet a kommunista párt kezdeményezésére és javaslatára Szegeden 1944. december 31-én alakult meg. Az MKP célja az volt, hogy egységes (kommunista befolyás alatt álló) szervezetbe tömörítse a politizáló ifjúságot, a belpolitikai feszültségek növekedésével azonban a többi párt a MADISz-hoz csatlakozás helyett saját önálló ifjúsági szervezet felállításáról döntött. Tagjai zömmel parasztfiatalok voltak.

²⁷ Domokos Mátyás, *Átkelés, áttűnés*, 50.

²⁸ *Válasz*, 1946/1. [október] 50.

²⁹ Kovács Imre: *A demokrácia útja Magyarországon. Válasz*, 1946/2. [november] 97–106.

³⁰ Nem közölt írásának (és emigrálásának) történetét lásd Sárközi Mártának a kötetben olvasható visszaemlékezésében. Kovács Béla elhurcolása, az esemény, amit Sárközi Márta Kovács Imre távozása okaként említ, 1947. február 25-én történt, Kovács Imre viszont csak 1947. november 17-én utazott el Prága érintésével Svájcba.

lasztást, a köztársaság kikiáltását, az államosítást, a tömegfelvonulásokat,³¹ az új színeket és új embereket: ezért nem érti vagy csodálkozással fogadja az ismételten jelentkező válságokat”. A legtöbb ember nem ismeri ki magát a politikában, „akciók és reakciók, forradalmárok és konzervatívok, demokraták és fasiszták (ha még vannak) egyformán félreértik” a nagy változásokat és „az inga lengésével csak szélsőségekben tudják elképzelni a további lépéseket vagy a tisztázódást. Ez a szélsőséges magatartás egyben tragédiánk lényege: a marxisták konzekvensen törnek céljuk felé, a mai állapotokat átmenetinek tekintik, a végső megoldásban egy pillanatra sem kételkednek, az antidemokraták meg azt hiszik, hogy valamilyen csoda révén, nemzetközi konfliktussal [...] visszavarázsolhatják a régi idöket, amikor ismét nyugodtabb lesz az élet, nem kell tartani tömegfelvonulásoktól, népiéletektől, B-listától,³² proletárdiktatúrától”. A polarizált reakciók okát egy mondatban fogalmazta meg Kovács Imre. A demokráciát kívülről kaptuk, „[ú]gy lettünk demokraták, hogy nem voltunk demokraták”. A magyar uralmi szerkezet, írja, a legutóbbi időkig antidemokratikus volt. Ráadásul a társadalmi és a nemzeti küzdelmek szétváltak, kettős mozgás figyelhető meg: a nép fölfelé, a nemzet kifelé harcolt szabadságáért. Kétségbe vonható Kovács Imre látélete, történelemmagyarázata, amikor levezetésében Horthy Miklóst nevezi Európa első fasisztájának.³³ Itt mintha maga is az inga kilendítésére mutatna példát. Nem különbözik ez a felütés a népieket támadó szociáldemokraták indulatától, csak az iránya, a megcélzott társadalmi csoport más. Ugyanaz az intenció, mint Bibóé, de a hang – legalábbis az írás elején – publicisztikus, agitatorian tüzes. Olyan, mint a szerzőt személyesen ismerők visszaemlékezései szerint Kovács Imre személyisége volt. Szokatlan hang ez a folyóiratban, a *Válasz* még aktuális politikai elemzéseiben is tartózkodott az effajta nyers hangú ítélettől.

Bibó midig mérlegel, árnyal. A koalíciós korszakban született tanulmányai, mint Szabó Zoltán olyan pontosan megfogalmazta, „egy olyan gondolkodó írásai, aki csak a szerkezeti felépítés tisztaságával és gondolatai belső kohéziójával törődik. Olyan ember szól itt, aki aggályosan konstruktív, minden szónoki fogást, hatásos fordulatot elkerül. Mondatai gyakorta azért körülményesek, mert az amúgy is növekvő szenvedélyeket kritikájával nem akarta növelni: az orvosságot ostyában igyekszik a betegre rátukmálni. Az ellentéteket

³¹ Utalás többek között a Baloldali Blokk tömörülésére, amely 1946. március 5-én alakult meg az MKP, az SzDP, a Nemzeti Parasztpárt és a Szakszervezeti Tanács részvételével. Két nap múlva hatalmas utcai tömegtüntetést tartottak a fővárosban „Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!” jelszóval. A tüntetéssel egy időben akarták megalapítani a kisgazdapárton belüli szegényparaszti tagozatot a kommunistákkal rokonszenvező párttagok. A kísérlet a párt kettészakítását célozta, de nem sikerült.

³² Mivel az igazolóbizottságok csak részben váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, és csak a szélsőséges elemeket távolították el az államapparátusból, 1946 tavaszán új mozgalom indult a közigazgatásban dolgozók ellenőrzésére. Az ún. B-listázás első hullámát 1946 júliusára fejezték be. A napilapok rendszeresen közölték az elbocsátottak megszégyenítő listáját. Országosan 600 bizottság alakult, 312 ezer állami alkalmazottat vizsgáltak át, és 60 ezer embert bocsátottak el. A kisgazdapárt nyomására ősszel felülvizsgálták az elbocsátásokat és az elbocsátottak kb. 15–20 %-át visszavették. Balogh Sándor: A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Az 1946. évi bélista végrehajtása és revíziója. *Párttörténeti Közlemények*, 1974/2. 55–88.

³³ Emlékeztetünk rá, hogy Bibó István Borbándi Gyulához írott levelében a Horthy-rendszer indulásában és befejezésében is „csak” félfasiszta rendszernek nevezte, a közbülső időszakot pedig konzervatív rendőrállamnak. Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. *Bibó István Válogatott tanulmányok*. Harmadik kötet 1971–1979. 310. Kovács Imre nem magyarázza meg, mit nevez fasiszmusnak, nem mondja, hogy az 1920-as – valóban első európai – numerus clausus miatt nevezi-e a rendszert fasisztának.

tompítani akarja. Fogalmazása ezért lesz átnyalt és körülíró, néha túlságosan az [...] Tetszetős vagy kerekded világgép kialakítására véletlenül se törekszik. Ideológiai vagy politikai filozófia kiépítésének szándéka nem jelentkezik írásaiban: alapelveket nem szögezte le, értékrendszerét nem fogalmazza meg. Mondandói nem csoportosulnak olyan címszavak alá, mint állam vagy tulajdon vagy hatalom – politikushoz illően ő az éppen esedékes veszedelem elhárítását és a legközelebbi sürgős teendő megragadását tekinti feladatának. Írásaiban a problémák megközelítésének egy megvesztegethetetlenül tárgyilagos fajtája jelentkezik, a Széchenyi-féle »lelki független ember« beszél. Tulajdonképpen különféle témákra alkalmazott szempontjainak belső szilárdsága és következetessége hat. Ez éri el azt, hogy időszerű kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaiból időtálló szemlélet bontakozik ki. Ez a szemlélet nincs hozzáköve a háború utáni demokrácia helyzeteihez és körülményeihez, más helyzetekre is alkalmazható: gondolatai nem évülnek el azzal a történelmi helyzettel, amely kiváltotta őket. Nézetei szerves egészzé akkor ötvöződnek, ha szétszedi és aprólékosan vizsgálja őket az ember. Arra a látásmódra, amit annyira következetesen alkalmaz, tételesen nem tanít. Olvasója azonban, hogy úgy mondjam, »elkapja« tőle a tisztánlátásnak azt a sajátosan tárgyilagos fajtáját, amely írásaiban jelentkezik.³⁴

De visszatérünk még Kovács Imre tanulmányához. Társadalmi értelemben ő is felszabadulásról beszél, mégpedig érdekes definícióval. „Komplikálja a magyar politikai fejlődést még az is, hogy felszabadulásunk a *nemzetváltás* jegyében történik [...] A legmeghatóbb, egyben legizgalmasabb folyamat résztvevői vagyunk: *a népből nemzet lesz!* Demokráciánk anarchiája összefüggésben van ezzel a nagyjelentőségű társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális folyamattal. A nép: *passzivitás*. A nemzet: *készültség*.” A nemzetváltás fogalmának behozatala visszautal Németh László Illyés-kritikájára, az *Emberek a nemzet alatt* címmel megjelent könyvismertetésre. A nemzet új fogalmáról van tehát szó, s annak helyesléséről, hogy a nemzetet ezentúl – reményei szerint – már nem a „színről lelépő úri nemzet” képviseli.³⁵ Kovács Imre is a parasztság és a munkásság szövetségéről beszél, mint a jövő zálogáról, méghozzá megejtően naiv romantikával: „Az új nemzet a legjobb ötvözetnek ígérkezik: a parasztság nagy nyugalma, a legnemesebb értelemben vett konzervativizmusa és eleven, élő hagyományszeretete a munkásság harcra-késztségével, forradalmiságával, nemzetközi szolidaritásával és szervezőképességével találkozik. Ha a munkásság ellovalja magát a nemzetköziség területén, akkor megfogja kezét a parasztság és visszahúzza, amennyire szükséges, ha a parasztság ragad meg hagyományai hínárjában, vagy a sáros, agyagos magyar földön, akkor a munkásság lendíti előre, és így mindig kiegyensúlyozottan, a nemzeti törekvések és a nemzetközi ideálok összeegyeztetésével menetelhetnek előre azzal az értelmiséggel, amelyik nem vezetni, hanem szolgálni akarja őket, bent a sorokban helyezkedik el és vállalja a programjukat.” Mintha a későbbi, Kádár-kori szocialista szövetségpolitika tételét hallanánk. Kovács Imre legalábbis korlátozó, radikális szemlélete viszont – amellyel elvágja a régi rendszerrel összekötő szálakat –

³⁴ Szabó Zoltán előszava Bibó István: *Harmadik út* című kötetéhez. In: *Bibó. Életút dokumentumokban*. 331.

³⁵ Vitatkozunk Gyurgyák János tételével, amely szerint „1945-öt tehát Kovács tragédiának látta, hiszen nemzeti szempontból döbbenetesen befejeződött valami, egyszer s mindenkorra véget ért az *ezeréves történelmi Magyarország*.” Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest: Osiris, 2007. 423. A Gyurgyák által idézett állásponttal szemben a közbeeső időpontban másféle értékelést is találunk.

személy szerint mégis meglepetésszerű, ha arra gondolunk, hogy ő maga jó párszor publikált a reformkonzervatív *Magyar Szemlé*ben, s jó személyes kapcsolatot ápolt annak egyik mecénásával is.³⁶

A baloldali radikalizmus egy hiányosságára hívja fel a figyelmet Kovács Imre. „A szélsőségekben gondolkodó és politizáló társadalom könnyen hajlamos arra, hogy ellőkjé magától a nemzetet, a nemzetit, mert azt hiszi, hogy mindennek a nacionalizmus az oka. Idegenkedik a nemzethez tartozás gondolatától [...] Fél a nemzettől, nagyobb egységbe akar beilleszkedni, végre nyugalmat, biztonságot szeretne. Más oldalról [...] *rasszizmust* emlegetnek, fasiszta mételyt, fertőzést, csökevényeket, ridegen elutasítják még azt is, ami a hagyományokban, hazaszeretetben, magyarságban jelentkezik, ami valóban nemzeti.” Lényegi és érzékeny pontot érintő tévedésen kapjuk Kovács Imrét. Így folytatja ugyanis a gondolatot: „A balra kilengő inga nem űtheti le a nemzetet. A Szovjetunió a határain belül minden kis nép számára biztosítja a legteljesebb gazdasági, társadalmi és kulturális szabadságot: egyéniségük, jellemük fejlődésére nagy súlyt helyez. Politikájában a legnemesebb patrióta motívumok jelentkeznek...” Hogy információhiány okán, tudatlanságból írta-e ezt Kovács Imre, vagy egyszerű vakságból, vagy igazodni akarásból, és hogy jó pontot szerezzen a nagypolitika erőterében, nem tudjuk. De érdemes felhívni az olvasó figyelmét a mindenki által megbízható demokrata és integer politikai személyiségnek tartott Kovács Imre ezen mondataira. Azt, hogy a *folyóirat* részéről lett volna ez taktikai gesztus – ismerve a *Válasz* mindenkori rezerváltságát ebben a kérdésben – teljességgel kizártnak tartjuk.

Tisztább fejlődést remélt volna Kovács Imre, de nálunk a nemzeti és a társadalmi átalakulás nem esnek egybe. „A magyar politikára legjellemzőbb a polarizáció, a demokratikus erők divergálnak, a politikai mezőny szektorai nem mindig végződnek az ország határánál [...] S itt jelentkezik a kettős irányú mozgás politikánkban. Az egyik nemzeti, a másik nemzetközi, aztán ismét az egyik demokratikus, a másik szocialista [...] A nemzeti irány reakciós, antidemokratikus törekvéseket is fedezhet, ha nem fogadja el a demokráciát [...], a nemzeti politika alatt egyszerűen azt érti, hogy mindent vissza, a földet, a királyságot, a csendőrt, az egész szép úri világot. A nemzetközit meg sokan úgy értik, hogy fontos az osztály boldogulása, az eszme érvényesülése, a nemzet elavult keret, ha választani kell, inkább a világ dolgozóit, mint az egész magyarságot választják [...] Tisztultan sem a nemzeti, sem a nemzetközi politika nem érvényesülhet, fantomok ellen küzd az egyik és a másik, a nemlétezőt tétélezik fel egymásról, gyanúsítgatások mérgezik a légkört, az internacionalista Hitlerrel, Mussolinivel vagy Szálasival azonosítja a nacionalistát, a nacionalista meg hazaáruló bitangnak tart minden kommunistát vagy szocialistát.

³⁶ 1935 és 1943 között tizennyolc alkalommal publikált Kovács Imre a *Magyar Szemlé*ben. Témái felölelték a fiatalság szellemi orientációja, a faluszociográfia, az agrármozgalmak, a földreform kérdéseit. Megszólalásainak súlya és gyakorisága hozzávetőlegesen Frey Andráséval, Ottlik Lászlóéval, Kerék Mihályéval, Moravék Endrééval, Gerevich Tiboréval, Kerecsényi Dezsőéval, Jancsó Benedekéval, Trócsányi Zoltánéval mutat hasonlóságot. *Magyar Szemle. Repertórium és tartalomelemzés I–II.* Írta és összeállította Saád József. Magyar Szociológiai-történeti Füzetek 3. Budapest: FSzEK – ELTE Szociológiai Intézet, 1989. Itt utalunk rá, hogy Kovács Imre személyes jó viszonyban volt pl. Kornfeld Móriccal, méghozzá olyan mértékben, hogy első emigrációs könyve – Kovács Imre: *Im Schatten der Sowjets.* Zürich: Thomas Verlag, 1948. Magyarul: *Magyarország megszállása.* Budapest: Katalizátor Iroda, 1988 – korrektúrájának előolvasójául kérte fel. *Kornfeld Móric: Trianontól Trianonig. Tanulmányok, dokumentumok.* Szerk.: Széchenyi Ágnes. Budapest: Corvina, 2006, 370, 389.

Mennyivel könnyebb volna, ha mindannyian demokraták lennénk, és úgy dönthetnénk ezekről a nehéz kérdésekről.” Csakhogy baj van a demokrácia definíciójával: „klasszikus megfogalmazásában már nem fogadják el. A demokrácia már nem a többség uralma a kisebbség jogainak tiszteletbentartásával, hanem ahogy kimondották, aritmetikai játék, a megszébb cél érdekében a »demokratikus többség« biztosítása.”

Kovács Imre kétféle, *globális* és *totális* demokráciát különböztet meg. A klasszikus demokrácia globális, de „a nálunk újabban jelentkező felfogás a demokrácia körét leszűkíti a »demokratikus« elemekre, a közvéleményből és a politikából az antidemokratikus szektort ki akarja kapcsolni, a demokrácia értelmezését *totalitárius* jelleggel az adott helyzethez, ill. fejlődéshez köti”. A politikai osztottságot egyértelműnek látja. Nálunk: „[a] demokratikus átalakulás legmarkánsabb motíválója a Kommunista Párt. Polarikus helyzete ismert, a koalícióban a szélső baloldalt képviseli. Ellenpólusa a tömegében demokratikusnak *mondott* Kiszgazdapárt, amelyet reakciós, félfasiszta elemek jobbra akarnak vinni. [...] Közül a Nemzeti Parasztpárt és a Szociáldemokrata Párt önálló politikája nem mindig érvényesülhet, a két pólus erősen hat rájuk, ezideig inkább az a Kommunista Párt, amelyik joggal tekinthető a demokrácia motorjának.” Ismét elismerő és megengedő fogalmazást használ Kovács Imre a kommunisták irányában, majd visszavesz ebből. A kommunisták néha túlságosan erősen rákapcsolnak, igényük, hogy „Magyarországon minden úgy történjék, ahogy ők akarják”. Pedig „[a] koalíció természete megköveteli, hogy mindegyik párt alkalmazkodjék, igazodjék; engedjen valamit programjából, ideológiájából, magatartásából, különben nem hozható közös nevezőre az átmeneti állapot legégetőbb kérdéseinek megoldása”. Az 1944 végétől történtek felsorolásával nyilvánvalóvá teszi Kovács Imre, miért tudott indokoltan pozicionális előnyre szert tenni a kommunista párt. De amikor a tömegek rájöttek, hogy nem lesz sem forradalom, sem proletárdiktatúra, szabadon választhattak maguknak pártot, s ez a hangulati eltolódás már érezhető volt az 1945 őszi meg tartott választásokon. „A választók arra a föl nem tett kérdésre feleltek: akartok-e kommunizmust vagy sem?” A magyar politikában – összegzi a helyzetet Kovács Imre, demokrácia és szocializmus küzdelme folyik.

A front végiggördülése után a felszabaduló falvak, városok megannyi kis köztársaság voltak, magukra voltak hagyatva, saját elképzeléseik szerint rendezkedtek be. Társas formákat kerestek, *nemzeti bizottságok*, nemzeti tanácsok alakultak.³⁷ A magyar demokrácia szervezeti formáját ezek a paritásos bizottságok adják, s e szervezetek elsősorban a kommunisták számára jelentenek előnyös pozíciókat. Ezekben a szervezetekben többségük van, mert velük szavaz a szakszervezet, a szociáldemokrata párt és a parasztpárt is. Nincs többségük a koalíciós szerkezet szerint a nemzetgyűlésben és a minisztertanácsban – mert

³⁷ A nemzeti bizottságok és más nemzeti szervek 1944 őszi, 1945 tavaszán jöttek létre. Bibó István a „józan kiegyenlítéssel és a gyakorlati szükségletek kielégítésével” magyarázza születésüket. A pártok száma alapján, tehát a paritás elvén működtek. A baloldali pártok (kommunisták, szociáldemokraták és parasztpártiak) azonban sok helyütt 3:1 arányban fölényben voltak a kiszgazdákkal szemben. Ezért a kiszgazdák több helyen forszírozták a Polgári Demokrata Párt létrehozását, s ezzel az arány javítását. A PDP a Horthy-korszak liberális pártjai vezetőinek egy részéből alakult meg, de szerepeltek itt az előző korszak harmadik vonalbeli konzervatív-liberális politikusai és a nagytőke reprezentánsai is. E heterogenitásból adódóan a pártnak nem sikerült a polgári összefogás gondolatának hiteles képviselőjévé válnia, sőt 1945 nyaratól a kommunista párt a függetlenségi fronton kívüli pártként kezelte a PDP-t. A párt két képviselőt tudott a parlamentbe juttatni, Schlachta Margitot és Szent-Iványi Sándort.

ezek a választási arányok alapján működő szervezetek. A nyugalom megteremtésének legnagyobb akadálya éppen ez a kettősség: az, hogy a kommunisták különböző bizottságokban szerzett többségükkel folyamatosan közömbösíthetik vagy támadhatják a kormányzat intézkedéseit. Azt is működő formának tekintené Kovács Imre, ha „népi szervek” vagyis a nemzeti bizottságok vonalán épülne az új állam, ám ekkor a községi, a városi és a vármegyei autonómiákat fel kellene számolni, s helyettük tanácsokat kellene szervezni. De a meglévő kettős hatalmi és közigazgatási gépezet mindenképpen zavart okoz, megnehezíti a mindennapokat és a jövő kialakulását.

A demokrácia tartalmának tisztázására szólít fel Kovács Imre. A tisztázás sürgetése mögött tehát – mint már mondtuk – annak felismerése áll, hogy a kommunisták kizárólagosságra törekednek. „A demokráciában a kisebbségi véleménynek érvényesülni kell. Ha klasszikusan értelmezzük a demokráciát, még a reakciósság sem bűn, mert ha a reakciót részeire bontjuk, nagyon is indokolt sérelmekre bukkanunk. Akció nélkül nincs reakció, a demokráciának vannak jó akciói és rossz akciói, ezek egyformán kiváltják a reakciót. A földreform jó akció volt, akiktől elvették a földet, azokból kiváltotta a reakciót. [...] A köztársaság kikiáltása³⁸ a királyság híveit szorította reakcióba.” Mindezekről beszélni, véleményt mondani – a szabad véleménynyilvánítás körébe esik, s ez alapvető jogok egyike. Azt sem lehet reakciónak mondani, folytatja Kovács Imre, aki a demokrácia működési hibáiról mond kritikus véleményt. „A globális demokráciában elfér az egész nemzet, a totális demokrácia Prokrasztész-ágy, amelyikbe csak fölösleges részeinek amputálásával lehetne belepréselni, belegyömöszölni.” Provokatívan élére állítja a kérdést Kovács Imre, színvallásra akarja kényszeríteni a megszólított kommunistákat. Hogy a kommunisták olvastak és figyeltek a folyóiratokban megjelent írásokra, azt a jóval korábbi *Valóság*-beli Bibó tanulmány sorsa bizonyítja.

A reakciósság fogalma viszont a következő években fokozatosan más értelmet nyert. A nagybirtokos (és a birtokos), a gyáriparos, a bankár, a királypárti, a kiscgazda, aztán végül egyre szélesedő kör tagjai személyükben minősítették reakciónak, sőt (osztály)el-lenségnek, s bántak velük ehhez mérten.³⁹

³⁸ Magyarország államformája a tanulmány születéséhez képest még nem egy éve, 1946. február 1-jén változott meg, s lett köztársaság. Az államforma törvényhozási vitáját lásd: *Földet, köztársaságot, állami iskolát! Viták a magyar parlamentben, 1944–1948*. Válogatta és a bevezetést írta: Balogh Sándor. A szövegmagyarázó jegyzeteket készítette és a függelékét összeállította: Izsák Lajos. Budapest: Gondolat, 1980. 139–282; Vida István: *Törvénytervezetek az államforma 1946. évi rendezéséről. Jogtudományi Közöny*, XXXVII. Új folyam, 1982/12. 951–969. Vida István tanulmánya után olvashatóak a koalíciós pártok által külön-külön készített törvénytervezetek teljes szövegei is, 970–983. A második világháború után az államforma megváltoztatása térségünk legtöbb addigi monarchiájában bekövetkezett. A háború utáni katarzis, a világpolitikai és a belső erőviszonyok átrendeződése elsöpörte a korábban diktatórikus, antidemokratikus berendezkedésű országok államformáját is. Jugoszláviában 1945. november 29-én kiáltották ki a népköztársaságot, Albániában 1946. január 1-jén, Olaszországban – népszavazást követően – 1946. március 17-én, Bulgáriában 1946. szeptember 15-én a köztársaságot. Romániában pedig Mihály király „lemondott” trónjáról, és 1947. december 31-én Románia államformája is köztársaság lett.

³⁹ Ennek lett következménye a politikai, gazdaságpolitikai és ideológiai okokból való deportálás, kitelepítés, internálás. A sokáig tabuként kezelt témáról röviddel a rendszerváltás után visszaemlékezések és esettanulmányok jelentek meg, de az utóbbi időben gyarapodott a kérdés szakirodalma is. *Kitaszítottak I–II*. Szerkesztette Hantó Zsuzsa és Füzes Miklós. Budapest: Alterra, 2001, 2006; *Kitaszítottak III*. Szerk.: Hantó Zsuzsa. Budapest: Magyar Ház, 2006–2007; Kiss László: *Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságban, 1950–1953*. In: Saád József (szerk.): *Telesors*. Budapest: Gondolat, 2005. 13–50; Széchenyi Kinga: *Megbélyegzetek. A ki-*

Nemzetközi példákhoz fordul Kovács Imre a koalíciós többpártrendszer létjogosultságát bizonyítandó. Európai perspektívában is kiütköznek azonban a magyar koalíció szerkezeti hibái. Nyugat-Európában (Olaszország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Ausztria) mindenütt három nagy párt együttműködése adja a koalíció alapját, mindenütt van kommunista, szociáldemokrata és valamilyen katolikus színezetű párt. A két baloldali magyar pártnak van tökéletes európai megfelelője, hátvédje, a kisgazdapártnak azonban nincs. Ebből azt a következtetést vonja le Kovács Imre, hogy nem lesz időtálló párt. Ezt természetesen nem külső politikai akciókra számítva képzelte el, hanem az osztályértelmeben vett társadalmi, képviselői bázisról mondott véleményét.⁴⁰ „Nagy fantázia – folytatja Kovács Imre – Magyarországon egy *parasztpártban* van. Közép-Európában a katolikus jellegű pártokat a parasztpártok helyettesítik.”⁴¹ Érthető Kovács Imre hangsúlya, projekciója, hogy a parasztpártnak ekkora teret és súlyt jövendől, kíván.⁴² A parasztság számaránya csakugyan nagyobb parasztpártot feltételezett volna. A valóságban azonban – eltekintve író vezetőinek ismertségétől és tekintélyétől – a Nemzeti Parasztpárt nem volt súlyos párt. Mindössze 1939-ben alakult meg, amikor már nem volt idő a párt szervezetének kialakítására, megszilárdítására. A parasztpárt újbóli, valóságos megalakítására 1944. december 1-jén került sor Szegeden. A kisgazdapárt húszéves előnnyel rendelkezett, s az első választásokat követően magát túlgőző, hatalmas gyűjtőpártként működött.⁴³ A parasztpárt már a háború előtt és alatt együttműködött az illegális kommunistákkal, 1945 után pedig a kommunisták álltak a földreform élére. Kovács Imre tanulmányára közvetve a *Válasz* ismertetett szociográfiai feleltek. A parasztság politikai ambíciói, a társadalmi osztály régi félelmei, beidegződései is magyarázzák a politizálástól való távolmaradását, a parasztpárt gyengeségét. S persze az is, hogy vezetői vonakodó és gyakorlatlan értelmiségiek voltak.

Kovács Imre a „tiszta magyar politikai képletet” így képzelte el: „baloldalon a Kommunista Párt, jobboldalon a katolikus párt, középtűt a haladó nemzeti értelmiséggel a Pa-

telepítések tragédiái. Budapest: Kráter, 2008; Hantó Zsuzsa: *Kitiltott családok*. Budapest: Magyar Ház, 2009. Felhívom a figyelmet egy, a közvetítem révén Magyarországra hozott dokumentum-együttesre. A Kornfeld Móricról szóló kötetem összeállításánál révén ismerkedtem meg a nagyobb családdal, köztük Chorin Daisyvel. Ő őrzött egy édesapjától, Chorin Ferentől maradt hatalmas, több száz oldalas listát, melyet a következő címmel láttam el: *Kitelepített arisztokrata, nemesi és polgárcsaládok név- és címlistája (a kitelepítés helyére vonatkozóan)*. Összevűjtötte az Egyesült Államok-beli magyar emigráció Chorin Ferenc környezetében. Az anyag tartalmazza a kitelepítettek eredeti címét is. Az összeállítás része a Föreningen Rädda Barnen (1919) szervezettel való levelezés is, amely az International Union for Child Welfare elnevezésű szervezeten keresztül bonyolította a segélyakciókat. A dokumentumokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) őrzi, mint Chorin Daisy adományát.

⁴⁰ A kisgazdapárt átalakulása vagy megszűnése, mint köztudott, nem természetes folyamat eredménye volt. Palasik Mária: A Kisgazdapárt felbomlására irányuló kommunista taktika lépései. In: *A fordulat éve 1947–1949*. Budapest: 1956-is Intézet, 1998. 113–122.

⁴¹ Közép-kelet-európai parasztpártok története. The Peasant Parties of East and South-East Europe 1918–1945. In: Gavin N. Kitching: *Development and Underdevelopment in Historical Perspective: Populism, Nationalism and Industrialization*. Routledge, 1989; Bozhkov, Lyuben and Stoyan Ninov. *The Historical Path of the Bulgarian Agrarian Party*. Sofia: BAP Publishing House, 1982; Crampton, R. J. *Eastern Europe in the Twentieth Century—and After*. Chapter 8. London: Routledge, 1997.

⁴² A Nemzeti Parasztpárt programja. In: Romics Ignác (szerk.): *Magyar történelmi szöveggyűjtemény 1914–1999*. Budapest: Osiris, 2000. I. 440–448.

⁴³ Vida István: *A Független Kisgazdapárt politikája 1944–1947*. Budapest: Akadémiai, 1976.

rasztpárt és a Szociáldemokrata Párt. Ezzel a pártok – megítélése szerint – tökéletesen lefednék a tömegeket, a szélsőségek csábításainak jobban ellenállhatna a magyar társadalom, a hatalmi súlypont *középre* helyeződne és a fejlődés demokratikus irányt vehetne.” Érdekes Kovács Imre képlete, amennyiben a pártszerkezet kialakításába, jellemzésébe, ha fedetten is, de beemeli a *felekezeti* nézőpontot. A valóságban a vallási hovatartozás nagyon is fontos szempont volt, ha a korabeli hivatalos nyilatkozatok nem is jelenítették ezt meg. A közbeszéd nagyon is számon tartotta a közszereplők vallását, felekezeti hovatartozását, s ez sokszor magyarázza a másképp nem magyarázható személyi viszonyokat. Az emlékiratok szintén érintik ezt a kevésbé nyilvánosság elé hozott aspektust. Emigrációban írott visszatekintésében Kovács Imre is foglalkozik ezzel a vonatkozással. Az 1945-ös őszi választások utáni kormányalakítás és a köztársasági elnök személyének megválasztását ezzel a motívummal is kiegészítette. A parasztpárt kapta a kultuszárcát, „[a] kommunisták az evangélikus Darvast szerették volna kultuszminiszternek; a kisgazdáknak azt mondtam, ők csak ragaszkodjanak egy katolikushoz, a többi az én dolgom... Keresztury Dezsőt delegáltam: nem csalódtunk benne!”⁴⁴ Aztán 1946 elején jött a köztársasági elnök megválasztása. Tildy Zoltán első említésénél Kovács Imre azt jegyzi meg, hogy „szeghalmi református papból avanszált országos hírű politikussá”.⁴⁵ A nagypolitikai egyezkedést is jellemzi Kovács Imre: „A kisgazdapárt többsége Nagy Ferencet akarta köztársaság elnöknek, hogy végre egy parasztember legyen az ország államfője. Tildynél a reformátusságot kifogásolták, de gyengeségeire gondoltak; *a nehezen fenntartott felekezeti béke* [kiemelés – Sz. Á.] felborulásától tartottak, ha megint református lesz az államfő (Horthy is az volt), amit Ravasz László megértett: Nagy Ferencnél a reformátusságát ellensúlyozta származása és politikai öntudata.”⁴⁶ A rövid idézettel csak jelezni akartuk, hogy milyen szerepet játszott ez a nehezen dokumentálható, de annál fontosabb csoportképző, politikai alkukat is befolyásoló szempont.⁴⁷

Kovács Imre visszaemlékezése szerint a valóság más volt, mint az imént tőle is idézett absztrakt, ideáltipikus képlet. „A feudális színezetű társadalom hirtelen felbomlásával a hagyományokat képviselő rétegek és elemek deklasszázódtak, a többség osztályok közötti állapotba került, fegyelem nem kötötte, hivatástudat nem hatotta át. Történelmünk egyik legvégzetesebb szakaszában érzelmeikkel, leginkább azonban indulataikkal helyezkedtek és reagáltak a meghasonlott, megtántorodott magyarok.”⁴⁸

Itt ismét érintkezési pontot találunk Bibó egy témájával és gondolatmenetével. Bibó majd’ minden írásában figyelt az emberi viselkedésre és reakciókra. Az indulatokra és a hisztériákra. Kovács Imre tanulmányával egy időben, 1946-ban jelentette meg Bibó *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című kis kötetét.⁴⁹ Ebben a füzetben a „félelem-

⁴⁴ Kovács Imre: *Magyarország megszállása*. Toronto: Vörösváry Publishing Co Ltd, 1979. 322.

⁴⁵ Uo. 323. Tildy Zoltán (1889–1961), 1921-től 1929-ig Tahitótfalun, 1932 és 1946 között Szeghalmon volt lelkész. 1924-ben megalapította a Sylvester Irodalmi és Nyomdai Rt-t. 1945-től a kisgazdapárt elnöke volt, 1946–48-ig Magyarország köztársasági elnöke.

⁴⁶ Uo. 324.

⁴⁷ A népi irodalomnak és vidékének felekezeti hovatartozásával, kapcsolatrendszerével, az ebből fakadó rokon- és ellenszenvvel a jövőben egy külön munkában szeretnék foglalkozni.

⁴⁸ Uo. 325.

⁴⁹ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. Budapest: Új Magyarország kiadása, 1946.

teória” fogalmi keretében értelmezte nemcsak Magyarország, de a térség még két állama, Csehszlovákia és Lengyelország nemzeti fejlődésének és torzulásának történetét is.

A korábbi fejezetben már elemzett békeszerződés-ügy is érinti a reakció egyik műsített válfaja, a *hisztéria* problémáját. Bibó egyik mai elemzője, Balog Iván hívta fel a figyelmet arra a gondolati kontinuitásra, ami Bibó 30-as évekbeli gondolkodása és az 1946-os demokráciértelmezés között végig megvan. A „bibóizmus” lényege – Balog Iván megfogalmazásában –, hogy a „legfőbb rossz nem a háborúvesztés, a területek elcsatolása stb., hanem a hisztéria, vagyis a lelki szabadságra és felelősségvállalásra való képesség elvesztése – mert Bibó mindvégig tartotta magát 1935-ös disszertációja azon tételéhez, miszerint a szabadság elsősorban lelkiállapot. Ergo: a zsákutcák rajtunk kívül álló okokból is bekövetkezhetnek, a hisztéria azonban soha.” S ezt a gondolatmenetet az elemző Balog Iván későbbi Bibó tanulmányokig is elvezeti, s végül a neokantianizmuson iskolázott elme módszertani dualizmusának nevezi: „míg egyfelől maximálisan az antiszemitizmus, a nacionalizmus, az irredentizmus etc. magyarózó megértésére törekszik (ez az értékmentés, kauzális elemzés síkja), az értékelés terén minden erkölcsi érvényalapot megtagad tőlük – mindezt a szétválasztó és együttszemlélő »módszerek módszere« szellemében.”⁵⁰

Önkormányzati demokrácia

Visszatérve Bibó Istvánhoz, ott van a második *Válasz*-számban is, írása *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások* címet viseli.⁵¹ Bibó Kovács Imre mögé, a második helyre „szorult” a folyóiratban. Kovács kulcsfigura volt a parasztpolitikusok között, eként az egész politikai vezető garnitúra figyelt arra, amit mondott, Bibó „csak” egyetemi tanár, rá a szellem emberei voltak kíváncsiak. Egészen biztosak vagyunk benne, hogy az írások sorrendjének kialakításában számított az aktuális közéleti szerep, hiszen ne feledjük, a *Válasz* a parasztpárt gazdasági lehetőségeinek kihasználásával születő orgánium volt, s ez ekkor még jobban számított, mint később.

Ezzel kezdődik a koalíciós játszmat elemző publicisztikák sora. A politikai élet központi kérdése 1946 őszére a koalíció működése mögötti politikai hatalmi játék, a *közigazgatás* pozíciói feletti harc volt. Először nézzük meg, miért és hogyan alakult ki ez az ütközési pont.

Az 1945-ös első és valóban szabad parlamenti választásokat megelőző ügynevezett „ideiglenesség” időszakában (1944 decembere és 1945 októbere között, tehát a *Választ megelőző* időszakban) a helyi önkormányzatok kulcspozícióiba, illetve a végrehajtó hatalmi, szakigazgatási intézmények fontosabb posztjaira vagy már eredendően a koalíció „baloldalához” tartozó pártok tagjai kerültek, vagy az 1945-ös ügynevezett igazoló eljárásokat követően delegáltattak oda „baloldali” személyiségeket. Azaz, az ideiglenes törvényhozásban éppúgy, mint a végrehajtó hatalomban, a koalíció baloldalához számított pártok – a kommunisták, a szociáldemokraták, illetve a parasztpártiak – többséggel rendelkeztek. A végrehajtó és a törvényhozó hatalom politikai „homogenitását” borította

⁵⁰ Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.* Eszmetörténeti könyvtár 2. Budapest: Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 173.

⁵¹ Bibó István: *A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások. Válasz, 1946/2.* [november] 107–128.

fel a kisgazdák 1945-ös választási győzelme. Az intézményrendszerben ennek következtében a már jelzett politikai „dualizmus” jött létre; mire a törvényhozói testületben többséggel rendelkező kisgazdákkal szemben 1946 márciusában politikai blokkba tömörült a baloldal. A továbbiakban az ekként is megoszló koalíció mindkét irányzata arra törekedett, hogy a maga számára kedvező módon „egyneműsítse” a saját oldala rétegzettségét. Ezeket a törekvéseket a kisgazdapárt az önkormányzati választások megrendezésével, a kommunisták pedig a parlament szerepének háttérbe szorításával igyekezett valóra váltani. A szélsőségesen eltérő politikai törekvések meghatározó módon járultak hozzá az 1946. évi koalíciós válság kirobbanásához és elhúzódásához. Az 1946 kora nyarán kompromisszummal záruló első válságperiódus végén a kommunisták valódi eredményt, a kisgazdák bizonytalan ígéretet mondhattak magukénak. A megelőző évben zajló igazoló eljárások eredményét elégtelennek minősítve a kommunisták kieroszakolták a közalkalmazottak újabb politikai szempontú felülvizsgálatát. Az úgynevezett B-lista alkalmazása, „reakciónak” minősített újabb közalkalmazotti csoportoknak a közigazgatásból való eltávolítása tovább növelte azt a politikai „aszimetriát”, ami a választásokat követően a törvényhozó és a végrehajtó hatalom között létrejött. E tisztogatások megkezdésekor a kommunista belügyminiszter, Rajk László olyan rendeletet léptetett életbe, mely szerint a közigazgatás minden szintjén csak előzetes miniszteri engedéllyel lehet bárkit is alkalmazni, egészen a községi bábaasszonyokig, hivatalszolgákig bezárólag.⁵² Ennek végrehajtását a helyi szinten is közvetlen miniszteri alárendeltségbe tartozó „személyügyi biztosok” voltak hivatva biztosítani. Ez az intézkedés a káderkérdésben garantálta a kommunista ellenőrzést és irányítást. A kisgazdák pedig még reménykedtek a választások megtartásában.⁵³

A kisgazda többségű parlament szerepének háttérbe szorítása az úgynevezett pártközi értekezletek formájában intézményesült.⁵⁴ Működésének lényege – némileg leegyszerűsítve – abban összegezhető, hogy a kommunisták saját törekvéseiket előzetesen egyeztették a szociáldemokratákkal, s azt már mint közös platformot közölték a Nemzeti Pártszövetség vezetőivel. Ezt követően hívták össze a pártközi értekezletet, s véleményeltérés esetén a Baloldali Blokk pártjai rendre leszavazták a kormányzati koalíció negyedik – de a választási eredményeket tekintve legnagyobb – pártját, a kisgazdákat, hiszen mint ahogy már mondtuk, ezeken a tárgyalásokon nem a parlamenti arányoknak megfelelően, hanem „numerikusan” érvényesült a döntéshozatal. Az ily módon megszületett „koalíciós” határozatokat azután – időről-időre megújított parlamenti felhatalmazás birtokában – kormányrendeletek formájában léptették életbe. Ezt az „intézményt” is a választási eredmények korrigálására, félretételére találta ki a baloldal.

De térjünk vissza Bibó tanulmányának vonalvezetéséhez. Bibó is a pozitívumokra tette a hangsúlyt, lévén alapvető célja az emberi felszabadulás biztosítása volt, s e tekin-

⁵² Gyarmati György: Bibó István és a politikusi lét felelőssége. In: Márton László (szerk): *Kortársunk Bibó István*. Pallas tudástár. Budapest: Pallas Kiadó Kft., 2008. 114–155.

⁵³ A felszabadulás után csak Nagy-Budapesten tartottak helyi választásokat 1945. október 7-én. Másutt mindenütt megmaradtak a nemzeti bizottságok. A következő „önkormányzati” választásra csak 1949 októberében került sor, ez már tanácsválasztás volt. Ez az aktus volt a kommunista közigazgatási struktúra kiépítésének utolsó lépése.

⁵⁴ *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948*. A dokumentumokat összeállította és jegyzetekkel ellátta: Horváth Julianna, Szabó Éva, Szücs László, Zalai Katalin. Budapest: Napvilág, 2003.

tetben győzelmes induló lépéseket látott. Sok sikert hozott a koalíciós együttműködés: a földreformot, a korrekt és zavartalan (első) választásokat, a köztársaság kikiáltását és a stabilizációt, noha mindezek mögött ádáz harc dúlt. „Az, hogy egy közösség életében sorozatosan történnek ilyen dolgok, mindenesre mélyenfekvő egészség jele, azonban semmi sem volna veszedelmesebb, mint azt képzelni, hogy az ilyen kedvező fejlemények csak úgy maguktól, a szereplő személyek állandó erőfeszítése nélkül következnek be, s a jövőben is be fognak következni [...] a szerencsés fejlemények sohasem magukban állanak elő, hanem egy szerencsés alkalomnak és az alkalommal élni tudó egészséges egyéni vagy közösségi ítélőképesség helyes reagálásának a találkozásából. A magyar demokratikus koalícióban pedig napról napra gyengül az, ami elengedhetetlenül szükséges hozzá, hogy egy ilyen egészséges reagálású politikai közösség maradjon: *a közös politikai vállalkozás szelleme*” – írja figyelmeztetően Bibó.

A megtartani remélt – de végül elodázott – önkormányzati választások újabb izgató helyzetet teremtettek. A baloldal legjobbnak a választások elhalasztását találta, vagy a választójogot korlátozta volna.⁵⁵ (Úgy persze, hogy az antidemokratikus csoportok és egyének kiválasztásában továbbra is döntő szerepet kapna.) Mindez a nagyarányú kiszáradási többségből fakadó, Bibó által is reálisnak mondott feszültség volt. Ezt, az irreális, de mégis valóságos többségből eredő konfliktust állította Bibó elemzése középpontjába.

A tanulmány lényegében a reakció mibenlétét és valódi veszélyeit, olykor pedig ellenkezőleg, kevésbé veszélyes voltát elemzi. Miben is áll a reakciósság? „[N]yílt és tudatos szembenállást jelent a demokrácia végső céljaival, a demokráciában rejlő emberi igényekkel és emberi felszabadulással szemben. Összefoglalja ez a reakció mindazokat az úriembereket és úrtisztelő szegényembereket, akik a társadalmi hierarchia megdőlésében vagy megingásában, az urak és gazdák tisztelésének a csökkenésében, a megszokott és igényelt külső tiszteletadások elmaradásában, a béresek és mindenesek tiszteletlenségében és egykor jól kiszolgált »jobb« elemek mindennapi életének a megnehezedésében egy szép, jó és rendezett világ végét, és egy, az alsóbbrendűek felülkerekedésén alapuló, kilátástalan, durva és anarchikus állapotnak a kezdetét látják.” A reakciós hangulat egy további fontos komponensét Bibó István az egyházi vezetőkhez igazodó és az egyházüldözéstől féltő tömegek hangulatában látja. Ezzel kapcsolatban hangsúlyosan veti fel a tanulmány, hogy a kereszténység alapjában véve minden, csak nem statikus és defenzív állapot. „Magyarországon azonban a »keresztény nemzeti« politika huszonöt esztendeje alatt éppen a defenzív szellem, a forradalomtól való közös félelem kapcsolta össze az államot és egyházat még szorosabban, mint azelőtt.” Bibó helyeselte, hogy az állam és egyház közössége megszűnt és az állam „jóakarata nem látszik minden további nélkül biztosítottnak”. (Bibó István különbséget tesz a keresztény szavazók között atekintetben, hogy tudatos és szabad emberként teszi-e valaki magáévá a kereszténység politikai mondanivalóját vagy aki „birkanyászerűen odaszavaz, ahová a papja irányítja”. Kitapintható a politikával összefonódott egyház kritikája, hogy érintőlegesen és érzelem nélkül említi, némely papok megjárták a börtönt vagy az internálótábor. Családi viszonyai miatt, hogy

⁵⁵ Budapest Főváros Levéltára különböző választási ciklusokból őriz választói névjegyzékeket is, melyek szavazókörönkénti bontásban tartalmazzák a választójogosultak nevét, személyi adatait, foglalkozását, lakcímét és választói jogcímét. A II. világháború után csak az 1947. évi választás ilyen jellegű iratai maradtak fenn. Ezek viszont a választójogosultságtól megfosztott lakosokról is szolgáltatnak adatokat.

apósa Ravasz László volt, külön figyelmet érdemel ez az észrevétele, az egyházhoz való kritikus viszonya.⁵⁶)

S vajon mekkora a reakció, illetve fordítva, a demokráciát támogatók aránya, kérdezi Bibó. A korszakban működött közvéleménykutató intézet⁵⁷ adataira és tapasztalataira hivatkozva felel a kérdésre. A felmérés szerint a megkérdezettek 30%-a minősítette ismétlődően elutasítóan, helytelenítően, illetve gúnyolódó módon a demokrácia vívmányaira és törekvéseire vonatkozó kérdéseket.⁵⁸ Az eredményt a demokrácia veszteseinek – „urak, defenzívában élő hívők, az emberi méltóság rovására is úrtisztelő városi és falusi fejbólintó Jánosok” – számával összevetve, reális eredményt lát Bibó az adatokban. Sőt, hangsúlyozza, milyen páratlan kedvező helyzet, hogy ezek szerint a demokrácia hívei 70%-os többségben vannak. Persze nem reális az arányszám, különösen ha azt vesszük, mit tudnak huszonöt év Horthy-korszak után és egy évvel a változások elindulása után az emberek a demokratikus technikákról, a demokratikus intézményekkel való élni tudásról vagy pláne a demokratikus erkölcsről. Mégis hihetőnek mondja a 70%-ot, mert „a fejlődés és a kultúrfok által indokolt politikai forma ennél sokkalta régebb óta esedékes”. Már az 1848/49-es és az 1918/19-es „tragikus végű kísérletekben” is megnyilvánult a törekvések esedékessége. Lényeges ebben az érvelésben a történelmi kontinuitás megrajzolása, vállalása. Bibó jól érti a szimbólumok nyelvét, érzékenyen reagál a kiszagdák politikai plakátjain megjelenő jelképekre, a keresztre és a bibliára is. Nem tartja tisztességesnek a velük való operálást.

A demokráciára igent mondó többség azt jelenti, folytatja Bibó, hogy a kiszagdák csak „fiktív, de annál erősebben ápoltt fantáziaképpel” dolgoznak. Nem igaz, hogy a kiszagdapártnak „hárommillió bölcs, józan, mértéktartó, politikailag öntudatos, türelmes, de a kommunisták packázásait sokáig már nem tűrő, európai és haladó módon demokrata, de ázsiai módon bölcs és nyugodt parasztember” a tömegbázisa. Bibó azt mondja, a parasztszövetség⁵⁹ radikálisabb tagjai valóban rendelkeznek ilyen jellemvonásokkal. A hárommillióss kiszagdapárti szavazók között tudja viszont Bibó a „gögös és munkásnyúzó kiszagdákat, a mindenkori kormánypártoknak kész tömeget szállító úrtisztelő parasztokat és

⁵⁶ Tóth-Matolcsi László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Eszmetörténeti Könyvtár 4. Budapest: Argumentum, 2005; Ravasz László: *Emlékezéseim*. Budapest: Kálvin Kiadó, 1992.

⁵⁷ A Magyar Távirati Iroda szervezetén belül 1945 nyarától 1949 februárjáig működő Magyar Közvéleménykutató Szolgálatról van szó. Rendszeresen megjelenő szemléje a *Közvélemény* volt. Bibó István tanára, Horváth Barna – aki az intézet tanácsadó testületének tagja volt – írta az első komolyabb elméleti tanulmányt a közvélemény fogalmáról, artikulálódásáról és ellenőrzéséről. Az intézet működéséről lásd Levendel Ádám: A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1945–1949. *Jel-Kép*, 1983/2. 123–131, 1983/2. 134–139, 1983/4. 109–117; Lénárt András: „Nevet nem szabad kérdezni!” Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között. In: *A demokrácia reménye – Magyarország, 1945*. Évkönyv XIII. Budapest: 1956-os Intézet, 146–147.

⁵⁸ A kérdések többek között a földreformra, a köztársasági államformára, a társadalmi egyenlőségre alapozott iskolareformra vonatkoztak. Az intézet kiadott szemléi tartalomszerűen felsorolnak minden közvélemény-kutatási témát.

⁵⁹ A Magyar Parasztszövetség 1941-ben, döntően a kiszagdapárt politikusai által alapított és működtetett érdekvédelmi tömörülés volt, részt vett az 1943-as szárszói tanácskozás megszervezésében is. 1945 után az ország legjelentősebb parasztmozgalmává vált, szerepe volt az 1945-ös kiszagda győzelemben is. A kommunista párt felmorzsolta, vezetőinek egy részét az ún. Magyar Közösség perben elítélték. Formálisan 1948 szeptemberében feloszlott. 1956-ban az „1945-ös földreform, a paraszti termelés szabadsága és mindennemű szövetkezés teljes önkéntességének elve alapján” újjászerveződött.

a demokráciáról úgyszólván tudomást sem vevő, merőben papjai tekintélye után haladó tömegeket is, a nem paraszti reakciós szavazókról nem is beszélve”. Így a „kisgazdapárt” és a „többség” is csak idézőjelben használt szavakká lesznek Bibó fogalomkészletében. S egyben kiemeléssel, azaz nyomatékkal jelzi a tanulmányban, hogy tart „a vidéki közigazgatás demokratizálódása irányában megindult döntő folyamatnak a megakadásától, sőt visszafelé fordulásától”.

Felsorolja Bibó a kialakult feszült helyzet kedvezőtlen megoldási módjait is. Lehet, hogy a választások elhalasztása jót tenne az országos békességnek, s talán a vidéki közigazgatás megnyugvásához is hozzájárulna, ám mégis rossz megoldás volna, mert veszélyesen elkényelmesítene. Másrészt állandósítaná az éppen akkor meglévő pártcsoport-erőviszonyokat, egy-egy helyi önkormányzat közvetlen összeköttetését az országos pártközpontokkal. Holott a feladatok sorában talán az első helyre sorolja Bibó az ország *közigazgatásának* mélyreható átalakítását. Minden nagyobb és hosszabb lefolyású változást ebből eredeztet. Az eleven, pezsgő, szabad és demokratikus önkormányzati életet a szabad közélet iskolájának mondja. Másik lehetőség volna az önkormányzati választások megtartása, de úgy, hogy a koalíciós pártok közös listán futnának. Ez a lehetőség, még ha a legkisebb erőszak sines mögötte, leszoktatná az embereket a felelősségvállalásról, amihez még csak éppen kezdenek hozzászokni. Felvetődött annak lehetősége is, hogy tovább szűkítsék a választójog terjedelmét bizonyos újabb reakciós és fasiszta kategóriák kizárása révén. A közélet egy újabb „haszontalan szólama” ez, mert „[k]oalícióban végül nem lehet olyan Bethlen-féle választójogot⁶⁰ csinálni, amelynek révén a végeredményt előre lehessen szabályozni”. Gondoltak még a szavazatok más jobboldali pártok felé való terelésére is. (Bibó a szóba jöhető, megerősítendő pártok létrejöttét veszélyesnek tartotta volna, azokat ismét „reakciós háttérű” pártokként említette. De hozzátette – és ez nagyon fontos distinkció a részéről, mely mindvégig megvan írásaiban –, hogy még „a két jobboldali párt⁶¹ vezetői között komoly számban vannak és lesznek személyükben hibátlan demokraták is”).

Ez után kerít sor Bibó a Kovács Imrénél már olvasott és hivatkozott kettős rendszer – a nemzeti bizottságok *versus* kormánysszervek – jellemzésére. Védelmébe veszi a spontán létrejött nemzeti bizottságokat, méltánytalannak mondja, hogy a kisgazdák a bizottságok működését kilengésnek vagy népítéletnek minősítik. Talán azért bizalmatlanok az intézménnyel szemben, mert a demokrácia „keleti” formájára⁶² emlékezteti őket, illetve mert a munkaspártok és a szakszervezetek önálló jogon is tagjai lettek a bizottságoknak, s ettől baloldali többséget vagy túlsúlyt látnak bennük. Ellensúlyozására viszont a kisgazdák hozták elő a parasztszövetség önálló tagságát vagy más fiókpártok létrehozásá-

⁶⁰ A Bethlen-féle választójogra való utalás mögött a következő tények állnak. 1920-ban az 1920. évi I. tc. – a Horthy-korszak alkotmánypótló alaptörvénye bevezető szakasza – az 1919-es Friedrich-kormány választójognak nevezett rendelkezése alapján – majdhogynem általános, titkos és egyenlő alapon tartott választásokat. Döntően kispolgári-értelmiségi-paraszti összetételű törvényhozó testület alakult. Az 1922-ben esedékes következő választást erősen korlátozni akarta Bethlen István miniszterelnök, s miután időhúzása sikerrel járt, a választójogi törvény elfogadása nem történt meg, a törvényhozás megkerülésével rendeleti úton (2200/1922. ME. sz.) léptette életbe elképzeléseit. Ezeket rögzítette az 1925: XXVI. tc. Antidemokratikus, de stabil kormányzat jött létre 1939-ig, amikor viszont teljesen titkossá tették a választójogot. Ennek eredményeképpen viszont akkor nem a baloldal, hanem a szélsőjobb erősödött meg és juttatott 39 nyilas és további 10 szélsőjobb-
oldali képviselőt a parlamentbe.

⁶¹ A Barankovics-féle Demokrata Néppártról és a Sulyok Dezső és Nagy Vince-féle Szabadságpártról volt szó.

⁶² A „keleti” jelzőt Bibó is idézőjelben használja.

val a maguk képviselétét erősíteni. Bibó igenis vállalhatónak tartja, hogy „keleti” típusú szervezetekről van szó, amelyek „még háborúságban és életveszedelemben élő demokrácia intézményei”, s hogy „egyáltalán nem titok, hogy ez az intézmény az orosz szovjetekkel rokonságot mutat. A tanácsrendszer azonban nem függ össze szükségképpen és szervesen a Szovjetunió másik megkülönböztető vonásával, az egypártrendszerrel, amit a népi demokráciák elvetnek.” A nemzeti bizottságok további működése mellett érvel Bibó, mégpedig úgy, hogy a bizottságok épüljenek bele az önkormányzati közigazgatás szervezetébe. És mivel a négy koalíciós párt képviseli a demokrácia tényleges erőit Magyarországon, ez lehetne a szűkebb ügyintéző testület a rendszeren belül, mert nem látja, hogy van az megírva – így Bibó –, hogy „a magyar közigazgatás intézményei a világ végezetéig csak azok maradhatnak, melyeket az 1886. XXI., 1886. XXII. és 1929. XXX tc. nevezetű szent könyvek felsorolnak”.

S ez a pont vezeti át ahhoz a kérdéshez, amely egyedül képes arra, hogy az önkormányzati választások körül támadt politikai holtponthoz a kicsinyes osztozkodások posványán és a kölcsönös bizalmatlanság zsákutcáján túljuttassa. Ez pedig a közigazgatási reform kérdése. Bibó határozottan leszögezi, hogy átfogó, a jövőt radikálisan átforgató közigazgatási reformtervvel eddig egyedül a parasztpárt állt elő.⁶³

A tervet – noha visszaemlékezése szerint közösen fogalmazták – *Erdei-terv*-nek nevezi Bibó. Az elképzelés lényege, hogy számba veszi a magyar közigazgatás kérdésének összefüggését a magyar társadalomfejlődéssel. A koncepció Erdei 1939-ben megjelent *Magyar város* című művében kifejtett településtörténeti felismeréseinek és országrendezési tervein épül fel. Tehát, némiképp ki kell igazítanunk korábbi állításunkat: Erdei, ha közvetetten, de mégiscsak jelen van az új *Válaszban*: Bibó mint *programadó* szakemberre hivatkozik rá, egyetértőleg ismerteti, népszerűsíti elemzését, javaslatait.⁶⁴

Erdei településtörténeti felismerésének lényege, hogy „egy-egy város és a hozzá kapcsolódó bejáró környék szerves egységet alkosson: minden városnak legyen vidéke és minden vidéknek legyen városa [...] a közigazgatás és az önkormányzat alapvető egységeiként egy-egy városból és környékéből *városmegyéket* kell alakítani, s így a *megyei* önkormányzatot a *városok* körül felvirágoztatni”. A vármegyék ehhez a koncepcióhoz „nagyobbak annál a területnél, melyet a földművestömegek eleven *érdekközösséggel* [kiemelés – Sz. Á.] ki tudnak tölteni”. Város és falu gazdasági érdek alapú összetartozását hangsúlyozza tehát Bibó István. Ez az összetartozás több a politikai jelszavaknál, s tartósabb megoldást kínált volna az együttműködési keret kialakításával.

Nagyon halványan utal Bibó egy pártját érintő eseményre. A kisgazdapárt is törekedett a másutt jelzett paritásos viszony 3:1-es belső arányának 2:2-es kiegyenlítésére, mégpedig éppen úgy, ahogy a kommunisták. A baloldali blokkal szemben a jobboldalon is egy blokk-szerű képződményt akartak létrehozni. Említettük már, hogy a kisgazdák a nemzeti bizottságokba is szerettek volna újabb pártokat behozni. Ekkor a parasztpártot (vagy legalábbis annak egy részét) akarták átcsalogatni a jobboldalra, hivatkozva a párt nevében is viselt nemzeti jelzőre. A máig ható ellentétet, a *nemzeti és nemzetietlen* táborcímkek akkor sem új keletű szembenállását érzékeli Bibó. De nem fogadja el a felosztást, nem

⁶³ A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. *Szabad Szó*, 48. évf. 153. szám, 1946. június 14. 3–4.

⁶⁴ Sárközi Márta hívta Erdeit a szerzők közé. *Menedékház*. 118–119.

tartja az ilyen ellentét megfogalmazását sem szükségszerűnek, sem elháríthatatlannak. Következő – rövidesen elemzendő – tanulmányában is visszatér erre a szembenállásra. Azért emeljük itt ki, mert lényegesen eltérő, éppen ellentétes Bibó érvelése a megszokottal. Bibó ténymegállapítása 1947-ben a következő: „A társadalmi forradalom ügye Trianon óta sikeresen és mind nagyobb mértékben szembe volt állítva a nemzet ügyével...” Bibó tehát nem a radikális társadalmi fordulatot célzó 1918-as és 1919-es forradalmakat kárhoztatja, hanem azt a gondolkodást, amely Trianont torz módon ezekkel magyarázza. Ekkor is egyetért tehát azzal a társadalmi modernizációra törő indulattal, ami a két forradalmi eseményben talált formát.

Rövid két hónap elteltével a koalíció történetének újabb fejleményét kommentálta Bibó István. A tanulmány címe – *A koalíció válaszüton*⁶⁵ – jelzi a helyzet további éleződését.⁶⁶ Különösen három tárgykörben mutatkoztak meg a feszültségek: a már Bibó által is tárgyalt, most újból kommentált közigazgatási problémákban, a gazdaságpolitika terén, különös tekintettel a tőke (magántulajdon) kérdésére és a közoktatás jövőjét illetően.

Mivel egészítette ki Bibó saját korábbi álláspontját a közigazgatás ügyében?

Tényként rögzíti, hogy van egy úgynevezett közhivatalnoki középosztály, mely „egyszerre ellátója egy központi jelentőségű értelmiségi funkciónak, és ugyanakkor szellemében egyenes leszármazója egy minden értelmiségi szereptől függetlenül kialakult, merev osztályhelyzetű és merev osztályszemléletű középnemesi rétegnek”. Az értelmiségi szerepre alkalmatlan tisztviselők kirekesztését Bibó István helyeselte volna. Így fogalmazott: „magyarul a társadalmi deklaszálás tudatosan irányított akciójára is szükség van. A hangsúly természetesen nem a szénbányán vagy a nyomorba döntésen van, hanem az arra alkalmatlanoknak az úgynevezett úri hivatások területéről való tervszerű kiszorításán.” A később történtek fényében meghökkentő, majdhogynem valószínűtlen mondatok. Bibó hozzátette a szelekció konkrét elvei és módszerei kidolgozása fontosságát, a megmaradók öntudatának alakítását. Az alkalmatlannak minősítettek számára a közönséges munkaközvetítésen túlmenő gondoskodást várt el, mert megítélése szerint „ezen dől el, hogy az egész folyamatból társadalmi értékrend megtisztulása lesz-e vagy újabb fasiszta-tenyészet”. A tervszerű akció helyett ez az elengedhetetlen lépés is a koalíciós éleződés kaptafájára került. Rohamtempóban fogtak neki a közigazgatás megtisztításának, fellebbezés nélküli eljárásokat folytattak le, eleve kikötötték az elbocsátandók százalékos arányát. Az „eredmény” az lett, hogy a közhivatalnoki kar reakciósabb lett mint volt, a bürokrácia görcsös védelmi mozdulattal válaszolt.

Szóvá tette Bibó a gazdaságpolitikai fejtelenségeket is. Megnyugtatónak látta az alap megélhetési szükségletek biztosítását, a közellátást, de látja, hogy a fennmaradó szükségletek kielégítésére újból szabad- és fekete piac fog kialakulni.⁶⁷ Ha ez működik, akkor az áru megvan, de a szervezatlenség és a manipuláció megakadályozza a normális működést. E mögött pedig a hatóságok és a közönség „közösségi erkölcsének egyetememes lezülése az azok egymás iránti kölcsönös és tapasztalatilag indokolt bizalmatlansága áll”.

⁶⁵ Bibó István: *A koalíció válaszüton. Válasz*, 1947/1. 8–25.

⁶⁶ 1946. október 30-án tárgyalóasztalhoz ült a Baloldali Blokk és a kisgazdapárt, hogy tisztázzák a belpolitikai nézeteltéréseket. A tárgyalás sikertelen maradt. Tildy Zoltán köztársasági elnök karácsonykor újabb hiábavaló kísérletet tett a tárgyalások folytatására.

⁶⁷ A politikai pártok gazdasági tevékenységei is lényegesek ebben a tekintetben. *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása*. Pártok és politika sorozat. Szerkesztette Vida István. Budapest: Gondolat, 2008.

A kormány két év alatt nem ment túl a monopolkapitalizmus szervezési formáin, mondja Bibó. A kapitalisztikus formákat elfogadja – bár szeretné, ha világosan körülhatárolt módon, több területen vezetnék be szocialisztikus megoldásokat –, de azt nem, hogy a stabil tőke megriadt, és visszahúzódása okán egyetlen párthoz nem lokalizálható „rablókapitalizmus” működik hatékonyan. Mindezt tetézi, hogy az állam képviselőire rávetül a gyanú, hogy ők is részesei az üzleti jutalékrendszernek. E területen nem lát pártkülönbséget.

A közoktatás a harmadik terület, ahol a koalíció megakadt. Bibó itt is kívánatosnak mondja, hogy „gyorsan, lehetőleg hónapokon belül megtisztítsák a magyar nevelői kart az egész fasiszta-reakciós-középosztályi-trianoni-búsmagyar szemlélettől”. A magyar elit káderhiánya itt is igazán katasztrófális. A végletek állnak egymással szemben. Az egyik tábor „a középosztályi korlátoltsággal súlyosan megterhelt, fasizmustól nem érintetlen, üres tekintélytartásra hajlamos, nemzeti sérelmekben megrekedt, szociológiailag tájékozatlan, anyagilag leromlott, de nem rosszakaratú, áldozatvállalásra kész és konkrét gyakorlattal bíró régi nevelői kar”. A másik oldalon „a közoktatás demokratizálásának harcos baloldali élcsapata, melynek tagjai az esetek túlnyomó többségében marxizmuson vagy pszichoanalízisen vagy esetleg ezek vulgáris válfajain nevelkedtek, a velük szemben álló emberanyag érzelmi reakcióit félreismerik, doktrinésre erősen hajlamosak, buzgalmuk lényegesen több riadalmat okoz, mint amennyi hivat a demokráciának szerez”. S az ellentétek pedig ezen a területen is személyi harccá torzulnak, mondja Bibó. A megoldást abban látta volna, ha a kultuszárca kikerül a koalíciós egyensúlyi játékból, s vagy egy mindenki által megbízhatónak tartott egyén vagy bizottság vezeti.⁶⁸

Ismét jól látjuk a három terület problémáinak egy-egy esettanulmánnyal feléő bemutatásából, hogy a legfőbb bajt Bibó a koalíció két szélső pólusa közti feszültségből eredezteti. Az ő kifejezésével állandó nyugtalanságot, kölcsönös idegességet és kölcsönös harci készenléletet találunk a magyar valóságban, s ez az összes feladatot kiforgatja a maga tárgyi valóságából. Visszatérően lehántja Bibó a kiszegzádkról a hozzájuk félelemből csatlakozottakat. Megkülönbözteti az eredendően demokrata, vagy ilyen hajlamú, de mindenképpen jó szándékú *re*-akciós kiszegzáda oldalt az eredendően retrográd reakciótól. A kommunisták is tényszerű, de szarkasztikusan is értelmezhető kritikát kapnak például a műveltségük, ismereteik természetét és mentalitásukat illetően. De nem kérdés, akármilyen árnyaltan fogalmazott is, mintha Bibó mégiscsak a kommunistákhoz húzott volna ekkor, tőlük várva az emancipációs hátralék felszámolását. Egyértelműen azt mondja 1947 elején még, hogy „ma Magyarországon az alapvető társadalmi változások szükségességét elegendő tudatossággal és elegendő erővel a kommunisták képviselik”. S hozzá-

⁶⁸ Bibó István nem nevesítette a történeteket, így emlékeztetünk rá, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés első kultuszminisztere Teleki Géza (gróf Teleki Pál fia, 1945 nyaráig a Demokrata Párt tagja) volt. A tanulmány megírásakor Keresztury Dezső – 1945. november 15-e és 1946. december 6-a között – volt a miniszter, aki 1947. március 14-ig, a kommunistákhoz húzó kiszegzádpárti Ortutay Gyula kinevezéséig önmagát helyettesítette. Lásd Keresztury Dezső: *Miniszter voltam – szolga nem.* 1–2. Siklós Olga beszélgetése Keresztury Dezsővel. *Új Horizont*, 1994/4–5. 3–9 és 1994/6. 3–10, és Ortutay Gyula: *Napló 1. 1938–1954.* Budapest: Alexandra, 2009. 374–377. Az iskolák államosítására az 1948. június 16-án elfogadott 1948: XXXIII. tc. adott lehetőséget, melyet az országgyűlés meggyőző, 230:62 arányban fogadott el. Ravasz László – 1948-as lemondatásáig a református egyház első számú vezetője – nem ellenzte olyan mértékben az iskolák államosítását, mint a katolikus egyház vezetője, Mindszenty József. Bibó tudomása szerint Ortutay Gyula külön paktumot kötött volna a szerzetesrendekkel, amely egyezés szerint azok megtarthatták volna középiskoláik zömét. A részleges egyezséget Mindszenty József akadályozta meg. *Bibó István. Életút dokumentumokban.* 236.

fűzi, hogy „ezért van mélyen fekvő összefüggés a szovjetbarát politika és a kommunisták részvételével folyó kormányzás szükségessége között; ez azonban olyan szükségesség, mely minden külső szemponttól függetlenül a magyar politikai és társadalmi fejlődés érdekében is folyik”. A kommunistákon kívül Bibó nem látott tőlük „eltérő ideológiával és más technikával, de ugyanekkora erővel a szükséges társadalmi változások felé” törekvő politikai erőt. A megteendő, elodázott változásokat tehát az ideológia és a hatalomgyakorlási technika fölé helyezte.

Az éleződést európai összefüggésben is értékeli Bibó. Azt mondja, a kontinensen sokan látják szükségszerűnek, sőt kívánatosnak is a polarizálódást, bármiképpen is nevezzék meg a konfrontáció mibenlétét. Vannak, akik szabadság és diktatúra ellentétében látják a világnézeti polarizálódást, mások demokrácia és szocializmus ellentétéként határozzák meg azt. Megint mások reakció és demokrácia szembenállásának nevezik. A politikatudomány – mondja Bibó – nem tud arról, hogy „akár a közép, akár a szél eleve jó vagy eleve rossz volna”. Mindegyik jóságára és rosszaságára lehet példát hozni. Az itt tovább nem követett eszmefuttatás azért különösen érdekes, mert hosszú évtizedekre Bibó volt a szisztematikus *politikatudomány* egyik hazai teoretikus megalapozója, s egyben jó időre egyik utolsó képviselője is.⁶⁹

A koalíció jövőjét befolyásoló eljárások közül Bibó kizárta a jobbra, a kisgazdák felé és balra, a kommunisták felé tehető szűkítő lépéseket. A két kisebb párt, a parasztpárt és a szociáldemokraták alternatíváit korlátozottnak látta. A megoldást a két erős párt saját berkein belül megteendő önkorlátozó eljárásban látta. Amputációt javasolt a kisgazdáknak, az eredendő és kiváltott reakció kapcsolatának megszüntetését. A kommunistáktól pedig a kisgazdák megnyugtatását kérte volna, hogy ők is változtatni fognak a stílusukon. Bibó szerint a politikai élet megtisztulása, arányszámának változása a kisgazdákon múlik, az atmoszféra megváltozása a kommunistákon. Megint előjön a *tanácsadói* szerep, amikor *expressis verbis* javaslattal áll elő, hogy hogyan és mit kellene mondania a kisgazdáknak, hogy tisztességesen tudjanak búcsút venni a kihagyandóktól.⁷⁰ Ez a gesztus is Bibó politikai-pszichológiai jóhiszeműségéről tanúskodik.

Természetesen kitér Bibó a parasztpárt, illetve a szociáldemokraták lehetséges alternatíváira. A parasztpárt állásfoglalását fontosabbnak tartja, mint azt a párt számbeli ereje indokolná. Nálánál sokkalta nagyobb erők húzzák kétfelé a pártot, a kisgazdák és a kommunisták is szemet vetettek rájuk, mindkét oldal – a maga javát keresve – szívesen felszámolná a parasztpártot. A párt integritását eminens érdeknek tartja, nem javasol semmiféle egyesülést a kisgazdák demokrata törtrészével sem, mert a kisgazdák a birtokos réteg képviselői, s ekként egy rossz mentalitás képviselői, míg a parasztpárt proletárpárt, s talán a leginkább az a magyar pártok közül. A parasztpárt feladata a *kispolgárosodás* egy egyedi, meg nem alkuvó, az úri renddel nem békülő útjának megtalálása. A szociáldemokrata párt igen rövid észrevételt kap Bibótól. A feladat itt ugyanaz, mint a parasztpárté. A polgári felemelkedés és a proletár öntudat közötti, ugyancsak nem alkuvó közép-út kimunkálása.⁷¹

⁶⁹ Bibó István: *A politika mint szisztematikus tudomány*. MTA KK 5116/19.

⁷⁰ Formailag és nyelvtanilag úgy oldja ezt meg Bibó István, hogy a gondolat bevezetője után kettőspontot tesz és közvetlenül, *tegező* formában fordul feltételezett párttársaihoz, akiket megnyugtatni törekszik.

⁷¹ Megjegyezzük, meglepő, hogy nemcsak itt, de általában véve is milyen kevés figyelmet fordított Bibó

Minden nehézséggel együtt Bibó az akkori helyzet megbecsülésére szólít fel. Szép és ígéretes, boldog éveket nevez a Bibó 1947 elején az elmúlt két évet, 1945/46-ot, mert Magyarországon „szabályos többsége volt a haladó demokráciának”.

Különösen értékelendő Bibó mindvégig temperált tónusa, kizökkenhetetlen nyugalma, s az a mögött álló tárgyilagosság, ha figyelembe vesszük, a *Válaszban* megjelent írását is érte támadás a kommunista oldalról. A *koalíció választáson* felkelte a *Forum* figyelmét. Az íráshoz Horváth Márton szólott hozzá.⁷² A kommunista napilap főszerkesztője Illyés tekintélye és megbecsültsége miatt tartja fontosabbnak a *Válasz* cikkeit a többi folyóiraténál. Horváth Márton Illyés évfolyamköszöntő cikkéből idéz, aki szerint a *Válasz* mögött „képzeltbeli pártkönyvek” állnak, hiszen „a falukutató és népi irodalom kiadványai főlé hányszor tízezer fő hajolt, elsősorban megint csak vidéken”.⁷³ Túlzónak tartjuk Illyés „statisztikáját”, ennyien bizonyosan nem olvasták a falukutatók munkáit. De ha a parasztság millióihoz viszonyítjuk a vállalatot, megértjük ezt a szándékolt túlzást. S optikai csalódást hozhatott létre Illyés említett politikai megbecsülése, a kommunisták oldaláról való fölhasználni akarása. Ebbe kapaszkodik bele Horváth Márton, és ront neki Bibó cikkének. A *Válasz* rendszeres „politikai cikkírójának” és „főideológusának” nevezi Bibó Istvánt. Mert nincs politikai funkciója, rá nem vonatkozik „a koalíció hallgatólagos szólástilalma”, s ezért van nagyobb mozgástere. „Szinte egyedül Bibó cikkei törnek meg a csendet vagy mellébeszélést a napi politikában felvetett nagy ideológiai kérdések terén. Sikerének titka és fő erénye a szellemi bátorság, amivel hozzányúl nehéz problémákhoz” – írja Horváth Márton. S ekkor egy igen éles váltás jön. Az elismerés, ami a kötelező szövetségi politikából fakad, eddig terjedt. „Ezzel azonban kész is” – folytatja, majd izekre szedi Bibó írását. Analíziseit „hályog-operációnak” nevezi, esetlegesnek tartja az elemzett területek (közigazgatás, gazdaságpolitika, közoktatásügy) kiválasztását, a „sekélyes napi publicisztika” körébe utalja Bibó aprólékosan, olykor körülményesen pontos írásait, találgatásoknak nevezi összehasonlításait.⁷⁴ Majd – s ez teszi ki az írás nagyobb részét, rátér az összeesküvés pszichózisra. A kései olvasónak az a határozott érzése, hogy a koncepció per kiöltőinek munkaanyagát olvassa, s talán még az is szóba jött, hogy Bibót belekeverjék az ügybe. Horváth Márton arra használja a megszólalását, hogy megtámadja a kisgazdapártot, s mint a jobboldali erők „illegális fedőszervét” jellemezze

a szervezett munkásságot lényegében már 1890-től képviselő szociáldemokrata pártra, amely 1905-től kezdődően az ország egyik legjelentősebb politikai erejének számított, és amely párt nyolcven éven át a demokrácia legfőbb ereje volt a polgári rétegeket és polgári pártokat erősen nélkülöző országban. Izsák Lajos: *Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949*. Budapest: Kossuth, 1983, illetve *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Szerkesztette Gergely Jenő, Glatz Ferenc, Pölöskei Ferenc. Budapest: Kossuth, 1991.

⁷² Horváth Márton (1906–1987), kultúrpolitikus. Az itt érintett korszakban a *Szabad Nép* felelős szerkesztője, az MKP Politikai Bizottságának 1945–46-ban tagja, majd később csak póttagja. Regényében, a *Holtengeri terek* (Budapest: Magvető, 1970) lapjain egy világmegváltó célokkal fellépő mozgalom híveként töpreng: a világ ígért és remélt megváltása helyett miért követett el társaival együtt új bűnöket. Horváth Márton: *Válasz* Bibó István cikkére. *Forum*, 1947. január II. évf. I. 48–53.

⁷³ Illyés Gyula: Újévre. *Válasz* 1947/1. 1–7.

⁷⁴ Egy nem tudományos, inkább a *Válasz*-körét érintő érdekesség. Horváth Márton a B-listázás menetét is védelmébe veszi. Egykorú levelében Szabó Lőrinc azon idegeskedik, vajon nem sújt-e le a „társadalmi kigolyózás” a fiára, aki egy néhány hetes sofőriskolába jár. Kodolányi János és Szabó Lőrinc levelezéséből. Közéleti Horányi Károly. *Kortárs*, 43. évf. 1999/7. 117.

azt. Még Kovács Béla neve is felmerül, mint aki nyilatkozataival „a reakcióval megteremtett párt- és akcióegységet” képviseli.⁷⁵ Ez már előrevetítette a később történeteket.

A távolabbról nézve „boldog”, de kifejezetten feszült koalíciós hangulatot az első, s mindjárt halálos ítélettel végződő koncepció per, az úgynevezett köztársaság elleni összeesküvés-per sorozata kavarta fel.⁷⁶ (Az összeesküvés leleplezését követő hónapban pedig elhurcolták Kovács Bélát.) Bár nem kívánunk a perekkel foglalkozni, mégis említjük, mert több okból is figyelmet érdemel a *Válasz* szemszögéből. Először is úgy tűnhetett fel, hogy Németh Lászlónak is köze van a dologhoz. Az „összeesküvők” egyike ugyanis Németh László terminológiájának mentén az országot mélymagyarokra, középmagyarokra és hígmagyarokra osztotta. És noha az írónak semmi köze nem volt a per résztvevőihöz, látjuk Németh László levelezéséből, hogy érintették, elérték a megnyugvóban lévő és az irodalomba visszatért szerzőt a per hangulati hullámai, ha nem is esett most már bántódása, sőt, a kommunisták vették védelmükbe.⁷⁷ De a felszíni összemérés kapcsán Bibó István is kifejti nézeteit a magyarság minőségi osztályozásáról – és meggyőződésünk, hogy néhány ponton *félreolvassa* Németh Lászlót. Bibó ekkor elhárítja az arról való vitát, hogy szerencsés volt-e, taktikus volt-e 1939/40-ben, amit Németh László közzétett, a politikai elemző Bibó érdeklődési körén ez a kérdés kívül esett.⁷⁸ Azt mondja viszont Bibó, hogy Németh László *Kisebbségben* című munkája indítéka szerint a germán-magyar asszimi-

⁷⁵ Kovács Béla (1908–1959), kisgazdapárti politikus. 1945-ben néhány hónapig földművelésügyi miniszter, a kisgazdapárt főtitkárhelyettese, majd 1947-ben főtitkára lett. Ő vezette a párt apparátusát is. A kommunista párt tehetetlen volt vele, ezért közbenjártak a szovjeteknél, így hurcolták el, nem véve figyelembe képviselői mentelmi jogát. 1953-ig a Gulag, majd a moszkvai központi állami börtön, a Ljubljanka foglya volt, 1955 novemberében térhetett haza. Palasik Mária: *Kovács Béla*. Budapest: Occidental Press – Századvég, 2002.

⁷⁶ Bibó István: Összeesküvés és köztársasági évforduló. *Válasz*, 1947/2. 176–183. A perről érdemben lásd: Palasik Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2000. 194–229. Bibó kései álláspontját az ügyben kivégzett és meghurcolt szereplőkkel kapcsolatban lásd Huszár Tibor: *Bibó estéje. Levelek, dokumentumok a népi mozgalomról és a Magyar Közösség peréről*. Budapest: Corvina, 2009.

⁷⁷ Németh László szelleme. *Népszava*, 1947. január 24.; Gogolak Lajos: Mélymagyar és hígmagyar. *Kis Újság*, 1947. január 30.; Bóka László: A megdicsőült író. *Haladás*, 1947/5. 5; Erdei Ferenc: Az összeesküvők politikája és a harmadik út. *Forum*, 1947/2. 93–104. Erdei itt Németh László politikai és történelmi felelősségét taglalta, s elmarasztalta. Ez a kritika a „saját” táborból jött tehát. Védelmet nyújtott azonban Losonczy Géza: Az összeesküvés ideológiája. *Szabad Nép*, 1947. január 26. 3. és Révai József, aki a zeneakadémián tartott előadásában vette pártfogásába Németh Lászlót. Levelezésében említi Németh László, hogy vásárhelyi diákjai padjaiból kikandikált a *Ludas Matyi* egy-egy öt megjelenítő, kigúnyoló példánya, s hogy milyen nehéz volt így tanítani. *Németh László élete levelekben 1914–1948*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte Németh Ágnes. A jegyzeteket írta Grezsa Ferenc. Budapest: Magvető és Szépirodalmi, 1993. 593–594, 778.

⁷⁸ Megjegyezzük, hogy Bibó a későbbiekben korrigálta 1947-es álláspontját. 1978-ban a következőképpen nyilatkozott a *Kisebbségben* kategorizálásáról: „Németh László [...] állásfoglalása az 1939-ben megjelent *Kisebbségben* című művében van összefoglalva, és meg kell vallanom, hogy én akkor azzal teljes mértékben egyetértettem. Azóta évek alatt kialakult az az álláspontom, hogy minden, a zsidóságra mint kollektívumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltoztatására, megjavulására irányuló fölszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történelmi sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye. Ezen felül teljes mértékben hiba volt 1939-ben, vagyis a hitleri árnyék legteljesebb kiterjedésének idején minden olyan gondolatmenet, amelyik Magyarországon a német és zsidó asszimilációt analóg jellegű és analóg módon felróható jelenségeként kezelte, még akkor is, ha egy ilyen állásfoglaláshoz az adott esetben még némi bátorság is volt szükséges.” Levél Borbándi Gyulához. In: *Bibó István válogatott tanulmányok*. Harmadik kötet 1971–1979. 306–307.

lációról szól – ezzel nem értünk egyet, s azt feltételezzük, hogy ez egyszer Bibó nem az igazságot kereste, hanem menteni akarta az általa inspiratívnak mondott Németh Lászlót. A Németh László-i gondolkör ugyanis – ideértve a Berzsényi-tanulmányok érvrendszerét is – korábról indul, a szembeállításba már Kazinczy is bevonódik, s ide számítandó az *Ember és szerep* egyik motívuma, a *Nyugat* alapítóinak és állítólagos idegen, a magyarságot meghamisító szellemiségének kritikája is.⁷⁹ Németh László kategorizálása pedig – ha a Széchenyi – Kossuth ellentéttel, a solferinói és königgrätzi csatákkal, illetve Szekfűt érintően át is lépett a politika és a történettudomány közegébe – alapvetően megmaradt az irodalom területén. Bibó István viszont az irodalom területén nem mozgott otthonosan, nem tudunk róla, hogy széleskörű műveltségébe a kortárs irodalmi viták ismerete, azok szoros követése beletartozott volna.

Bibó szerint a kiegyezéssel és Trianonnal Magyarországon „a kontraszelekció három nemzedéken keresztül szelektálta egy alapvetően hazug feltevésekre épült közélet és szellemi élet minden döntő pontjára igenis a *hígabb* embermatériát, amely hamis helyzetekkel megalkudva képes volt »reálpolitikát« üzni ugyanakkor, amikor ugyanez a kontraszelekció három nemzedéken keresztül szorította terméketlenségbe vagy extravaganciába a helyzet eredendő hazugságát megérező *mélyebben* realista emberfajtat”. Ezzel az elemzéssel teljes mértékben egyetértünk. Amiért fontos, az az, hogy itt készíti elő Bibó egyik legnagyobb tanulmánya, az *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem* okfejtését.⁸⁰

Zsákutcák

Ez a történeti analízis forrásait tekintve nem áll egzakt alapon. Nem történettudományi elemzés, minimális forrással dolgozik, mindössze a kiegyezés alapszövegeivel, és Németh László *Kisebbségbenjét* idézi. Mentalitástörténetnek mondhatnánk inkább, történetileg rögzült, egyes társadalmi osztályokhoz, rétegekhez kötődő viselkedési módok születésének tendenciáit vizsgálja, merőben spekulatív, érületi közelítéssel.

A felütésben a 30-as években a nemzeti karaktert nyomozó munkák kérdéseire utal Bibó és *szorosán* Németh László nyomán (a *Kisebbségben* sokszor oldalszámokkal idézi) teszi fel a kérdést, „hol vezett el a magyar a magyarban”.⁸¹ Tapasztalati ténynek látja

⁷⁹ A kérdés elemzését lásd korábbi monográfiámban. Széchenyi Ágnes: „*Sznobok és parasztok*”. *Válasz, 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek*. Budapest: Argumentum, 1997.

⁸⁰ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat – zsákutcás magyar történelem*. *Válasz*, 1948/4. 289–319. A tanulmányról született önálló elemzések: Hanák Péter: *Alkat és történelem: egy Bibó tanulmány továbbgondolása*. *Világosság*, 1994/5-6. 3–37; Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat: Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris, 1999.

⁸¹ A nemzetkarakterológia magyar alapmunkája: Rónay Jácint: *Jellemisme, vagy az angol, francia, magyar, német, olasz, orosz, spanyol nemzet, nő, férfiú és életkorok jellemzése*. In: Hunyady György (szerk.): *Nemzetkarakterológiák*. Budapest: Osiris, 2001. 51–224. A 30-as években megjelent munkák, amelyekre Bibó utal: Kornis Gyula: *Az államférfi. A politikai lélek vizsgálata I–II*. Budapest: Franklin Társulat, 1933; Fejtő Ferenc (szerk.): *Mai Magyarok Régi Magyarokról*. Budapest: Szép Szó kiadása, 1936; Eckhardt Sándor: *A francia szellem*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1938; Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939. [A kérdésfeltevés magyarországi relevanciáját mutatja, hogy a közelmúltban egy szerkesztőpáros megismételte a kérdésfeltevést: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Mi a magyar?* Budapest: Rubicon Ház Bt, 2005]; Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja*, Budapest: Exo-

Bibó, hogy „a magyar történelem utolsó száz esztendejének sorozatos katasztrófáiért, a magyar politikai fejlődés egyenetlenségéért, a magyar társadalmi értékrend és szellemi fejlődés szívósan, újból meg újból kiütköző egészségtelen vonásaiért a magyar alkat, a magyar jelleg valamiféle meghasonlását, megromlását tegyük felelőssé”. Általános jelek mellett két minősített pontnak az 1919/20-as és az 1938/44-es végzetes „feladat nemlátást” tartja. Az okok felfejtésében azonban igen messzire, egészen a Dózsa parasztfelkelésig, Werbőczy *Hármaskönyvéig* megy vissza, s onnan vezeti le, miként alakult ki a megismétlődő nemzeti tragédiákban vétkes magyar alkat.

Érdekes észrevétele Bibónak, talán az irodalomtörténet nem is méltányolta még kellőképpen, ahogy Petőfit kiemeli a magyar fejlődési vonalból. „Kétségtelen pl., hogy az optimizmusnak és racionalizmusnak az a foka, melyet Petőfi képvisel, kiütközött abból az alkatból, melyet a magyar történelmi fejlődés addigi és azótai megnyilvánulásait összegezve magyar alkatnak ismerünk.” Ezt a két tulajdonságot Bibó a modern európai fejlődés döntő elemeiként tartja számon. Olvasatában Petőfi a magyar fejlődés egészségének és nem válságának volt a tünete.⁸² Annak, hogy az 1848-as kísérlet nem sikerült, elsősorban a magyarságon túl vezető okait sorolja fel. Legelsősorban az európai egyensúly megváltozásában nem érdekelték túlerejét említi, majd azt is, hogy a magyarság nem tudott közös akcióba lépni a nemzetiségekkel.

A kiegészítés megkötésének történetét végigkövetve olyan elemekre mutat rá Bibó, melyeket akkor a politikai élet vezetői nem vettek észre. (Kérdés persze, hogy a mindenkori jelen kortársai egyidejűleg mennyit képesek látni az őket körülvevő exigenciákból, követelményekből. S itt megint figyelni kell a korszak korlátozott egyéni és közösségi kommunikációs lehetőségeire is.) Merő anakronizmusnak, „vérbeli konzervatív cselekedetnek” látja és láttatja Bibó a kiegészítést, mert létrehozói félelemben éltek, s nem a célok és tervek, hanem az aggodalmak és félelmek együttese hívta életre. Már az 1860-as októberi diploma – ami mindössze annyit ért el, amennyit I. Ferenc és Metternich – is ennek bizonyítéka. A magyarság vezetői nem mertek kellő erővel hivatkozni arra, hogy 1848-ban a magyar rendi alkotmányt *törvényesen* alakították parlamentáris alkotmánnyá. A passzív ellenállás és az alkudozás visszalépés, fel nem ismert lehetőség elszalasztása volt. Megerősíti és a politika területén tovább viszi, amit Németh László irodalmi tekintetben mond a *Kisebbségben* oldalain. Két „félrevezető tanulság” rögzült „a tapasztalat kitörölhetetlen élességével”. „Az egyik tanulság az volt, hogy a Habsburgok birodalma olyan európai szükségszerűség, melynek hatalmi köréből sikeresen nem vonhatjuk ki magunkat, mert

dus, 1939; Prohászka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Budapest: Danubia Könyvkiadó, 1941. Néhány, Bibó tanulmányát megelőző külföldi munka: Madariaga, Salvador de: *Englishmen, Frenchmen, Spaniards: an Essay in Comparative Psychology*. London: Humphrey Milford, 1929; William McDougall: *The Group Mind: a Sketch of the Principles of Collective Psychology with some Attempt to Apply them to Interpretation of National Life and Character*. New York: Putnam's Sons, 1920; Hugo Münsterberg: *The Americans*. New York: Doubleday, Page & Company, 1914. [Münsterberg a német-amerikai karakterével is külön foglalkozott.]

⁸² Ezen a ponton utalhatunk a Bibó–Németh különbségre. Németh László szerint: „kérdés, hogy Petőfi leért-e igazán ahhoz a magyarsághoz, melynek lassú elsüllyedését egy hirtelen támadt irodalmi magyarság alatt nyomon követjük. Nem – ő erről a magyar Atlantisról nem tudott.” *Kisebbségben*. Tanu Könyvtár 1. Kecskemét, 1939. 23. Mivel többször állítottuk, hogy Bibó védte Németh Lászlót, itt a helye, hogy jelezzük, visszatekintve az *Eltorzult magyar alkat...* című cikkét Németh koncepciójával szembeni vitáinak tekintette. *Bibó. Életút dokumentumokban*. 243.

hiába próbálnók szétörni, egész Európa együttes erővel rakná újból össze.⁸³ Ez így már akkor sem volt igaz, még kevésbé volt örök igazság. A másik döntő és megtevesztő tanulság az volt, hogy ha netalántán mégis sikerülne a Habsburgok birodalmát szétrobbantani, akkor vele együtt törne darabokra a történeti Magyarország is, melynek soknyelvű nemzetiségei 1848–49-ben világosan megmutatták elszakadási szándékukat. Ez viszont nagyjából igaz volt, ezen azonban végsőleg a Habsburg Birodalom fennmaradása sem segíthetett.” A felismerések nyomán a magyar nemzeti értelmiség elvesztette vállalkozókedvét és befutott a kiegyezés zsákutcájába. A kiegyezési kényszer mögött Bibó mindkét oldalon az erők kölcsönös túlbecsülését fedezi föl. Összehasonlítja az osztrák és a magyar kiegyezési törvény kétféle megfogalmazását, s arra a következtetésre jut, hogy a magyarságot súlyos megaláztatás érte. Komoly hibának, súlyosan megítélhető antidemokratikus magatartásnak tartja Bibó, hogy Andrássy Gyula 1871-ben megakadályozta, hogy a dinasztia kiegyezzen a „rangban” következő történelmi nemzet, a csehek „történelmi közjogával”. (Ha csak egy utalással is, de rokonszenvesnek mutatja Bibó az emigráns Kossuth dunai konföderációs tervét,⁸⁴ amit az itthoni visszhangok ad acta helyeztek. Itt jelezzük, hogy lényeges kapcsot látunk viszont a bibói gondolatmenetben majd később előjövő és nagyra értékelt 1918-as forradalommal. Utalunk itt Jászi Oszkárnak a dunavölgyi népek együttélésére vonatkozó, akkor már megkésített tervére.⁸⁵) E mögött a büszkén vállalt tett mögött szinte feledésbe merült, sőt, szinte észrevétlen maradt, hogy azon az áron jöhetett létre az új magyar parlament, hogy a mindenkori parlamenti többség kötelezőnek fogadja el a kiegyezést. Bibó – tévesen – írja, hogy Deák Ferenc, Kemény Zsigmond és Eötvös József ünnepelte és ünnepeltette a kiegyezést.⁸⁶

Politikai, társadalmi és nemzetiségi asszimilációs területen is zsákutcába vezető fejlődésnek nevezi Bibó a kiegyezést. Rendkívül szembevető, hogy nincs egy szava sem

⁸³ Az Osztrák–Magyar Monarchia léte és fenntartása a 19. század végéig általánosan elfogadott nemzetközi politikai alapelv volt. Ezt nem kérdőjelezte meg lényegében egyetlen fontos hatalom vagy annak képviselője sem. Így hivatkozni lehet Lord Palmerston, Benjamin Disraeli és W. E. Gladstone brit miniszterelnökökre, Otto von Bismarck német kancellárra, sőt III. Napóleon francia császárra. A fordulatot a századfordulós brit publicisztika hozta, R. W. Seton-Watson, H. W. V. Temperley és Henry Wickham Steed kezdték támadni a Monarchiát mint népeit elnyomó, idejétmúlt szerkezetet. Louis Eisenmann: *Le compromis Austro-Hongrois de 1867 – Etude sur le dualisme*. Paris: Cujas, 1968. reprint, 1. kiadás 1904; Tibor Frank: *Picturing Austria-Hungary: The British Perception of the Habsburg Monarchy 1865–1870*. New York: Columbia University Press, 2005; Gonda Imre: *Bismarck és az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés* Budapest: Akadémiai, 1961; Jeszenszky Géza: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása. Nagy-Britanniában 1894–1918*. Budapest: Magvető, 1986.

⁸⁴ Dunai szövetség projectuma [Klapka György és az olasz kormány közt kidolgozott tervezet]; Kossuth Lajos: Felvilágosítások a Dunai Confoederatio projectumához. In: *Kossuth Lajos iratai*. VI. kötet. Szerkesztette Kossuth Ferenc. Budapest: Athenaeum Társulat, 1898. 9–12 és 12–23.

⁸⁵ Jászi Oszkár: *A Monarchia jövője, a dualizmus bukása és a dunai egyesült államok*. Budapest: Új Magyarország Rt, 1918. (A kötet ugyanebben az évben két további kiadást ért meg és német nyelven Ausztriában is kiadták.)

⁸⁶ Az ünnepléssel és az ünnepeltetéssel szemben az 1849 után itthon maradt, lefegyverzett magyar értelmiség viselkedését, ellenállását az éppen Deák Ferenc által megfogalmazott *passzív rezisztencia* kifejezés írta le, sőt – bizonyos értelemben – írta elő. Arról, hogy a fogalom a gyakorlatban mit jelentett, lásd: Dávidházi Péter: Mentilitástörténeti változatok: az ellenállás magyar hagyománya című tanulmányciklusát, s ezen belül különösen a „Per passivam resistentiam”. Egy politikai magatartásforma értékeléshez c. esszéjét. In. uő.: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és irás témájára*. Budapest: Argumentum, 1998. 9–81.

Bibónak az ekkor elinduló fantasztikus – az ipart, a kereskedelmet, építészetet, a közlekedést, a bankrendszert, a technikát illető – gyarapodásról és haladásról és a civilizatórikus fejlődésről, a magyar főváros megszületéséről. Vagy, amire a sok Németh Lászlóra való egyetértő hivatkozást olvasva okkal gondolunk, közel került Németh álláspontjához: „1850 és 1880 között a magyarság megvalósította Széchenyi reformjait és kiirtotta magából Széchenyi szellemét”.⁸⁷

Az 1918-as első magyar köztársaság hónapjait „a magyar függetlenség és demokratikus forradalom” időszakának tartja Bibó. Visszautasítja a Horthy-korszak huszonöt évében sulykolt lekicsinylő és eljelentéktelenítő értékelését és a korábban Petőfit méltató szavaival köszönti a történeteket. „Felszabadult, ép, spontán erő” megmutatkozását látja az 1918-as eseményekben. Ez egyben értékrendi állásfoglalás is a magyar történelem hagyományait illetően. Bibó az 1848/49-es csúcspont mellé helyezte a világháborút követő polgári forradalmat – leválasztva arról a proletárszocializmust, az 1919-es tanácsköztársaságot. A forradalmak „ártatlanságát” hangoztatja Bibó, visszautasítja az ország felदारabolásáért Károlyi Mihályt és Kun Bélát felelőssé tevő nézeteket. S itt következett az újabb rossz, a jövőt kódoló ellentmondásos lépés. Horthyék hatalomra jutása azon az áron, azzal a feltétellel, hogy elfogadják és aláírják a trianoni békeszerződést. „Az ellenforradalmi kormányzat ezt a súlyos születési hibát a sérelmi irredentizmus ápolásával egyenlítette ki.” Amikor az európai egyensúly megváltozásával megnyílt az út a területi revízióhoz, a magyar politikai vezetők nem mérlegelték, hogy „azok az erők, amelyek a visszacsatolás mellett állottak, hogyan viszonyultak az igazság ügyéhez”. Nemcsak a külpolitikai viszonyokra figyelt Bibó, hanem a bizonytalan belső társadalmi szerkezetre is.

A magyar parasztság – visszautalunk a korábban elemzett problémákra – változatlanul a rendi vagy legfeljebb rendies keretek között élt, míg az asszimilálódott vagy asszimilálódo „magyarországi németiség és zsidóság külön társadalma [...] rendi elemektől mentes, lényegében polgári jellegű társadalom” volt.⁸⁸ A két társadalmi forma különbségéből jött

⁸⁷ Németh László: A Nyugat elődei. *Tanú*, 1932. 2. szám [november] 68–69. A kiegyezés utáni fejlődés hatalmas irodalmából néhány alapmunkát idézünk, köztük az európai fejlődésre is kitekintőket: Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora 1867–1918*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1934; Katus László: A tőkés gazdaság fejlődése a kiegyezés után. In: *Magyarország története 1848–1890*. Budapest: Akadémiai, 1979. 6/2. 913–1038; Katus László: Magyarország gazdasági fejlődése 1890–1914. In: *Magyarország története 1890–1918*. Budapest: Akadémiai, 1978. 7/1. 263–401; Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa 19–20. századi történetéből*. Elvek és utak. Budapest: Magvető, 1974. Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat, 1975; Berend T. Iván – Ránki György: *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarok a 19. századi Európában. Az európai periféria és az ipari forradalom korában*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979; Kövér György: *Iparosodás agrárországban. Magyarország gazdaságtörténete 1848–1914*. Magyar história. Budapest: Gondolat, 1982; Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Somogyi Éva. História Könyvtár. Monográfiák 18. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézet, 2001; *A Monarchia kora ma*. Szerkesztette Gerő András. Habsburg Történelmi Monográfiák 1. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 2007. Az ismeretterjesztő könyvek sorából kiemeljük a kapitalista vállalatlapítókat, a „gründolókat” és bankárokat portrészertően bemutató kötetet: Sebők Marcell (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus. Pályaképek a magyar tőkés fejlődés aranykorából*. Budapest: HVG, 2004.

⁸⁸ A német polgárság állítólagos idegensége kapcsán jelezzük, hogy a magyar városi kultúra döntően nem magyar, hanem német (sváb) és zsidó eredetű. De ennél is tovább mehetünk, a magyar zene, a magyar tánc képviselői, ahogyan az iparosság is német (és részben például olasz) eredetű volt. Az elfogulatlan, sem nem német, sem nem zsidó kortárs, György Aladár írta a következőket a fővárosi német nyelvű sajtóról: „A Magyar-

az, amit „gazdasági, hatalmi és hivatali téren sváb és zsidó *térfoglalásként* ismerünk” – idézi a korszak terminológiáját Bibó.⁸⁹ Társadalmi és nem alkati különbségről van szó – mondja Bibó, s ezzel már előre vetíti a zsidókérdésről – akkor még csak tervezett – tanulmánya gondolatmenetét, álláspontját.

Visszatér Bibó a kiegyezést követően létrejövő személyi viszonyokra. Az „eredmény” a vezető réteg erkölcsi és értelmi lezülése lett. Voltak bőségben gyakorlatias emberek, akik értékrendjében a gyakorlati munka vagy érvényesülés állt, s „ennek érdekében hajlandók »realisták« lenni, hogy a hazugság fennálló és érvényesülő konstrukcióját elfogadják valóságnak”. Ide tartozik idősebb és ifjabb Andrassy Gyula, Apponyi Albert, Tisza István, Pethő Sándor és a kiegyezés apológétájának tartott Szekfű Gyula. A másik oldalon „a lényeglátás adományával megáldott emberek vagy más kifejezési formát keresnek, vagy szűkebb, kisebb közösségekbe vonulnak, majd mind nagyobb mértékben izolálódnak, duzzogásba, sértődöttségbe, különtségbe vagy ádáz prófétaságba szorulnak; egyidejűleg a különcök és ádáz próféták válnak arra alkalmassá, hogy a lényeg megmondását magukra vállalják”. Ezt a csoportot – mely magában foglalja Kossuth követőit, emigránstársait, valamint Táncsics Mihályt, Ady Endrét és Szabó Dezsőt – „túlfeszült lényeglátóknak” nevezi Bibó. A két csoportot – vállaltan – Németh László hígmagyar–méllymagyar különbségtételének felelteti meg. Mindent megérdemel Németh László – így Bibó – „csak azt a kárhoztatást nem, hogy zavarosak” a jelzői. Ezzel együtt is vitatkozik vele, jelezve, hogy az *igazabb* és *igazibb* különbségtétel nem indokolt. „Mindennek azonban nincs szerves köze az asszimiláció folyamatához és az asszimiláltak térfoglalásához, mert a magyar közéletbe beérkező asszimiláltak a magyar közéletnek – színmagyarok által kidolgozott – alapvető hamisságát már készen találták.” A hamisságok viszont valóban megzavarták az asszimiláció folyamatát, mely mindig „a befogadó közösség formáinak az épségén múlik”.

Éppen csak emlékeztet – hiszen ez 1948-ban még a közös emlékezet része volt – a Horthy-korszak elformátlanodására, ami a megszólítási formáktól egészen a közéleti formáig volt tapasztalható, s ami a társadalom egészéről mutatott képet. A cigányozó mulatástól, a túlhasznált mezőkövesdi népviseleten át az Americana dominus avatásig terjed a felsorolás. Különösen sok kiemelést (kurzíválást) használ itt Bibó, a tőle megszokott kategorizálás, csoportosítás mellett. Megkülönbözteti az *elformátlanodott formákat*, az *álformákat* és a *formák rákos túlburjánzását* is.⁹⁰

Melyek ezzel szemben az iránymutató értékmérők, kérdezi Bibó, kik képviselték a realizmust, vagy ahogy részletezve kifejti, kik érzékelték a bajok és veszedelmek félelmetes-

honban megjelenő napilapok közt, közelismerés szerint, egy német nyelvű lap, a *Pester Lloyd* van a legjobban szerkesztve, s ugyancsak több mint kétszerannyi előfizetője van, mint a legjobban elterjedt magyar lapoknak.” György Aladár: Pár szó hírlapirodalmunkról. *Figyelő*, 1873. jún. 22. 289–291.

⁸⁹ Ránki György: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. *Történelmi Szemle*, XXX. évf. 3. [1987–1988] 256–266; Varga László: A burzsoázia nagy nemzedéke. In: Frank Tibor (szerk.): *Honszeretet és felekezeti hűség. Wahrmann Mór 1831–1892*. Budapest: Argumentum, 2006. 39–54.

⁹⁰ Utalunk itt a magyar irodalom számtalan ezt is megörökítő alkotására, de emlékeztetünk arra is, hogy Szekfű Gyula is merevnek és formalistának nevezte a társadalmat, neobarokknak, tekintélyelvűnek az úri gondolkodást, és hogy felröpta a vezető rétegnek a társadalom reformok nélküli konzerválását. Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1934. 402–415. Itt – kilépve a tudományos munka kereteiből – fel kell hívnunk az olvasó figyelmét a Bibó-tanulmány e szempontból való kiáltó aktualitására.

ségét, az erkölcsi mértékek tisztaságát és a helyes cselekvés lendületét a Horthy-korszakban. A függetlenségiek, radikálisok, szocialisták, kommunisták, falukutatók, ellenállók vállalták magukra ezt a feladatot az elemző szerint. Minden tiszteletet megad a felsoroltaknak, de látja, a zsákutca őket is eltorzította, olykor túl hidegre, túl racionálisra, hol túl dogmatikusra sikerült a valóság feltárása, s doktrinér, dogmatikus csoport maradtak, hol pedig túlságosan beleélték magukat a többiek félelmébe és nem elég erős a hangjuk. De: „[a] munka, amit végeztek, el nem múló értéke a magyar politikai gondolkodás fejlődésének, de végül a döntő lökést a történelemnek kellett megadnia, mely a magyar ellenforradalmi uralom páratlanul dicstelen összeomlásában s az országgyarapítási illúziók véres szétfoslásában mutatta be a nemzetnek, hogy urai nem urak, s eszményei nem eszmények.” Két, a *Válasz* szerzőitől – többek között Erdei Ferentől, Kovács Imrétől – már ismert gondolatot ismétel itt meg Bibó. Egyrészt a népi írók mozgalmának jelentőségét erősíti meg, de úgy, hogy finoman elismeri Erdei Ferenc 1937 decemberében megfogalmazott mérlegét, önkritikáját is, amit Bibó és a *Válasz* kapcsolatának genezisé-ről szólva már érintettünk.⁹¹

Másrészt – s ezt Kovács Imre is érintette már – a felszabadulás, a demokrácia lehetősége nem fejlődésünk eredménye. A felszabadulást a régi beidegződések is nehezítik, s az is, hogy a régi ország összeomlása egy „vesztett háború következtében és egy hadszíntérré vált ország katonai megszállása formájában zajlott le”. S itt is egy Bibóra igen jellemző dialektikus, a két oldal egymásnak feszülő játszmáját feloldó, békéltető gesztusra találunk. A baloldalt azzal nyugtatja Bibó István, hogy sokkal több spontán demokratikus erő van az országban, aminek mozgatójától nem szabad félni. A félelem áttételes megjelenésének tartja Bibó azt is, hogy a kulturális felszabadulást jelző népi kollégiumok mozgalmá sem csak úgy jelenik meg, mint „egész iskolarendszerünk és egész iskolázásunk társadalmi hátterének a gyökeres megmozdítása és teljes kiszélesítése, hanem sokkal inkább úgy, mint egy élgárdát nevelő harci szervezet”. És – egybehangzóan például a földkérdés kapcsán idézett Sarkadi Imre-beszámolókkal – azt mondja, a tömegeknek nem a vezércikkekből, de közvetlen tapasztalatból kell megtanulniuk, hogy a köz ügye az ő ügyük is.

S végül figyelmeztet Bibó arra, hogy a nemzeti alkat, a nemzeti karakter nem állandó a történelemben, igaz, évszázadig is eltarthat egy-egy zsákutca korrigálása. De most, 1947-ben megvan erre a lehetőség, a felszabadulás lehetőségével élni kell.

⁹¹ Bibó István és a népi mozgalom viszonyát Borbándi Gyula: *Der Ungarische Populismus* (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts, Nr. 7. Mainz – München, 1976) című könyvéhez írott kifejtő kommentárjában olvashatjuk. Bibó István: Levél Borbándi Gyulához. In: Bibó István válogatott tanulmányok, Harmadik kötet, 1971–1979. 295–373.

A zsidókérdésről⁹²

A *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*⁹³ – lényegében az utolsó (!) önálló, nagyobb nyilvánossághoz eljutó, még a szerzője életében megjelent munka lett.⁹⁴ Az írásnak már előzetesen híre ment. Szabó Lőrinc eufemisztikusan értesítette Kodolányit, hogy: „a *Válasz*, mint Sárköziné mondja, a Bibó-cikken kotlik, a Bibó-féle rég várt veszélyes cikken, azon a lehetetlen témájún”.⁹⁵ (A levélrészlet nemcsak a közhangulatot, de Szabó Lőrincet is jellemzi.) A háborús események, s különösen, ami az ország német megszállása, 1944. március 19-e után történt, még feldolgozatlan, indulati emlék volt. Márai Sándor már 1945 elején foglalkozott a „bűnösség” kérdésével és a várható lélektani következményekkel is. „Ez a magyar társadalom oly bűnöket követett el, hogy a napon, mikor felocsúdik a romok között a való helyzetre, kétségbeesett büntudata újabb dühöket szülhet csak; azokra dühöng majd, hangosan vagy titkosan, akik bűneinek itt maradt bűnjelei, a zsidókra és mindenkire, aki bűneire emlékezteti. Mentől hangosabban kiált az égre egy bűn, annál kinosabb, ha bűnjelek maradnak a gáztett után.”⁹⁶ Bibó három évvel a háború után már ennek a jóslatnak beigazolódásából, az azóta tapasztaltakból indult ki.

Összevont számban jelent meg a 98 oldalas írás, majdnem bizonyos, hogy a *Zsidókérdés...* terjedelme miatt született meg a dupla szám, hiszen több mint a felét Bibó tanulmánya töltötte ki. A kisbetűvel szedett dolgozat nem könnyen olvasható, a papír már erősen sárgás színű, egyre rosszabb minőségű. „Szerkesztési monstrumokat” – a kifejezés

⁹² A tanulmány szélesebb kontextusba helyezett elemzését lásd: Balog Iván: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában*. A probléma monografikus feldolgozása: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Politikai eszmétörténet. Budapest: Osiris, 2001.

⁹³ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. *Válasz*, 1948/10-11. 779–877.

⁹⁴ Ezt követően a *Huszdik Században* (XXXVII. évf. 1. szám, 1949 február-március, 47–53) fűzött néhány kiegészítő megjegyzést a zsidókérdésről írott tanulmányához. A *Magyarország városhálózatának kiépítése* c. munka (Tervezték: Bibó István és Mattyasovszky Jenő) 1950-ben már csak mint kézirat, belső használatra jelenhetett meg. Majd itthon 1971-ig semmi! Ezt követően két műfordítás jelent meg tőle az Európa Kiadó gondozásában (*Szilbako éneke; Sacco és Vanzetti*). A kiadó köztudottan segítette az 1956-os értelmiségi elítélteket azzal, hogy munkához juttatta őket. Így történt pl. Göncz Árpád esetében is. Bibó első „szakmai” írása egy hozzászólás volt (Tanya és urbanizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. *Valóság*, XVI. évf. 1973/12. 35–40). Itt Erdei Ferenc neve, az ő munkájához kapcsolódás tette lehetővé Bibó megszólalását. Újabb fordítás következett, majd egy szaktanulmány (*Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*). Budapest: MTA Igazgatástudományi Bizottsága, 1975), majd *egy történeti bibliográfia* (*Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8., 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája*. Kézirat gyanánt. Budapest: Országgyűlési Könyvtár, 1977. Itthon halála után a közlés jogát kivívó *Valóság* hozott tőle egy rövidebb írást (Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. *Valóság*, XXII. évf. 1979/8. 35–38), nekrológ nélkül. 1976-ban publikált az angol Hassocksban, ehhez hosszas engedélyeztetési eljárás kellett a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül. A döntést persze politikai vezetők hozták és nem a hivatal. Halála után nem sokkal megindultak az emigrációs emlékezések, szövegkiadások, majd a szamizdatos publikációk. Lásd Bibó István műveinek bibliográfiája. Szilágyi Sándor: *Bibó István*, 405–463.

⁹⁵ *Ne panaszd a magányodat! Kodolányi János levelezése Szabó Lőrincsel és Szabó Lőrincné Mikes Klárával 1948–1957*. Sajtó alá rendezte, az előszót írta és a jegyzeteket összeállította Horányi Károly. Budapest: Argumentum, 2002. 67. Sajnos nincsen több adatunk a tanulmány megjelenését övező belső vitákról. Lator László megerősítette, hogy komoly vita övezte a tanulmány közlését, de hatvan év távlatából nem tudott visszaidézni részleteket.

⁹⁶ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. Toronto: Vörösváry Publishing Co. Ltd., [1993] 17.

Sárközi Mártától való – eddig Németh László műveinek közlése esetén vállalt a szerkesztőség. Mi indokolja tehát ezt a Németh László-részletekhez szokott olvasót is meglepően bő terjedelmet? A felelősséggel való szembenézés szándéka, az „együttes nemzeti számvetés”, tehát új közszellem, erkölcsi közvélemény megteremtésének igénye.

A tanulmány címe – *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* – arra utal, hogy a közlést megelőző évek problémáit gyűjti össze Bibó, s próbál az általa is érzett általános hangulatra, eseményekre, sajtókommentárokra, vélekedésekre „válaszolni.” Az elsődleges azonban mégiscsak a pár évvel azelőtt történekeért való *felelősségvállalás* körülménye. Ez a békeszerződés kapcsán már megfogalmazott szembenézés és kollektív önvizsgálat készleti megszólalásra, kiegészítve a probléma messzibb múltba visszavezető történeti összefüggéseivel, noha mindezek mellett motiválta az új jelenség, a neo-antiszemita megjelenése is. (Így, személyekre, egyéni megnyilvánulásokra értve használja a tanulmányban a fogalmat Bibó, határozottan tagadva, hogy újból antiszemitizmusról, tehát eszmei-politikai *irányzatról* lenne szó.) Nem elhanyagolható azonban egy „személyes” szempont sem a tanulmány keletkezése körülményeit illetően.

A *Válasz*-kör néhány íróját folyamatosan támadták a háborút követő hónapokban és években. Szabó Lőrinc, Németh Lászlóra, Kodolányi Jánosra és Sinka Istvánra⁹⁷ gondolunk itt elsősorban, a háború utáni korszak visszafogadott szerzőire, de ide vehetjük a kitagadott Féja Gézá és Erdélyi Józsefet is, akik a háború utáni *Válasz*-ban már nem kaptak helyet. Szabó Lőrinc ellen a *Vezér* című vers volt a visszatérő vád, s írói-értelmiségi körben is keringtek róla történetek. Féjának és Kodolányinak elsősorban a jobboldali kormány-folyóiratoknál való szerkesztői vagy közreműködői szereplést rótták fel. Erdélyi Józseftől a *Solymosi Eszter vére* című verset idézték a kritikusai és támadói.⁹⁸ Voltak azonban a támadásokban vagy azok mögött, hol kimondottan, hol elhallgatottan személyes motívumok is az ellenük élesen fellépő zsidó származású írók, értelmiségiek részéről.

Az antiszemitizmus vádját akarja Bibó pontosítani, beismertetni és némely esetben egészeben eloszlatni a *Válasz*-kör íróival kapcsolatban (is). Pontos definíciót ad arról, hogy *mit* tart antiszemitizmusnak és *kit* antiszemitának: „Antiszemita alatt nem kell mindenkit értenünk, aki *nem szereti* a zsidókat, de nem elég azokat érteni, akik a zsidók ellen uszítanak, vagy a zsidókat *üldözik*, hanem azokat kell értenünk, akikben a zsidók különböző veszedelmes tulajdonságairól, mohó és csaló vagyonszerzéséről, erkölcsileg és politikailag destruktív voltáról, bosszúállásáról és hatalmaskodásra való hajlandóságáról egy összefüggő kép alakult ki és rögződött meg. Az antiszemita ebben az értelemben egyaránt lehet becületes és aljas, lehet szelíd és lehet kegyetlen, lehet ártatlan és lehet bűnös: lényege az, hogy olyan ember s az emberek olyan csoportja, amely a *társadalmi valóság egy darabjáról* görcsösen megrögzött, *torz képet hordoz magában*.” Bibó definíciója élete végéig sem változott, mert a sokszor idézett, 1976-tól kezdődően felvett életút-interjúban

⁹⁷ Sinka István nem kapott önálló portrét a szépirodalommal foglalkozó fejezetben. Ennek oka, hogy ekkor is termékeny költészetében nem éreztünk lényeges változást, a régi poétika, hang folytatásának ítéljük ekkori verseit. A terhére felrótt, 1942–44-ben megjelent és sok esetben egyértelmű és nyers antiszemita kitételeket megfogalmazó *Fekete bojtár vallomásainak* elemzése itt messze vezetett volna. Sinka István munkásságáról lásd: Görömbei András: *Sinka István*. Kortársaink. Budapest: Akadémiai, 1977.

⁹⁸ Erdélyi József azon kevesek közé tartozott, akit Bibó is kategorikusan elítélt, dezertánsnak tartotta, akinek a *Solymosi Eszter vére* című verse nem az egyetlen vétke. *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 242.

– igaz, sokkal tömörebben, de – lényegében ugyanezt mondja: „Én az antiszemitizmus szót szeretem elsődlegesen arra az álláspontra leszűkíteni, amelynek a zsidóságról egy ördögi képe van, mely szerint a zsidóság egy egységes és átgondolt terv szerint országos vagy világméretű szájakat mozgató tényező.”⁹⁹

Nem felesleges azonban a kérdés, mindig ilyen tiszta álláspontot vallott-e Bibó István.

1938-ban, mint ez közismert, Bibó István nem írta alá a zsidótörvény elleni tiltakozást. Viszont nagyjából ugyanekkor egy olyan fogalmazványt is papírra vet, amely utóbb napvilágra kerülve azt mutatja, nem volt mindig olyan kifogástalanul differenciált a véleménye, mint amilyet a háború utáni nagy tanulmány tükröz.¹⁰⁰ A szöveget *magánhasználatra* írta, azaz vázlatról van szó, s *nem publikált* írásműről. A szöveg egészen biztosan 1938-as keltezésű. Ezt írja ebben Bibó: „*Kultúra*. Ez a zs[idő] kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. De az ilyen állapotért semmi féle bacilus pusztítás nem segít! Mi az oka, hogy a szervezet nem termelt anti-toxint? Mert már amikor a bacilus belekerült, egy kórosan kettétagolt szervezet volt. Ezen kell elsősorban változtatni. A fő dolog nem az, hogy *ne* legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok legyenek segítségünkre, akik ettől nem szűntek meg ellenfelek lenni.”¹⁰¹

Egy bizonytalan keltezésű, nem sokkal későbbi, de mindenképpen 1938 és 1940 között született *A szabadságszerető ember tízparancsolata* című vázlatában viszont már így fogalmazott: „[a szabadságszerető ember] szüntelenül szem előtt tartja, hogy az emberi szabadság és emberi méltóság egy és oszthatatlan, és az egyik ember ellen akár társadalmi helyzete, akár származása, akár neme vagy kora címén elkövetett minden sérelem mindenki más szabadságát és emberi méltóságát veszélyezteti.”¹⁰² Ha 1940-ben is keletkezett a szöveg, Magyarországon még fizikai értelemben nem üldözték a zsidókat, noha 1939-ben már meghozták a II. zsidótörvényt, mely törvény nemcsak hogy leszállította a zsidókat érintő kvótát 6%-ra, de már fajként határozta meg a zsidóságot. Még ugyanabban az évben, egy hónappal a törvény elfogadása után 39+10 nyilas képviselő jut be a parlamentbe. 1940-ben, abban az évben, amely év tehát még lehet a Bibó-szöveg keletkezésének éve, bevezetik a „kiszegítő munkaszolgálat” intézményét. És ez bizony érintette Bibó István legközelebbi barátját. A szegedi piarista gimnáziumban ismerkedett meg a zsidó Reitzer Bélával.¹⁰³ A barátság folytatódott az egyetemen, s hármasszövetséggé formálódott Erdei Ferencel. Reitzer bevallottan érdekből katolizált, miután deklaráltan származása miatt nem kapta meg a várt és megígért egyetemi állást. (Erdei Ferenc viszont ezért nem fogadta el az állásajánlatot, amikor Reitzer Béla „helyét” neki ajánlották föl.) Az

⁹⁹ Bibó István: *Életút dokumentumokban*. 244. A magyarországi zsidóellenesség különböző korszakairól lásd Ständeisky Éva: *Antiszemitizmusok*. Budapest: Argumentum, 2007.

¹⁰⁰ Monográfiája egyik fejezetének Balog Iván ezt a címet adta: „Az 1944 előtti, antiszemita Bibó”. Balog Iván: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában*, 191–206.

¹⁰¹ Bibó István: A zsidókérdésről. Vázlat. [1938. április, ceruzával írott szöveg] *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 172.

¹⁰² Bibó István: *A szabadságszerető ember tízparancsolata*. Uo.

¹⁰³ Ebben a toleráns *katolikus* középiskolában – itt járta Bibó a középiskola második négy évét – alakult ki ekkor a hármasszövetség Bibó István, Reitzer Béla és Ortutay Gyula között. Hármán három vallást képviselnek, a protestánst, a zsidót és a katolikust. Ismét a felekezeti szempontot érintjük, amelyről már a pártpolitikai hatalmi osztozkodásnál szóltunk. Reitzer Béla (1911–Szovjetunió, 1942), jogász, szociológus. 1930-ban egyik alapítója a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumának. A Don-kanyarban pusztult el.

egzisztenciális kiközösítés, majd nem sokkal később Reitzer munkaszolgálatára és az, hogy odaveszett a háborúba, közelről érintette Bibót, és szerepe volt nézetei átalakulásában.¹⁰⁴

Bibó tanulmányának *első* mondata, intonációja a veszteség leírása: „1941-től 1945-ig munkaszolgálatban, karhatalmi atrocitások folytán, deportálásban, megsemmisítő táborokban és a nyilas rémuralom alatt elpusztult több mint félmillió magyar zsidó.” A következőkben pedig a háború vége óta történetekre ugrik, feleleveníti, milyen megnyilvánulásokkal találkozott, s ezek vajon mennyiben járultak hozzá a probléma nyilvános és megnyugtató elemzéséhez.¹⁰⁵ Az előzetes tapasztalatok keserűek: „Úgy látszik, minden és mindenki összeesküdött, hogy ebben az ügyben ne engedjen mást, mint semmitmondó dolgokat mondani. A sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb. Vessük fel tehát nyíltan a kérdést, hogy vajon az a két konvencionális tétel, amit ebben a kérdésben eddig mindenki elmondott és elmond, elég-e ahhoz, hogy eligazításul és irányelvül szolgáljon: elég-e azt mondanunk, a magyar nép *többsége* nem üldözte s nem gyilkolta a zsidókat, és megoldunk-e bármilyen kérdést azzal, hogy elítéljük s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus *megnyilvánulásait*.”

A Bibó által tárgyalt problémakör első része *A felelősségünk azért, ami történt* címet viseli. Kit takar a többes szám első személy? A magyar szellemi életet vagy a magyar társadalom egészét, a hivatalt viselőket vagy az egyes emberek együttesét? Minden felekezetet és vallástalant? A magyar társadalom mindegyik rétege, halmaza alanya a mondatnak, külön-külön alfejezetben.

Először is azt veszi számba Bibó, hogy tényszerűen mi történt. A zsidókról hozott törvények szerepét bagatellizálókkal szembeeszegezi az 1939-es választások eredményét, a nyilasok 19.2%-os térnyerését. A zsidótörvények mellett így – ha alibinek is szánta volna azt a legfelsőbb politikai vezetés – „tömeghangulat” alakult ki, ami „súlyos tünete volt a magyar politikai fejlődés zsákutcájának, a vezető rétegek és a tömegek politikai érettségihiányának s a minden ember politikai egyenlőségét és egyenlő emberi méltóságát valló európai eszmevilág elégtelen begyökerezettségének”. Kiemeli Bibó, hogy „a szociális frazeológia csak arra volt jó, hogy sok ingadozó ember erkölcsi ellenkezését eloszlassa”, s hogy „ettől kezdve szokták meg a magyar társadalom széles rétegei azt, hogy nemcsak munkával és vállalkozással lehet egzisztenciát alapítani, hanem úgy is, hogy valaki másnak a már kialakított egzisztenciáját kinézi magának [...]” Minőségi különbséget mutat fel mégis a tekintetben, hogy valaki eddig a pontig fogadta el hallgatólagosan az intézkedéseket és aközött, hogy elemi erővel tiltakozott volna a magyar társadalom, amikor mindez átment az emberi méltóság arculcsapásába. Bibó patikamérleggel

¹⁰⁴ A munkaszolgálatról szóló, Bibó Istvánnak küldött megrázó Reitzer-levelet lásd: *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 138–143. A német megszállásig, 1944. március 19-ig már 42 ezer zsidó munkaszolgálatos pusztult el. „Fegyvertelenül álltak az aknamezőkön...” *Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon I-II*. Szerkesztette és bevezette Karsai Elek. Budapest: A Magyar Izraeliták Országos Képvisellete kiadása, 1962.

¹⁰⁵ Bőségesen voltak pozitív és negatív élmények. 1946 nyarán egy 350 fős, lelkészek, presbiterek, tanítók részére Nyíregyházán rendezett konferencián a református egyház nyilvánosan bocsánatot kért a magyar zsidóságtól. Az akkor tapasztalt új politikai antiszemitizmusról: Ungváry Krisztián: Két röpirat – politikai hangulat Magyarországon 1945–1946-ban. *2000*, 14. évf. 2002/ 5. 59–67.

dolgozik: ugyanakkor, amikor részletezően felsorolja a zsidó vagyon elorzásának módzatait, ugyanilyen hosszan sorolja fel, hogy voltak, akik éppen ezek miatt, különösebben nem is szeretvén a zsidókat, most mentésükbe kezdtek. Mégis, mindennek ellenére, komolyan képzelni sem lehet, hogy „az üldözött zsidóság *egészének* a magyarság *egészével* szemben *hálára van oka*, hogy az üldözések alatt a magyarság viselkedése folytán vele jobban *összeforrt*, mint addig – mint ahogy igenis jobban összeforrt a dánokkal, hollandokkal, jugoszlávokkal, franciákkal, sőt olaszokkal is”. Az elmondottakhoz egy, az értekező szövegben rendhagyó, szokatlan, az élőbeszédben inkább használt fordulatot illeszt még Bibó: „S ez a döntő, a többi csak mese.” Nemcsak a társadalom magatartását, de a közigazgatást és az egyházakat is igen kritikusan vizsgálja. „Túlzott távolságtartásuk” miatt marasztalja el az intézményeket. Azt az önbecsapást rója fel nekik, amivel ezek képviselői meggyőzték magukat, hogy nincs értelme és haszna a csalásban és hamisításban megnyilvánuló ellenállásnak. Az egyházaknak azt is szemére veti, hogy a még március 19-e után is a „megingathatatlan teológiai álláspont” mögé bújtak. Megtagadták a kikeresztelkedéseket, amikor arra hivatkoztak, hogy a keresztség szentség, melyet nem lehet más célokra használni.¹⁰⁶

A magyar szellemi élet állásfoglalása ugyanolyan alfejezetet kap Bibónál, mint a hivatalos intézmények magatartásának vizsgálata, ám sorrendben – természetesen – a mögé kerül. Az ország erkölcsi mérlege szempontjából döntő jelentőségű, mondja, miként foglalt állást a magyar szellemi élet a fasizmussal és a hitlerizmussal szemben. Az állásfoglalás lehetséges mikéntjeit is körültekintően veszi számba: kiállítás, burkolt állásfoglalás, tüntető hallgatás – mindegyikre volt példa.¹⁰⁷ Egészében nincs ok szégyenkezésre, mondja, noha voltak – ismert – kellemetlen kivételek. De amire valóban és egy dokumentumban szükség lett volna, az elmaradt. „Szükség lett volna tehát a magyar szellemi élet bevett, származási vagy politikai gettóba nem szorított képviselői részéről egy olyan állásfoglalásra, mely először élesen és világosan szembefordul a zsidótörvényhozás kárteknony hiábavalóságával és a zsidóüldözések embertelenségével, azután hitet tesz a német veszedelemmel szemben a magyar nemzet szabadsága mellett, és pedig legitimista és Szent István-i hazabeszélés nélkül, utána állást foglal a magyar nép teljes felszabadítása mellett s minden – nemcsak a zsidó – gazdasági kizsákmányolással szemben, azonban minden osztályharcos frazeológia nélkül, végül szövetséget kínál minden erőnek, mely ugyanezt akarja.” Megint azt a különös, deklaráló pozíciót ölti magára Bibó, amit már első megszólalásánál, a békeszerződésről szóló írásnál láttunk. Ennek az alfejezetnek vé-

¹⁰⁶ Gergely Jenő: *A katolikus egyház története Magyarországon. 1919–1945*. Budapest: Pannonica Kiadó, 1999; Uő: *A katolikus püspöki kar és a konvertiták mentése. Történelmi Szemle*, 1984/ 580–616; Bereczky Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*. Budapest: Református Traktátus Vállalat, 1945. Majsai Tamás: „Bíborosok és püspökök a zsidómentés barikádharcában”. Ravasz László általános tájékoztatója arról, hogy a magyar evangéliumi egyházak mit tettek a legújabb időkben a zsidókérdéssel kapcsolatban. Dokumentumközlés. Közzéteszi Majsai Tamás. *Budapesti Negyed*, III. évf. 2. 1995 nyár, 169–180. Egy országosan talán nem közismert tény, hogy Veszprémben Te Deumot mondtak 1944. június 25-én a Ferencrendiek templomában abból az alkalomból, hogy „az isteni gondviselés kegyelméből ősi városunk és vármegyénk megszabadult a nemzetrontó zsidóságtól”. Z. Karkovány Judit: *Hiányjel. Fejezetek a balatonfüredi zsidók történetéből*. Balatonfüred, 2008. 39. A kötet facsimilében közli az esemény hosszan argumentáló, ekkor is uszító hangnemű röplapját.

¹⁰⁷ 1938. május 5-én jelent meg a *Pesti Napló*ban 59 neves értelmiségi tiltakozása a készülő zsidótörvény ellen. Karsai László (vál.): *Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen 1882–1993*. Budapest: Aura Kiadó, 1993. 79–81.

gén írja le először: hogy azok közé, akiket ennek elmaradásáért felelősség terhel, magát, azaz „e sorok íróját is” beleérti. Ez, a felelősség önmagára vétele emeli egyebek mellett minden megszólalás fölé Bibó tanulmányát.¹⁰⁸

Igen, az ún. I. zsidótörvény meghozatalakor volt tiltakozás. S később is voltak komoly emberi gesztusok. Egy példát említünk, amely egy *Válasz*-szerzőnek, Cs. Szabó Lászlónak a döntését idézi föl, olyan elhatározást, amelyet Bibó sokaktól elvárt volna. 1944. március 19-én a Volksbund katonái megszállták az MTI és a Rádió Sándor utcai székházát. Amikor az ott dolgozók reggel befelé mentek, a kapun kívül már ők igazoltatták az érkezőket. Cs. Szabó László így emlékezik vissza a reggelre: „Életemben nem esett könnyebben életbevágó döntés, habozás nélkül fölmentem a vezérigazgatóhoz s bejelentettem, hogy gondoskodjék azonnali utódról, mert én máris megyek, itt se vagyok, még a fiókjaimat se ürítem ki.” Nemcsak ő döntött így, pár nap múlva Örley István is otthagya a rádió irodalmi osztályát, s mint Örleytől Cs. Szabó megtudta, néhány nap múlva már Ortutay Gyula is – aki előzőleg jogszerűen átvette az osztály vezetését – „egy nagy könyvesbolt hátsó irodájában lappangott.”¹⁰⁹ Amit kommentárként Cs. Szabó László hozzáfűzött a történethez, egybecseng Bibó 1948-ban megfogalmazott tételével. „Az irodalmi osztály úgyszólván feloszlatta magát, például szolgálhatott volna, de nem szolgált passzív ellenállónak a közhivatalokban, ahol nagyjából mindenki maradt, ahol volt, mert »csak rosszabb valaki állna a helyemre«. Régi dal, régi dal.”¹¹⁰

Visszatérve Bibóhoz, az erkölcsi csőd okait veszi számba. Azt írja: „tudjuk és érezzük, hogy ez a társadalom, ez az ország alapvetően nem rosszindulatú, nem részvétlen, nem értelmetlen, sőt minden ellenkező látszat ellenére alapvetően nem is gyáva. Az emberség, az együttérzés és a bátorság azonban nem egyéni és magukban megálló kvalitások, hanem a társadalmi helyzettől nagymértékben függő dolgok.” A közösségi feltételekre helyezi a hangsúlyt, s ebben érzi a probléma gyökerét. A kérdés tehát az, mikor és miért romlott meg a közösségi erkölcs, miért estek szét fokozatosan az ép közösségi beidegződések. A válasz ezen a ponton még nem kimerítő, felsorolja csak az általa látott történeti okokat.

A 19. század közepétől az „ország vezető rétegeinek és értelmiségének politikai ösztönei és veszélyérzete egyetlenegy pontra, a történeti Magyarország szétesésétől való félelemre összpontosultak”. Ez volt a „hamis és ellentmondó politikai konstrukció”, a kiegyezés rákfenéje. Bibónak ez volt az egyik fontos, élete végéig vallott és sokak által bírált tétele.¹¹¹ Nem volt hajlandó a kiegyezés után pragmatikusan valóban megnyíló gazdasági lehetőségeket és az ennek nyomán történt fejlődés tényeit a kiegyezés hazugságának rom-

¹⁰⁸ Azzal együtt is felelősnek mondja magát Bibó István, hogy 1944 nyarán *Békeajánlat-fogalmazványt*, helyzetleírást és akciótervet készített az ellenállás kiszélesítésének lehetőségén akarván javítani. Igazolójelentése szerint Bibó maga is készített hamis papírokat, 1944. október 16-ig, letartóztatásáig adott ki hamis házassági iratokat.

¹⁰⁹ Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1982. 94.

¹¹⁰ Uo. 95. Az írók magánéletét érinti, de idetartozik, hogy Cs. Szabó László felesége (Nagy Endre leánya) is zsidó volt. Márai Sándor a háború előre haladtával elhagyta a fővárost és Leányfalura költözött. Ő sem csak azért, mert ismert ember volt, hanem mert felesége származása szintén óvatosságra készítette. Ahogy Bartók emigrálásának egyik motívuma is feleségének származása volt.

¹¹¹ Gerő András: A fogalmak foglya. Bibó István a XIX. század második felének magyar történelméről. *Beszélő*, 2001/11. 94–104.

boló volta fölé emelni. Ebben az időszakban, mondja, „elakadt és elterméketlenedett” az egész ország közösségi élete, aztán az 1918/19-es forradalmak és a trianoni béke „mind társadalmi, mind nemzeti síkon megerősítették a görcsös félelmeket, ami a sérelmi-revíziós és bolsevistaellenes politikában való végleges megrekedésekre vezetett. Ennek során mindinkább az a helyzet alakult ki, hogy a magyar vezető osztályokban és csoportokban, miközben a politikai tájékozódóképességnek, nívónak és tárgyalóképességnek egy csomó formáját, röviden a politikai rutinjukat megtartották, mindinkább megromlottak a minden ép politika alapját képező alapvető beidegződések: az ép helyzetérzék, az azonnal reagáló veszélyérzék, az előnyök, kockázatok, lehetőségek és szükségességek realista lemérésének a biztonságos képessége, a közösségi érdekek érzékelésének a képessége, egyszerűen az, amit politikai ösztönnek lehet nevezni. A politikai ösztön helyét mindinkább görcsössé és mindinkább irreálissá vált politikai rögeszmék foglalták el: a történeti Magyarország és a történeti társadalmi hierarchia helyreállításának és fenntarthatóságának a rögeszméi.” A józan önbecsülés lehetőségét az ország vezetése és vezetője, a kormányzó 1944. március 19-én veszítette el végleg. A Kállay-politika sikere és megdicsőülése kellett volna legyen a nap, lehetőség a szembefordulásra, mégpedig úgy, hogy a nacionalista közvélemény nagy részét is a németek ellen lehetett volna fordítani, érvel Bibó.¹¹² Ehelyett – a saját maga által sem észlelt átmenetekben – oda jutott el a közvélemény, hogy „a világ legnagyobb, legörültebb és leggonoszabb rablóállamának az utolsó szövetségese maradt”. Hiába volt igaz, hogy „valóban megdöbbenéssel, undorral és borzadállyal” nézte a lakosság többsége azt, ami történt. A törvényesség hamis látszata fennmaradt, a segítségnyújtás csak „alkalmi és szórványos” volt.

Felidézi Bibó az üldözött zsidók közösségi viselkedésének defektusait is. Az „aszsimiláció csodájának” nevezi – természetesen kritikus értelemben, tőle szokatlan hangfekvésben, ironikusan –, hogy a magyar társadalom *minden* rétegében és csoportjában, tehát egyszerre a magyarságban és a zsidó származású rétegekben a „községi erkölcsök, konvenciók és beidegződések együgyuanazon szétesése következett bel!” A párhuzamosan már oly sokat idézett Márai hasonlóképpen tekint szét a városon és lakóin, amikor 1945 első napjaiban az végleg rommá lesz: „Budapest e napokban elpusztul [...] A folyamat törvényszerű, nem lehet feltartani; fokozati kérdés, mennyire pusztul el; de ez a pusztulás nemcsak horizontális. Ez a nagyváros [...] belülről is szétesik, függőlegesen is pusztul, társadalmi, lelki struktúrájában. S ezt meg kell érteni, és ez nem könnyű. Mert másfélmillió ember nem pusztul el egészen ártatlanul; a sorsot hívni is kell; s e másfélmillió ember éppen úgy ártatlan, mint bűnös; mind ártatlanok vagyunk és mind bűnösök vagyunk, mert hívtuk is ezt a sorsot, amikor nem tagadtuk elég hangosan, ingereltük is, amikor nem tiltakoztunk idejében egészen és erélyesen, minden következménnyel. Ezt megértem ez éjszakákon; s minden szívdobogató részvéten túl megértem azt is, hogy a teljes felelőségen belül közömbös pártatlansággal is kell nézni azt, ami történik.”¹¹³ Nagyon hasonlít a két látélet.

¹¹² Juhász Gyula (szerk.): *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Budapest: Kossuth, 1978; Kállay Miklós: *Magyarország miniszterelnöke voltam: 1942–1944. Egy nemzet küzdelme a második világháborúban*. Budapest: Európa – História, 1991; Czettler Antal: Kállay Miklós független politikája és a német megszállás okai. *Magyar Szemle*, 9. évf. 2000/3-4. 105–123.

¹¹³ Márai Sándor: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. 12.

A Bibó-hang éppen olyan, mint amilyenre Márai 1945-ben várt. Csak éppen a peszsimizmusban nem osztozik az íróval. Márai végtelenül borúlátó: „És nem igaz, hogy »új« lesz, ami a romok közül egy napon előtántorog, s épülni és építeni kezd; más formanyelve lesz, talán; de nem lesz »új«. Ugyanaz lesz; reménytelen.” Megint itt van a karakterbeli különbség a népi írók és Márai között. Márai nem lát reményt arra, hogy a társadalom érzékeli a minőségi váltópontot, a lehetőséget, amit a felszabadulástól kapott. Márai nem képes a felszabadulás lehetőségét érzékelné, mint ezt már többször mondtuk. (Ezt egy 1945-ös, csak posztumusz megjelent regénye, a *Szabadulás* is mutatja.¹¹⁴)

Hosszan elemzi Bibó a felelősségvállalás ellen felhozható tényeket, hogy végül határozottan elutasítsa azokat. A leggyakrabban felhozott érv az volt, s tegyük hozzá, maradt is, hogy „kölcsonösen kiegyenlítettnek” tekinthető a szenvedések és veszteségek sora, hiszen beszélni kell a magyarság soraiból kikerült hadifoglyokról, a mindenkit érintő háborús szenvedésekről, az internáltakról, a demokrácia nevében elkövetett legújabb hatalmaskodásokról is. S itt következik Bibó érvelésének talán legszebb és egyik legfontosabb eleme: a zsidóságot ért tragédia *egyediségének* megfogalmazása. Tudatosan idézzük ilyen hosszán ezt a passzust, mert döntő érv a holokauszt és a Gulag újra és újra előkerülő összvetése kapcsán. Ekként látja Bibó a zsidók megsemmisítésének specifikumát:

„[L]e kell szögeznünk, hogy sem hadifogság, sem internálás, sem rendőri hatalmaskodás – melyek különben egymástól is igen különböző dolgok – nem mérhetők össze, még ha emberi életek estek is neki áldozatául, azzal, ami a zsidókkal történt. Nem mondom ezt azoknak az anyáknak, feleségeknek, gyermekeknek és hozzátartozóknak, akiknek belepusztult vagy belerokkant valakijük mindezekbe, mert nincs jogom rangsort csinálni az ő gyászuk és veszteségük s a zsidó anyáké, feleségéké, gyermekeké között; bár tudjuk, hogy a gyász és veszteség ténye mellett annak körülményei sem egészen lényegtelenek, s ezek nem vitásan a zsidók esetében voltak borzalmasabbak. De szólok azokhoz, akik azt hiszik, hogy jogukban és módjukban van e kérdésben, akár mint szemlélőknek, akár mint ártatlanul fogságot vagy inzultust szenvedetteknek történeti mérleget csinálni, s a számadás két tételét egymással kiegyenlíteni. Azok a fogságok, nélkülözések és inzultusok, melyekre ezt alapozzák, az emberi szenvedések abba a csoportjába tartoznak, melyek háborúban, emberek tömeges fogságban tartásánál és tömeges politikai felelősségre vonásánál a világtörténelem kezdete óta mindig előállanak a történelmi helyzetek keménysége s az emberek lelkiismeretlensége, kegyetlensége, hatalmaskodása és visszaélései folytán. Minden okunk megvan arra, hogy továbbra is harcoljunk ezek ellen, de a mértéket azért ne veszítsük el: ezek bármelyikét a zsidók tömeges legyilkolásával komolyan egy napon említeni nem lehet más, mint frivolság vagy rosszhiszeműség. Nemcsak a kereszténység és a civilizáció évszázadaiban, de az emberi kegyetlenség történetének évezredeiben is folyton érvényesült egy határ, melyet elvben alig, s a gyakorlatban sem oly gyakran hágtak

¹¹⁴ Márai Sándor: *Szabadulás*. Budapest: Helikon, 2000. Márai felszabadulás-élményének és regényének elemzése: Széchenyi Ágnes: „... csendes pince békességes nyája...” Az 1945-ös esztendő élménye Déry Tibor és Márai Sándor prózairói munkásságában. In: *Mérlegen egy életmű*. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai. Sajtó alá rendezte Botka Ferenc. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2003. 64–73. és Pomogáts Béla: „Miért nem örülök?” Márai Sándor: *Szabadulás*. *Kortárs*, 2000/8. 104–109.

át, mely bizonyos kíméletet biztosított az öregek, asszonyok és gyermekek életének; a zsidókat ért tömeggyilkosságoknak ellenben a fajelméletnek s az irányítók szándékának megfelelően az öregek, asszonyok és gyermekek éppen úgy tömeges áldozatai voltak, mint a férfiak. S a kiválasztásnak s a halálig gyötrésnek olyanok voltak a módszerei, hogy azok között, akik mégis túléltek őket, tízezerrel vannak a szó klinikai értelmében elmebeteg. Közöttünk járnak és élnek emberek, akik látták vagy tudták az édesanyjukat vagy feleségüket kopaszon és meztelenül mustrálgattatni, bántalmaztatni és halálba küldeni, közöttünk járnak szülők, akik látták vagy tudták gyermekeiket máglyára dobni s újszülötteiket a vagon falához veretni, vagy akik a megőrülés hatásán emésztek magukat azzal az önkínzó és végsőleg alaptalan váddal, hogy miért engedték vagy küldték szeretteiket valamilyen, végül halálba vezető útra. Közöttük szinte derült és felszabadult embereknek tűnnek fel azok, akiknek hozzátartozói bombától vagy váratlan betegségben pusztultak el, s még azoknak is egy fokkal jobb, akiknek hozzátartozói emberi gonoszság és kegyetlenség miatt, de mégis a halálnak valamilyen ismert és megszokott formájában veszték oda: mert ezeknek az embereknek az emberek régi és meghitt barátjával, az absztrakt, személytelen Halállal van dolguk, nem pedig a tébolynak, a szadizmusnak és az emberek által mesterségesen csinált sűrített Borzalomnak azon képeivel, amelyektől alig lehet szabadulni. Aki jó vagy kevésbé jó okokkal elhárítja magától azt a gondolatot, hogy ennek a felelősségben részes, még mindig elborzadhat, ha saját anyját, saját feleségét, saját gyermekeit gondolja el ugyanebben a helyzetben, s akkor talán elmegy a kedve attól, hogy mindezeket akárhány esztendő s hadifogsággal, akármilyen koplalásos internálással s akármiféle rendőri inzultussal egy napon merje említeni.”¹¹⁵

Végül tehát Bibó *mégis* összeméri a szenvedéseket, de csak azért, hogy a felelősségvállalás alól való kibújó érvelést hatástalanítsa. Ezután következik a szégyent hozó viselkedés gócinak elősorolása, a felelősség mértékének végiggondolása. Az alaptétel szerint: „ha van felelősségünk, akkor minden taktikázás nélkül kell vele szembenéznünk, mert csak így válhatunk felnőtt nemzeté, s a magunk erkölceit csakis ezen az úton hozhatjuk rendbe”.

A felelősség persze a vezetőket terheli, elsősorban is a politikai vezetőket. Bibó azonban végig az egész tanulmányban nem használ neveket, egyetlen személyt nem nevez nevének. Absztrakciókkal, elvont és személytelen társadalmi státuszokkal, fogalmakkal, szociális és – bármennyire meglepő – műveltségi kategóriákkal dolgozik. Már túl vagyunk

¹¹⁵ A szociáldemokrata szociológus, Szalai Sándor meglepetten konstatálta a háborúban, hogy a frontvonal mögött milyen erővel jelentkezett az „igen archaikus, civilizatórikus szempontból túlhaladottnak látszó ösztön-megnyilvánulás, a *véres emberkínzás renaissance*”. Különösen érdekes, évszázadokat és világrézeket felölelő külföldi tudományos statisztikákat közöl országok (birodalmak) háborúkkal eltöltött éveiről, háborús kedvéről. És a statisztika azt mutatja, a nagyobb államok harci kedve nem csökkent az évszázadok alatt. A civilizációs fok és a vérengzési hajlam között kevés kölcsönhatás látszik. Freud tanításai nyomán úgy látja, a civilizációba való beilleszkedés bizonyos közvetlen ösztönkielési formákról való lemondást jelent. A direkt úton ki nem egyenlíthető ösztönök általában szublimálódnak, társadalmilag elviselhető vagy éppen hasznosítható energiaként vezetődnek le. Csakhogy az látszik, az „eminensen társadalomellenes, kegyetlen destrukciós ösztön-megnyilvánulások olyan nehezen vezethetők át más csatornába, olyan nehezen szublimálódnak, olyan könnyen áttörnek a gátakat, hogy fel kell tételeznünk, a *civilizáció gátlásképző hatásával szemben* itt egy ellentétes erő, egy ellentétes tendencia is érvényesül.” Szalai Sándor: A kegyetlenség renaissance. Egy fejezet a kegyetlenség kortánából. *Szocializmus*, 1946. 30. évfolyam, 1-2. szám, 45–50.

a népbíróságok működésének egyszerre érthető indítékú, ugyanakkor igen sok esetben illegitim és égbekiáltóan igazságtalan működésén. A törvényi felelősségre vonás aktuális többnyire véget értek. Ezeket sem érinti Bibó, mert a *belső, lelkiismereti* felelősségvállalásra teszi a hangsúlyt, a konkrétumok nélkül erőteljesebb a gondolatmenet és jobban érezhető az említett alapintenció. A lineárisan haladó tanulmány ugyanis lényegében egymást követő dialógusokként is értelmezhető: mintha egy nagy teremben együtt ülne minden álláspont képviselője, s Bibó meghallgatva őket mindegyik évrre egyformán türelmesen külön-külön felel.

Bibó csak annyit kérdez – személytelenül tehát – „valóban, mi címen voltak vezetők, ha a politikai és erkölcsi irányításért sem akarnak felelősséget vállalni, s a felelőség pillanatában egyszerre jámbor és sűrke népként akarják kezeltetni magukat?” Ilyés szinte szó szerint hasonlóan gondolkodott ekkor, de névvel. Már 1945 nyarán önálló bekezdést szentelt a naplójában Horthy felelőségének. Ezt írja: „A susztertől nem várom, hogy hős legyen, nem ez a szerződése a társadalommal. De aki huszonöt évig felveszi, hogy trombitáljanak a kocsija előtt, s megérkezésekor az emberek felállva a himnuszot énekeljék? Aki negyedszázadig arra szedi az előleget, hogy az adott pillanatban történelmileg fog viselkedni hősként, egy nemzetszemélyként? Nem kívánom, hogy áldozza fel magát, de... De amikor a nemzet (s főleg ők) a susztertől is elvárja, hogy hős legyen!”¹¹⁶ Ilyést a háború befejezése után erősen foglalkoztatta a felelőség súlya. (Talán őt a leginkább a népi írók közösségéből.) Nyugodtan feltehetjük: amit Horthyra vonatkoztatva mérlegel, nem áll-e Imrédyre, a miniszterelnökre is? 1945 novemberétől Ilyés a naplójában részletesen és rendszeresen szót ejt az Imréd-tárgyalásról 1945 novemberétől. Érthető ez az erős figyelem, hiszen személyes vonatkozása is van, nemcsak általános politikai. Imréd egy ideig a főnöke is volt Ilyésnek a Nemzeti Banknál. S amikor 1938-ban felkinálták Ilyésnek a *Pesti Napló* szerkesztőségét, illendőnek találta, hogy felkeresse Imréd Bélát, s kikérje véleményét.¹¹⁷ Ilyést Imréd vette a Nemzeti Bankba sajtóelemzőnek, a naplóban rögzített érv szerint azért, hogy megmentse a napi újságírástól. S a végső nemet is Imréd fogalmazza meg, ő erősíti meg Ilyést a visszalépésben. Vajon a személyes ismeretség mennyiben befolyásolta Ilyést abban, hogy az Imréd-tárgyalásról végső soron nem foglalt állást. Naplójának elemzése szerint mint kívülálló „dramaturg” figyeli a közönséget s magát a vád alatt álló egykori miniszterelnököt is, akinek regnálása előtti napon fogadta el a parlament az I. zsidótörvényt, de már az ő hivatali idejében jelent meg a törvény szö-

¹¹⁶ Ilyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Válogatta, szerkesztette és sajtó alá rendezte Ilyés Gyuláné. Budapest: Szépirodalmi, 1986. 368.

¹¹⁷ Ilyés naplói posztumusz jelentek meg, felesége rendezte sajtó alá Ilyés jegyzeteit. Az 1938-as esztendőből Ilyés felesége csak és kizárólag a januári hónapot, tematikusan majdnem csak ezt a beszélgetést válogatta bele a naplófolyamba (121–126, illetve 396–404). A beszélgetés *datálása* mindenképpen téves. Imréd Béla 1938 májusában lett csak miniszterelnök, korábban tehát Ilyés nem kereshette fel a miniszterelnökségen. Az sem lehetséges, hogy 1938 januárjában Imréd kritikával beszélt volna a *Magyar Nemzet*ről, mint unalmas németellenes lapról, mert a *Magyar Nemzet* első száma 1938. augusztus 25-én jelent meg. Tehát vagy a dátumozás utólagos vagy az időpontot a sajtó alá rendező nem ellenőrizte kellőképpen. Mindenesetre a két dátum nagyon különböző történeti szituációt is jelent, 1938-ban még az I. zsidótörvény előtt vagyunk, az Ilyés és Imréd közti beszélgetésben a zsidók szerepeltetése is része a diskurzusnak. Az Est-konzern 1939-ben szűnt meg. Imréd számonkéréséről: *Imréd Béla a vádlottak padján*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányokat írta, az időrendi táblázatot és a szereplők adattárát összeállította Sipos Péter. Budapest: Osiris – Budapest Főváros Levéltára, 1999.

vegénél súlyosabb végrehajtási utasítás, s az ő miniszterelnöksége alatt készítették elő a II. zsidótörvényt.

Az egyes vezetők külön-külön való felelőssége mértékének megállapítása persze nem könnyű. Bibó sem vállalkozik erre, fel sem veti ezt a kérdést. Ő ugyanis a *közösség* egészének újjáépülését szeretné elérni, azaz lényegesen többet, tartósabbat, fontosabbat, mint amit a jog nyelvén el lehet érni. A lényeg: itt érkezik el Bibó a személyes felelősségvállalás szép passzusáig. Mivel az egész társadalom nevében való felelősségvállalásnak nem egyszerű a módja és nem biztos a visszhangja, mondja Bibó, utalva a háború végétől kialakult közhangulatra, hogy újból és újból kihívja az ingerült kérdést, ki bizta meg a súlyos téma körülményeivel, a részesség feszegetésével, azt mondja, egyet lehet tenni: „megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, *személyes* részét. Megállapítani pl. azt, hogy mindaz, amit e sorok írja akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és szálnalmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarát megéreztetésének az igyekezetén túlmenően mindenestül vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük.”

Ha mindazt, amit Bibó mondott, a felszabadulás pillanatában mondta volna, akkor ezzel be is fejezhetné volna tanulmányát. De azóta eltelt három esztendő, s „felnőtt egy új – vagy újjászületett a régi – antiszemitizmus”. Ezért megvizsgálta, melyek az antiszemitizmus okai és gyökerei. Nehéz mibenlétéről és okairól számot adni. Nem szűkíthetjük kizárólag a középkori vakbuzgó „előítéletre”, mert ez nem magyarázza meg olyanok antiszemitizmusát, akiknél a vallási meggyőződés semmiféle szerepet nem játszik. Ez tehát túlságosan „szellemtörténeti” magyarázat. A „történeti materializmus” szerint az antiszemitizmus okai éppen nem ideológiaiak, hanem gazdaságiak és társadalmiak. Bármennyire racionális ez a magyarázat, arra nem ad választ, hogy bizonyos tömegek társadalmi feszítőerejét miért lehet éppen az antiszemitizmus irányába elterelni. A magyarázatok egy harmadik fajtája a *lélektani* reakciókból indul ki. Az antiszemitizmus gyökerei ezen magyarázat szerint a vagyonosodás, az ügyesség, a tehetség nyomán fellépő irigység vagy a „másság” érzéséből adódó idegenkedés. De ezen érvek nem elegendők, ha arra gondolunk, hogy a nem zsidó vagyonos emberek kevésbé tárgyai az irigységnek, mint a szegény és sikertelen zsidók. A lélektani magyarázatok aleseteként említi Bibó Freud mélylélektani analízisét.¹¹⁸ Freud szerint az antiszemitizmus alapja az a vád, hogy a zsidók megölték Jézust, de ezt a bűnt nem hajlandók magukra vállalni, szemben a keresztényekkel, akik elvállalják és ezért megtisztulnak a bűntől. Tehát a *bűntudat* erejéről van szó. Hasonló alesetként szerepel Bibónál egy másfajta bűntudat: a zsidók ellen elkövetett igazságtalanságokért és kegyetlenkedésekért érzett lelkiismeret-furdalás. Újabb, egyre kevésbé fontos pszichológiai magyarázatokat is elővesz (a megkülönböztetésekből és általánosításokból fakadó megvetés, lenézés, alaptalan vádaskodás és üldözés veszedelmei, indulatátvitel),

¹¹⁸ Freud megidézésében egy aktuális szempont is vezethette Bibót: 1946-ban jelent meg magyarul Freud tömegelektannal foglalkozó könyve, a *Mózes és az egyistenhit* (Budapest: Bibliotheca). A *Válasz* nem foglalkozott a könyvvel, de a korszakban sokan mások, például Márai is, mégpedig hangsúlyosan. Márai: *Ami a Naplóból kimaradt 1945–1946*. 168–169.

majd áttér arra az értelmezésre, amely a zsidókat okolja az antiszemitizmusért. Ez a megokolás „egy kiragadott társadalmi folyamatra helyezi a súlyt, amelyik az antiszemitizmus okát a zárt vallási közösségből kilépő, asszimilálódó s asszimiláns zsidóságnak az európai társadalomban való rohamos és nagymértékű közéleti és gazdasági térfoglalásában s annak visszahatásában látja”. Kétségbe vonja az elv erősségét Bibó, mert az újkor nemcsak zsidókat asszimilált. Emancipált polgárokat, jobbágyokat, munkásokat, nőket is, s ezek az emancipációk szintén térfoglalással jártak, és szintén ellentéteket, sőt, igen éles és fontosabb ellentéteket robbantottak, anélkül, hogy heveségükben és pusztító, gyilkos következményeikben elérték volna az antiszemitizmus méreteit. Olyan álláspont is van, folytatja Bibó, mely az asszimiláció őszintétlenségét tartja az antiszemitizmus legfőbb magyarázatának. Végül pedig, fejezi be a közszájon forgó okok felsorolását, van még egy igen általános, de felületes magyarázat is. Ez az álláspont szociológiai vagy történeti vagy faji előzmények alapján feltételez bizonyos jellegzetes zsidó tulajdonságokat, zsidó érelyeket vagy hibákat, és azok visszahatásaiból magyarázza az antiszemitizmust.¹¹⁹

Bibó minden felsorolt magyarázatot gyengének talál, mégpedig közös okból. Mind-egyik egyetlen sémából indul ki, s „kissé mindig a végeredményre sandít”. Éppen ezért kijelöli a „magyarázatkeresés menetrendjét”, hogy a lehetséges szempontok az őket megillető rangsorba álljanak. „A helyes rangsort abban látom, hogy először meg kell ragadnunk a zsidóságnak mint társas közösségnek a történeti kialakulását és helyzetváltozásait más közösségekkel, a környező társadalommal való egybeszerveződésének feltételeit, az ebből adódó egyéni és közösségi magatartások egymásra való hatását, mindezeknek az egyéni és tömeglélektani visszahatásait, s végül mindezt bele kell helyezni a társadalomfejlődés egyetemes folyamatába.” Nemcsak, hogy többletnevezős magyarázatot ad tehát Bibó, hanem ezek sorrendjét is fontosnak tartja. Ezek után kerül sor a történeti elemzésre.

A 19. század közepétől kialakuló modern antiszemitizmus magyarázatának gyenge pontját abban látja, hogy aki kicsit is ismeri az antiszemitákat, az tudja, hogy „a zsidókról szóló tétéleiket az indulat őszinte lobogásában előadott *legszemélyesebb* [kiemelés – Sz. Á.] tapasztalatokra alapítják, s hiába mondjuk, hogy ezeket előítéletek, érdekek és ködös ideológiák alapján találják ki, mert sok jel mutat arra, a helyzet pontosan fordítottja: éppen bizonyos tapasztalatainknak az indulati intenzitása az, amelyik értelmetlen előítéleteket és ködös ideológiákat elhíthet és megvilágosító hatásának tüntet fel előttük”.¹²⁰ A gyakorta hangoztatott vagy egyszerűen tapasztalt „hatás-visszahatás” elmélet a zsidók számára sé-

¹¹⁹ Idézzük fel a *Válasz* első korszakának néhány álláspontját a kérdésben. Németh László és Pap Károly egyetértésére, sőt „szövetségére” gondolunk. Pap 1935-ben írt könyvének címe *Zsidó sebek és bűnök* volt. A könyvet meglehetősen vita fogadta. Németh László és Pap Károly barátságának alapja a *populizmus* volt, ahogyan a könyvről írt kritikájában Németh fogalmazott: „Egy különös gondolat vagy inkább állapot-találkozás lepett meg legjobban. Néhány hónap óta magam is Pap Károly-ian kezdek népemről gondolkozni; olyasformán a magyarokról, mint Pap Károly a zsidókról.” Pap Károly tanulmánya és a vita szövege megjelent a Pap Károly életmű-sorozat 7. kötetében. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. Értelmezéséhez lásd még Radnóti Sándorral folytatott beszélgetésemet: „Most hirtelen régi mesék rémei kielevenednek”. *Kritika*, 1992/6. 6–10.

¹²⁰ Amikor az első *Válasz*-monográfiám megjelent, Domokos Mátyás a kötet példányát megköszönve ezt írta: „Németh és a zsidókérdés. NL-t a személyes sérelmei igen nagy mértékben befolyásolták, mint általában az írókat. Ő úgy érezte, hogy éppen a zsidók azok, akik őt kirekesztik, s ez a különös sértettség még a Toldy-reál önképzőkörében alakult ki benne. (Lásd egyik Földessynek írt levelét.) Ezt persze nem mentségül írom, inkább pszichológiai magyarázat gyanánt, de hát az irodalmi, a művészeti életben az ilyesminek a normálisnál nagyobb szerepe van. (Szabó Lőrincnél például az Est-lapoknál elszenvedett valódi és vélt sérelmei.)” [A hi-

relmes, legfeljebb azt hajlandók elfogadni, hogy „*egy* zsidók [kiemelés – Sz. Á.] magatartásai időnként hivatkozási alkalmat és lehetőségeket jelentenek ettől függetlenül is meglévő előítéletekből, érdekekből, irigységből vagy ködös misztikából táplálkozó, támadó és elnyomó szándékok alátámasztására”. Bibó tehát nemcsak az egyéni, hanem a közösségi tapasztalatokat és a közösségi tulajdonságokat is számba vette az antiszemita ember, illetve az antiszemitizmus definíciójához.

Visszatér a társadalomlélektani magyarázathoz, s eljut a zsidóellenes előítélet és zsidók által tapasztalt antiszemitizmus súlyának összeméréséhez. A zsidóság mérhetetlenül többet szenvedett, többet vesztett, és ezért több joggal követelő fél, állapítja meg Bibó. Hangsúlyozza Auschwitz kitüntetett szerepét ebben az ítéletében. De ez az összemérés semmiféle „elfogultságot” nem jelent a zsidóság iránt. A zsidók elfogultságait továbbra is elfogultságoknak nevezi, torzképeiket torzképnek, s irrealizmusukat sem tartja a valósághoz közelebb állónak, mint az antiszemitákét. Szó sincs róla, hogy felváltva leckéztetné az egyenlet szereplőit. Inkább a zsidókat próbálja meg ráébreszteni, mondja, hogy a „velük szemben álló környezet tapasztalatát, bármilyen egyoldalú és részleges valóságon alapszik is, s bármilyen túlzásokkal általánosítódik is” nem lehet „egyszerűen előítélet szülte üres rémképnek tekinteni és semmibe venni”. Különösen azért nem, mert a „környező, többségi társadalomnak a zsidókról való tapasztalatai a döntőbbek, megszabják az egész helyzetet és a feltételeket. A teljes igazság tehát az, hogy a *zsidóellenes előítélet és a zsidóellenes tapasztalat együttesen feltételei a modern antiszemitizmusnak*, mely egyik nélkül sem képzelhető el.”

Az antiszemitizmus okait a társadalomfejlődés zavaraiiban látja, s ezért máshol már kifejtett nézeteit ismételten bevonja a bizonyításba. Megvizsgálja a befogadás folyamatát. Az asszimiláció, mondja, nem jelenti minden jellegzetes vagy felismerhető tulajdonság levetkőzését, ez nem lényege, legfeljebb kísérő jelensége az asszimilációnak. „Asszimilálódni annyit tesz, mint egy valóságos, eleven közösség életének a folyamatában benne élni, magatartásformáit, konvencióit és követelményeit ismerni, gyakorolni és vállalni. Ettől megmaradhat valakinek a jellegzetes orra, jellegzetes konyhája, jellegzetes élettempója, jellegzetes szólásformái, idegen szavai, vagyis megmaradhat mindaz a fizikai és etnikai adottsága, aminek társadalomszervezeti jelentősége nincs vagy kevés.” Kitérített helyen áll az asszimilációban a nyelv felvétele, s hasonlóan fontos az új közösség szolidaritásába való bekapcsolódás. Éppen ezért fontos a befogadó közeg vizsgálata, hiszen az asszimiláció leginkább könnyítő vagy éppen nehezítő tényezője és feltétele az asszimiláló közösség belső értékrendje, ennek „őszinte, rendezett, összhangzatos avagy hazug, ellentmondó összhangtalan volta”. Itt, ebben a tekintetben marasztalja el Bibó István a múltbeli magyar állapotokat. A magyarországi asszimiláció, állítja Bibó, kezdetektől nem becsületes feltételek mellett ment végbe, s ráadásul a folyamat minden közép-kelet-európai országnál rosszabb képet mutat a belső hazugságok és ellentmondások miatt. A fő vétség az volt – s itt másként fogalmazva ismétli el Bibó a már ismert tételét –, hogy a magyar társadalom az egész folyamat ügyét „beállította a 19. századi magyar politika nagy illúziójának, az egész történelmi Magyarország nyelvi megmagyarosodásának a vágyképebe”. Rövidtávú eredményt vártak az asszimilációtól, legelsősorban azt, hogy a nép-

vatkozott levelet Németh László 1927. december 24-én írta Földessy Gyulának. In: *Németh László élete levelekben*, 56–57.]

számláláskor magyarnak vallják magukat az asszimilálódó német és zsidó polgárok. Az „eredmény” a hiú reményt táplálta, azt, hogy „az egész ország megmagyarosodása egy évtizedekben mérhető és remélhető folyamat”. Az ország magyarosodása szempontjából nem a németek és a zsidók asszimilációja volt és lett volna döntő, teszi hozzá Bibó, hanem a nemzetiségi paraszttömegek asszimilációja, különös tekintettel azok földrajzi elhelyezkedésére. A ténybeli asszimiláció helyett programszerű asszimilációval találkozunk nálunk, hitbuzgalmi, társadalmi, kulturális és egyéb szervezetek szinte egyetlen programjává ennek egyengetése vált. De nem a program a döntő, mondja Bibó, mert az asszimiláció a „közösségi magatartásformák és értékmérők területén dől el”.

A zsidókérdés... egyben Bibó önvizsgálata is, hogy példát mutasson. A történelmi kaktizma személyes ügyévé is tette azt, amihez személy szerint nem volt köze. Mégis: „[s]zükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei vagy a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeit vagy a mulasztásait; hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért *felelős*, vagy mi mindennek a felelősségében *részes*. Így utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”

Nem kerüli meg a barátait és a *Válasz*-beli szerzőtársait ért és erő támadásokat sem, noha név szerint nem említ senkit sem. De nem a tanulmány elején, hanem csak a legvégén tér ki a magyar szellemi élet képviselői között folyt vagy folyó számonkérési eljárásokra vagy kísérletekre, az érdekeltek felelősségére. Megjelent egy „bizonyos névsor és bizonyos frazeológia a »fasizmusban kompromittált írástudók« emlegetésére, kezelésére, innen vagy onnan való kizárására, be nem vételére, bojkottálására, ellenük való eljárásra vagy eljárás kilátásba helyezésére”. Mivel az írók időnként „teljesen egyforma hangszereléssel” kapták a maguk támadásait, s emiatt időnként nagypolitikai – elsősorban a kommunisták már idézett – mentőakcióira volt szükség, itt is szétválasztja Bibó az árnyalatokat és összetevőket. Skálát állít fel a felelősség fokozatairól. Egészen olyanokig – és többnyire ez a vád érthette el a népi írók mozgalmának körét is – „akiknek jelleme, értéke és viselkedése vitán felül áll, ellenben különféle alkalmakkor nem helyezkedtek a zsidókérdés nem létezésének álláspontjára, és foglalkoztatta őket a magyarországi zsidó arányszámok kérdése; ami a probléma felvetésének valóban igen veszélyes csapdája, de felvetését és tiszta szándékkal és hangon való tárgyalását sem megtiltani, sem erkölcsileg megbélyegezni nem lehet”. Az egyes íróportrék esetében érzékeltettük már, hogy ezek a mondatok milyen érzékeny, irritált közegben íródtak le. Most csak Bibó következtetéseit foglaljuk össze. A megoldás olyan *közszellem*nek kialakulása – vagy aktív formában fogalmazva: kialakítása lenne, mely „képes először az együttes felelősségvállalás módját megtalálni, az önvizsgálat s az önkéntes és személyes felelősségvállalás számára megfelelő alkalmat és levegőt adni, azután a különféle szerecsenmosdatásokat és különféle támadásokat egyaránt a maguk értékére leszállítani, a cselekedetek és mulasztások illő következményeit kiosztani s az indokolatlan következményektől, akit kell, megvédeni”.

A hosszú idézetekből láthatjuk Bibó tárgyilagosságra törekvését és persze ennek stilisztikai velejárait is. Az amúgy sem könnyű bibói nyelv tovább nehezül. Rendre többszöriösen összetett mellé- és alárendelő mondatokat használ, még csak külön mondatot sem indít egy-egy gondolatláncolatban, pontosvesszővel választja el az azonos jelentőségű és súlyú, egymás mellé rendelt tagmondatokat. Ezek száma talán éppen azért olyan szokatlanul magas, mert ügyel, hogy minden lehetőséget számba vegyen. Öntudatlanul talán az

is mozgatta, hogy ne lehessen megbontani mondatait, ne lehessen „közbevágni” mondanója időtartama alatt.

Hogyan definiálhatjuk Bibó tanulmányának, lényegében könyvének műfaját? Személyes tapasztalatokból kiinduló, igazságkereső és pártatlan történeti, erkölcsi, pszichológiai *analízis*, mely némelykor *vádirattá* szélesedik, de mégis az indulatok lecsendesítését célozza, magatartási *norma-rendszert* ad az egyéni és nemzeti önvizsgálathoz. Bibó pontosan tudja, milyen nehéz a megszólalás, hiszen azt, aki megpróbál ebben a kérdésben a „magyar nemzet, a magyar társadalom nevében valami magvasat és igazat nyilatkozni, könnyen szembe fogja magát találni azzal az ingerült kérdéssel, hogy: ki bízza meg ezzel?” S ez a kérdés nem ok nélkül való. A már idézett, stilisztikailag nem egyértelmű Szabó Lőrinc-utalás – „veszélyes cikk, az a lehetetlen témájú” – jelzi a zavart, a vitától való idegenkedést, a viszonyulást, a tét összetettségét. A napi sajtó és a folyóiratok közönsége tapasztalta a személyes traumán átesett, a tragédiákban érintett megszólalók fokozott reakcióit. S amilyen indokolt volt a hang szubjektíve, annyira megnehezítette az érdemi beszédet.¹²¹

Bibó maga rajzolta meg a *Válaszban* a politikai lehetőségek beszűkülésének fokozatait, megszólalása a zsidókérdést illetően már túl későn történt. Már csak hónapok voltak hátra a politikai égbolt teljes elsötétüléséig. A kérdéstről vita már nem bontakozhatott ki: évtizedekre szőnyeg alá kerül a fel nem oldott probléma. 1948/49-ben és ettől kezdődően újabb, a társadalom széles, nemcsak „reakciónak” mondott rétegeit rettegésben tartó abnormalitások következtek, s az új sérelmek lehetetlenné tették a demokráciákban lehetséges nyilvános politikai-irodalmi vitákban végbemenő elemzéseket, és végső soron a személyes lelkiismeret-vizsgálatot is.¹²² A segítséget, sorvezetőt kínáló elemzés megkésített. Mire megszületett, elfogyott a szabad diskurzushoz kellő levegő. De ezzel nem azt mondjuk, hogy a tanulmány felesleges volt, éppen ellenkezőleg. Ahogy Bibó mondta a demokráciáról: az erőfeszítés sohasem felesleges. A magyar közgondolkodás egy pártatlanul tiszta és jószándékú dokumentumát nyújtotta át az olvasónak Bibó István, mely akár fél évszázad múltán is felkínálja a hang, a gondolkodás folytatását, és jól jön a társadalom más feszítő

¹²¹ Idézzük Bibó István menyének, Bibó Istvánné Lipcsey Juditnak visszaemlékezését Bibó István és Sárközi Márta kapcsolatáról: „[Bibó István] tanulmánya elején van egy mondat. A tényeket közli először, hogy 1944-ben deportálásban, munkaszolgálatban meghalt mintegy félmillió magyar zsidó. A túlélők körül 1945-ben hamarosan újra kialakult az antiszemitizmus. És akkor azt mondja az esszé, biztosan vannak olyanok, akik a szenvedések ellenére megtalálták lelki békéjüket. Mindig Márta nénire gondolok ennél a jellemzésnél. A minden mélységet áthidaló szolidaritáson alapuló barátságunknak ez lehetett az egyik, ha nem a legfontosabb gyökere. Márta néni anélkül, hogy mondta volna, mélyen hálás volt, amiért valaki, Bibó István, meg tudta fogalmazni, mi történt. Árnyalan, nyugodtan, a nem zsidók és zsidók felé. És közben ő, Sárközi Márta olyat tett, amit csak a legnagyobbak tudnak megtenni: mindent, amiye a háború után maradt, odaadta a magyar irodalomnak, a magyarságnak.” *Menedékház*. 384–385.

¹²² A zsidóság kiirtásával való szembenézés irodalmából: *Germany 1947–1949. The Story in Documents*. Washington D.C.: U.S. Government Printing Office, 1950. The Department of State; *The United States and Germany in the Era of the Cold War: a Handbook*. Cambridge University Press: 2004; James L. Payne: Did the United States create Democracy in Germany? [Analysis of Denazification Effect]. *The Independent Review*, Vol. 11. Number 2. Fall 2006; Jürgen Kocka: Mit kezdünk a nyomasztó múlttal. Kollektív emlékezet és politika. *Magyar Lettre International*, 54. szám. 2004, ősz. 5–9; Szegedi Gábor: A gyakorlatlan megszálló. Az amerikai náciellenes politikai Németországban. In: Frank Tibor (szerk.): *Gyarmatokból impérium. Magyar kutatók tanulmányai az amerikai történelemről*. Budapest: Gondolat, 2007. 170–183. (A tanulmány végén további szakirodalommal.)

és nyugtalanító feszültségi tényezőjében, például a cigánység helyzetének megértését és megoldását kereső vagy a szélső-jobboldali és neo-nyilas jelenségek létrejöttének okait megértő és a hozzá való viszonyulást kereső vitákban. Ez az a tónus, az a hang, az a belső diszpozíció, amit Szabó Zoltán vett észre Bibó Istvánban, s amit tőle a fejezet elején Bibó István elemző módszerével, tanulmányírói technikájával kapcsolatban idéztünk. Ez az, ami a magyar szellemi közéletből, közírásból hosszú idő óta alapvetően hiányzik, csak ritka kivételekben mutatkozik meg.

A *zsidókérdés* megközelítésének módjában, szemléletében van Bibó tanulmányának újdonsága és ereje. A terjedelmet a történetek súlya, a trauma számadatai mellett Bibó végtelen gondossága magyarázza. Minden részletet, aspektust kimerítően körüljár, megismétli a magyar társadalomfejlődésről az elmúlt években már – éppen a folyóiratban, a *Válaszban* – közzétett nézeteit, inkább vádolják terjengősséggel, mint legyen bármely ponton – az evidenciák mellőzésével – félreérthető. Arra gondolhatott, hogy aki csak ezt a munkát olvassa tőle, az is kapjon teljes és kimerítő folyamatelemzést. S talán arra is, a jövő közszelleme érdekében ne riassza meg azokat, akiknek volt okuk a maguk számvetésének elkészítésére.

Az 1941-es országhatárok között élő zsidók 60%-a pusztult el a háború utolsó évében. A Budapesten élő zsidóság 40%-a, a vidéken élők 75%-a, összességében az európai áldozatok tizede magyar zsidó volt. Kétségtelen tény azonban a paradoxon, amelyet a felelősség alól való kibújás indokaként is használnak, hogy Magyarországon hosszú ideig biztonságban voltak a zsidók: 1944-ig csupán egyetlen ország maradt ki a sorból, egyetlen zsidó közösség maradt érintetlen. Magyarország, ahol 750 000 zsidó élt még.¹²³

Az 1938-as törvény a szabadfoglalkozású értelmiségiek létszámát maximálta 20%-ban, s ezzel egyidejűleg ellehetetlenített zsidó tulajdonban álló lapokat is. A zsidótörvénnyel nagyjából egy időben a törvénytől függetlenül, de az ország politikai jobbratolódásával magyarázhatóan is szűntek meg lapok. A *Választ* is így érintette a politikai klímaváltozás. S lépünk ki a Bibónál szándékolt név nem említésből, s nézzük meg a lap körül a zsidókérdésben történeteket.

Sárközi György ugyan az érdektelenséggel és a szerzőket ért perekkel magyarázza a lap megszűnését, s azt mondja róla, „ideje lejárt”, azonban a dokumentumokkal alátámasztható teljesebb igazság más. Németh László 1938 májusában Gulyás Pálnak írt levelet, amelyben beszámol a fővárosi írókapcsolatok átrendeződéséről. „A munkatársak egy [...] csoportja is elfutni készül tőle – [értsd: Sárközitől – Sz. Á.] – (főleg Szabó L[őrinc], Matolcsy), mert zsidó.” Majd ugyanitt József Attilával kapcsolatban írja le véleményét Németh László, megpendítve a zsidóbérencség vádját. („Szegény Bányai [Kornél], alighanem különb költő volt, a kutya sem említi, igaz, nem tolta a zsidók szekerét.”¹²⁴ Tatay Sándor 1938 nyarán indított utó-támadást a *Válasz* ellen, s éppen a zsidókérdéssel össze-

¹²³ Raul Hilberg: *The Destruction of European Jews*. New York – London: Holmes and Meier, 1985, 796. Idézi Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. História Könyvtár. Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 2000. 218. A magyarországi zsidóság tragédiáját illetően az (első) alapmű: Randolph L. Braham: *A magyar Holokaust I–II*. Budapest – Wilmington: Gondolat – Blackburn International Incorporation, 1988; Karsai László: *Holokaust*. Budapest: Pannonica, 2001.

¹²⁴ Németh László levele Gulyás Pálhoz, 1938. jún. 11. In: *Egy barátság levelekben. Gulyás Pál és Németh László levelezése*. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Gulyás Klára és G. Merva Mária. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1990. 153.

függésben. A szerkesztő zsidó származása ismét a vád: „[...] itt az irodalom, sőt gyakran az irodalmi hang is háttérbe szorult, és miután a lap elvesztette irodalmi jellegét, nem tartotta tovább kezében Németh László, akiben pedig a legmagasabb fokon egyesült az író és a nemzetépítő. Németh Imrén keresztül átkerült a *Válasz* Sárközi György szerkesztésébe, aki az Athenaeum főtisztviselője. Így jutott zsidó irányítás alá a második nemzedék egyetlen külön szócsöve. [...] Sárközi György útján még egy darabig szerepeltek benne a *Nyugat* legkitűnőbb fiatal költői és novellistái, de ezek már a fent vázolt kiválasztódás folytán nagy számban zsidók voltak. [...] Természetesen meggondolatlanlás és lelkiismeretlenség ezt a társaságot »zsidóbérencnek« nevezni, és bűn egy nemzetépítő munkát végző fiatal írógárda ellen. Az azonban tény, hogy a Márciusi Front és a *Válasz* minden találkozásán ott ült a zsidó szerkesztő, mögötte az Athenaeummal, az Est-lapokkal, és bármennyire kívánczolt volna is, nem került szőnyegre közöttük a zsidókérdés. Mindannyian hallgattak, félvén meglévő vagy eljövendő pozíciójukat, amelyre megfelelő keresztény orgánusok híján csak zsidók között volt lehetőség.”¹²⁵ Kodolányi János kelt a *Válasz* védelmére Tatayval szemben, mint szerző és szemtanú mondta el a szerkesztő-váltások történetét, hangsúlyozva, hogy az íróársak Sárközit *megválasztották* főszerkesztőnek. Viszontválaszában Tatay Sándor megismételte a vádat, amit nem egyszer hallottunk másoktól a két háború között. „Nem bántottam én Sárközi Györgyöt [...] Hiszen valóban kiváló ember és csodálatos szerkesztői képességekkel felruházott lélek lehet csak az, aki zsidó létére (mint Kodolányi cikkéből kitűnik) annyi kiváló magyar koponya minden kényszerítő körülmény nélkül, tisztán egyéni értékeiért legalkalmasabbnak talál a társaságban a szerkesztő olyannyira fontos szerepére. [...] Nem mosolyognivaló, ha azt állítom, hogy Sárközi mögött az Athenaeum és az Est-lapok is ott lebegtek a levegőben, mert lám, mégiscsak az Athenaeum és az Est-lapok szervezésében át jutottak a Márciusi Front írói a nagyobb közönséghez. Azt pedig, hogy ezeken a helyeken maradéktalanul ki lehetett volna fejteni a magyarság legégetőbb problémáit, határozottan tagadom. Tagadom azt is, hogy valóban életes országépítő munkát lehet ma kifejteni olyan környezetben, ahol egy vagy két zsidó állandóan jelen van.”¹²⁶ Tatay tehát levetkőzhetetlen filozemitizmussal vádol minden zsidót, tagadja az asszimiláció lehetőségét is, de még inkább azt, hogy az itt élő magyarok és magyar zsidók közösségének közös társadalmi és írói, irodalmi célja és programja lehetett volna. Az első zsidótörvény után vagyunk, amikor ezeket a nagyon igaztalan sorokat Tatay írja. A vád azonban korábbi. Már a Márciusi Front programjának aláírói – Erdei, Féja, Illyés, Kovács Imre és Veres Péter – is vissza kellett utasítsák, hogy a „társadalmi átalakulás hirdetésével a zsidókérdésről terelik el a figyelmet”. 1937 késő őszén, a *Márciusi Front kiáltványában*, folyóiratukban feleltek a vádakra.¹²⁷ A kiáltvány aláírói között volt ekkor még Illyés is.

Illyés álláspontját is sokan vitatták-értelmezték a zsidókérdés kapcsán. Tény: Bibóhoz hasonlóan Illyés sem írta alá a zsidótörvény elleni tiltakozást. Ennek okát nem ismerhetjük biztosan. Viszont a *Nyugat* 1938 májusi számában naplójegyzetéből közölt egy részletet, melyet annak kapcsán vetett papírra még „február-áprilisban”, hogy a levegőben volt a közelgő zsidótörvény. Az Illyés szöveg az adott társadalmi közhangu-

¹²⁵ Tatay Sándor: *Nyugat, Válasz, Kelet Népe. Magyar Élet*, 1938 július–augusztus 21–23.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ A Márciusi Front kiáltványa. *Válasz*, 1937/11. 697–698.

latban nehezen értelmezhető másnak, mint antiszemitizmusnak. „A demokrácia-ellenes rendszerek a kultúrát és a demokráciát elsősorban azokon az intézményeken át akarják megrendszabályozni, amelyeknek az égvilágon semmi közük sem a kultúrához, sem a demokráciához. A fenyegetettek jajüvöltése téveszti meg őket? A lakáj-drámaíró, a limonádé szerző,¹²⁸ a tőzsdés, a közgazdasági zsarolásból élő »zughirlapíró« s unokatestvére, aki a közgazdasági pauszálébból él, a posvány-zsurnaliszta, a ponyva-kiadó, a producer, a filmíró, a színházi vállalkozó, akikre már nincs is jelző, a görli-menedzser, sőt a lánykereskedő, mind-mind kultúrajajt bömbölnek és minket biztatnak, hogy haljunk hősi halált értük, hisz mi is a kultúrát, a demokráciát, a szabad sajtót, a gondolat szabad terjesztését emlegettük. Nem tudom felsorolni mindazokat, akik elvárják tőlünk, hogy mi, akik eddig ő ellenükben kényszerültünk védeni a kultúrát (sajnos, eredmény nélkül), most őket védjük. Hisz ők is e kultúrának köszönhetik létük – mondják, megfélelkezvén arról, hogy csak úgy, ahogy a vasúti tolvajok, az ópium-csempészek is. Vigyázzunk magunkra; nehogy új ellenségeink előtt szövetségesül kínálkozó régi ellenségeink veszejtsenek el bennünket. Megtörténhetik, hogy fel kell áldoznunk magunkat. Méltó mód végezzük, a magunk ügyéért. Ha tenyerünk bőrét tisztán tartottuk tőlük, csontjainkat ne egy gödörben találja az utókor e dögökéivel. Védni akarom a kultúrát, védeni vérem utolsó csöppjéig, s riadtan nézek körül, hol védjem? Látom az ellenséget, de csak ebből tudom, hogy hol kell harcvonalba állanom, s nem abból, hogy hol van az én védeni valóm, hogy az a terület, amelyre az ellenséget nem szabad beengednem, mert az a föld már az én kincseimet és isteneimet rejti. Nem könnyű dologról beszélek. Védni fogom a sajtószabadságot, de még mielőtt vérem ontom érte, gyorsan elárulom, hogy én halálát kívántam e sajtónak akkor, amidőn a legszabadabb volt, amikor a legszabadabban prostituálta magát. A legjobb esetben egy üres tartályt védek abban a reményben, hogy valamikor egyszer talán mégis megtelik. Harci buzgalmat ez erősen megcsappantja. Tiltakozom, de mennyire, a könyvégetés ellen, de elárulom, hogy mielőtt e veszély fenyegetett, én a kultúra meggyalázása keltette pillanatnyi máglyára kívántam. [Sic – Sz. Á.] Becsukják a színházakat? Legtöbbjüknél ezzel legfeljebb a világítók és a díszletezők rövidülnek, a Múza nem, onnan őt már rég kiutasították. Harcba tehát úgy indulok, hogy igyekszem megbocsátani védencemnek, szemet hunyok neki, rá se nézek, nehogy leköpjem, mielőtt meghalok érte.”¹²⁹ Hiába hogy korábbi dátumjelzés szerepel a jegyzetek alcímeként, mégiscsak a zsidótörvény elfogadásának hónapjában jelent meg az írás. Illyés akkor, amikor az *állampolgári jogegyenlőség* felszámolása van napirenden, fontosabbnak tartotta a „prostituálódott” konzum kultúra megkülönböztetését a magas kultúra ágaitól és teljesítményeitől. A probléma nagyon komolyan foglalkoztatta, erre utalnak a rendkívül erős jelzők, kötőjeles szókapcsolatok, fenntartásainak feltűnően karakteres hangsúlyozása. Nem származási alapon osztályoz Illyés, mint tette a következő évben Németh László a *Kisebbségben* oldalain. De felvetendő az időzítés kérdése a közreadott szöveg kapcsán még akkor is, ha a „zsidó” szót Illyés nem írja le. Ellene vethető kritikai fenntartásunknak, hogy hiszen a felsőház zsidó származású tagjai is megszavazták a törvényt. Igaz. Azt is felvethetik mások, hogy hiszen a *Pester Lloyd* szerkesztői még a második zsidótörvény

¹²⁸ Kérdés, vajon a „lakáj-drámaíró” és a „limonádé szerző” kategóriájába számította-e Illyés Gyula Molnár Ferenc, Sárközi Márta apja munkásságát is?

¹²⁹ Illyés Gyula: Naplójegyzetek, 1938. február-április. *Nyugat*, 1938/5. 333–334.

után is a helyükön maradhattak, mert nélkülözhetetlenek voltak. (Ahogy az Athenaeum kiadó középvezetőjeként sokáig mentességet élvező Sárközi György.) Azzal is szokás bagatellizálni a törvények súlyát, hogy a zsidó tulajdonosú nagyvállalatok, bankok, nagybirtokok élén sem következett be még változás. A szellem emberének azonban nem mindennapi felelőssége van.

Illyés szövegeinek színvonala messze fölötte áll a kurzus antiszemita diskurzusának, de mégis van egy nem is mindig kimutatható, s még kevésbé dokumentálható pont, amikor a kettő mégis összecsúszik egy-egy olvasó tudatában. Amikor dekódolja, amit Illyéstől olvas, és azt gondolja, ha Illyésnek szabad, akkor talán nekem is, és – a tekintélyelv tudatalatti működésével – bátrabban közelíti az antiszemitizmus ideológiáját. Ezzel persze a legtöbb esetben kilépünk az irodalom, a művészetek közegeiből – de értelmezőként, amikor az irodalom és az írók *hatását* vizsgáljuk, ehhez van is jogunk.

Németh Lászlót is foglalkoztatta a kérdés, s a felelősség tekintetében vele is hasonló, vagy egy árnyalattal egyértelműbb a helyzet. Nem tudott volna senkinek személyesen ártani, de a *Kisebbségben* osztályozó szemlélete 1939 júniusában, már a második zsidótörvény évében járunk, sőt, a törvény elfogadása utáni hónapban, a nemzeti összetartozás erejének aláadását jelentette. És álljunk is meg egy rövid bekezdés erejéig a Németh László és Bibó István párhuzamnál, és itt jelezzünk egy nagyon határozott különbséget. Németh László antiszemitizmusáról mondja Lackó Miklós – mint már említettük –, hogy az nem volt több és más, mint a magyar középosztály kétségtelen antiszemitizmusa, csak éppen Németh László írásban adta, amit gondolt, s ekképpen másoknál őszintébben hagyott nyomot a közgondolkodásban.¹³⁰ A fiatal Bibó István gondolkodása sem volt mentes az antiszemitizmustól, de ő, mint ezt már említettünk, 1938-at követően, 1938 és 1940 között tett egy jelentőségteljes és végleges fordulatot. Minden bizonnyal bőven tapasztalt a maga értelmiségi, elsősorban tudományos közegeiben, annak a sok szempontból tiszteltreméltó keresztény úri középosztályhoz tartozó tagjaiban és közönségében antiszemita reflexeket. Ezért is van, hogy Bibó – igaz, nem személyekre lebontva –, a következő megkülönböztető „ítéleteket” várja tanulmányában: „pl. X. eszméin lehet vitatkozni, de jelleme példamutató, Y. eszméi zavarosak, de szenvedélyei tiszták, Z. tehetsége vitán kívüli, de erkölcsi rosszak. A. nem szereti a zsidókat, de mindenféle urakkal együtt nem szereti, B. nem viselkedett nagyon szépen, de nem követett el semmi megfoghatót, C. komiszul viselkedett, megérdemel bizonyos következményeket, de elhallgattatni nem kell, D-t börtönbe kell csukni, de utána hagyni, hogy verseket írjon, E. kifogástalanul viselkedett, de kissé óvatos volt, F. szépen viselkedett a zsidóüldözések vonatkozásában, de egyébként ókonzervatív és feudális szellemiségénél fogva példakép nem lehet, G. súlyosat botlott, de a rosszul felfogott szociális radikalizmus útján csúszott el, H. kifogástalanságában volt némi helyezkedés is, I.-t pedig nemcsak be kell csukni, de a teljes elhallgattatásával sem veszít a magyar szellemi élet semmit. S egy ép szellemi közösség az elárnyalt és részletező ítéletek kimondása után nagy vonalakban megállapítja, hogy ki az, aki ellen semmiféle eljárásnak helye nincs, ki az, akit meghatározott következmények elszívása után tovább bántani nem kell, ki az, aki erkölcsi testületek tagságát is igényelheti, ki az, akinek csupán alkotási és kereseti lehetőségre s kereseti és jóléti szervezetekben való tagságra van igénye, és ki az, akinek egyszer s mindenkorra viselnie kell az erkölcsi kisebbség

¹³⁰ Lackó Miklós: Egy szerep története. In: *Szerep és mű*. Budapest: Gondolat, 1981. 185.

és a szellemi kártékonyság róla megállapított ítéleteit.”¹³¹ Nincs jogunk behelyettesíteni neveket Bibó szövegébe, ha ő nem teszi. Nem is ez a fontos. Hanem a hang, az árnyalatos gondolkodás. A bosszúállásnak még csak fuvallata sem közelíti meg a gondolatsort, de ugyanígy távol áll tőle a szellem emberei nyilvánosan elhangzott, leírt mondatainak és tetteinek jelentéktelenné tétele. De azt hozzátesszük: sajnós tény, hogy a *Válasz* érintett írói közül senkinél nem találunk bünbánatot, felelősségvállalást, megbánást.

A zsidó kortársak közül még így is voltak, akik kevesellték Bibó kritikáját. Sós Endre¹³² ismertetésében a legmelegebb elismeréssel kommentálta a felelősségvállalásról szóló részt, majd a további fejezetekről azt írta, „Bibó mint a *Válasz* munkatársa, engedményt tesz egy olyan körnek, amelynek tagjai Illyés Gyula, Veres Péter, Féja Géza”.¹³³ Említettük már a megfelelő helyeken a szociáldemokrata táborból érkező két, közvetlenül a háború után megjelenő könyv formátumú támadást. Mindkettő a *Népszava* kiadásában jelent meg, mindkettő a *Szocialista Könyvtár* sorozat részeként. Lényegi kérdés a megjelenés helye: szociáldemokrata részről sokan tekintettek úgy a parasztpártra mint „fasiszta pártra”, s a „szociáldemokrata párt éppúgy, mint Zsolt Béláké pártja, nem fordult szembe azzal, hogy pártálláspontként jelenjenek meg olyan álláspontok, melyek mozgatója lényegében egy, az előzmények után igazán érthető, de visszahatásaiban rosszra vezető zsidó érzékenység volt. Ez volt a szociáldemokrata párt és a parasztpárt együttműködésének a legfőbb akadálya, amit 45-ben cikkemben kívánatosnak ítéltém” – nyilatkozta Bibó élete vége felé.¹³⁴

Az idézett saját táborban megnyilatkozó antiszemitizmus ismeretében emberileg különösen értékes, amit Sárközi Márta tett. Az, hogy lényegében ő nyújtott békejobbot a népi írók közül azoknak, akik szembefordultak Sárközivel, akik elfutottak a folyóirattól, mert a szerkesztő zsidó volt és egy „zsidó” vállalatnál dolgozott.

Nagyon tanulságos a tanulmány fogadtatása. Életút-interjújában elmeséli Bibó István, hogy a „nagyon finom hallású zsidók” kritikának, ítékezésnek érzékelték azon társas magatartásoknak leírását, amelyeket a környezet „zsidó magatartásoknak” érzékel. Kőrösy Ferenc ezt nyilvánosan így fejezte ki: „elfogadom az ítéletet, ilyenek vagyunk”.¹³⁵ Faragó László – „egyébként barátságosan és megértéssel” – mégis azt mondta Bibónak, hogy ebben a gondolatsorban egy új *vérvád* van elrejtve. A tanulmány visszhangja – ahogy ez akkor már látható volt – lényegesen csekélyebb, mint ami súlyánál fogva várható lett volna. A *Huszádik Század*, az 1947-ben Csécsy Imre szerkesztésében újraindult, de 1949-ben, a *Válasz* megszűnése évében ugyancsak elhallgatott. A *Huszádik Század* – az a folyóirat, amely 1917-ben ankétot rendezett a zsidókérdésről – az imént már említett Kőrösy Ferenc¹³⁶ recenziójával fogadja a tanulmányt. Az írás terjedelme nem feltűnő, elhelyezése

¹³¹ Bár ekkorra lassan befejeződtek az írókat érő vizsgálatok, igazolások, eljárások, kivétel még volt. 1948. június 14-én írta Szabó Lőrinc Kodolányi Jánosnak: „Hadd kezdjem [...] mindjárt egy érdemleges személyi hírral: Erdélyi Jóska kiszabadult. Illyéstől tudom. Nyilván ő meg mások jártak közbe érdekében, valószínűleg Révai Józsefnél; s most, mintegy előlegül a várható amnesztiára, kiengedték.” *Ne pazarold a magányodat!* 33.

¹³² Sós Endre (1905–1969), újságíró, író. E témában írott könyve: *Európai fasizmus és antiszemitizmus. Az üldözések kora*. Budapest: Magyar Téka, 1948.

¹³³ Sós Endrét Bibó idézi: *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 250.

¹³⁴ Uo. 246–247.

¹³⁵ Kőrösi Ferenc: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Magyar folyóiratszemle. *Huszádik Század*, 1948. december, 454–455.

¹³⁶ Kőrösy Ferenc (1906–1997), 1956-ban Izraelbe kivándorolt magyar származású kémikus. Nagypapja Kőrösy József statisztikus volt, aki harminc évig állt a Statisztikai Hivatal élén, s aki tagja volt az akadémiának is.

– a folyóiratszemele-rovatban közölték – sem utal arra, hogy kiemelkedően kezelendő tanulmánynak tekintették volna. A szöveg maga ezzel szemben rendkívül elismerő, „világirodalmi méretben is példamutató” írásnak tartja a tanulmányt a szerző. Körösy Ferenc érintett volt származása okán a kérdésben, és egyben a téma szakértője is. A fasizmus utolsó évében, 1944-ben közzétett könyvének már a címe – *Egy asszimiláns zsidó cionizmusa* – is mutatja saját korabeli álláspontját. Nagyra értékeli Bibó munkájában a „tisztakezü nemzsidó objektivitását”, a tanulmányt az „igazságot kíméletlenül kereső ember vizsgálódásának” látja, s a „beleélő író emberségét” is hangsúlyozza. „Igazságos és izléses közléputat” talált el Bibó az írás során, „jól ki tudja magát fejteni az író mindkét fél nyelvén, talán nem egészen reménytelen, hogy széles körökben ismertté válván, tolmácsolni tudja majd a szembenállók érzelmeit és segítsen emberségessé tenni ezt a kétségbeesett viszonyt. [...] A tanulmány lélektanilag legmesteribb vonása az a biztonság, amellyel a társadalomtörténetileg megokolt zsidó »faji« tulajdonságok Janus-arcát tárja elének”. Bibó szerepe tehát a „tolmácsé”, aki megmagyarázza a nem zsidóknak, hogy a szörnyűségek csakugyan megtörténtek, s fordítva, tudatosítja a zsidóknak, miként látzanak most ők a környezet felől. Igazat ad Bibónak abban a vélekedésében is, hogy a zsidóknak nem lett volna szabad bíróként részt venni az ellenük elkövetett igazságok megtorlásában. A lehetséges bírók között szívesen látta volna magát Bibó Istvánt is. Ez azonban már az alkalom elmúltán késő kívánság. A feladat, mondja Körösy Ferenc, most a tanulmány népszerűsítése, hogy ne másodkézből, ne leegyszerűsítve jussanak el ezek a tárgyalagos gondolatok a szélesebb közönséghez.

Voltak további reflexiók is. Molnár Sebestyén nagyobb terjedelmű és igen kritikus reflexióit adták közre Bibó tanulmányával kapcsolatban.¹³⁷ Körösy Ferenc írásának terjedelme három nyomtatott oldal volt, Molnár Sebestyéné a duplája. De ki volt Molnár Sebestyén, akinek nevével a korabeli irodalomban nem találkozunk? Álnévről van ugyanis szó, a név Millok Sándor szociáldemokrata politikust takarja. Miért az álnév? Tegyük egy kérdőjelet az álnév használatának jogossága mellé. Millok Sándort, mert ellenezte a két munkáspárt egyesülését, rövidesen kizárták az SzDP-ből, s visszavonult a politikai életből. Talán úgy ítélte meg, akár joggal is, hogy veszélyben van, vagy azért választott álnévet, mert nem szociáldemokrata orgánumban szólalt meg? De hát olyan kérdéshez szólt hozzá, amelyben Bibó is a maga bőrért vitte a vásárra, tudván, hogy megszólalása milyen vitákat éleszthet. Nem szerkesztőségi közleményről, nem is testületi álláspontról van szó, hanem nagyon is személyes morális állásfoglalásról, és Bibó célja is éppen ez: *személyes* önvizsgálatra készíteni az olvasót és a társadalmat. Ezt kerüli meg az álnévvvel Molnár-Millok. Igaz, ő nem személyes hangon szól, kiindulásában az osztály-, sőt osztályharcos szempontot hangsúlyozza, a megszólalás nyelvi formája is ezt jelzi, hiszen többes szám első személyt használ. Az új társadalmi berendezkedés elfogadása a kiindulási alap Molnár-Millok gondolatmenetében. „Szerintünk a szervezett munkásság és szegényparasztság ok nélküli büntudat, felelősségvállalás, bocsánatkérések stb. helyett okosabbat csinál: lecseréli azt a középosztályt, amely nem tanulta meg a történelmi leckéjét. Lecseréli nem

Apja neves kutatóorvos ~ Kornél volt. 1995-ben ~ Ferencet az MTA külső tagjává választották. Idézett munkáját lásd: Kőbányai János (szerk.): *A zsidóság útja*. Budapest: Múlt és Jövő, 2000. 285–365.

¹³⁷ Molnár Sebestyén: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Huszadik Század*, XXXVII. évf. 1949. február–március 40–47.

azért, mert antiszemita volt, hanem azért, mert egy olyan társadalmi berendezkedés létrehozásánál, amelyben nincs többé zsidókérdés, nagy részben ellenségesen áll a haladó erőkkel szemben.” A következőkben a 19. és 20. század fordulóján lezajlott asszimilációról mond véleményt a megszólaló. Bibó tétele itt a következő volt: „egy közép- és kelet-európai országban sem volt az asszimiláló közösség belső világa oly összehangtalan s a zsidó asszimiláció ügye annyi hazugsággal és ellentmondással megterhelve, mint éppen Magyarországon. Mondhatnánk úgy is, hogy a magyar társadalom kezdettől fogva *tisztességtelen, nem becsületes feltételek mellett asszimilált vagy ígért asszimilációs lehetőséget: egyaránt becsapta önmagát és az asszimiláltakat.* [...] az első világháborút követő ellentmondás, októberi forradalom, proletárdiktatúra, trianoni békeszerződés után pedig *az az egész paktum, amelyet a nemzeti társadalom és a zsidóasszimiláció eredendően hamis feltételek között kötöttek, végleg felbomlott;* létrejött az ellenforradalom politikai konstrukciója, mely immár teljes élességgel vallotta egyrészt a nacionalizmus, antidemokratizmus és antiszemitizmus, másrészt a demokratizmus, nemzetietlenség és a zsidóság összefüggését.” Molnár-Millok megkérdőjelezi az „asszimilációs paktum” létét. Tisztességtelenül szerződni valakivel, becsapni valakit vagy valakiket, csak előre elhatározott szándékkal lehet, mondja Molnár-Millok. Igaza van, valóban nem, Bibó sem valóságos, dokumentálható „paktumról” beszél, egyetlen ezt állító mondata nincs a tanulmányának. (A köztudatban is él ez a képzet, talán az asszimilációs folyamat hosszú időn át, 1918-ig tartó sikere ültette el ezt a hitet sokakban, s lett belőle köznévelkedés.¹³⁸) Azt jelenti a paktum szó használata, hogy a feleknek kölcsönösen szükségük van egymásra, de egyben azt is jelzi, hogy mindkét fél kompromisszumokra kényszerül. Paktum nem volt, „ellenben tény, hogy voltak zsidók, hol kisebb, hol nagyobb tömegben, akik be akartak olvadni a nemzeti társadalomba”. A beolvadási szándék dokumentálására a *Huszdik Század* 1917-es körkérdéséből¹³⁹ idéz két hozzászólót Molnár-Millok, mégpedig Hatvany Lajost és Lakatos Lászlót. Két ellentétes álláspontot elevenít fel. Hatvany gondolatmenetéből az asszimilációs parancsot és annak motivációját emeli ki. „Frakkot kell gyerekeikre öltetni zsidaim, bizony frakkot, hogy megnyíljanak előttük a csukott ajtók, és *akadálytalanul* vehessenek részt az emberiség minden munkájában. Mert a zsidóság akadályainak legyőzésére fordított energiámmennyiséget gazdaságosabban és gyümölcsözőbben lehet felhasználni, ha közvetlenül az élet munkáira fordítottam s nem pedig a társadalmi haszontalan és mégis leküzdhetetlen balítéletek leküzdésére.” Molnár-Millok egyidejűleg Lakatos László pesszimizmusában is osztozik, aki történelmi példákkal alátámasztva a „tömeges renegációt” is reménytelennek tartja, aki „szinte prófétikusan vetíti elének a szörnyű tételt: nincs menekvés a fajiságból”. Visszautasítja Bibónak az asszimiláló közösségre vonatkozó tételét is. Bibó ekként variálta az *Eltorzult magyar alkat...* oldalain megfogalmazott társadalmi elformátlanodást: „A közösségi magatartásformák, szokások, fegyelem terén, ahol az asszimiláció igazában lezajlik, a magyarság ma egyike Európa leginkább profiltalan, illetőleg az utóbbi száz évben formáját veszített közösségeinek; amennyiben voltak társadalmi és szellemi formái és értékmérői, azok a modern társadalmi átalakulások rázkód-

¹³⁸ Az utóbbi évtizedekben Karády Viktor fogalomhasználata nyomán terjedt el a kifejezés. Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció.* Tanulmányok. Kontextus könyvek. Budapest: Cserépfalvi, 1997.

¹³⁹ A zsidókérdés Magyarországon. A *Huszdik Század* körkérdése. Tizennyolcadik évfolyam. XXXVI. kötet, 1917. július–december. 1–164. [Név- és tárgymutatóval.]

tatásaival szemben nem bizonyultak időállóknak.” Az 1919 augusztusától meginduló és 1944-ben kulmináló kitéréseket nem hajlandó az „asszimilációs vágy” következményének tekinteni, azok pusztán „kétségbeesett életmentési kísérletek”. Érvei alátámasztásául a „cionista” Marton Ernő¹⁴⁰ tanulmányát idézi, aki szintén „emancipációs romokról” beszélt, noha nem mondja, hogy bárki becsapta volna itt a zsidóságot. Lakatos következtetése: minden társadalom „tiszteességtelenül” asszimilált, „a polgári társadalom seholy sem tudta megoldani a zsidókérdést”, mégpedig azért, mert „nem tudta megsemmisíteni az antiszemitizmus ősforrásait”. Mégsem szeretné azonban azt hinni, hogy zsidókérdés mindig is volt és mindig is lesz. Bibó megoldásait veszi először számba. Azt mondja, érti azokat, de mégsem tartja célravezetőnek őket. Bibó javaslatai tehát Molnár-Millok rövid összefoglalásában: a zsidóüldözésként való felelősségvállalás szellemének kialakítása; az asszimiláció és a külön zsidó öntudat valóságának és lehetőségének egyidejű komoly elismerése, végül éberség az antiszemitizmus új jelentkezésével szemben, főleg azzal az értelmezéssel szemben, amely a demokrácia és a zsidóság azonosításával egyiket a másikkal igyekszik gyűlöltté tenni. A *Huszádik Század* Bibóval vitatkozó szerzője szerint az antiszemitizmus legfőbb mai oka – szemben a középkor vallási indokaival – maga a kapitalizmus. Úgy, ahogyan ezt már Marx Károly éppen száz esztendővel azelőtt leszögezte a zsidók emancipációjáról írt cikkében. A megoldás tehát, a kultúra terjesztésével egy időben, de elsődlegesen: „a kizsákmányolás lehetőségének” megszüntetése. A példa, mondja, a Szovjetunió. „Azon a földön a cárok alatt napirenden voltak a legszörnyűbb pogromok, ma pedig a zsidókérdés teljesen ismeretlen”. Cikkének ez az utolsó mondata, s e mondat fényében – 1949 januárjában járunk – ismét csak majdnem érthetetlen, miért álnéven írta meg hozzászólását. (Molnár Erik – jól lehet taktikából is – nem ment ilyen messzire 1946 májusában a *Társadalmi Szemlében*. Az ő utolsó mondata még az: „A zsidókérdést Magyarországon a demokrácia győzelme fogja véglegesen megoldani.”¹⁴¹)

A „demokrácia győzelme” – elhallgattatta Bibó Istvánt. 1947 elején még akadémiai székfoglaló előadást tartott. Még felkérések sorát kapta – megbízták a Teleki Pál Intézet (Kelet-Európai Tudományos Intézet) „elnöki teendőinek helyettesként való ellátásával”, igazgatója lett a Társadalomtudományi Intézetnek, számos társadalmi funkciót kapott. 1948-at végigdolgozta – de 1949 szeptemberében megszűnt az Intézet, véget ért vezető helyettesi munkája. Novemberben az akadémia levelező tagból visszaminősítette tanácskozó taggá. Ez azt jelentette, hogy akadémiai fokozatokban előre nem haladhatott, a tagsággal járó juttatásokat és szavazati jogát elvesztette. 1950-ben a szegedi tudományegyetem dékánja felsőbb utasításra hivatkozva felszólította, hogy kérje nyugdíjazását.

Bibó István ekkor harminckilenc éves volt.¹⁴²

¹⁴⁰ Marton Ernő (1896–1960), kolozsvári újságíró, szerkesztő, politikus, az erdélyicionista mozgalom egyik vezéregyénisége. *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez*. Kolozsvár: Fraternitas, 1941. Írását és annak elemzését lásd: dr. Benjámin Lya (szerk.): *Evreii din Romania in texte istoriografice*. Antologie. [A romániai zsidóság történelmi szövegeiben. Antológia.], Bukarest: Hasefer, 2002.

¹⁴¹ Molnár Erik: Zsidókérdés Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1946/5. 334. A kommunista antiszemitizmusról lásd: Gereben Ágnes: *Antiszemitizmus a Szovjetunióban*. Budapest: PolgArt Lap- és Könyvkiadó Kft. 2000.

¹⁴² Bibó tervezett, de meg nem született munkáiról egy 1968-ban Révai Andrásnak Londonba küldött igen terjedelmes, 13 oldalas sűrűn gépelt levelében számolt be. A levelet lásd: *Bibó István. Életút dokumentumokban*. 587–599.

SÁRKÖZI MÁRTA

„A *Választ* akarom megköszönni. Remélem, hogy az utolsó számnál mások is fölláltak a magyar írók közül s levették a kalapjukat Maga előtt. De azért én is megtenném. Nagyon szép volt ez a három évfolyam, s az egyedül a Maga érdeme. Gyuri büszke lenne a teljesítményére.” (Németh László)

A monográfia szerzőjének birtokában van egy reklámcédula. Egy papírlap egyik oldalán a Fehér Holló Kiadó¹ hirdetése, a másik oldalán Sárközi Márta kézírásával a következő: „5 ½ oldal à 20, sajnálom, többet nem adhatok, magamnak is többre van. (Egy Nyúl utcai házba.) S. Márta” A címzett, akitől a levelezőlap méretű emléket megőrizte, Szentkuthy Miklós volt. A cédula a lezáródóban lévő korszakra utal, a Nyúl-utcai villa már eltűnt Sárközi Márta és gyerekei feje fölül.

Nézzük a történetek időrendjét, s azt, hogy ki volt a legendás Sárközi Márta.²

Egy nagyformátumú, a magyar irodalomnak és más művészeti ágaknak számos kiemelkedően tehetséges alkotót adó család leszármazottja, Vészi József a *Budapesti Napló*, később a *Pester Lloyd* korszakos jelentőségű főszerkesztőjének unokája, a nemzetközi karriert befutó Molnár Ferenc és Vészi Margit lánya. Oldalágon, házassággal is sok kiváló tehetség került a családba. Molnár Márta 1907-ben, *A Pál utcai fiúk* megjelenésének évében született, de szülei ugyanekkor már külön is váltak. A legjobb nevelést kapta, a legjobb nyugat-európai bentlakásos intézmények növendéke volt, néha anyja cipelte magával, ahová az ő útja vitte. Legbiztosabban nagyszülei álltak mögötte, apja-anyja elhanyagolta, mert nekik a karrierjük építése volt a fontos. Molnár Ferenc a húszas évektől kezdve már nem is élt itthon, kapcsolatuk ritka találkozásokra és ritka levelekre korlátozódott. Molnár Márta első férje kiadói ember, műfordító, szerkesztő Horváth Zoltán volt, a második a költő és szerkesztő Sárközi György.

A Molnár Ferencről örökölt,³ 1945-ben még romos Nyúl utcai villa teraszán született meg az elhatározás, hogy újraindul a *Válasz*. Lehetett volna ez egy alkalmi összejevetel is, a tiszteletadás jegyében éppen Sárközi György özvegyénél. Csakhogy a levelek tanúsága szerint az első pillanatban többet jelentett Sárközi Márta, mint olyas valakit, aki a teraszon kávé ad a vendégeinek. Erről tanúskodik Németh László hozzá forduló levele, amelyben őt bízta elsősorban ezzel a mondattal: „[a] folyóiratot okvetlen csi-

¹ A Fehér Holló Kiadó is parasztpárti vállalkozásként indult annak érdekében, hogy főként mezőgazdasági tanácsokat tartalmazó könyveket (gomba-, magtermesztés, gyümölcsösök jellemzése, gyógynövények gyűjtése stb.), de szépirodalmat és lektúrt is adott ki (pl. Krúdy Gyulát, Justh Zsigmondot, illetve Arthur Conan Doyle-t), hogy bevételhez juttassa a folyóiratot. A kiadványok listáját a *Válasz* is közölte.

² Értelemszerűen itt csak a *Válasz*-korszakot és a folyóirattal kapcsolatos vonatkozásokat érintjük. Sárközi Márta életrajzát, kapcsolatrendszerét lásd Széchenyi Ágnes: *Menedékház. Sárközi Márta emlékkönyv*. Budapest: Magvető, 2004.

³ A család 1940-ben költözött be a házba, akkor, amikor Molnár Ferenc végleg felszámolta itthoni életét, egzisztenciáját, hajóra ült és New Yorkban telepedett le. Molnár Ferenc emigrációjáról: Ágnes Széchenyi: *Exil im Hotel Plaza: Der Lebensabend des ungarischen Emigranten Franz Molnár (1940–1952)*. Megjelenés előtt a John M. Spalek – Joseph Strelka, Hg.: *Deutschsprachige Exilliteratur seit 1933* (Bern: Francke Verlag) c. sorozatban.

nálja meg”.⁴ Nem egy volt Sárközi Márta a férfiakhoz tartozó asszonyok közül. Azonos szellemi hullámhosszon élt második férjével, Sárközi Györggyel. Ahogy egy korabeli kulcsnovella mondta róluk: „laza ágyastársi szerződés helyett két egyforma ízlés, érzékenység, gőg és nemes szándék szövetkezett [...] Nem használtak bódítószert az egyetértéshez, átmeneti fegyverszünetek helyett valódi békében élnek, amely túléli az éjjeli lámpa fényét.”⁵ Alkotótárs volt Sárközi Márta, Thomas Mann regényét, a *József és testvéreit* együtt fordította férj és feleség. A nyersfordítást szinte végig Sárközi Márta készítette, mert ő jobban tudott németül, Sárközi György viszont türelmesebben, alázattal magyarul. Sárközi Márta Wagner-operát is fordított gyerekeinek, ráadásul fejből, mert az eredeti német szöveget is tudta. S már a *Válasz* első korszakában ott állt a folyóirat mögött, ismerte az egész irodalmi nemzedéket, annak minden csoportosulását, az urbánusokat is.⁶

„A harmincas években úgynevezett irodalmi szalon lettünk. A férjem akkor a *Válasz* szerkesztője lett, és nagy *Válasz*-vacsorákat kellett rendezni. Ilyenkor »népies« dolgokat kellett főzni, pörköltet vagy töltött káposztát óriási kvantumokban, mert a *Válasz* munkatársai főleg a nép fiai voltak, és ezért óriási étvágyuk volt. Az ilyen estéken vacsora után engem aludni küldtek, mert ők politizáltak, és én ahhoz nem érttem. (Ők sem!)

A *Válasz*-munkatársakat az jellemezte, hogy fel akarták emelni a parasztságot és le akarták szarni az urbánusokat. Ebből a célból falukutató műveket írtak, politikailag csoportosultak, csak sűgva merték szidni a zsidókat és igyekeztek minél kevesebbet olvasni. Egy-egy (bús) népi zsidó is vegyült közéjük, akit gyógyíthatatlan nosztalgia vonzott a búsmagyar rónához. Ezek segítettek szidni a zsidókat, és rendszerint elpirultak közben. A férjem volt a szerkesztő, nála gyűltek a levelek, melyekben a munkatársak elmondták egymást mindennek, karrieristának, fasisztának, bolsevikinek, árulónak és minden héten másik nagyság jelentette be, hogy összevessett a harmadik nagysággal, és nem hajlandó vele többé ugyanabba a lapba írni. (Ettől ez még lehetett gyönyörű és felemelő mozgalom: gondolom, a világ minden olyan mozgalma, amit emberek csinálnak, így néz ki közelről vizsgálva.)

A másik vendégcsoport a hétfői társaság volt. Ezek urbánusok voltak és műveltek. Minden hónap első hétfőjén jöttek vacsorára. Ezek már nem népies pörköltet kaptak, hanem finom ínycsalatokat a Hevesiné szakácskönyvéből, és ilyenkor nem is küldtek aludni, hanem végig benn maradhattam, és versenyt sziporkázhattam velük. Ezek rengeteget olvastak és nagyon műveltek voltak. (Volt, aki vacsora előtt készült az Irodalmi Lexikonból, és kellő pillanatban mindenkit elkápráztatott az ó szanszkrit irodalom ismeretével.) Szakértelemmel ettek, dicsérték a vacsorát és bókokat mondtak a háziasszonynak (a népiesek némi bizalmatlansággal nézegettek engem a szemük sarkából). A l’art pour l’art hívei voltak és megvetették a napi politikát. (Érdekes, hogy mégis ezek közül ment el az egyik önként meghalni a Maginot vonalba, míg a népiesek nem győztek elég buzgón bujkálni a németek elől.)

⁴ Németh László levele Sárközi Györgynének, 1946. április 10. *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. Szerkesztette, sajtó alá rendezte Németh Ágnes. A jegyzeteket írta Grezsa Ferenc. Budapest: Magvető és Szépirodalmi. 539.

⁵ Cs. Szabó László: *A kigyó*. Budapest: Franklin, 1941. A kortársak szerint a novella házaspárját Sárközi Györgyről és feleségéről mintázta Cs. Szabó László.

⁶ Az Ignóus Pállal való közeli kapcsolatról lásd Ignóus Pál Sárközi Mártához írott levelét, 1946-ból. In: *Menedékház*, 121–123.

[...] Irodalmi ízlésemet (is) magamnak kellett kialakítanom. Már az anyatejjel szív-
tam magamba azt a tévhitet, hogy az irodalom fontos dolog, mondhatni a világ közepe.
Még meg se születtem, Ady már verseket írt rólam az anyámról szóló Margita-ciklusban.
Igyekeztem ehhez a megtiszteltetéshez méltónak mutatkozni, de mint mindenben, a család
ebben is nagy zűrzavart csinált. A nagypapa „felfedezett” egy csomó író. Adyt, Bíró
Lajost, Csáth Gézáét ő ásta ki vidékről, felfedezett és lefordított egy Stecchetti⁷ nevű olasz
költőt is, amiben egész egyedül állt a világon, mert Stecchettit az olaszok se fedezték fel
azóta se, viszont felfedezte Weisz Juliánt⁸ is, és tíz évig szinte csak tőle közölt novellát
a Lloyd-ban. A nagymama számára csak az volt író, aki benne volt a zsidó lexikonban.
Egyszer leereszkedően közölte velem, hogy férjem, Sárközi György, úgy látszik egész jó
író lehet, mert benne van a zsidó lexikonban. De azután lebiggyesztett ajakkal és sajnál-
kozva hozzátette, hogy »igaz, hogy csak csillag alatt, mert ki van keresztelkedve«. Első
férjem számára nem volt író, aki nem volt tagja az októbrista emigrációnak. A mamám
hivatásos múzsa volt, a spájzban halmokban heverték neves bel- és külföldi írók széplelkű
szerelmeslevelei. Több zeneszerzőt is megbűvölt, Puccini egy konflisban, Potsdamba me-
net állítólag térden állva vallott neki szerelmet, Ferdinando Martini⁹ neki dedikálta a re-
gényeit. Hanns Heinz Ewers¹⁰ tőle ihlette novelláit. Ady több tucat levelet intézett hozzá,
és Varsányon a diófán ülve írta legszebb verseit. Mindebből én nehezen tudtam kislány-
koromban kihámozni, mi is az irodalom.

Második férjem mellett már belekerültem az irodalom kellős közepébe, és így meg-
tanultam először is, hogy mi egy író vagy költő. Egy író vagy költő, az egy olyan ember,
aki valamilyen szellemi vagy szexuális defektus következtében nem választ normális,
férfias foglalkozást, nem megy sem papnak, sem katonának, sem mérnöknek, sem fog-
orvosnak, hanem arra a piszkos munkára adja magát, hogy a maga vagy övéi érzelmeit
és legintimebb ügyeit rímes sorokba vagy prózába szedje, és ezt a szemérmertlenséget
pénzért árulja a legtöbbit kínálónak. Az író vagy költő igyekszik minél kevesebb nyelvet
érteni, hogy minél kevesebb kollégának a műveit kelljen elolvasni. Rendszerint nagyobb
gondolkodóktól sem hagyja magát megtéveszteni vagy elterelni elhatározott irodalmi pá-
lyájától. Ha egy író elkezd másoktól műveket olvasni, vagy pláne gondolkodni, akkor
rögtön otthagya a múzsa, és optimálisan tanár vagy irodalomtörténész lesz belőle. Ezért
óvakodik olvasni, viszont elvárja mástól, hogy őt olvassa. Az írók kedves, szellemes és
kellemes emberek, rendszerint nem gyűlölik, csak egymást. Senki náluk szebben nem
tudja leírni az emberi érzéseket, szolidaritást, becsületet és bátorságot, és fönti tulajdon-
ságokat mindenkinél inkább meg lehet találni, mint náluk. Ha az ember nagylelkű gesztu-
sokról és emberi értékekről akar hallani, csak velük társalogjon. Ha fentiekben részesülni
akar, forduljon a szakácsnékhöz és postásokhoz inkább.”

⁷ Lorenzo Stecchetti (1845–1916), olasz költő, többek között Kosztolányi Dezső is fordította.

⁸ Weisz Julián (1858–1944), német nyelven író újságíró, író. 1881–1907-ig a *Budapester Tageblatt* szerkesz-
tője volt, később a *Pester Lloyd* irodalmi szerkesztője. 1907-től parlamenti képviselő, Vészi József jó barátja.

⁹ Ferdinando Martini (1841–1928), olasz író és politikus, többek között közoktatásügyi, később gyarmat-
ügyi miniszter.

¹⁰ Hanns Heinz Ewers (1871–1943), német költő, filozófus, forgatókönyvíró. Egyike az első íróknak, akik
a filmben rejlő lehetőséget felfedezték. A *fantasy* és a horror egyik őseként tartják számon.

Ez a szellemes és frivol hangú idézet 1958-ban született, amikor megírta neves családja történetét. Az után tehát, mint az általa (is) szerkesztett *Válasz* is befejezte működését. És hogy mit mutat ez az összefoglaló? Minden ellenkező állításával szemben az alkotó emberek iránti respektust. De ugyanakkor izlésbeli és szellemi szuverenitást is, olyan értékeket, amelyek a *Választ* olyan zsinórmérték mentén vezették, amely a folyóirat gyakorlatilag minden sorát olvashatóvá, az egészet pedig többé tette, mint egy korszak lenyomatát.

A *Válasz* tehát egy magánlakásból indult. Az 1947/8. szám borítóján változik a szerkesztőség címe, a lapot ekkor a Madách Imre u. 9. szám alatt szerkesztik. S ekkor kerül fel Sárközi Györgyné neve a borítóra mint segédszerkesztő. (Feltételezésünk szerint ekkor érte a *Választ* Erdeinek és követőinek támadása, s ezért változtattak címet, hiszen informálisan végig a Nyúl utca vagy Sárközi Márta mindenkor lakóhelye maradt a folyóirat igazi otthona.) 1947 decemberétől felelős kiadóként jegyzi a folyóiratot. A következő változás a *Válasz* életében, amikor egy év múltán a Szerb utca 17. szám alá költöznek. Mint Sárközi Márta itt közölt visszaemlékezésében olvassuk, Püski Sándor osztotta meg velük kiadójának, üzlethelyiségének egy részét.¹¹ A szerkesztőség alig több helyet foglalt el, mint egy íróasztal és egy szekrény. Mindezidáig, tehát az 1948/7. számig a *Válasz* példányait a Wiesmeyer Emil vezette Antiqua Nyomdai és Irodalmi Rt.¹² nyomta. Az 1948/8. számtól kezdődően a folyóirat „visszatért” egykori régi nyomdájába, Kecskemétre, a nyomda igazgatójának, ekkor éppen a város polgármesterének szívésségéből.¹³ Itt készült a háború utáni *Válasz* utolsó száma is. Ez az utolsó, tudatos búcsúszám impresszumában a következő adatokat közli: „Szerkesztőség és kiadóhivatal: Budapest, II., Csapaki-u. 11.” Ez Sárközi Márta új laccíme volt, miután a *Válasz* számláinak – ekként pontosabb: tartásainak kiegyenlítése miatt – meg kellett válnia a Nyúl utcai villától.¹⁴ Az utolsó szám borítóján egy további érdekesség, egy féloldalas hirdetés. „Szakadt, kiégett, molyrágott ruháját szakszerű műszövéssel tökéletesen kijavítja Sárközi Györgyné, Székely Tiborné műstoppoló szalonjában VI., Nagymező-utca 23. Szemfelszedés! Nyakkendőjavítás!”¹⁵

¹¹ Püski Sándor (1911–2009) a háború után újra működtette az 1939-ben alapított, főként a népi írók munkáinak kiadására szolgáló Magyar Élet kiadót, amelyet 1950-ben államosítottak.

¹² Bp., VI. Paulay Ede u. 65. Az 1942-ben alapított és 1949-ben államosított Antiqua Nyomdai és Irodalmi Rt. története tudomásunk szerint még nincs feldolgozva. Sárközi Mártának a cég vezetőjének *személyére* való visszaemlékezése ellenére megemlítenő, hogy többek között itt jelent meg Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban* c. könyvének első kiadása 1946-ban, Határ Győző *Liturgikon* (1948) című verseskönete. S itt szedték ki Lator Lászlónak első, de cenzurális okokból megjeleni már nem engedett *Óserdő* című kötetét is ugyanebben az évben. Ugyancsak az Antiqua nyomdájában készült az *Újhold*. A tulajdonosról Örkény István egyik levelében csak mint „koszvakarék Vizmájér”-ről beszélt, a folyóirat viszonya ugyanolyan feszült volt a tulajdonosossal, mint a *Válasz* szerkesztőié. *Nemes Nagy Ágnes* Levelesládája. Válogatott levelezésének kis gyűjteménye. Sajtó alá rendezte Lengyel Balázs. Budapest: Magyar Írók Szövetsége – Belvárosi Könyvkiadó, 1995. 13.

¹³ Orosz László: A Részvény-nyomda története. Különlenyomat a *Kecskemét. Tanulmányok a város múltjáról, jelenéről. A város fennállásának 600. évfordulóján kiadója Kecskemét város tanácsa* [Szerkesztette Heltai Nándor; 1968] című tanulmánykötetből (280–296).

¹⁴ A privát költözés hamarabb történt, a *Menedékház*-ban közölt levelek tanúsága szerint 1947/48 fordulójától a Csapaki úton lakott Sárközi Márta.

¹⁵ Sárközi György özvegye a háború előtt kitanulta a műstoppolást és a háború után is abból tartotta el családját. 1946 őszén például egy Böszörményi úti műhelyben dolgozott. Sárközi Márta fia, Horváth Ádám szerint az utolsó számban közzétett hirdetés Sárközi Márta személyiségéből fakadó bosszantás, odamondás volt

S hogy közben hogyan működött a lap? Hivatalosan mindvégig Illyés Gyula neve fémjelzte a *Választ*. Sárközi Márta státusa hivatalosan felelős kiadó volt. De ha levelezését, visszaemlékezését, a másoktól származó levelek említéseit nézzük, hetekre, olykor napokra lebonthatóan kiderül, hogyan állította össze a számokat, mit tett a lapért. Miként jellemzik őt a levelek és a róla született portrék? Fontosságára, szellemességére, irodalomszervezői jelentőségére utalva említik őt Charlotte von Steinként (Lakatos István)¹⁶, a magyar Sylvia Beachként (Szabó Zoltán)¹⁷ és Mme de Sévigné-nek (ugyancsak Szabó Zoltán)¹⁸. Ezek a nagyon tekintélyes összehasonlítások nem érintenek egy fontos szerepet, a mecénásét. A visszaemlékezések csak találgatnak, miért vállalta Sárközi Márta a lap újraindítását. A válaszok legtöbbször arra utal, hogy férje emlékének tartozott vele, de egykori munkatársai, később barátai azt is gondolják, lehet, hogy egyszerűen kedve telt benne, hogy egy „széthúzó-összetartó íróközösség gondját magára vehette”. Keresztury Dezsőt idézve pedig azért, mert „így akarta a nemzetre, a magyar művelődésre ruházni apja, Molnár Ferenc maradék vagyonát”.¹⁹ És szép lassan, minden figyelmeztetés és féltés ellenére, ez így is történt.²⁰

A szerzői kör adott volt. Elsősorban a régi *Válasz* szerzői és mindazok, akiket a régi folyóirat minősége, emléke és Illyés Gyula új programja odavonzott. Hivatásának tekintette – ezt persze Illyés ideológiai és politikai irányultságával és kommunista kapcsolataival összhangban –, hogy visszahozza az irodalomba a 30-as évek végétől a politikai szélsőjobb eszmeiségéhez legalábbis közel került írókat, elsősorban Szabó Lőrincet, illetve a szellemi megzavarodáshoz akaratlanul is municiót szolgáltatató Németh Lászlót. (Nem mindenkit, Féja Géza például nem kapott szerzői bebocsátást. Ennek ellenére könyvkiadói tervek ügyében Sárközi Márta levelezett Féjával ekkor is.²¹) A vidéki fiatal értelmiség is otthonra, de legalábbis publikációs lehetőségre talált a folyóiratban, mint ezt a *Válasz* szociográfia-pályázata kapcsán láttuk. És tudjuk, hogy mindenek ellenére

a kultúrpolitikának. Szabó Lőrinc így számolt be a dologról egy levelében, nem feltétlen tisztelettel. „[Sárközi Márta] újra állásba ment, műstoppol s betanít. Első férjétől más úton hallom, hogy éppoly sikeresen hódolhat heveny lelkiállapotának mint valaha; teszi is.” Kodolányi János és Szabó Lőrinc levelezéséből. *Kortárs*, 43. évf. 1999/7. 120. Ugyanitt a következő [utolsó] *Válasz*-szám készülésétől is beszél.

¹⁶ Lakatos István: Sárközi néni – Charlotte von Stein. *Menedékház*. 178–188. Charlotte von Stein (1742–1827), német író, J. W. Goethe nagy szerelme, akihez a költő 1775 és 1784 között több mint 1700 szerelmes levelet írt.

¹⁷ Szabó Zoltán nekrológja Sárközi Mártáról. Elhangzott a *Szabad Európa Rádió*ban 1966. augusztus 13-án. Sylvia Beach (1887–1962), amerikai származású párizsi könyvkiadó és irodalomszervező. 1919-ben alapította meg kiadóját, a Shakespeare and Companyt, elsősorban expatriált amerikai írók számára. Az amerikai, ír és angol írók otthona volt Párizsban. Thornton Wilder és Ernest Hemingway, T. S. Eliot és Sherwood Anderson, F. Scott Fitzgerald és Ezra Pound egyaránt otthonos volt üzletében. A könyvkereskedés James Joyce második párizsi otthona és az *Ulysses* bölcsője volt. Innen indult diadalútjára félkilós nyomtatványcsomagban a híres könyv első kiadása.

¹⁸ „Chère Mme Martha Sévigné...” címezi levelét a szerkesztőasszonynak Szabó Zoltán 1946 novemberében. *Menedékház*, 130. Marie de Rabutin-Chantal, marquise de Sévigné (1626–1696), francia arisztokrata, 1120 levelét ismeri az utókor.

¹⁹ Lator László: Márta. *Menedékház*. 89.

²⁰ Lásd például Ferenczy Béni feleségének óvó sorait: „Te Márta – vigyázz a Nyúl utca 14-re, nehogy eldoblják a fejed felül – sokszor vagyok nyugtalan – a fehér holló feketén jelenik meg rossz álmaimban.” Róma, 1947. december 8. *Menedékház*. 170.

²¹ Sárközi Márta hagyatéka. OSZK Fond 17.

hívta vissza Erdei Ferencet is az újraindított *Válasz*ba. A frivol, játékosan tiszteletlen hangú Sárközi Márta-levelek közül kitűnik, amikor Erdei Ferencnek ír a háború után. Neki komolyan megvallja, milyen „kínos-keserves 8 hónapi munkája” fekszik a folyóiratban. Ambicionálja, hogy szerepeljen a szerzők között Erdei is, „te is épp olyan kedvvel és épp olyan hasznosan tudjál benne dolgozni, mint a többiek”. Kérleli, írjon Erdei cikket, nem is egyet várt, hanem folyamatos tanulmányírói jelenlétet: „a *Válasz* részére kérlek: írj gyakran és jól”²²

A kötetben közölt visszatekintés szerint Sárközi Márta döntése volt a két verslektor – Szabó Lőrinc és Weöres Sándor – „alkalmazása”. Kettejük jelenléte a kifogástalan ízlés zálogát jelentette, de más is volt, gesztus, különösen Szabó Lőrinc felé. Nem túlzás azt gondolni, ha csak ízlésére tekintünk, Sárközi Márta is elkormányozta volna nemcsak a rovatot, de a lapot is. Sokan vélekedtek úgy, tette is, hiszen ha végignézzük Illyés levelezését, naplóját, más közreműködők leveleit, dokumentumait, és megnézzük, mennyit volt távol Illyés Gyula – nem kétséges, a folyóirat nagyrészt az asszony vállán nyugodott.

A megindulás hónapjában, 1946 októberének elején, az újrakezdés örömeinek pillanataiban is azt írta Szabó Zoltánnak Sárközinek, „milyen egyedül maradt[am] itt ebben a dzsungelban”. A folyóiratról mint saját gyerekéről írt: „[m]ellékelem újszülöttemet, a *Válasz* első számát. Talán mégsem lesz belőle központi gyűlöde, vagy legalábbis csak a bennfentesek számára lesz az, a nagyközönség mégiscsak mást fog látni és kapni. Rengeteg bajjal készült, roppant nehéz szülés volt, kidöglött bele az egész szerkesztőség...”²³

Illyés hetekre, hónapokra egyedül hagyta, hol párizsi tudósítóként, hol meghívólevéllel, ösztöndíjjal volt távol, protokolláris utazás (Párizs, Genf, Bulgária) és alkotómunka, kikapcsolódás (Felsőrácegres-pusztá) ürügyén bizta Sárközi Mártára a folyóiratot. Anyagilag, mint ezt a *Válasz* indulásánál jeleztük, a parasztpárt állt a lap mögött, de csakhamar kihátrált mögüle, a fenntartást, a működtetést már nem vállalta. A honoráriumokat, a nyomdászamlákat Sárközi Márta fizette, s erről a többiek nem is akartak tudomást venni. Molnár Ferenc Amerikából érkező csomagjainak kávéjával itatta a szerzőket és az irodalmi, baráti kört, üzletelt a csomagok tartalmával a szerzők érdekében, hogy honoráriumra is teljen. Egy évvel az indulás után ekként számolt be a nehézségekről Szabó Zoltánnak: „mikor a hónap végi gondok találkoznak a hónap eleji gondokkal, nagyon jó volna néha legalábbis elmondani valakinek őket. A gondok számokban kifejezve így festenek: a Hollónak egy vasa sincsen, az írók éheznek, és állandóan jönnek pénzt kérni, Németh László öt krajcárból kinlódik, Féjának trombózisa van, Weöres Sanyinak kint van az ülepe a nadrágjából, Jékelyéknél szabályszerű nyomortanya van. A fiataljaim hol esznek, hol nem, de inkább nem. És mindezért valahogy én érzem magam felelősnek, hogy nem tudok olyan viruló vállalatot teremteni, ami egzisztenciát biztosítson mindenkinek.”²⁴ Sárközi Márta magára vette a megoldhatatlan anyagi gondokat és a felelősséget. A *Válasz* tartalmilag egyre jobb volt, de egyre nehezebben mentek a dolgok. Havi kétezer forint volt a ráfizetés, s egyre csak rosszabbodott a helyzet. Ferenczy Béni feleségének rossz álma beteljesedett. „A *Válasz* körül mindenki kifutotta előre várható formáját. Farkas Ferenc nagy lendülettel átnyújtott forgótökét, fölépítette a Hollót, elindította velem

²² *Menedékház*. 118–119.

²³ *Menedékház*. 128.

²⁴ Sárközi Márta levele Szabó Zoltánnak, 1947. november 30. *Menedékház*. 139–140.

a kiadványokat, végül kiugrott az egészből, a Nyúl utcai házra íratta a forgatókét és nagy sajnálkozások között leutazott Zengővárkonyba éjjeliedényeket ásni. Illyés minden anyagi gondomra azt feleli, hogy »akkor abba kell hagyni a lapot«, azután szintén elmegy ásni a bilik után. Csak Bibó és Sötér segítenek legalább avval, hogy méltatlankodnak, és próbálnak ezt-azt a maguk hatbalkezes filosz módján.²⁵

A *Válasz* 1949 nyarán abbamaradt. Párhuzamosan fogyott el a szerkesztőasszony pénze és fogyott el az íráshoz szükséges szabad levegő. A diktatúra évei jöttek. Sárközi Márta maradt, aki volt. Elsőnek olvasta a *Válasz* íróinak kéziratait és lett az egykori szerzők és olvasók, a *Válasz* felé törekvő, végül jelentős pályát leíró fiatalok mindenese, egészen haláláig, 1966-ig.

²⁵ Sárközi Márta levele Szabó Zoltánnak, 1948. július 14. *Menedékház*. 150.

A VÁLASZ MEGSZŰNÉSE

„A VÁLASZ anyagi bajokkal küzd. [...] Lapunk árát – a kevésbé tehetősekre gondolva – csaknem az előállítás költségében állapítottuk meg. Igen sok példányt küldünk feleáron. Azokat az olvasóinkat, akiknek módjuk van rá, arra kérjük, fizessenek elő hosszabb időre és a maguk előfizetésén kívül vállalják egy összegben vagy részletekben mások előfizetését is, olyanokét, akiknek nem jut erre.” (A VÁLASZ felelős szerkesztője, 1949. március)

Az újraindulás pillanatában a *Válasz* megítélését kinek-kinek a *népi* írókhoz, mint csoporthoz, és mint egyes írókhoz való politikai, ideológiai vagy személyes viszonyulása határozta meg. Rokon- és ellenszenv egyaránt övezte, különösen a II. világháborús kataklizma után. Meglepő, hogy egy olyan asszony indította el, tartotta fenn és el, aki zsidó származása okán maga is a háború kárvallottja volt. Férjét, legkisebb gyermekének apját veszítette el. Apja, Molnár Ferenc végleg emigráns lett. Sárközi György halála után, minden más reakció magától értetődőbb lett volna, mintsem megbocsátani a *Válasz* néhány szerzőjének. Bibó szellemében leszögezzük, hogy bizonyos zsidó társadalmi képletek és jelenségek bírálata nem antiszemitizmus. De a monográfiában említett egyes szerzők vagy tartalmilag vagy az időzítés tekintetében túlméntek az elfogadható mértéken.¹ Majdhogynem irracionális készlet volt a kataklizmát követően a *Válasz* továbbvitele, az áldozathozatal, a korszak terminológiájával fasisztának mondott írók visszasegítése az irodalmi életbe. Ez a jó érzés, megbocsátás kellett Sárközi Márta lelki békéjéhez? Ez a munka, jótétemény vezette le krónikus szeretethiányát? Ez volt a benne rejlő furcsa és kibontakozni nem tudó tehetség kibontása? (S tette ráadásul mindezt egyedüli nőként egy erősen maszkulin közegben, amely alapvetően de lenézte a nőket.²) Vagy mindezek együtt adják a magyarázatot?

Mindenesetre a *Válasz* az irodalmi élet egyik meghatározó orgánuma lett, s ahogyan az szokott lenni, a figyelem és féltékenység övezte. Legnehezebben a parasztpárt kommunista érzelmű balszárnya fogadta el a *Választ*, s a kritikára a saját ifjúságát használta fel.

A folyóiratot érintő első komoly visszhang a *Valóság*ban jelent meg 1947 júniusában.³ Szerzője a mindössze húszéves pályakezdő kritikus Nagy László – a későbbi B. Nagy

¹ Sárközi Márta 1938-ban jól látta, milyen veszély közeledik. Bizonyíték erre Erdei Ferencnek írott levele: „A léghő elég ronda errefelé. A fiamat már kétszer lezsidózták a játszótéren, és tegnap azt ordították neki, hogy »betöröm a szádát, te zsidó!« [...] Ha minden jól megy, és nem jön rosszabb, csak marad a mai helyzet, akkor az én gyermekeimnek a következő kilátásai vannak: ha az iskolát el is végzik nagy zsidózások és megaláztatások közepette, utána a világon semmi lehetőség sem nyílik számukra [...] Ha rosszabb viszonyok jönnek, akkor vagy bevonulhat az apjuk Hitler seregébe katonának, és őket naponta verik fejbe a német átvonuló seregek, vagy végleg rossz lesz nekik, és visszavonulhatnak a Rombach utcába sárga folttal a fenekükön. És ezt Gyuri szerint türelemmel be kell várnom, és el kell szenvednem, mert Gyuri magyar, magyarnak született, itt élnie-halnia kell stb. Hát így teljesen egyedül maradok evvel az óriási felelősséggel: Gyuri egyszerűen átadja magát ennek a nagy fene patetikus hazaszeretnek, és frázisokat felel a reális skrupulusokra.” *Menedékház*. 105–106.

² A háború utáni korszak női megszólalói Török Sophie, Károlyi Mária [Amy], Mándy Stefánia, Gyarmathy Erzsébet, Mikes Margit, Rédey Mária, Luby Margit voltak. Mindannyian csak egy-egy alkalommal szerepeltek a folyóiratban. Három rövid kiállítási ismertető erejéig publikált Márkus Anna és egy zenei tudósítást közölt Horváth Eszter.

³ Nagy László: A Válasz útja. *Valóság*, 1947. III. évf. 6. szám 446–470.

László volt.⁴ Neofita buzgalomú, magabiztos, kioktató írás. Annak a nemzedéknek a nevében szólalt meg, amely éppen az első *Választól* és a népi irodalomtól kapta eligazító élményét, s most csalódott, mert az új *Válasz* nem az az osztályharcos orgánus, amit maguknak a múlt alapján elképzelték. Barátnak, belülről jövőnek, saját táborbeli kritikának tünik, de lényegében átfogó, a folyóirat minden rovatára, lényegi írására kiterjedő párttámadás. Nagy László abból a programértelmezésből indul ki, hogy a *Válasznak* erősen mozgalmi lapnak kellene lennie. Rokonszenvvel fogadja Illyés programcikkét, ám úgy látja, hogy a folyóirattal Illyés „határok mögé vonul”. Láthatóan nem vett tudomást arról, hogy Illyés az ideológiai támadások, a népbírói eljárások miatt kerítette körbe a *Választ*, kért háborítatlanságot, vagy legalábbis nem ekként értelmezte a programcikknek ezt a visszahúzó mondatát.⁵

Lényegében minden, a kritikáig megjelent, s általunk is érintett, ismertetett vagy elemzett írásra kitért Nagy László. Az egyrészt-másrészt kettős, igazságosztó írás eklatáns példája az írásmű. Egyfelől visszaigazolja és örömmel nyugtázza, hogy a szociográfiák mentesek a parasztromantikától, s hogy pozitívan értékeli a földreformot. Másfelől rögvest „megdöbrentő tünet”-nek nevezi, hogy borúlátók, bizonytalanok a faluról jövő híradások (ez például Sarkadi Imre *Elbürokratizált forradalom* című riportjára vonatkozik). Katasztrófahangulattal vádolja meg Márkus István beszámolóját. Farkas Ferenc és Patakyné Ernő is kritikát érdemel tőle, amiért csak az angol, dán szövetkezetekről, az amerikai farmer-szindikátusokról írnak, s elmarad a folyóiratból a bolgár, a román és a lengyel paraszttársadalom fejlődésének számbavétele. (Ez a hiányérzet jogos, erre valóban nem futotta a *Válasz* erejéből.) Dicshimnusszal említi Nagy László a NÉKOSZ-t, s szemére veti ismét csak Sarkadi Imrének, hogy felületesen pillant rá a „népi kollégiumokban erjedő újarcú ifjúságra”. A folyóirat további bűnei között szerepel, hogy nem foglalkozott a „hároméves terv” perspektíváival.⁶

A szépirodalmi publikációk is súlyos ítélet alá estek. Az egész új magyar irodalomra mondja, hogy a művek komoly válság tüneteit mutatják. Ez semmiképpen nem volt igaz. A magyar irodalom kivételes gazdagságot mutatott fel ekkor. Pusztán a *Válasz* szépirodalmi anyaga is cáfolja ezt. S akkor hol vannak még a *Magyarok*, az *Újhold*, a *Sorsunk*,

⁴ B. Nagy László (1927–1973), újságíró, filmkritikus, dramaturg és műfordító. 1945-ben a *Sarló* filmrészlegéhez került és a *Szabad Szó* munkatársa volt. Itt kötött barátságot Sarkadi Imrével. 1947 és 1949 között a *Szabad Nép* irodalomkritikusa, a *Magvető* című hetilap szerkesztője volt. 1948-ban a NÉKOSZ sajtóosztályát vezette. Ezt követően 1954-ig a Híradó- és Dokumentumfilmgyárban rendezett agitativus filmeket. 1955-től a *Művelt Nép*, a *Magyar Nemzet*, az induló *Kortárs* és az *Élet és Irodalom* irodalom- és filmkritikusa volt. Öngyilkos lett. A tragikus életutat befutó, igen tehetséges, megtört pályájú első generációs értelmiségiekhez tartozott. Tóth Klára: *Don Quijote köpenyében. Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról*. Filmekeskiskönyvtára. Budapest: Novella Kft, 2004.

⁵ A Nagy László hivatkozott Illyés mondat: „Ragaszkodunk a háborítatlanságnak ahhoz a jogához, amely minden jószándékú munkának kijár. Hitünkben vagyunk annyira forradalmárok is, alázatosak is, hogy hibáinkat belássuk. Voltak tévedéseink; nyilván lesznek is. De erőnk is van, hogy a tanulságot elsősorban mi magunk vonjuk le.” Illyés Gyula: *Az idő kérdései. Válasz*, 1946/1. [október] 1–4.

⁶ A hároméves terv (1947: XVII. törvény) az 1947. augusztus 1-jével induló, a nyugati kölcsön elvi lehetőségét kizáró, első szovjet mintájú gazdasági terv volt Magyarországon. A terv végrehajtásáról és a következő, immáron öt éves tervről szóló *propagandát* lásd: A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata, az öt éves terv szövegét lásd: Balogh Sándor – Izsák Lajos – Mészáros Károly: *Magyar történelmi szöveggyűjtemény I. 1944–1953*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1976. 203–213. Ránki György: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947–1949)*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

a *Tiszatáj*, az *Alkotás*, s a többi korabeli fővárosi és vidéki irodalmi lap publikációi. Azon persze kell is, lehet is gondolkodni, mert termékeny vitákra kínál lehetőséget, hogy korszakhatár volt-e 1945, illetve 1948, mennyiben immanens szempontok változtatták meg az irodalom arculatát, s mennyiben külső kényszerek, vagy hogy az irodalmi „kánon” mikor, miért és mennyiben változott meg.⁷ De hogy művek sokasága született, hogy később, néha évtizednyi szünetre kényszerült szerzők indultak ekkor, kétségtelen. Nem állja meg a helyét Nagy László észrevétele, hogy a *Válasz* szépirodalmi anyagának „túlnyomó” részét a *Magyar Csillag* polgári írói (Szentkuthy Miklós, Illés Endre, Sötér István és Kolozsvári Grandpierre Emil) „szállították” volna. (A NÉKOSz-ifjak szemében a polgári már ekkor szitokszó.)

Külön oldalakon foglalkozik Nagy László a népi irodalom „két nagy reprezentánsának”, Illyés Gyulának és Németh Lászlónak munkásságával. Illyést „simának” tartja és nehezményezi a „máraizmussal egy töről fakadó” naplószerű beszámolóit (a *Franciaországi változások* három folytatását). Az igazán súlyos elmarasztalást Illyés a „berliner-kendőbe burkolózó” vidéki értelmiséget, az állásából elbocsátott tanítónőt, a B-listázás során nyugdíjazott jegyzőt védelmébe vevő 1947-es programcikkéért kapja.⁸ Saját tapasztalatait szembeesíti itt Nagy László Illyéssel. Maga is járt vidéken a népi kollégistákkal, elvetődött a régi világ tanult képviselőihez, s úgy látta, a reakciós értelmiség túlságosan jól él. Megütközve tapasztalta, hogy ezek az emberek az új *Válasz* előfizetői. Ebből pedig egyenesen azt a következtetést vonja le, hogy a folyóirat a reakció táplálója. „Ezekért sír annyira Illyés? Ezek csinálják magyarrá a demokráciát? Huszonöt csirkét számoltam meg az udvaron” – kérdezi Nagy László kollégista útítarsa. „Több felelősséget!” – mondja Nagy László, különösen, hogy az éppen akkoriban leleplezett „összeesküvés” jelentős háttere éppen ez a réteg volt, s nem helyes, hogy Illyés ezek nevében szólal meg.

Németh Lászlót – érezhető elfogódottsággal – úgy említi, mint „akinek emberi magatartása a népi írók közül tán a legtisztéletreméltóbb volt a múltban.” De Németh is a „maga bástyái mögé vonult vissza. Ez a bástya és ez a fal már a legszűkebb: a család és a közvetlen környezet.” Ebben az elvonultságban az 1946-os *Széchenyi* című dráma végén a revolverdörménést nemcsak Széchenyi valóságbeli drámája végének tekinti Nagy László, de Németh önvallomásának is. Ezt a pokoljárást, szorongást pedig nem akarja elfogadni kedves írójától. Szóvá teszi a parasztság „igazi” íróinak, Darvas Józsefnek és az erdélyieknek, (Nagy István, Asztalos István és Horváth István) hiányát.

A *Válasz* írói előtt álló biztos utat, megoldást is tudja: „Számukra sincs más mód, mint az *egyetlen* jövőbe vezető utat vállalni.” [Kiemelés. Sz. Á.] Sejtető, a későbbiek fényében sokatmondó kijelentés 1947 nyarán, s még csak a bírálat közepén járunk.

A *Válasz* „egyre inkább kezd az önemésztésnek, tisztázatlan indulatoknak pokla lenni”, de ennek a pokolnak a „legbenső gyűrűje még hátravan [...] Érdemes oda is benyúlni, mert a »végső kérdésekre« ott kaphatunk feleletet.” Ez a mondat vezet át Bibó István írásainak bírálatához.

Nagy László Bibót tartja felelősnek a folyóirat politikai útmutatásaiért, az egész el-

⁷ Markáns álláspontot fogalmaz meg Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest: Argumentum, 1995, illetve a Szegedy-Maszák Mihály főszerkesztésével készült *A magyar irodalom története* című három kötetes munka (Budapest: Gondolat, 2007).

⁸ Illyés Gyula: Újévre. *Válasz*, 1947/1. 1–7.

hibázott politikai arculatért. Már a békeszerződésről szóló írásból hiányolja a békeszerződés által nyújtott távlatok ismertetését. „Végzetesen hibás” – mondja az 1918-as polgári demokratikus forradalom és az 1945-ös helyzet analógiás vizsgálata. Elfogadja, hogy társadalomlélektanilag talán megáll a hasonlítás. De ma – így hangzik Nagy László helyzetértékelése – olyan népek vesznek körbe minket, amelyek „nem törnek demokráciánk megfojtására”. Tegyük hozzá: a környező országok a maguk bajaival voltak elfoglalva, a józanabb politikai erők jó előre érezték, hogy a Szovjetunió milyen fenyegetést is jelent, miután a németek legyőzése kelet felől – szoros kivétellel, mint például a románok idejében történt átállása – egyértelműen a szovjet hadsereg és katonák teljesítménye.⁹ Nagy László természetesen hangsúlyozza azt az alapvető *igazságot*, ami majd néhány év múltán egyre kevesebbet mond, s egyre üresebbé válik a szocializmus tapasztalatai fényében, hogy a felszabadulást Kelet-Európa számára a Szovjetunió hozta. Ebben a kelet-európai egységben, mondja furcsa biztatással, Trianon után sem vagyunk „problémásabb” nép a többinél.

A koalícióról szóló Bibó-elemzéseket sem tartja hitelesnek Nagy László. A tüneti jelenségek túlbecsülését, téves beállítást látja az analízisekben. Kárhóztatja Bibót, hogy „középutat”, közös érdekeket keres. Túlságosan mérsékelteknek tartja Bibót. Hibáztatja, hogy nem beszél a pozitív fejlődésről. Ez sem állja meg helyét, Bibó – s az ő nyomán mi is – külön kiemelte, többször hangsúlyozta, sőt mindenek fölé emelte az emancipációs fordulatot. Látszólagos tárgyilagosságot vet Bibó szemére Nagy László, majd kimondja az ítéletet: Bibó a felvilágosult reformista nemesek utódja, akik a „felülről kezdődő lelki-furdalásban és reformpolitikában reménykedtek”. Kétségtelen, a népi írók egy részét fogva tartotta ez az illúzió a 30-as években, a Márciusi Front megalakításáig. Erre utalt, hogy például Illyés fontolgatta, küldjön-e példányt a *Pusztulásból* politikusoknak. Az úri világ lelkiismeret-ébresztése érdekében került sor az Új Szellemi Front találkozójára. Ez volt az illúzió 1935-ben és nem tovább, még ha Illyésnek maradt kapcsolata Imrédyhez, munkahelye, a Nemzeti Bank vezetőjéhez. De semmiképpen nem áll meg a felirati magatartás feltételezése Bibó István működésére. (A népi írók hatalomhoz való viszonya később, a Rákosi- és a Kádár-korszakban is mutat hasonló jeleket.¹⁰ Bibó mindenkiel, korábbi szerzőtársaival szemben is magányosan képviselte az engesztelhetetlen, jogtisztelő és önérdeke ellen való morális tartást, egészen haláláig.) Összefoglalva Bibó működését ezt mondja Nagy László 1947 nyarán: „Nem a társadalmi leszorítottság alól szabadulók felől próbálja az utat meghatározni, hanem a társadalmi mozgolódáson kívül helyezkedve, »abszolút igazságát« keresi a fejlődésnek. Ez is téves, egyenesen rosszindulatú értelmezése Bibó István elemzéseinek.

Végül összefoglalta Nagy László, mit gondolt a *Válasz* egészéről. A folyóirat „az eredménytelen spekulálásnak, az írói öntetszélgezésnek vagy önmardosásnak közlönyén kívül az egészen negatív indulatok fóruma” és „a tudatos politikai számítás eszköze”. 1947-ben a többpárti koalíciós időszak közepén ez egy vélemény volt – akkor még politikai követ-

⁹ Fejtő Ferenc: *A népi demokráciák története I–II*. Budapest – Párizs: Magvető – Magyar Füzetek, 1991. A könyv egykorúan íródott, forrása elsősorban a napi sajtó és a francia hírügynökség, az AFP révén kapott politikai háttérelmzések voltak. A kötet előszava megközelítően teljes, részletes idegen nyelvű bibliográfiát ad az 1953-as első kiadás és az 1969-es bővített újrakiadás között született nagy áttekintő művekről.

¹⁰ Ständeisky Éva: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet, 1996; Uő: *Gúzsba köve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest: 1956-os Intézet – ÁBTL, 2005.

kezmények nélküli. Sem Illyést, sem Sárközi Mártát személyében nem érintette és nem befolyásolta. De a hang, a keménység megegyezik azzal, ahogyan a fordulat évei után a kommunisták megsemmisítő bírálatot mondtak. S mindezt egy hűsz esztendő fiatalember írta, aki meggyőződéssel írta, amit írt, aki tele volt feltörekvési vágygal, s aki Sarkadi Imre közeli barátja volt. Áttételesen benne vannak ezek a sorok B. Nagy László későbbi tragikus öngyilkosságában is, Sarkadi Imre s az első generációs értelmiség meghasonlásaiban.

A *Válasz* két további évet mondhatott magáénak, két további éven át küzdött a szerkesztőség a szabad megszólalásért, s az anyagiak előteremtéséért. Sorsa már 1949 elején bizonytalan volt, Szabó Lőrinc azt hiszi, a márciusi szám az utolsó.¹¹ Illyés Felsőrácegrespusztán, Göcsejben, Tihanyban, egyre tudatosabban távolodóban. Sárközi Márta próbálta véleményét kérni, de Illyés már kívülből, mint ezt egy Sárközi Márta válaszevéből látjuk: „Drága Gyulám, [...] Megszoktam már a rusztikus humorát, és azt is, hogy hol azért kapok ki, hogy *nem* mutattam meg minden verset, hol azért, hogy csak egyet is meg mertem mutatni. Három év alatt azért elég jól összetanultunk, valljuk be – és az én barátságom és szeretetem sokkal őszintébb és nagyobb annál, semmint hogy »lefelőlről fölszedett« tehénzsarral, vagy pláne csak annak ígéretésével meg lehetne zavarni.

Tartom magam az utasításhoz és továbbiakban szerkesztési ügyekben Matyit és Ikát fogom bevonni.¹² Most pedig rohanva távozom, mert tegnap óta igazi munkásnő vagyok egy műstoppolóüzemben, igazi főnökkel, igazi munkakönyvvel és igazi nyolcórás munkaidővel.”¹³

A búcsúzó, utolsó szám összeállítása, mint ezt Sárközi Márta visszaemlékezése mutatja, csak azért is gesztus volt.¹⁴ Ezért, kihívásként, üzenet gyanánt került a számba – csak mert tudta róla, hogy egyre inkább háttérbe szorítják –, Erdei feleségének egykori tanára, Hajnal István.¹⁵ Az összevont 1949/5–6-os szám megkésve, csak augusztus végén jelent meg, nagy erőfeszítések árán. De még megjelent. És egyetlen sora sincs, amit a kényszer, a kultúrpolitikai elvárás ihletett volna. Az utolsó szám megjelenését követően a *Szabad Nép* félkolonnás, anonim cikket közölt A „*Válasz*” a *lejtőn* címmel.¹⁶ Megbélyegző,

¹¹ „... írtam 7 verset is, a *Válasz* (tán utolsó) márciusi számában láthatod majd őket.” Szabó Lőrinc levele Baumgarten Sándornak, Hévíz, 1949. február 12. Szabó Lőrinc: *Naplók, levelek, cikkek*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kabdebó Lóránt. Műhely sorozat. Budapest: Szépirodalmi, 1974. 465.

¹² Sárközi Mátyás ekkor 12 éves, Illyés Mária, becenevén Ika, 10.

¹³ *Menedékház*, 263–264.

¹⁴ A búcsú éthosza másokban is működött. Kodolányi János tanácsolta Várkonyi Nándornak, amikor a *Sorsunk* helyzete elbizonytalanodott: „Én a Te helyedben még dafke kiadnék egy búcsú Sorsunkat a nyárom. Pá. Hidegvér.” *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése. Levélről levélre 1*. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta ifj. Kodolányi János. Kodolányi-életműsorozat. Mundus Új Irodalom 8. Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000. 69.

¹⁵ Hajnal István (1892–1956), történész. 1939 és 1949 között volt tagja az MTA-nak. 1919-től levéltárosként dolgozott (Magyar Nemzeti Múzeum, Országos Levéltár, Esterházy hercegi család). 1921-től egyetemi tanár. A *Századok* szerkesztője volt. 1949 nyarán kényszernyugdíjazták és az MTA-ról is eltávolították. Szinte tanítványaként viszonyult hozzá Erdei is. Pályaképét lásd Hajnal István: *Technika, művelődés*. História Könyvtár. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és az összekötő szöveget írta Glatz Ferenc (Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, 1993).

¹⁶ *Szabad Nép*, 1949. szeptember 25. 9. A visszaemlékezők – egykori találgatásra utalva – majdnem bizonyosak benne, hogy a cikket az egykori Eötvös kollégista, Lakatos Imre írta. Fodor András: *A kollégium*. Budapest: Magvető, 1991. 343. Lakatos Imre (1922–1974), világhírű matematikus, tudományfilozófus. Lukács

megsemmisítő írás. Lényegében ismerteti a május-júniusi számot, mintha a szerző nem tudta volna, hogy ezzel a számmal a szerkesztőség beszüntette tevékenységét.

A névtelen szemlélő minden szándékosan elhelyezett közleményre ugrott. (Az, hogy név nélkül jelent meg a támadás, nem gyávaságot, hanem kollektív pártálláspontot fejezett ki, aláhúzta a mondanivalót.)

Hajnal István – *Az első gépek* című írásában – a termelés technikai összetevőit vizsgálta, mert meglátása szerint a gépekben rejlő lehetőségek határozzák meg a munkás életét. A történelem mozgatórugója – értelmezi a szemleíró az olvasottakat „nem az osztályharc, hanem az ember és a gép harca”. Az önmérsékletre buzdító Hajnal-i intelmet, hogy a tapasztalati munka az igazán életteljes lehetőség, úgy foglalja össze, hogy a Hajnal István-féle öt éves terv: „a magyar nehézipar lerombolása, a termelés csökkentése, a műszaki tudomány megszüntetése (talán a miskolci új műgyetem¹⁷ építése helyett romboljuk le inkább a budapestit is?)”. A *Szabad Nép* szerzője azt olvasta ki Hajnal István tanulmányából, hogy Hajnal visszasírja a cég-rendszert. Már-már nevetséges, hogy Fazekas László „bonyolult szimbolikus” versét, az *Atlantist* az öt éves terv (!) rejtett kritikájaként értelmezi. A *Válasz* átengedi hasábjait a dolgozó osztályok ellenségeinek – írja a pártlap szemlélője. És még tovább is folytatja a vádak hosszú sorát. Most már a szépirodalomról ír: „ezek mellett az árulók mellett ott brekeg az egész burzsoá-kispolgári l’art pour l’art mocsara, Kosztolányi apró utódai, kik az intellektuális anarchiát, a szemérmetlen individualizmust, nihilizmust, pornográfiát képviselik”. Ezek az írók „az imperializmus szennyes irodalmi ügynökei,” akik „hihetetlen cinizmussal törnek a dolgozók öntudatának elerőtlenítésére és megrontására, a munkásosztály és a dolgozó parasztság demoralizálására és fényes fegyverüknek, az értelemnek lebecsülésére”. A *Szabad Nép* idézett Weöres Sándor „szégyenletes fecsegéseiből”, Szentkuthy Thomas Mann tanulmányát „értelmetlen halandzsának” nevezte. Hiányolta, hogy Petőfi halálának 100. évfordulójáról meg sem emlékezik a folyóirat, noha Moszkvában, Prágában, Varsóban, Bukarestben és Szófiában minden lap éltette 1848 „bolsevik” költőjét. A magyar nép számára Petőfi lobogó – a *Válasz* számára, ha érték, akkor éppen azért, mert nem lobogó. Illyést azzal vádolta, hogy „a búsmagyar örök-lekésettség semmijébe” és a feledésbe taszította Petőfit. A *Válasz* hiányossága volt az is, hogy nem írt a Szovjetunióról – csak a dán szövetségekről, a svájci parasztról és a rothadó francia burzsoá kultúráról. A „horthysta irredenták” is megbújhattak a folyóiratban. Váratlanul jön elő a népiesség hazudott „kodolányis pornográf miszticizmus” megbélyegző fordulata. Kodolányit, éppen őt, a „pesti kávéházak kispolgári írócskáinak” rokonává avatta a kommunista pártlap. A *Válasz* három év alatt nem tudott nyíltan színt vallani a szocialista és az imperialista tábor háborújában – nem meglepő tehát a megfelelőbbé tehető ítélet: „A *Válasz* nem a *mi* irodalmunk táborában van.”

A *Szabad Nép* cikke a következő éveket intonálja. Ez már a következő korszak, a Rákosi-éra hangja volt.

György tanítványa volt. 1947-től a Népművelési Minisztériumban Révai József igen közeli munkatársa. 1950-ben letartóztatták és Recskre internálták. 1956-ban emigrált. A Cambridge-i Kings College-ban doktorált. Lee Congdon: Bűn és büntetlenség. Az ismeretlen Lakatos Imre. *Replika*, 29 (1998/március), 7–29. E szerint a portré szerint egy készülő Révai-perhez is szolgáltatott anyagokat az ÁVH számára.

¹⁷ Az új szocialista gazdasági célok érdekében az 1949. évi 23. törvény (1949. augusztus 19.) miskolci székhelyű új, önálló nehézipari szakemberképző (bánya- és kohómérnök, nehézipari gépészmérnök) intézmény felállításáról rendelkezett.

Nem volt veszélytelen az utolsó merész és provokatív szám, amit Sárközi Márta Illyés tudta nélkül szerkesztett. A folyóirat gondjaival magára hagyott Sárközíné éppen odáig ment el, ameddig el lehetett menni. Sőt, mialatt az utolsó szám nyomdai munkálatai elkészültek, a politika meghúzta a határvonalat. Abban a *Szabad Nép*-számban, amelyben A „Válasz” a lejtőn megjelent, nem ez a lederongoló írás volt a legérdekesebb. Az egész oldalas vezércikk vonta magára a legfőbb figyelmet. Ez az 1949. szeptember 25-i lapszám közölte a Rajk-per előző nap meghozott ítéletét és a triumfáló, magyarázó kommentárokat. Révai József az első oldalon indokolta meg az „összeesküvők orgyilkos bandája” fölött kimondott népbíróági halálos ítélet nagyszerűségét.¹⁸

A *Válasz* szerzői és szellemi holdudvara egyre szorultabb helyzetben volt. Jól szemlélteti ezt – a már látott Bibó-pályalezárulás mellett például Ferenczy Béni sorsa. 1948-ban, az első díjosztás alkalmával Kossuth-díjjal tüntették ki. Ugyanekkor felkérést kapott egy Petőfi-szobor elkészítésére. A szobrot 1949 tavaszán visszautasítás fogadta. Ferenczy Béni nem kivont karddal ábrázolta a költőt, hanem leszegett fejjel és lógó vállakkal. Ez a Petőfi nem felelt meg az „1848 bolsevikije” elvárásnak. (A szobrot elkészülte után elzárták, sem kiállításon, sem köztéren nem szerepelhetett, csak 1955-ben került a közönség elé, mégpedig úgy, hogy Hatvany Lajos *Így élt Petőfi* című könyvének a borítóját díszítette.¹⁹) 1949 őszén, ugyanazon a napon egyszerre két levelet kapott Révai József kultuszminisztertől Ferenczy Béni. Az egyiket művelődési miniszterként írta alá Révai, a másikat mint „Józsai”. Az elsőben mint hivatalos személy arról tájékoztatta Ferenczy Bényt, hogy azonnali hatállyal felmenti főiskolai tanári állásából. A másikban mint magánember, harcostárs, akik együtt küzdöttek már a tanácsköztársaság idején, megmagyarázza a képzőművésznek, hogy magára vessen, amiért alkalmazására nincs mód. S hozzáteszi: „Ennek ellenére természetes, hogy mint szobrász dolgoznod kell. Az én minisztériumomon ez nem fog múlni.” Ferenczy Béni tényleg dolgozott – de csak alkalmi felkéréseknek kiszolgáltatót könyvillusztrátorként. Szakmai és állami megrendelést nem kapott.

Mire a *Válasz* utolsó száma megjelent, 1949 júliusának végén letartóztatták Horváth Zoltánt, Sárközi Márta első férjét. A népi írók engesztelhetetlen ideológiai kritikusa, a szociáldemokrata párt baloldali belső bomlasztója nyolcvan hónapot töltött ezután börtönben.

1948/49-ben sokan emigráltak, akik 1945-től a végleges felszabadulást, a demokrácia lehetőségét várták. A *Válasz* köréből, ahogy már említettük, távozott Kovács Imre, s aztán Szabó Zoltán, Cs. Szabó László. Kint maradt, a végleges távollétet választotta a folyóirat egyik vitapartnere, Fejtő Ferenc. Hazajött – hogy emigrációból megtért apját támogassa – Ignotus Pál.²⁰ Apja temetése után letartóztatták, csak 1956-ban szabadult, éppen úgy, mint Horváth Zoltán.²¹

1949 szeptemberében a Vallás és Közoktatási Minisztérium Országos Diákjóléti és Kollégiumi Hivatala körlevelet intézett a *Valóság* valamennyi régi számának a kollégiumi

¹⁸ Rajk Lászlót és társait 1949. október 15-én végezték ki.

¹⁹ Hubay Miklós: Egy ismeretlen-ismerős szoborról. Réz Pál (szerk.): *Ferenczy Béni arcképe*. Ferenczy Béni írásai, szobrai, rajzai. Írások Ferenczy Béniről. Budapest: Európa, 1984. 125–127.

²⁰ A hontalan lelkiállapotból és anyagi bizonytalanságból visszaérkező Ignotus amerikai emigrációjáról és hazatéréséről lásd: Frank Tibor: Ignotus Amerikában. In: *Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009. 405–411.

²¹ Ignotus Pál: *Fogságban*. Budapest: Cserépfalvi, 1993.

könyvtárakból való bevonása ügyében. Még az is szerepelt a körlevélben, hogy azelőtt kezdjenek hozzá a munkához, mint a hivatalos selejtezési jegyzék leérkezik. A berendezkedő kommunista rendszer már saját folyóiratának korábbi számaitól is félt.

A hallgatás évei következtek. Irodalmi folyóiratot, hetilapot csak felülről, a hatalom berkeiből lehetett indítani, az irodalom és a művészetek önszerveződése lényegében rendszerváltásig megszűnt.

A *Válasz* még nem is nyugodhatott békében. 1951-ben a magyar írók első kongresszusának bevezető előadásában Darvas József, az első *Válasz* egykori szerzője, ekkor vallás- és közoktatásügyi miniszter, „narodnyik” folyóiratnak nevezte a háború utáni orgánumot, amely tagadta a munkásosztály vezető szerepét, és „mint a mágnes a vasreszeléket, úgy vonzotta magához a népi irodalomtól vadidegen absztraktista, kispolgári anarchista irányzatok képviselőit”. A kultuszminiszter a *Válasz* szerzői közül Sötér István *Bűnbeesésének* szereplőit „téveteg, kispolgári rothadással teli alakoknak” nevezte. Az igen fiatal Kövesi Endre²² felszólalásban ítélte el Illyés Gyulát, mint akiben az „egész dolgozó népnek” (!) csalódnia kellett.²³ (Más koalíciós korszakbeli orgánumok, írócsoportok hasonló kritikát kaptak.)

Illyés felelete – egy Veres Péterrel és Sándor Andrással Dunapentelén tett látogatás nyomán, de legalábbis arra hivatkozva, mert ezt várta el a kor – *Az építőkhöz* című vers lett. Ez a vers folytatása volt a koalíciós korszak valóban ihletett alkotásra, küzdelemre biztató műveinek. De ma már azt is tudjuk, úgy tudjuk, íróasztalának fiókjában és néhány barátjánál biztonsági letétként ott volt az *Egy mondat a zsarnokságról* egy-egy példánya.

Ennek a korszaknak és benne az irodalmi műveknek és az írói magatartásoknak, elhallgatásoknak és alkalmazkodásnak a vizsgálata már nem ennek a monográfiának a feladata.

²² Kövesi Endre (?–2009), költő, a *Szabad Nép* munkatársa. 1954-ben Kende Péterrel és Szilvási Lajossal együtt mint a Nagy Imre-vonal képviselőjét eltávolították a pártlaptól. A *Keserű igazság* (Várkonyi Zoltán, 1956) című film forgatókönyvének írója. (A filmet rögtön betiltották.) Az 1956-os forradalom napjaiban Bécsben volt, nem is tért haza. Takács Ferenc nekrológja: *Magyar Narancs*, XXI. évf. 30. szám, 2009. július 23.

²³ *A Magyar Írók Első Kongresszusa 1951. április 27–30.* Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1951. 15–16, 35, 90–93, 104–112 stb.

SÁRKÖZI MÁRTA

A VÁLASZ HÁBORÚ UTÁNI KORSZAKÁRÓL¹

A *Válasz* szerkesztésének évei három világosan elhatárolt korszakra tagolódnak, úgymint Hőskorszak, Üzleti korszak és Hanyatlás évei.

A Hőskorszak

az én Nyúl utca 14 számú villámban vette kezdetét, mikor Németh László fölvetette, hogy fel kellene újítani a régi *Választ*, és erre a Nyúl utcai tágas veranda kiválóan alkalmas. Hozzáfűzte még, hogy Magyarországon csak olyan vállalkozás szokott sikerülni, melynek megvalósítására asszonyok indulnak el a ridiküljükkel.

Az alapítási aktusnál, ha jól emlékszem, Veres Péter, Németh László, Bibó István és Keresztury Dezső jelentek meg. Kis asztal körül ültek és mérlegelték a haza sorsát, miközben a hároméves Bibó Pistike szünet nélkül húzgálta az apja öltönyének ujját, és megállás nélkül ordított, „Tata, csinálj nekem olyan autogarazsat, mint a Sárközi Matyié. Tata, csinálj nekem garazsat!! TATA, CSINÁLJ NEKEM GARAZSAT.”

A második gyűlés már népesebb volt, megjelent Farkas Ferenc, aki a Parasztpárt nevére és alighanem a Parasztpárt vezetőinek tudta nélkül megszerezte a lapengedélyt, és Illyés Gyula is, aki már hozta kéziratban az első számhoz írott beharangozót. Felolvasta kéziratát, és még hozzá sem kezdetett az egybegyűlt írócsoport, hogy érdemben megvitassa a művet, mikor Fülep Lajos eldördült rettenetes basszushangján, és többórás kiselőadásban felsorolta Illyés írásművének magyartalanságait és fogalmazási, nyelvtani hibáit. Végül dörögve jelentette ki, hogy a *Válasz* célja a magyar nyelv megtisztítása a hasonló elfajult irományoktól. A jelenlévő Eötvös kollégisták, a folyóirat reménybeli „ifjúsága” egymás után süllyedtek a székek és asztalok mögé, röhögni, én a konyhába rohantam, és ott fakadtam bömbölő hahotára.

Hamarosan elment a kedvem a nevetéstől, mert Farkas Ferenc közölte, hogy a lap kiadását és tördelését én fogom végezni. Soha se láttam nyomdát belülről, és érthető hascsikarással érkeztem az Antiqua nyomdájába, ahol megismerkedtem a tulajdonossal, Wiesmeyer úrral, egy gomborrú, seszínű svábbal, aki később családom romlásának okozója volt. Lassan megtanultam, mi az old kentonian betű, és miben különbözik a garmond a verzáltól, azután hozzáfogtam a szerkesztéshez és kiadáshoz.

A szerkesztőségi délutánok a Nyúl utcai tágas szobákban és a verandán zajlottak le. Minden zsebből kéziratok kerültek elő, és az apám amerikai csomagjaiban érkező kávé

¹ A visszaemlékezést Sárközi Márta Illyés Gyula kérésére írta, és 1965. január 28-án küldte el levélben a költőnek, a *Válasz* egykori főszerkesztőjének.

utolsó szemig elfogyott az irodalom gyomrában. Egyszer talákoztam Heltai Jenővel, aki szivarját szája sarkába tolva szemrehányóan rám szólt „Hallom fiam, hogy apád pénzén fasiszta folyóichatot szechkesztesz!” Sajnos ezt apámnak is megírta, és ezzel meg is szüntek az élelmiszercsomagok, sőt idővel más anyagi támogatás is. A szerkesztés munkája nagyon egyszerű volt: a begyűlt kéziratokat el kellett olvasni, és az értékeseket közölni, a rosszakat papírkosárba dobni. Illyés időnkint ragaszkodott hozzá, hogy kegyeleti vagy pártszempontokból selejtet is közöljünk, pld. Móricz Virág novelláit vagy Örvös Lajos verseit. Ha már nem tudtam másképpen védekezni életveszélyes fenyegetései ellen, kiszedtettem a műveket a nyomdában, és minden csütörtökön meglengettem őket az orra előtt, hogy lám, már itt is van a kiszedett korrektúra, a jövő számba biztosan be fognak férni. Azóta sem jelentek meg. Veres Péter bácsi a „Jegyzet” rovatot sajátította ki: ott fejtette ki véleményét mindarról, amihez nem értett, és különös hévvel szentelte magát a nők elemzésének, akik szerinte két csoportra oszthatók, úgymint dámák és ringyaók. Illyés szerkesztési elve volt, hogy a folyóiratban Németh Lászlónak kell a legtöbb helyet fenntartani, így születtek azok a szerkesztési monstrumok, melyekben 80 oldal Németh regény után 70 oldal Németh-jegyzet terjengett.

Egyre többen jelentek meg a szerkesztőségi napokon, a házmester Annám kigúvadt szemmel főzte és hordta a feketét, a gyerekeim intézetbe és kollégiumba költöztek a mindent elárasztó írók elől. Egyszer két gyanús egyén jelent meg az előszobában, kéziratoktól dagadó zsebekkel: Borsi Darázs József és Szentiványi Kálmán. Bementem Illyéshez, és megkérdeztem, mi a teendő. A válasz az volt: dobja ki őket, Mártácska. Épp elég bajunk van a nagynyilasainkkal, mondja nekik, hogy kisnyilasokkal nem foglalkozunk.

Ekkor én még csak a folyóirat szellemi összefogásával foglalkoztam. A kiadás és terjesztés a Sarló könyvesbolt hátsó helyiségében zajlott, ahol Czibor János, a sikkasztásért már mindenholnan kidobott irodalmár intézte az anyagi ügyeket, egy kis vaskályhában tüzelve az „Elmebajosok Jogvédelme” című mű több ezer kötetével.

A Nyúl utcai hőskornak a Parasztpárt vetett véget. A baloldali vezetők ráébredtek, hogy nevükben és pártjuk zászlaja alatt itt olyan irodalmi működés folyik, ami nem felel meg a párt vonalának. Egy esős délután zord arccal bevonult a balszárny: Erdei Ferenc és Darvas József. Az utóbbi diplomatikusan hallgatott, az előbbi fejtette ki a párt álláspontját: a szerkesztést ki kell venni Sárköziné reakciós kezeiből és át kell adni azonnal Szücs Ferencnek, Sípos Gyulának és Korolovszkynak. A szerkesztőséget pedig azonnal semleges területre kell áthelyezni, például a Centrál Kávéházba, hogy Sárköziné légköréből is kivonják a tapasztalatlan fiatalokat.

Összejött az első kávéházi gyülekezet. A *Válasz* törzsgárdáját felhígtották rosszarcú és irodalomtól tökéletesen idegen volt Györffy kollégistákkal, a társaság zavartan szorongott a híg szimpla mellett a hosszú asztaloknál, a pincérek undorral szemlélték a „sócher” vendégeket. Vargyas Lajos tökéletes politikai tájékozatlansággal, de figyelemre méltó harciassággal nagy szónoklatot tartott a tehetségtelen falukutatók és kocapolitikusok ellen, néhány bágyadt válasz hangzott el, Veres Péter megkísérelte, hogy valahogy összehozza az ellentétes nézeteket, azután mindenki hazament, és én csak azért is azt tettem a *Válasz* következő számába, amit jónak láttam. Illyés ügyesen kivédte a folyóirat elleni rosszhiszemű és tehetségtelen támadást, és folyt minden tovább, mint azelőtt. Azaz dehogyis úgy. Farkas Ferencnek támadt a szerencsétlen ötlete, hogy alapítsunk könyv-

kiadót, *Fehér Holló* néven, ahol a *Választ* is kiadhatjuk; szerzett alaptőkét és egy nagy, fényűző többtermes helyiséget a Madách téren, és megkezdődött a *Válasz*

Üzleti korszaka.

Az irodánk óriási volt, lépteink visszhangoztak benne, a tanácsteremben 50 szék állt a hosszú asztal körül. Vezérigazgatói szobában óriási Wertheim szekrény várta a beözönlő milliókat. Egyelőre a tízóraimat tartottam benne. Farkas Ferenc segítségével összeállt a személyzet is. A sokszoros sikkasztó Czibor lett a cégvezető. Ő viszont havi 200 forintért szerződtette Jávor urat, a szájszagú gyógyepedagógust, aki mellékállásban csinálta adóbejelentéseinket és SZTK-könyvelésünket, a későbbi években pedig futkosott a piros cédulákkal, hogy halasztást kapjunk a kitűzött árverésekre. Czibor, mint utóbb kiderült, csak könyvelte, de nem fizette az adókat és számlákat. Ha pénzbeszedőt látott az ablakból közeledni, bezárkózott a nagy gardroszszekrénybe. Czibor szerzeménye volt Józsi, a hivatalosolga, aki tíz évig volt a bukaresti török követségen altiszt, felesége ugyanott találkahelyet tartott. Így kitűnően tudott törökkávét főzni (főzte is fünek-fának, aki csak belépett az irodába), továbbá lóversenyre járt és dollárral feketézett. Ha kiléptem a szerkesztőségből, saját zsebére árusította a kiadványainkat. Mindenre használható volt, szerzett a szerkesztőség tagjainak nőt és valutát, el lehetett küldeni öltönyt venni vagy lóversenytitkettet. Czibor egy helyiséget saját külön vállalkozásának rendezett be: pornográf könyvek közvetítésével foglalkozott. Csipásszemű, kivénült urak hozták a könyveket, és mohó ifjak jöttek vásárolni. Az öregeket kifizette egy tízessel, az ifjakon százásokat vasalt be, és rendszerint még kölcsönt is kért tőlük. Egyszer egy síró feleség jelent meg csecsemővel a karján, hogy valami kölcsönt behajtsa rajta. Félóráig sírás és sikítózás hallatszott a szobából, azután elvonult a kisírt szemű anya, és Czibor boldogan jelentette, hogy „Sikerült megválni egy százasa”. Titkárnök is volt, Iduska, nagyfenekű soli deo glóriás leányzó, akinek koszorúba rakott haja zsíros és korpás volt, és olyan buta volt, amelyet még a soli deo glóriában is ritkán látni. Később, mikor megalakult a Magyar Művészet Bernáth Aurélék szerkesztésében, boldogan átadtam őt, de hamarosan szélnek eresztették, mert Bernáthék, mint mondták, nem bírták el a krokodilszagát.

Ezután már én választottam újabb személyzetet. Kovách Márta, a Parasztszövetség volt titkárnöje csokolódzott a „kiadóhivatalban” Eötvös kollégista vőlegényével, és szakmányban írta a vidéki költőknek, „Műve sajnos nem üti meg mértékünket. Olvasson sok jó verset és jelentkezzen újra néhány év múlva. Kovách.” Küldtünk ilyen levelet Juhász Ferencnek is. Az altiszt Kéri Henrik volt, egy kitelepítésre ítélt bonyhádi sváb származású Eötvös kollégista tanár. Ő volt életem megmentője, mert medika menyasszonya dús süteménycsomagokat küldött Bonyhádról, és ügynökölt Pécsen a kiadványainkkal. A süteményt közösen fogyasztottuk el, s ez nagyon jó volt, mert szerkesztői fizetésemből hovatovább már kenyérre sem tellett. Az altiszt nem volt bejelentve, bújtattuk, nehogy kitelepítsék.

A könyvkiadó elindításánál az az elv vezérelt, hogy kapós és népszerű könyveket kell kiadni, és azok bevételeiből kell a *Választ* fenntartani. A *Válasz*nak kb. 3600 előfizetője volt, de valójában csak 1000, mert a többit a Parasztpárt járatta a vidéki pártoknak és tagoknak, valamilyen csodálatos zürzavar következtében: Erdei kiutalta a pénzt annak a lapnak a terjesztésére, amit szívéből gyűlölt és kártékonynak tartott. Amikor még nem dőlt el a csata a párt jobb és bal szárnya között, és egyik sem mert nyíltan a másik ellen csele-

kedni. Egyszer Kovács Imre jött el a Nyúl utcába, hogy a *Válasznak* írt cikkét zárt körben felolvassa. Illyés, Farkas Ferenc, Keresztury Dezső és Szabó Zoltán voltak jelen. A cikk igen bátor volt és kitűnő, ha jól emlékszem abból az alkalomból íródott, hogy az oroszok a mentelmi jog semmibebevételével elhurcolták Kovács Bélát. A felolvasást zavart esend követte. Azután Illyés azt mondta, hogy a cikk kitűnő, és ő szíve szerint leközlőné. De az biztos, hogy a lapot ezek után megszüntetik, és eltekintve attól, ami a szerkesztőket ezzel kapcsolatban érheti, sok magyar írónak elvesz a kenyere és a közlési lehetősége. Kovács Imre némán összecsomagolta a kéziratot és elment. Egész éjjel törtem a fejemet, mit is lehetne csinálni, és reggel szép levelet írtam Kovács Imrének. Megírtam, hogy a cikk bátor és kitűnő, és én, mint szerkesztő, szégyellem, hogy nem közöljük. Postára tettem a levelet, melynek bizonyára nagyon örülhettek az államvédelmi hatóságok, mert mire odaérhetett Kovács Imre címére, az már disszidált, és rendőrök pecsételték le a lakását.

A kiadó megindult, és elárasztottuk a könyvpiacot magtermelésről, radarról, gombakertészetről és gyógynövényekről írt szakkönyvekkel, melyek bizonyára dúsan hoztak volna a konyhára, ha cégvezetőm el nem sikkasztja a bevételeket. Így azonban fizetési nehézségekkel küzdöttünk, a nagy szerkesztőség óriási lakbérére is nyomasztott, és úgy határoztunk, hogy szerényebb keretek közé helyezzük át a szerkesztőséget. Közben Wiesmeyer úr, kedvesen és udvariasan, de nagyon elszántan a Nyúl utcai házam terhére telekkönyveztetette a *Válasz* nyomdaadósságát. Átköltöztünk hát a Szerb utcába, és megkezdődtek a

Hanyatlás évei.

Czibort egy különösen nagy sikkasztás alkalmából szélnek eresztettem. Józsvival és Kovács Mártával hárman intéztük a folyóirat minden dolgát. Egy napon beállított Kecskemétről a Hírlapnyomda tulajdonosa, Tóth László, volt polgármester és sakkbajnok, és szemrehányást tett, hogy miért lett hozzá hűtlen a *Válasz*. A régi, ostrom előtti folyóiratot nála nyomták, most is megcsinálná nekem fele annyiért, mint az Antiqua nyomda. Ettől fogva nála nyomtattuk a lapot, és ez minden hónapban kedves szórakozás volt számomra. Reggel hat előtt jelentem meg, még síri sötétben az oktogoni autóbusz-állomásnál. Ittam egy feketét egy hajnalig nyitvatartó kocsislebujban, és beültem a jeges autóbuszba. Egész úton hajamat téptem, mert a mindenkori Bibó kézirat vagy nem lett készen időre, vagy teljesen átírta a szerző a már kiszedett cikket az utolsó pillanatban. (Egy későbbi autóbuszhoz kellett rendszerint kimenni Kecskeméten, és kiáltozni, hogy „Bibó kézirat”, míg egy vadidegen úr át nem nyújtotta, akinek Bibó utolsó percben hajította fel Pesten az induló autóbuszra. Mire Kecskemétre értem, már feljött a nap, az autóbusz-állomás körül kacsát, pulykát árultak a reggeli piacon, és Tóth László várt villogó cvikkerrel, forró feketével. Délig kinlódunk a tördeléssel Takács úrral, a szedővel. Akkor elgyalogoltunk kanyargós, sáros utcácskákon át Tóth László lakására. Kezet mostunk egy vödörben, a szép fürdőszobában, melyben minden volt, csak még a vízvezeték hiányzott, és végigtünk egy rettenetesen bőséges és zsíros ebédet a süket feleség, a bogárszemű sógornő és a csizmás paraszt sógor társaságában. Változatosságot csak az jelentett, ha a disznó az udvarról bekocogott az európai hírű sakk-könyvtáron keresztül a bútorvédős, elsőtétített szalonba, és magára rántotta az asztal csipketerítőjét a rajta száradó tarhonyával együtt. Azután estig folytatódott a nyomdai munka, és végül sötétben gurultam haza a batyukkal megrakott autóbuszon.

Új szerkesztőségünk egy kis bolthelyiség volt Püski Sándor könyvesboltja mellett. Háttul könyvpolccal választottunk el egy kis raktárt, ahol a mi kiadványaink keveredtek Püski Szárszói beszámolójával. Az egyik íróasztalt Püski bérelte, ott ült Iluska, a könyvelő, és mellette Pista, a vőlegénye, aki pajzánul fogdosta a hátsófelét és tréfásan papírgalacsinokat gurított a gallérja alá. A másik asztalnál Kovách Márta címezte az előfizetők céduláit, írta a szívhez szóló fizetési felszólításokat a magyar értelmiséghez (tökéletesen hiába!) és közölte az írókkal, hogy műveik nem ütnek meg a mértékünket.

Mivel én mindig dialektikusan igyekeztem gondolkodni, kétféle műbírálót, és kétféle versszerkesztőt tartottam. Bernáth Aurél megírta a *Válasz*-ba, hogy Csontváry örült kontár, és minden, amit ő utána festettek, mármint Bernáth után, az absztrakt hülyeség. Újváry Béla himnuszt írt a *Válasz*-ba az absztraktokról, és megvetésével sújtotta Bernáthékat. Ami a verseket illeti: Szabó Lőrincnek adtuk át elbírálásra a konzervatív költészetet, Weöresnek a formabontót. A dolognak rám nézve voltak rossz következményei, és Weöresre nézve egyenesen tragikusak. Szabó Lőrinc minden olyan verset, melyben volt két egyforma hosszú sor, mely a végén rímelt valamennyire, reményteljesnek ítélte, hosszú levélben bízta a költőt további kísérletezésre, és meghívta otthonába. A következmény az volt, hogy hatgyermekes apák otthagyták jegyzői állásukat Jászkarajenőn, és megjelentek a szerkesztőségben Szabó Lőrinc levelét lengetve, hogy most már segítsen őket tovább a rögzös írói pályán. Weöres viszont el volt ragadtatva minden olyan vers-től, melynek nem voltak egyforma hosszú sorai és nem rímelt, főleg ha nő volt a szerző. Egyszer oly lelkes kritikát írt egy „versíró szűzről”, Károlyi Amyról, hogy még szonettet is biggyesztett a kritika végébe, a költőnőnek dedikálva. A költőnő tizennyolc dioptriás szemüveggel, fehérre rizporozott orral, rózsaszín szalagcsokorral a hajában rohant be, hogy megismerkedjen lelkes bírálójával, elrohant vele sétálni a Kerepesi temetőbe, ott magáévá tette és férjül vette.

Éreztem, hogy folyóiratunk már utolsókat rúg. A papírkiutalásért minden hónapban közelharcot kellett vívni Révai Józseffel, a lap kultur-délutánját betiltották az újpesti Elektromos Műveknél, csak öten üldögéltünk Illyésékkel, Sarkadi Imrével és már nem tudom, kivel, az üres, szépen dekorált nézőtéren. Végül a szerződtetett kamarakórus eldalolta nekünk a madrigálokat, melyekért már előre fizettünk, Sarkadi föltántorgott a színpadra és felolvasta nekünk a novelláját, azután hazamentünk. Elhatároztam, hogy egy utolsó, reprezentatív számba belesűríték mindent, amit még lehet. Éppen könyvnap volt, és az Andrassy úton Szabó Pál dedikálta műveit. Megszólítottam, és kértem tőle novellát a *Válasz* utolsó számába. Azt mondta, nincs kézirata, és különben sem tartja helyesnek a *Válasz* létezését. „Pali bácsi”, mondtam neki komolyan és fenyegetően „vigyázzon! Lehet, hogy még egyszer örülni fog, ha azzal igazolhatja magát, hogy írt az utolsó *Válasz*-ba!” „Ugyan, ugyan Mártika!” mondta kedélyes nevetéssel, és mire beértem a szerkesztőségbe, már ott várt a kézirata, a *Polka* című novella. Végezetül, mintegy művemem megkoronázandó, kéziratot kértem Hajnal István történeztől, akiről tudtam, hogy a kétségbeesés szélén van, mert évek óta egyetlen sorát sem engedik közölni. Elolvastam a kitűnő tanulmányt, és rögtön tudtam, hogy botrány lesz belőle.

Farkas Ferencék izbégi kertjében elhatároztuk, hogy ez lesz a *Válasz* utolsó száma. Csak úgy mellékesen odavetettem Illyésnek, hogy érdekes tanulmányt fogunk közölni Hajnal Istvántól, a munkaversenyéről. Nem is tudom, hogy is jutott eszembe hirtelen ez a mázsás hazugság. Illyés beleegyezően bólintott, és megszületett az utolsó, nagyszerű

Válasz szám, és következménye, a *Szabad Nép* cikke: „Válasz a lejtőn”. A cikk lefordította a szerkesztőket, legazemberezte Hajnalt, és azt írta, hogy a *Válasz* mocsarában brekegnek a polgári irodalom utolsó békái. Több papírt nem kaptunk, és megszűnt a folyóirat.

A következő napokban Wiesmeyer sajnálattal közölte, hogy az Antiqua nyomdászamlája miatt el fogja árvezetetni a Nyúl utcai házat. Kértem, hogy legyen türelemmel, úgymint készülök eladni a házat, mely háromszor annyit ér, mint a rátáblázott nyomdászamlára, és akkor kamatostul visszakapja a pénzét. Wiesmeyer egy napig sem várt, és rákényszerített, hogy olyan összegért adjam el a házat, melyért egy, kis háromszobás lakást tudtam csak nagy nehezen szerezni magamnak és népes családomnak. Másnap államosították a kiadómat, és Losonczy Géza jóindulata nélkül talán még az ágyat is kihúzták volna alólam. Ő adott olyan rendelkezést, hogy magánvagyonomat semmilyen köztartozás fejében sem lehet lefoglalni. Elvitték, és úgy tudom, elkótyavetyélték ezreket érő raktárunkat, lefoglalták a helyiséget, szélnak eresztették a „stáb”-ot. Felkerestem Losonczyt díszes parlamenti szobájában, ahol mint miniszterelnök-helyettes trónolt egy nagy diplomataíróasztal mögött. Megköszöntem, hogy ilyen emberien bonyolította le az államosítást, és viszonzásul felajánlottam, hogy fordulat esetén bűjtatni fogom. Kesernyésen mosolygott: és biztosan még ő sem tudta akkor, hogy alig néhány hét múlva már aktuálissá is válik az ígéret: lecsukták, mielőtt bűjtathattam volna.

Wiesmeyer azóta többször megfogott az utcán, pálinkától büzlőn és csonttá fogyva, és magyarázta, hogy ő nem így akarta, nem úgy gondolta. De a ház elúszott, a szerkesztőség megszűnt, a folyóirat szerintem viszont olyan, mint Lenin, élt és élni fog.

Németh László a *Válasz* megszűnése alkalmából hosszú és olvashatatlan levélben köszönte meg, amit a magyar irodalomért tettem. Ezt a levelet eltettem ahhoz, melyben lefordítottam a lipótvárosi úriasszonynak, írástudatlan hülyének, mert bírálni mertem egy művét, jobban mondván saját kérésére véleményt mondtam róla. A két levél békésen alszik egymás mellett a Széchényi Könyvtár irattárában; valamikor többet sírtam az elsőn, mint amennyit örvendeztem a másodikon.

NÉVMUTATÓ

Az egyes nevek mellett a félkövér számok az illető személyről szóló összefüggő alfejezeteket, illetve részeket jelölik.

- Abody Béla 179
Áchim L. András 63, 64
Aczél Tamás 164
Adorján János 8, **83–89**
Ady Endre 19, 101, 125, 150, 174, 189, 224, 251
Agárdi Péter 28
Alexa Károly 165
Allchin, Arthur Macdonald 92
Ancsel Éva 145
Anderson, Sherwood 253
Andrássy Gyula, id. gróf 222, 224
Andrássy Gyula, ifj. gróf 224
Andrássy Gyula gróf (más) 66
Andrássy Kurta János 107
Antal Gábor 105, 106
Antonius Marcus 35
Apponyi Albert, gróf 224
Aragon, Louis 13, 30, 192
Arany János 146, 147, 149
Arisztophanész 147
Asztalos István 258
Atlee, Clement Richard 49
Atzél Ede, báró 105, 106
- B. Hajtó Zsófia → Hajtó Zsófia, B.
B. Nagy László → Nagy László, B.
Babits Mihály 15, 21, 23, 46, 49, 50, 121, 124–126, 133, 134, 150, 164–166, 174
Bach, Johann Sebastian 163
Baczoni Gábor 139
Bacsó Péter 114
Bajcsy-Zsilinszky Endre 106, 185
Balassi Bálint 150
Balázs Béla 30, 49, 50
Balog Iván 194, 209, 226, 228
- Balogh István 78
Balogh József 133
Balogh Piroska 183
Balogh Sándor 29, 202, 206, 257
Bányai Kornél 241
Barankovics István 213
Baránszky László 121
Bárányos Károly 84
Bárdi Nándor 41
Barsi Ernő 107
Bartók Béla 19, 33, 231
Basch Lóránt 126, 144
Bata Imre 150
Baumgarten Sándor 260
Bausinger, Hermann 76
Bay Zoltán 100
Beach, Sylvia 253
Beck Ö. Fülöp 15
Béla, IV., magyar király 65
Béládi Miklós 32, 159
Bellér Béla 41, 51
Benedek Marcell 15, 167
Benjámín Lya 248
Bereczky Albert 230
Berend T. Iván 223
Berény Róbert 15
Berki, Robert N. 197
Bernáth Aurél 168, 267, 269
Bernáth István 92
Bertha Bulcsu 165
Berzsenyi Dániel 220
Bethlen István, gróf 213
Bibó István 7, 8, 12–14, 16, 20, 29, 41–46, 49, 52, 67, 94–96, 104, 111, 174, **194–248**, 255, 256, 258, 259, 262, 265, 268
Bibó István, ifj. 9, 265

- Bibó Istvánné, ifj., Lipcsey Judit 240
 Biernaczky Szilárd 183
 Biró Lajos 251
 Bismarck, Otto von 222
 Bognár Gyula 107
 Bognár József 127
 Bóka László 31, 173, 182, 219
 Bolonyai Gábor 147
 Bolyaiak 19
 Borbándi Gyula 20, 202, 219, 225
 Borsi Darázs József 266
 Bosch, Hieronymus 146
 Botka Ferenc 233
 Bozhkov, Lyuben 207
 Braham, Randolph L. 241
 Buda Attila 135
 Burke, Peter 76
- Camus, Albert 192
 Cervantes Saavedra, Miguel de 140
 Chorin Daisy 207
 Chorin Ferenc 207
 Churchill, Sir Winston Leonard Spencer 95
 Cincinnatus, Lucius Quinctius 35
 Conan Doyle, Sir Arthur 249
 Congdon, Lee 261
 Cousinet, Roger 113
 Crampton, Richard J. 207
 Czettler Antal 232
 Czibor János 14, 141, 179, 192, 266–268
 Czóbel Béla 31, 32
- Cs. Szabó László 31, 32, 35, 36, 137, 182, 191, 197, 198, 231, 250, 262
 Csajkovszkij, Pjotr Iljics 193
 Csanak Dóra, F. 37, 100
 Csányi Mária 130
 Csatári Dániel 45
 Csáth Géza 251
 Csécsy Imre 14, 245
 Csehov, Anton Pavlovics 192
 Cserépfalvi Imre 11
 Cseres Tibor (Pálos Tibor) 145, 149, 191
 Csók István 65
- Csokonai Vitéz Mihály 147, 149
 Csomor Gusztáv 105
 Csontváry Kosztka Tivadar 269
 Csoóri Sándor 159
 Csorba Győző 146, 149
 Csurka István 127, 179
 Csűrös Miklós 9, 183, 184
- Dante Alighieri 160
 Darányi Ignác 64
 Darázs Endre 154, 158
 Darvas József 18, 59, 80, 96, 101, 163, 198, 200, 208, 258, 263, 266
 Darvas Pálné 38
 Dávidházi Péter 222
 Deák Ferenc 222
 Décsy Gyula (Tószády József) 54–56
 Dénes Iván Zoltán 8, 194, 196, 220
 Déry Tibor 162, 163, 233
 Derzsi János 12
 Descartes, René 168
 Dessewffy Gyula, gróf 15
 Devecseri Gábor 126, 140, 182
 Disraeli, Benjamin, Lord Beaconsfield 222
 Domanovszky Sándor 112
 Domokos Mátyás 9, 31, 95, 101, 129, 130, 131, 142, 143, 190, 194, 201, 237
 Donáth Ferenc 59, 60
 Dorogi Márton 70, 72, 77–79
 Dos Passos, John 169
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 154, 169
 Dózsa György 65, 221
 Dömötör Sándor 33
 Döry Hugó 66
- Eckhardt Sándor 220
 Eckhardt Tibor 59
 Eisemann, Louis 222
 Elek Artúr 126
 Eliot, Thomas Stearns 192, 253
 Ember Győző 14
 Endre László 105
 Eötvös József, báró 80, 222
 Eötvös Loránd, báró 19

- Erdei Ferenc 8, 13, 18, 32, 52, 58, 59, 68,
 78, 89, 96, 101, 111, 118, 194, 196–198,
 214, 219, 225, 228, 242, 252, 254, 256,
 260, 266
 Erdélyi József 20, 21, 227
 Erdődy Edit 14
 Esterházy János, gróf 54
 Esterházy Pál, herceg, nádor 65, 66
 Esterházy-Malfatti, Alice 54
 Ewers, Hanns Heinz 251

 F. Csanak Dóra → Csanak Dóra, F.
 Faludy György 172
 Faragó László 21, 27, 118, 124, 245
 Faragó Vilmos 29, 114
 Farkas Ferenc, bisztrai 11, 12, 14, 16, 89–
 91, 101, 198, 254, 257, 265–269
 Farkas Judit 11
 Farkas Mihály 29
 Fata, Márta 51
 Faust Imre 187
 Fazekas László 95–98, 149, 151, 152, 173,
 191, 261
 Fehér György 64
 Fehér István 51
 Feitl István 11
 Féja Géza 8, 17, 21, 28, 184, 227, 242, 245,
 253, 254
 Fejtő Ferenc (Malheureux, Gerson du) 9,
 26–29, 80, 220, 241, 259, 262
 Fekete Gyula 14, 114
 Fekete Sándor 14, 114
 Ferenc I., osztrák császár és magyar király 221
 Ferenczy Béni 31, 32, 100, 253, 262
 Ferenczy Béniné, Ferenczy Erzsébet 254
 Fitzgerald, F. Scott 253
 Flaubert, Gustave 140
 Fodor András 95, 99, 152, 173, 260
 Fodor József 15, 167
 Fogarassy Miklós 183
 Forgács Rezső 155
 Földes Ferenc 114
 Földes György 11
 Földessy Gyula 237, 238
 Frank Tibor 9, 222, 224, 240, 262
 Freud, Sigmund 236
 Frey András 204
 Friedrich István 213
 Fülep Lajos 17, 36, 37, 100, 148, 265
 Füzes Miklós 206

 G. Merva Mária → Merva Mária, G.
 G. Szabó Lőrinc (Lóci) 164
 G. Vass István → Vass István, G.
 Gál István 95, 132
 Galántai József 45
 Gandhi, Mohandász Karamcsand, utóbb
 Mahatma 142
 Gáspár Endre 192, 193
 Gegesi Kiss Pál 144
 Gelléri Andor Endre 124
 Gellért Oszkár 15, 133, 180
 Gereben Ágnes 248
 Gerevich Tibor 204
 Gergely Jenő 218, 230
 Gerő András 164, 223, 231
 Gerő Ernő 13, 58, 60
 Giday Endre 106
 Gide, André 37, 169
 Gink Károly 129
 Gladstone, William Ewart 222
 Glatz Ferenc 199, 218, 260
 Goethe, Johann Wolfgang von 121, 162,
 191, 253
 Gogolák Lajos 31, 219
 Gombaszögi Frida (Miklós Andorné) 133
 Gombos Ferenc (Simándy Pál) 106
 Gombos Imre 107
 Gonda Imre 222
 Gorkij, Makszim 192
 Gömbös Gyula, vitéz jákfalvi 20, 105, 185
 Göncz Árpád 226
 Görömbei András 227
 Gratz Gusztáv 223
 Grezsa Ferenc 16, 34, 60, 102, 130, 142,
 219, 250
 Grundtvig, Nicolaj Frederik Severin 92
 Gulyás Klára 134
 Gulyás Pál 36, 132, 134, 241
 Gunst Péter 9, 57, 58, 64, 84

- Gyallay Domokos 107
 Gyapay Gábor 95, 176
 Gyapay Gáborné Kovách Márta 176, 267–269
 Gyárfás Miklós 152
 Gyarmathy Erzsébet 173, 256
 Gyarmati György 9, 196, 210
 Gyimesi Sándor 89
 Gyöngyösi János 43
 Gyöngyösiné Kiss Enikő 39
 Györffy Sándor 138
 György Aladár 223, 224
 György Péter 144
 Gyurgyák János 30, 203, 226
 Gyuris György 15
- H. Soós Mária → Soós Mária, H.
 Hafner Zoltán 154
 Hajnal Anna 126, 175, 182
 Hajnal István 14, 149, 260, 261, 269, 270
 Hajtó Zsófia, B. 175
 Halász Gábor 126, 166, 167, 175, 182
 Halda Alíz 9
 Hambuch Vendel 51
 Hamvas Béla 35
 Hanák Gábor 104
 Hanák Péter 163, 220, 223
 Hantó Zsuzsa 206, 207
 Haraszi Sándor 184, 185
 Harsányi István 22, 100, 101
 Hársfalvi Péter 90
 Hartyáni István 142
 Határ Győző 252
 Hatvany Lajos, báró 129, 247, 262
 Havas Gábor 70, 108, 110–113
 Heckenast Gusztáv 14
 Hegedős Mária 9
 Heidegger, Martin 168
 Heine, Heinrich 164
 Heltai Jenő 174, 266
 Heltai Nándor 252
 Hemingway, Ernest 253
 Herczeg Ferenc 152
 Herder, Johann Gottfried von 102
 Hevesi Sándorné 250
- Hilberg, Raul 241
 Hitler, Adolf 50, 166, 204, 256
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 191
 Horányi Károly 129, 184–185, 218, 226
 Horthy Miklós, vitéz nagybányai 7, 42, 202, 208, 223, 235
 Horváth Ádám 9, 252
 Horváth Barna 212
 Horváth Eszter 256
 Horváth István 258
 Horváth Julianna 210
 Horváth Márton (pedagógus) 100
 Horváth Márton (politikus) 49, 218
 Horváth Teri 114
 Horváth Zoltán 20, 27, 118, 125, 126, 129, 130, 249, 262
 Hubai László 9
 Hubay Miklós 31, 262
 Hunyady György 220
 Huszár Tibor 14, 20, 52, 62, 104, 194, 196, 198
 Huxley, Aldous 150, 169, 192
- Ignotus Pál 15, 76, 111, 189, 250, 262
 Illés Árpád 144
 Illés Endre 135, 136, 138, 143, 153, 174, 182, 191, 258
 Illyés Gyula 7, 8, 11–21, **23–40**, 46–51, 64–68, 95, 96, 99–107, 109–111, 116, 118, 119, 124, 130, 132–138, 144, 145, 149, 153, 165, 168, 174, 175, 180, 182, 184, 185, 191, 192, 198, 201, 203, 218, 235, 242–245, 253–255, 257–263, 265, 266, 268, 269
 Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra 11, 18, 26, 38, 39, 61, 100, 124, 235
 Illyés Mária 9, 260
 Imrédy Béla, vitéz ómoraviczai 20, 105, 235, 259
 Izsák József 23, 31
 Izsák Lajos 13, 54, 206, 218, 257
- Jancsó Benedek 204
 Jancsó Miklós 114
 Jankovich Ferenc 166

- Jánossy István 149, 174, 182, 191
 Járdányi Pál 14
 Jászi Oszkár 222
 Jékely Zoltán 83, 143, 149, 153, 166, 182, 192, 254
 Jeszenszky Géza 222
 Jócsik Lajos 46
 Joyce, James 176, 192, 253
 József Attila 19, 28, 39, 119, 120, 125, 156, 165, 174, 241
 Juhász Ferenc 114, 153, 160, 165, 267
 Juhász Géza 41
 Juhász Gyula (költő) 174
 Juhász Gyula (történész) 232
 Justh Zsigmond 249
 Justus Pál 29
- Kabdebó Lóránt 9, 11, 14, 18, 118, 119, 128–130, 145, 159, 160, 165, 166, 184, 260
 Kádár-Lynn, Katalin 59
 Käfer István 188
 Kállai Ernő 144
 Kállay Miklós (író) 137
 Kállay Miklós, nagykállói 232
 Kálnoky László 173, 191
 Kaltenecker Krisztina 50
 Kant, Immanuel 122
 Karácsony Sándor 106, 110, 137, 220
 Karády Viktor 247
 Kardos György 143
 Kardos László (irodalomtörténész, műfordító) 106, 180
 Kardos László (néprajzkutató) 65, 116
 Karinthy Ferenc 152, 153
 Karinthy Frigyes 125
 Karkovány Judit, Z. 230
 Károlyi Amy 148, 173, 256, 269
 Károlyi Anny → Károlyi Amy
 Károlyi Mária → Károlyi Amy
 Károlyi Mihály, gróf 14, 43, 44, 223
 Károlyi-Weöres Anny → Károlyi Amy
 Karsai Elek 229
 Karsai László 230, 241
 Kartal Zsuzsa 165
- Kassák Lajos 15, 144, 160, 162, 167
 Katona Géza 105
 Katus László 223
 Kazinczy Ferenc 220
 Kelemen Mária 172
 Kemény Gábor 100
 Kemény Zsigmond, báró 222
 Kende Péter 9, 263
 Kenedi János 198
 Képes Géza 182
 Kerecsényi Dezső 12, 204
 Kerék Mihály 9, 63, 184, 204
 Kerék Vera 14
 Kerényi Károly 36
 Keresztury Dezső 9, 12, 16, 22, 24, 31, 96, 98–101, 105, 109, 117, 118, 126, 138, 144, 149, 151, 153, 167, 208, 216, 253, 265, 268
 Kéri Henrik 267
 Kertész Imre 163
 Kéry László 12, 179, 180
 Keszi Imre 164, 165, 180
 Király István 14, 49, 180
 Kiss Árpád 100
 Kiss Ferenc 100
 Kiss István 17, 191
 Kiss László 206
 Kiss Tamás, T. 112
 Kitching, Gavin N. 207
 Klaniczay Tibor 14, 99
 Klapka György 222
 Klebelsberg Kuno, gróf 111, 112
 Klement Tamás 38
 Kniezsa István 54
 Kocka, Jürgen 240
 Kodály Zoltán 33, 100
 Kodolányi János 21, 117, 124, 128, 129, 137, **183–190**, 226, 227, 241, 245, 253, 260, 261
 Kodolányi János, ifj. 183, 184, 260
 Kollega-Tarsoly István 112
 Kolozsvári Grandpierre Emil 12, 166, 182, 258
 Komlós Aladár 180
 Kondor Imre 131

- Kónya Lajos 72
 Kopré József 175
 Kormos István 149, 190, 191
 Kornfeld Móric, báró 24, 133, 204, 207
 Kornis Gyula 220
 Korolovszky Lajos 200, 266
 Korompainé Szalacsi Réz Mária 179
 Koromzay Dénes 15
 Korzáti Erzsébet 129
 Kósa László 112
 Kosáry Domokos 252
 Kossuth Ferenc 222
 Kossuth Lajos 166, 220, 222
 Kosztolányi Dezső 50, 125, 153, 174, 251
 Kovách Márta → Gyapay Gáborné Kovách Márta
 Kovács András 114
 Kovács Béla 95, 201, 219, 268
 Kovács Gábor 194
 Kovács Imre 8, 14, 18, 21, 29, 32, 52, 68, 84, 95, 101, 184, 198, **201–208**, 213, 225, 242, 262, 268
 Kovács Sándor Iván 49
 Kovács Zoltán 142
 Kozma Miklós, vitéz leveldi 104
 Kozmutza Flóra → Illyés Gyuláné Kozmutza Flóra
 Kőbányai János 246
 Köpeczi Béla 14
 Körösy Ferenc 245
 Körösy József 245
 Körösy Kornél 246
 Kővágó László 41
 Kövendi Dénes 36, 106
 Kövér György 223
 Kövesi Endre 263
 Kristó Nagy István 138
 Krúdy Gyula 153, 249
 Kulcsár Szabó Ernő 119, 120, 142, 258
 Kun Béla 223
 Kun Miklós 13
- Lackó Miklós 20, 33, 100, 131, 244
 Lajtha László 34
 Lakatos András 183
- Lakatos Imre 14, 99, 260, 261
 Lakatos István 8, 9, 49, 76, 125, 129, 145, **159–166**, 173–253
 Lakatos István dr. 102, 135
 Lakatos László 247, 248
 Láng József 9
 Laszló Lajos 15, 186
 Lator László 9, 95, 191, 226, 252, 253
 Lawrence, David Herbert 192
 Lénárt András 212
 Lengyel Balázs 14, 15, 31, 151, 158, 159, 173, 252
 Lenin, Vlagyimir Iljics 270
 Levendel Ádám 212
 Litván György 104, 199
 Lóci → G. Szabó Lőrinc
 Losonczy Géza 31, 270
 Lovass Gyula 153
 Luby Margit 256
 Lukács György 14, 15, 20, 123, 151, 152, 182, 183, 192, 199, 200, 260, 261
 Lukács; Máté evangelisták 169, 170
 Lukácsy Sándor 14, 99
 Lukin Márta 9
 Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 123
 Luther Márton 162
- M. Somlyai Magda → Somlyai Magda, M.
 Macartney, Carlile Aylmer 133
 Machiavelli, Niccolò 142
 Madariaga, Salvador de 221
 Magyar László András 147
 Major Jenő 70, **95–98**
 Major Ottó 152
 Major Tamás 179
 Majsai Tamás 230
 Makarenko, Anton Szemjonovics 192
 Malheureux, Gerson du → Fejtő Ferenc
 Maller Sándor 132
 Malraux, André 80
 Mályusz Elemér 52
 Man, Hendrik de 28
 Mándy Iván 152, 153, 172
 Mándy Stefánia 256
 Mann, Thomas 191, 193, 250, 261

- Márai Sándor 8, 31, 32, 35–37, 48, 49, 61–63, 74, 108–110, 162, 163, 182, 226, 231–233, 236
- Marely Kiss József 200
- Márffy Ödön 15
- Márkus Anna 9, 256
- Márkus Béla 177
- Márkus István 9, 12, 14, 18, 29, **67–69**, 71, 95, 96, 257
- Martini, Ferdinando 251
- Marton Ernő 248
- Márton László 210
- Marx, Karl 248
- Matolcsy Mátyás 184
- Mattyasovszky Jenő 226
- Maugham, William Somerset 192
- McDougall, William 221
- Mécs László 184
- Mérei Ferenc 14
- Merva Mária, G. 134
- Mester Miklós 106
- Mészáros Károly 257
- Mészöly Miklós 152, 190
- Metternich, Klemens Wenzel Lothar Fürst von 221
- Mezei Árpád 144
- Mezőfi Vilmos 63
- Mihály I., román király 206
- Mikes Klára → Szabó Lőrincné Mikes Klára
- Mikes Margit 256
- Miklós Andorné Gombaszögi Frida → Gombaszögi Frida
- Mikszáth Kálmán 149, 174
- Millok Sándor (Molnár Sebestyén) 246–248
- Milotay István 21
- Mindszenty József 38, 60, 216
- Molnár Erik 248
- Molnár Ferenc 16, 99, 243, 249, 253, 254, 256
- Molnár János 21, 27
- Molnár Kata 153
- Molnár Sebestyén → Millok Sándor
- Monostori Imre 134
- Montaigne, Michel Eyquem de 35
- Moravek Endre 204
- Móricz Virág 266
- Móricz Zsigmond 12, 19, 57, 75, 117, 134–137, 188, 189
- Muharay Elemér 33
- Mussolini, Benito Amilcare Andrea 204
- Muszorgszkij, Mogyeszt Petrovics 193
- Müns, Heike 50
- Münsterberg, Hugo 221
- Nágel Lajos (Nemes-Nágel, Louis) 49
- Nagy Csaba (irodalomtörténész, múzeológus) 15, 27
- Nagy Endre (filozófus) 14, 20, 198
- Nagy Endre (író) 231
- Nagy Etel 180
- Nagy Ferenc 95, 208
- Nagy Imre (politikus) 58–60, 93, 185
- Nagy István 258
- Nagy Lajos 13, 80, 81, 163
- Nagy László (költő) 114, 148, 160, 165, 174
- Nagy László, B. 80, 200, **256–260**
- Nagy Miklós 185
- Nagy Vince 213
- Nagyatádi Szabó István 57
- Napóleon, III., francia császár 222
- Nemes János 166
- Nemes-Nágel, Louis → Nágel Lajos
- Nemes Nagy Ágnes 14, 15, 31, 151, 152, 155, 158, 252
- Németh Ágnes 16, 34, 60, 130, 219, 250
- Németh Andor 171, 172
- Németh G. Béla 14, 49, 197
- Németh Imre 242
- Németh László 8, 12, 15, 16, 20, 21, 28, 32, 34–36, 41, 53, 54, 60, 61, 75, 95, 96, 98, 100–102, 104–106, 111, 115, 117, 129, **130–143**, 149, 153, 155, 157, 158, 167, 171, 173, 177, 178, 182–184, 187, 188, 192, 203, 219–221, 223, 224, 226, 227, 237, 238, 241, 243, 244, 249, 250, 253, 254, 258, 265, 266, 270
- Némethy Károly 15
- Niederhauser Emil 95
- Ninov, Stojan 207
- Nóvé Béla 188

- Orbán Ottó (Szauer Ottó) 191
 Orosz László 175, 176, 252
 Ortega y Gasset, José 28
 Ortutay Gyula 75, 80, 99, 138, 161, 166, 173, 216, 228
 Osztrovskij, Alekszandr Nyikolajevics 192
 Ottlik Géza 15, 126, 153, 173, 179, 190
 Ottlik László 204
 Örkény István 152, 165, 252
 Örley István 15, 231
 Örvös Lajos 266
- Pál József 90
 Palasik Mária 95, 139, 207, 219
 Pallavicini Alfonz Károly, örgróf 60
 Palmerston, Lord, Henry John Temple 222
 Pálos Tibor → Cseres Tibor
 Pán Imre 144
 Pap Károly 237
 Parragi György 78
 Pataki Anna (mindenes, házmester) 77, 266
 Pataki Ferenc 114
 Pataki Gábor 144
 Pataky Ernő 8, 91–93, 257
 Pátzay Pál 31, 32
 Payne, James L. 240
 Pethő Sándor 224
 Pető Ildikó 100
 Pető Iván 62
 Petőfi Sándor 19, 24, 35, 101, 144, 150, 163, 165, 221, 261, 262
 Peyer Károly 95
 Pilinszky János 8, 36, **152–158**, 161
 Pintér István 34, 45, 138
 Platón 187
 Po Csü-ji 129
 Pomogáts Béla 233
 Pound, Ezra 160, 253
 Pölöskei Ferenc 61, 218
 Prohászka Lajos 221
 Proust, Marcel 169
 Puccini, Giacomo 251
 Pukkai László 54
 Pünkösdi Árpád 61
- Püski Levente 20
 Püski Sándor 9, 137, 187, 252, 269
- Rába György 9, **49, 50**, 120, 152, 153
 Radnóti Miklós 13, 126, 161, 180, 191
 Radnóti Miklósné 138
 Radnóti Sándor 9, 156, 237
 Rainer M. János 11, 58–60
 Rajk László 210, 262
 Rajnai László 165
 Rákóczi Ferenc, II. 166
 Rákos Sándor 152
 Rákosi Mátyás 13, 21, 58–60, 127, 166
 Rákosi Zoltán 191
 Ránki György 223, 224, 257
 Ravasz János 192
 Ravasz László 208, 210, 216, 230
 Rédey Mária 256
 Reitzer Béla 228, 229
 Reményi, Joseph 188
 Révai András 248
 Révai József 14, 19, 22, 29, 42, 43, 59, 78, 127, 151, 199, 200, 219, 261, 262, 269
 Réz Pál 179, 262
 Romain, Jules 169
 Romsics Ignác 41, 61, 207, 220
 Rónay György 31, 150, 153, 182
 Rónay Jácint 220
 Rottler Ferenc 114
 Rusvai Tibor **96, 98**
 Ruttkay Kálmán 95
- S. Varga Katalin → Varga Katalin, S.
 Saád József 63, 204, 206
 Samu János 145
 Sándor András 263
 Sándor István 52
 Sándor Kálmán 31
 Sándor Pál 14
 Sarkadi Imre 8, 13, 62, 70, 80, 83, 94, 95, 114, 115, 117, 141, 142, 145, 164, 174, **176–179**, 185, 192, 225, 257, 260, 269
 Sárközi György 12, 13, 17, 60, 71, 117, 126, 143, 144, 161, 166, 174, 179, 180, 182, 191, 241–243, 245, 249–251, 256

- Sárközi Györgyné → Sárközi Márta
 Sárközi Márta (Sárközi Györgyné) 12, 14, 16, 17, 20, 36, 38, 56, 76, 77, 95, 99, 101, 111, 117, 125, 126, 130, 132, 133, 136, 137, 145, 149, 151, 152, 158, 159, 167, 175, 178, 184, 185, 191, 193, 196, 200, 201, 214, 226, 227, 240, 243, 245, **249–255**, 256, 260, 262, **265–270**
 Sárközi Mátyás 260, 265
 Sárközi Zoltán **52, 53**, 56, 62, **70–72**
 Sartre, Jean-Paul 168, 169, 192
 Schandl Károly 90
 Schein Gábor 14
 Schlachta Margit 205
 Schödl, Günther 51
 Schöpflin Aladár 15, 190
 Schöpflin Gyula 132
 Sebők Marcell 223
 Seres József 70, **72–74, 76, 77, 79**
 Seton-Watson, Robert William 222
 Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal, baronne de 253
 Shakespeare, William 122, 149
 Sík Sándor 154
 Siklós Olga 216
 Simándy Pál → Gombos Ferenc
 Simó Jenő 175, 176
 Simon István 114
 Sinka István 93, 149, 173, 227
 Sipos Gyula 14, 200, 266
 Sipos Péter 235
 Sitwell, Edith 192
 Somlyó György 126, 152
 Somogyi Éva 223
 Somlyai Magda, M. 61
 Soós Imre 114
 Soós Mária, H. 196
 Sós Endre 245
 Sötér István 8, 9, 16, 30, 83, 99, 139, 140, 149, 150, 153, 154, 159, 163, **166–176**, 181, 183, 191, 192, 255, 258, 263
 Spalek, John M. 249
 Spengler, Oswald 28, 112
 Spira György 14
 Standeisky Éva 9, 11, 21, 127, 138, 228, 259
 Stauder Mária 9
 Stecchetti, Lorenzo 251
 Steed, Henry Wickham 222
 Stein, Charlotte von 76, 253
 Strelka Joseph 249
 Sulyok Dezső 213
 Süle József 70
 Swift, Jonathan 150
 Swinburne, Algernon Charles 192
 Sz. Weress Jolán → Weres Jolán, Sz.
 Szabó B. István 9
 Szabó Dezső 107, 224
 Szabó Éva 210
 Szabó Lőrinc 8, 12, 13, 20–22, 25, 26, 36, 117, **118–130**, 132, 135, 143, 145, 159–161, 173, 182, 184, 185, 187, 191, 218, 226, 227, 237, 241, 245, 254, 260, 269
 Szabó Lőrincné Mikes Klára 129, 185, 226
 Szabó Magda 152, 173
 Szabó Pál 12, 74, 75, 96, 107, 117, 149, 188, 269
 Szabó Zoltán 8, 14, 38, 56, 67, 71, 73, 184, 197, 199, 202, 203, 241, 253–255, 262, 268
 Szabolcsi Miklós 20
 Szakács Kálmán 61
 Szakács Sándor 62
 Szakasits Árpád 21
 Szálasi Ferenc 206
 Szalatnai Rezső 47
 Szathmáry Lajos 101, 106
 Szathmáry Sándor 150
 Szauer Ottó → Orbán Ottó
 Száva István 167
 Szeberényi Lehel 93, 94
 Széchenyi Ágnes 12–14, 21, 27, 30, 67, 80, 95, 99, 129, 131, 158, 167, 180, 196, 204, 220, 233, 249
 Széchenyi István 91, 101, 220, 223, 258
 Széchenyi Kinga 206
 Szegedi Gábor 240
 Szegedy-Maszák Mihály 14, 24, 112, 163, 220, 258
 Szegi Pál 13, 30, 127, 192

- Székely László 150
 Székely Tiborné 252
 Szekfű Gyula 100, 220, 224, 226
 Szent-Györgyi Albert 19, 36, 100, 106, 114
 Szent-Iványi Sándor 205
 Szentiványi Kálmán 266
 Szentkuthy Miklós 9, 120–123, 149, 150, 182, 191, 193, 249, 258, 261
 Szép Ernő 163
 Szerb Antal 126, 153, 161, 166, 167, 175, 191
 Szeremley Béla 90
 Szervánszky Jenő 144
 Szigeti József 123, 150–152
 Szij Rezső 187
 Szilágyi Károly 107
 Szilágyi László 89
 Szilágyi Sándor 198, 226
 Szilasi Vilmos 39
 Szilvási Lajos 263
 Szirtes Ádám 114
 Szokolay Károly 145
 Szondi Lipót 38, 39
 Szophoklész 177
 Szöllősy Árpád 188
 Szöllősy Klára 192, 193
 Szőnyi István 31, 32
 Szőnyi Tibor dr. 65
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 58, 188
 Sztójay Döme 106
 Szűcs Ferenc 200, 266
 Szűts László (költő) 31, 32, 72
 Szűts László (történész) 210
- T. Kiss Tamás → Kiss Tamás, T.
 Takács Ferenc 263
 Takács úr [nyomdász] 268
 Takáts Gyula 12, 143, 149, 153, 174, 182
 Tamási Áron 75, 137, 191
 Táncsics Mihály 224
 Tasi József 134, 154, 155
 Tatay Sándor 241, 242
 Teleki Géza, gróf 131, 132, 216
 Teleki Pál, gróf 67, 216
 Temperley, Harold William Vazeille 222
 Terjék József 38
- Thurzó Gábor 31, 153, 167, 179, 182
 Tildy Zoltán 21, 185, 208, 215
 Tilkovszky Loránt 52
 Tisza István, gróf 43, 224
 Tóbiás Áron 143
 Toldalaghy Pál → Toldalagi Pál
 Toldalagi Pál (Toldalaghy Pál) 153
 Tolnai Gábor 15
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 143, 155
 Tószády József → Décsy Gyula
 Tóth Ágnes 51
 Tóth Árpád 174
 Tóth István 11, 12, 58
 Tóth Klára 257
 Tóth László 131, 268
 Tóth László Dávid 194
 Tóth Róbert 53
 Tóth-Matolcsi László 212
 Tömörkény István 75
 Török Bálint 54
 Török Sophie 124, 149, 256
 Trencsényi Waldapfel Imre 126
 Trócsányi Zoltán 204
 Tüskés Anna 9
 Tüskés Tibor 153, 155
 Tverdota György 9
- Újzászgy Kálmán 107
 Újváry Béla 269
 Ungvári Tamás 9
 Ungváry Krisztián 229
- Vajda Endre 149, 150
 Vajthó László 174
 Valachi Anna 39
 Van Gogh, Vincent 154
 Varga Béla 95
 Varga István 184
 Varga Jenő 14
 Varga Katalin, S. 104
 Varga László 224
 Vargha Kálmán 174
 Vargyas Lajos 34, 193, 266
 Várkonyi Nándor 135, 184–189, 260
 Várkonyi Zoltán 153, 155, 263

- Vas István 9, 15, 28, 111, 121, 124, 126, 130, 138, 143, 149, 160, 162, 165, 166, 173, **179–183**, 191
- Vass István, G. 12
- Végh György 152
- Vekerdi László 100, 114, 137
- Venizelosz, Eleftheriosz 35
- Veres András 14, 24
- Veres Péter 8, 14, 16, 18, 21, 24, 28, 32, 53, 54, 59, 60, 70, 75, 79, 80, 94, 96, 100, 101, 109, 117, 134, 137, 141, 149, 183–185, 192, 198, 245, 263, 265, 266
- Veress Miklós 165
- Vergilius, Publius Maro 125
- Vészi József 99, 249, 251
- Vészi Margit 99, 249
- Vida István 14, 20, 29, 198–200, 206, 207, 215
- Vida Sándor 14
- Vidor Miklós 152–154
- Vilt Tibor 15
- Virág Zsolt 74
- Volly István 107
- Vörösmarty Mihály 161
- Wagner, Richard 250
- Wahrmann Mór 224
- Waldapfel József 159
- Warde, Mary Jane 192
- Weisz Julián 251
- Weöres Sándor 8, 9, 128, 129, 136, **143–152**, 166, 182, 186, 254, 261, 269
- Werböczy István 221
- Weress Jolán, Sz. 113
- Wiesmeyer Emil 252, 265, 268, 270
- Wilder, Thornton 143, 192, 253
- Yeats, William Butler 160
- Z. Karkovány Judit → Karkovány Judit, Z.
- Zalai Katalin 9, 210
- Zelk Zoltán 182
- Zilahy-Sebess Jenő 127
- Zilahy Lajos 137, 184
- Zimányi Noémi 106
- Zsilinszky fivérek 63
- Zsolt Béla 166, 245

A VÁLASZ ÖSSZESÍTETT TARTALOMMUTATÓJA

1946–1949

1946 – VI. évfolyam

TANULMÁNY

Bernáth Aurél: Miniatűrök	145
Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia	43
A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások	107
Farkas Ferenc: A szövetkezeti mozgalom zsákutcája	30
Illyés Gyula: Az idő kérdései	1
Jócsik Lajos: Mint oldott kéve... ..	135
Keresztury Dezső: Útközben	129
Kovács Imre: A demokrácia útja Magyarországon	97
Márkus István: Földosztás Gebén	16
Németh László: Gyermkeink diáktársaként	68, 166
Cs. Szabó László: Őszi napok Patakon	226
Szalatnai Rezső: Lőcsei almák	193
Szent-Györgyi Albert: Egy biológus gondolatai	213

REGÉNYRÉSZLET – NOVELLA – SZÍNEMŰ

Illés Endre: Karácsony	139
Illyés Gyula: Hunok Párisban	158
Kodolányi János: Istár csak üzen (Részlet a <i>Vizöntő</i> c. meséből)	153
Kolozsvári Grandpierre Emil: Mocsok	60
Németh László: Széchenyi (Dráma négy felvonásban)	231
Szabó Pál: Milyen is az ember, boldog Isten... ..	8
Takáts Gyula: Ellenséges világ	197

VERS

Darázs Endre: A daloló fa	221
Derzsi Sándor: Ima, Játék, Ifjúság	86
Fazekas László: Alkonyul	138
Kálnoky László: Kórház, Bordaműtét	144
Keresztury Dezső: Két álom között, Bársonyszékben	27
A Badacsony lábánál	28
Létay Lajos: Csak néha villansz meg	196
Sárközi György utolsó verseiből: Tünődés a betegszobában	5

November, Egy forradalmárhoz	6
Sötétség, Esőcseppek	7
Sinka István: Rigófüty magyarul, Ezer legény idő nélkül	230
Szabó Lőrinc: Tücsökzene (Részletek)	34, 203
Takáts Gyula: Nem látod	67
Weöres Sándor: Békeoltár	152
XX. századi freskó	222
A kerub sodrában	224
Nyomor	225

JEGYZET

Illyés Gyula: Dialektika, Egy semmiség és a költő szava	87
Fellebbezés	88
Még egy lírai hang, Semmiségből mindent	89
Írói öröm	178
Lélektan a szavakban	265
Veres Péter: „Meg kell szenvedni”, „Vogelfrei”	177

VITA

Bernáth Aurél: A népiség és az új magyar képzőművészet	267
--	-----

FIGYELŐ

Illés Endre: O’Neillről, a drámaíróról	285
Illyés Gyula: Aurélien, vagy a francia patriotizmus	94
Kádár Zoltán: A népiség és az új magyar képzőművészet	189
Keresztury Dezső: Szathmári Sándor: Utazás Kazahániában	281
Rómeó és Júlia a Belvárosi Színházban	286
Márkus István: Révai József: Marxizmus és népiesség	181
Sz. Nagy Miklós: Taurinus István: Paraszti háború	92
Pogány Ö. Gábor: Csontváry Tivadar	283
Sarkadi Imre: Nagy Lajos: Falu	91
Sótér István: A szabadság utjai (Jean-Paul Sartre és a francia egzisztencializmus) ...	271
Szegi Pál: Radnóti Miklós	90
Osztrovszkij	95
Góth Sándor	96
Basilides Mária	96
Magyar karikaturisták kiállítása	191
Régi mesterek	192
Szentkuthy Miklós: Szerb Antal: Gondolatok a könyvtárban	280
Vajda Endre: Weöres Sándor új könyvei	278
Vidor Miklós: Pilinszky János	188

1947 – VII. évfolyam
1. kötet

TANULMÁNY

Adorján János: Mezőgazdaságunk jövője	35
Bernáth Aurél: Az autodidakta festészetről	72
A Szinyei Társaság és művészetünk útja	255
Bibó István: A koalíció válaszüton	8
A Márciusi Front tíz esztendeje	303
A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme	493
Farkas Ferenc: Atomerő és társadalmi fejlődés	321
Illyés Gyula: Újévre	1
Franciaországi változások	307, 406, 505
Járdányi Pál: Kodály, a nevelő	160
Kárász Artur: A tervgazdálkodás Magyarországon	54
Keresztury Dezső: Az élő iskola	64
Kovács Endre: Irodalmunk és a munkásság	241
A csehek útja	424
Márkus István: Egyszerű feljegyzések	353, 449
Móricz Zsigmond: Egy választás Magyarországon	109
Moldvay Győző: Vöröss István halálára	433
Németh Imre: Lángoló gyarmatok	167
Pataky Ernő: A dán mezőgazdasági szövetkezetekről	363
Rác Pál: A békési szegényparasztság problémái	519
Sarkadi Imre: Paraszttársadalmunk fejlődése	80
Nevelési válság – új kollégiumok	233
Elbürokratizált forradalom	457
Sárközi Zoltán: Mezőkövesd	264
Szeberényi Lehel: Jegyzetek az új falusi vezetőrétegek kialakulásáról	373
Vass László: Elárult eszmék	347
Veres Péter: A jövőendő gondjairól	397

REGÉNYRÉSZLET – NOVELLA – SZÍNEMŰ

Illés Endre: A hazugság	527
Jékely Zoltán: Cigánytemetés	250
Kodolányi János: Vacsora	223
Esős évszak (Regényrészlet)	436
Kolozsvári Grandpierre Emil: Győzelem és kudarc	26
Móricz Virág: Szülői értekezlet	59
Németh László: Az erényről (Az <i>Eklézsia megkövetés</i> c. darab negyedik felvonása)	115
Sötér István: A kamra	4
Szőlőművesek	133
A zürichi hattyú (Részlet egy lírai útinaplóból)	211
Szabó Pál: Bálint napja	324

Szentkuthy Miklós: Bogyó	145
„Elégtételnek három komédiát...”	337

VERS

Áprily Lajos: Kakuk, Parajd, 1897.	144
Bakó József: Magányos fa	159
Berczeli A. Károly: Kőszikla, Fájdalom	79
Teremtés	336
Bor Ambrus: Tóparti kép eső után	516
Darázs Endre: Új csillag született	272
Derzi Sándor: Erdély címere	405
Fazekas László: Anyám	271
Gesztelyi Nagy Zoltán: Altató	362
Illyés Gyula: Mi történne	114
Rangrejtve 1944	205
Jankovich Ferenc: Egy híd	113
Dinamit	232
Jékely Zoltán: Álom-rekviem	32
Lustra a Szamosparton	35
Maya a kígyóval	166
Halászdal	351
Emlékeim	504
Keresztury Dezső: Láncok	404
Lente Gábor: Együgyű imádság	526
Létay Lajos: Ne mosolyogj aprócska gondomon	263
Hajnali emlék	447
Lovass Gábor: Lakús	352
Örvös Lajos: Egy ölfá csönd	432
Rába György: Hazám helyett	254
Samu János: Attilai alkonyat	231
Április a hegyek közt	361
Sinka István: Álom eltűnő szekeren	371
Boldog patak, Gyapjufonó lány dala	372
Szabó Lőrinc új versei (A <i>Tücsökzené</i> -ből)	123, 239, 456
Szalkai Miklós: Faluvég	346
Szűts László versei: Vasárnapdélutáni hold	539
Tréfás szerelmi vers	540
Toldalaghy Pál: Lázás szív, Fulladozva	320
Vas István: Húsvéti ének a testről	219
Gyertyaszentelői elégia	221
Vidor Miklós: Visszaút	175
Januári elégia	323
Vöröss István Nyári fürdő	362
Mint nyárfasor, Látomás, Kolduló barát... ..	434
Mert visszajövén szereted magad, Gyermekség fájó fanyar íz, Csösz	435

Weöres Sándor: Két epigramma, Vers	89
Halott, Öröklét, Vénség, Bucusu	174
Tavaszi hajnal, Amulett	271
Köszöntő, Ima	306
A tündér	463
Négy kis rajz	517
Szerelmes vers	518
Zelk Zoltán: Süss ki Nap!	448

JEGYZET

Bibó István: Összeesküvés és köztársasági évforduló	176
Czibor János: Új népi irodalomért	475
Illyés Gyula: Szemtanú	275
Kosztolányi	378
Kovács Endre: Az elfeledettek	548
Márkus István: Jegyzetek a magyar átalakulás témájához	184
Németh László: Szent-Györgyi cikkéhez	90
Sarkadi Imre: Népgyűlés és hitvita	553
Szabó Pál: Húsvét után, Tiszántúlon	473
Gondok és reménység	551
Veres Péter: Bihari József	273
Szellemi válság?	376
Sóhajtás esőért	546

DOKUMENTUM

A magyar parasztmozgalom múltjából	
Achim L. András beszédei és cikkei	464
Achim L. András képviselőházi beszéde 1906. július 20-án	541

FIGYELŐ

Bernáth Aurél: Csontváry	484
Cserés Miklós: A magyar Thália válaszüton	566
Dénes Tibor: Déry Tibor: Alvilági játékok	395
Barabás Tibor: Egy nép nevelői	488
Fazekas László: Új angol költők	100
Aldous Huxley: És megáll az idő	292
Ferenczy Béni: Egy szobrász levele Despieau halálának alkalmából	479
Homoródi József: Parasztok a regényben és a társadalomban	188
Illyés Gyula: Egy bányász élete, vagy út a valóság felé (Barabás Tibor)	103
Jékely Zoltán: Krúdy Gyula: Őszi versenyek	293
Darázs Endre: Konyhó, füsttel	490
Keresztury Dezső: Antonius és Cleopatra	201
Drámák a kor szolgálatában	281
A hatvanéves Kassák Lajos	391
Kovács Endre: Gelléri Andor Endre	104

Nagy István ifjúsági regénye	200
Szabó Pál történeti regénye	295
Major Jenő: Bibó István: A keleteurópai kisállamok nyomorúsága	571
Makay Gusztáv: Bóka László: Mire tanít a magyar irodalom	107
Karinthy Frigyes: Betegek és bolondok	198
Két mű a múlt századból	288
Orosz László: Nemes Nagy Ágnes: Kettős világban	489
Rédey Mária: Hoffmann Edith emlékezete	392
Sarkadi Imre: James Joyce: Ulysses	298
Semjén Gyula: A paraszt a francia regényirodalomban	379
Szegi Pál: Egerek és emberek	203
Szentkuthy Miklós: Műveltség és irodalom	94
Márai Sándor: A nővér	199
Szabó Lőrinc: Tücsökgzene	555
Takáts Gyula: Angol barokk líra	294
Ujvári Béla: A Forum Club fiatal művészeinek kiállítása	195
A tradicionális művészet és a bioromantikus irány	388
A népművészet	562
Vargyas Lajos: Magyar pásztorművészet	193

EGYÉB

A Válasz pályázata	301, 491
--------------------------	----------

1947 – VII. évfolyam

2. kötet

TANULMÁNY

Bibó István: Válság után – választás előtt	123
Borbiró Virgil: A realista és absztrakt művészet	514
Cs. Szabó László: Angol forradalmárok	306
A gyűlölködő szerelmesek (Franciák az angol irodalomban)	538
Major Jenő–Rusvay Tibor–Fazekas László: Egy alföldi gimnázium	29
Farkas Ferenc: Új magyar sorskérdés	1
Gyapay Gábor: Jászi Oszkár	554
Havas Gábor: A falu művelődése	41
Pátzay Pál: A képkötés viszonya az építészethez	217
Rákosi Zoltán: Gyermekköltészet vagy a „közönség” útja a művészethez	414
Sárközi Zoltán: Matyó telepések nyomában (Pályázat)	242
Seres József: Földreform Kunágotán (Pályázat)	332
Szentkuthy Miklós: József Attila	528
Veres Péter: Hová, merre Európa?	17

REGÉNYRÉSZLET – NOVELLA – SZÍNDRAMA

Bakó József: Anyós	116
--------------------------	-----

Illés Endre: A parancs	543
Kiss Tamás: Ákháb király	320
Kodolányi János: A becestelen (Komédia)	201
Németh László: Iszony (Regény)	81, 178, 273, 369, 465
Sarkadi Imre: Oedipus megvakul	403
Szabó Pál: Most és mindörökké... ..	5
Szentkuthy Miklós: Álarcosbál vagy rekviem?	297
Tardos Tibor: A legelső mozdony	315
Weöres Sándor: Hommage	400

VERS

Áprily Lajos: Vadlúd	527
Benjámin László: Gazdátlanul	427
Berczely A, Károly: Gyász	120
Cseres Tibor: Darázs-füvek	413
Jelkép és valóság	537
Darázs Endre: Utópia	318
Egeli Imre: Két világ	38
Fazekas László: Szorongó gyermek, Esetten ülök	39
Kétség, Mióta érzem	40
Fodor András: Nagy éjjel	541
Gyarmathy Erzsébet: Elalvóban	303
Hanzséros György: A vakság első percei	509
Illyés Gyula: Tizenkét nap Bulgáriában	51, 139
Folyik a csoda	177
Köszönet	296
Táncolók	402
Háborús országokon át	537
Jékely Zoltán: Kiáltás halottak után	215
Találkozás holdfényes úton	542
Keresztury Dezső: A dunántúli hexameterekből	510
Kormos István: Három szilvázó kiált, Költ a költő	28
Kereszttel hátuk szőrén	525
Lakatos István: Szerelem, alkonyatkor	15
Holdkór	16
Légy párnám és takaróm	112
Három kép	327
A pokol tornácán	392
Mikes Margit: Augusztus	198
Molnár János: Ünnepi alkony	50
Pilinszky János: Csak azt feledném	233
Samu János: Rózsás őszi dal, Ki vagy? A vigasztaló	314
Sinka István: Új zsellér, Fiala anyának sirató éneke	121
Öregasszony búbánata, Sírvers felejtett mesékre	122
Alvó szerelem bölcsője	542

Szabó Lőrinc: A kiszolgáltatottak, Mégis isteni?	553
Szalkai Miklós: Sorsom	552
Szüts László: Barátom, Sándor...	113
Virágének, Babona	114
Ligetben, Tavasz, háború végén	115
Apokalipszis	304
Profán litánia, Tánc, A kedves	305
Takáts Gyula: Sűrű nap ez, Új korszak indul	216
Vas István: Udvar	319
Aquendentei elégia	526
Weöres Sándor: A molnárlány dala	199
Cantata, A szép nyomorék	200
Önarckép	313

JEGYZET – DOKUMENTUM – VITA

Gombos Imre: Telepesek közt	64
Kovács Endre: Az író közönsége	62
Szlovákok és magyarok	234
Kozocsa Sándor: Justh Zsigmond parasztszínháza (Dokumentum)	428
Makay Gusztáv: A magyar realizmus kérdéséhez (Vita)	150
Rácz Pál: Akik az élen járnak	330
Sótér István: Apátlan irodalom (Vita)	67
„Szép eretnokségek” (Vita)	153
Szabó Pál: Írók és más politikusok	239
Szeberényi Lehel: Utcák és emberek	59
Weöres Sándor: Levelek, romok	328

FIGYELŐ

Angyal Endre: Ivo Andrics: Híd a Drinán	560
Banó István: Jegyzetek Erdélyi János 100 éves népköltési gyűjteményéhez	344
Sándor István: Író és társadalom	356
Borbíró Virgil: Városépítés a Szovjetunióban	455
Czibor János: Schöpflin Aladár, a kritikus	442
Darázs Endre: Szabó Magda: Bárány	362
Dénes Tibor: Igen, vagy a negyedik nemzedék	362
Fazekas László: A kritika	436
Gyapay Gábor: E. H. Carr: The Soviet Impact on the Western World	448
Homoródi József: Az „úri”, a „paraszti” és a „munkás” Dózsa-regény	561
Horváth Eszter: A hegykői vegyeskar bemutatkozása	575
Járdányi Pál: Zenei figyelő	456, 570
Jékely Zoltán: Vidor Miklós: Határon	452
Keresztury Dezső: Egy népies kis-mester (Tömörkény István)	168
Márkus Anna: Vajda Lajos	453
Mérei Gyula: Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban	360

Orosz László: Vajthó László: Bessenyei	175
Vidéki folyóirataink egy éve	445
Pándi Pál: Gulyás Gábor: Dióverés	271
Pogány Ö. Gábor: Elek Artur, a kritikus	349
Ravasz János: Sz. Makarenko: Az új ember kovácsa	565
Rédey Tivadar: Karinthy Ferenc: Kentaur	79
Illés Endre: Kevélyek	357
Ruttkay Kálmán: Edith Sitwell: Fanfare for Elizabeth	450
Sarkadi Imre: Huxley olvasása közben	266
Színházi évadnyitó	352
Színházi figyelő	458, 572
Sinka István: Örvös Lajos: Szegénység dicsérete	270
Sós Júlia: Csehov: A párbaj	270
Szabó Lőrinc: Sárközi György, a költő	256
Szegi Pál: A szüziesség fátylai (Pap Károly)	170
Szentkuthy Miklós: Homérosz: Odysseia	157
Újvári Béla: Bernáth Aurél: Írások a művészetről	358
Vargyas Lajos: Néprajz a nagyközönségnek	73
Molnár István: Magyar táncagyományok	176
Lugossy Emma–Gönyei Sándor: Magyar népi táncok, Süss föl nap	569
Vass László: Ramuz példája	78
Weöres Sándor: Zelk Zoltán: Gyermekbánat	173
Károlyi Anny: Szegezzetek a földhöz, csillagok	174
Csorba Győző: Szabadulás	363

EGYÉB

Pályázatunk meghosszabbítása	365
Pályázatunk eredménye	576

1948 – VIII. évfolyam

1. kötet

TANULMÁNY

Bibó István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem	289
Cs. Szabó László: Kis kor, nagy műfaj	115
Dorogi Márton: Püspökladányi földosztás (Pályázat)	56
Egy őrsgéi jobbágy feljegyzései 1848-ból	243
Gyapay Gábor: Szekfű Gyula	346
Havas Gábor: Kárász körül (Pályázat)	250
Hubay Miklós: Garcia Lorca	227
Illés Endre: Kosztolányi, a színibíró	396
Illyés Gyula: Egy falu Franciaországban	1, 137, 320, 419
Petőfit lapozva	193
Major Jenő: Két arc és egy táj	402

Németh László: Berzsenyi ürügyén	385
Sötér István: Egy klasszikus regény	441
Süle József: Földosztás Kertán (Pályázat)	458
Vargha Balázs: Gyerekek rajzai	37
Vargyas Lajos: Zene és közönség	336
Veres Péter: Az új magyar sorskérdéshez	97

REGÉNYRÉSZLET – NOVELLA – SZÍNEMŰ

Határ Győző: Szerelem	238
Hunyady József: Hajtóvadászat (Regényrészlet)	127
Kodolányi János: Vízöntő (Regényrészlet)	17
Németh László: Hus János (Dráma I. felv.)	216
Sarkadi Imre: Kőműves Kelemen	355
Sötér István: Bakator	104
Szalatnai Rezső: Anna-bál	48
Takáts Gyula: A végrendelet	432
Tamási Áron: Beszédes út (Regényrészlet)	206

VERS

Bakó József: Bulgár temetés	392
Cseres Tibor: Halál előtt, Sírban	412
Fazekas László: Változatok egy témára	344
Gábos Kálmán, ifj.: Két sor	333
Nyári délután	334
Nyírség	335
Gellért Sándor: Tapossák a kuruc tüzet	12
Gesztelyi Nagy Zoltán: Házasság	124
Gulyás Pál hátrahagyott verseiből	414
Hanzséros György: Cirkuszban	330
Illyés Gyula: Bodroghalászon	103
Parton	393
Ibolya	394
E megmozdult világban	395
Jánosy István: Polip	451
Jékely Zoltán: Az ég játékai	452
Kamondi Antal: Ebéd	332
Reggel	333
Keresztury Dezső: Ha nem vagy nálam	215
Fogj ásót	319
Angyal	430
A szőlők között	431
Kiss Tamás: Mag, Vers	11
Komjáthy László: Dilettánsok	330
Kónya Lajos: Láz (Pályázat)	161
Lakatos István: Rossz	55

Koratavasz	226
Lator László: Nyugalmas éjszaka	335
Magos László: Emlék	54
Pilinszky János: Kihűlt világ	16
Piéta	114
Mire megjössz	205
Sinka István: Tenger és idő	125
Nő egy siron száz viola	126
Somlyó András: Részeg férfiak	334
Szabó Lőrinc: Eső?	401
Szokolay Károly: Egy percre csak, Tavaszias reggel	331
Szüts László: Tollfosztáson	135
Emlékezés háborús őszre	136
Gyertyaszentelő	215
Seregszemle	400
Takáts Gyula: Máringók reggeli dala, Mézöntő	47
Toldalaghy Pál: Asztalhoz ült	151
Vas István: Siena	113
Terra di Siena	114
Nicolaus Cusanus sirja	429
Weöres Sándor: A zivatar szerenádja	15
Piszkolódó cikkíróra	134
Canzone	152
Öregasszony éneke	345
Megláncolt gigász, Békamese	440

JEGYZET

Cseres Tibor: Gyümölcstermelő szövetkezetek	156
Kanyar József: Berzsenyi emlékünnepe Kaposváron és Niklán	457
Luby Margit: Ki viseli a kalapot?	358
Németh László: Két előszó	244
Orosz László: Egy alföldi falu „intelligenciájának” olvasmányai	363
Rácz Pál: Felépült a házunk	153
Veres Péter: Jegyzetek	454

FIGYELŐ

Cs. Szabó László: Három aratás	269
Czibor János: Mary Jane Warde: Kigyóverem	85
Zelk Zoltán	169
Sötér István új regénye	371
Vas István	476
Fazekas László: Swinburne és Eliot	481
Járdányi Pál: Zenei figyelő	90, 184, 282, 378, 492
Jékely Zoltán: Thornton Wilder: Kabala	278
Homoki Nagy István: Szárnyas vadász mesterek	375

Keresztury Dezső: Egy régi forradalmi vers	165
Major Jenő: Magyarország és Kelet-Európa (szerk. Gál István)	172
Makay Gusztáv: Takáts Gyula: Se ég, se föld	175
Kormos István: Dülöngélünk	274
Márkus Anna: Barcsay Jenő kiállítása	87
Miklós Róbert: A „Népi Művelődési Intézet” kis tanulmányai	179
Németh László: Két lektori jelentés	374
Pándi Pál: Hunyady József: Szerencsétlen emberek	83
Kolozsvári Grandpierre Emil: Lelki finomságok	178
Ravasz János: Mérei Ferenc: Az együttes élmény	275
Rusvay Tibor: Krudy Gyula: Pesti nőrabló	83
Ruttkay Kálmán: Sommerset Maugham: Akkor és most	80
Sarkadi Imre: Színházi figyelő	92, 185, 284, 379
Szabó Lőrinc: Radnóti Miklós Lafontaine fordításai	472
Szász Imre: Képes Géza: A sziget énekel	276
Szegi Pál: Örkény István: Lágerek népe	174
Képzőművészeti figyelő	279, 376, 488
Sz. Nagy Miklós: Zilahy Lajos: Ararát	487
Ujvári Béla: Rabinovszky Máriusz: Itália festészete. A Trecento	86
Képzőművészeti figyelő. Művészet és valóság	181
Az Európai Iskola XXX. kiállítása	281
Vargyas Lajos: Szabolcsi Bence: A magyar zenetörténet kézikönyve	81
Vörösmarty Mihály: A holdvilágos éj és más elbeszélések	485
Vas István: Kádár Erzsébet	266
Vörösmarty és Babits	367

1948 – VIII. évfolyam 2. kötet

TANULMÁNY

Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után	778
Cs. Szabó László: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai	524
A sziget énekel	747
Gyapay Gábor: Gondolatok egy iskoláról	536
Illyés Gyula: Molière igaza	632
Németh László: Regényírás közben	659
Sötér István: Költő-arcképek	762
Szentkuthy Miklós: Egy ábránd halálára	772
Veres Péter: Az Armageddoni csata	931

REGÉNYRÉSZLET – NOVELLA – SZÍNDRAMA

Cs. Szabó László: Délutáni előadás	951
Illés Endre: Skorpió	672

Illyés Gyula: A lélekbúvár (I. felv.)	679
A lélekbúvár (III. felv.)	725
Németh László: Hus János (III. felv.)	497
Lajosfalvi paradicsom (Regényrészlet)	897
Ottlik Géza: Apagyi	520
Sarkadi Imre: A szökevény	699
Parasztok	966
Sinka István: A sárga tyúk	512
Sötér István: Hídszakadás (Kisregény)	575
Tersánszky J. Jenő: Grillusz úr sárga rigói	946

VERS

Aragon (Illyés Gyula): Ballada arról, aki dalolva állta a kinszenvedést	573
Benkó Barnabás: Szent Lukács-fürdői szonettek	533
Berda József: Borongás	760
Egy kocsmárosnéra	761
Egeli Imre: Falusi templomban	630
Fazekas László: Nehéz ének	518
Időtlen, Idő	696
Átok	697
Rekviem	698
Fodor András: Visszatérve	636
Gyarmathy Erzsébet: Búcsú	519
Illyés Gyula: Nélküled	931
Jánosy István: Prométheus öröksége	677
Memling	678
Károlyi-Weöres Mária: Téma, három változattal	535
Keresztury Dezső: A dunántúli hexameterekből	742
Lakatos István: Igazság	510
Nagy István: Dal egy házról	544
Németh Emil: Pipás fej	637
Örvös Lajos: A hegyhez	543
Pál József: Hajnali munka előtt	635
Pilinszky János: Utazás	932
Szabó László: Ősz nagyapám	636
Nyurga nevetések a földről	637
Szabó Lőrinc: Vers, versek helyett	653
Ember panasza, Hálaadás	655
Ember voltam, Versírás, A Holdhoz	657
A földvári mólón	658
„Kis nép fia”, Fent és lent	893
Kísértetszonáta, Asztronauták, Nap	894
Ostromzár alatt, Nájlon és celofán	895
Correggio Lédája előtt, A budai várban	896
Takáts Gyula: Oly szép volt	671

Vas István: Nyarak	670
Jób	962
Felelet a forgószélből	964
Weöres Sándor: Talp-ország	771
Hajnalhymusz, Özönvíz-töredék	945

JEGYZET, VITA

Czibor János: Vallomás igényről és szándékról	550
Illyés Gyula: Vakok közt	546
Kesztyűs Lajos: A sarkadi földműves-szövetkezet	709
Sarkadi Imre: Vita közben	642
Veres Péter: Jegyzetek	638
Délibábok hőse	705
Útleírások	707
Szennyes irodalom	878
Írók, munkák, asztalok és gyümölcsfák	880

FIGYELŐ

Cs. Szabó László: Három francia regény	722
Hubay Miklós: Izgatott efeboszok, avagy kikről írnak a magyar regényírók	884
Keresztury Dezső: Zrínyi második éneke	714
Major Jenő: Veres Péter: A paraszti jövőendő	560
Márkus Anna: Nagy István	890
Orosz László: Két régi költő	564
Ruttkay Kálmán: Krúdy Gyula: Ady Endre éjszakái	651
Sötér István: A reménytelenség útjai (Albert Camus).....	553
Szentjóni Miklós: Beszámoló a Bartók-versenyekről	889
Vargha Balázs: E. Permyak: Nem nehéz a választás	571
Vargyas Lajos: Magyar remekművek	887
Vas István: Jegyzet Zrínyi kilenc sorához	648

1949 – IX. évfolyam

1. kötet

TANULMÁNY

Hajnal István: Az első gépek	357
Józsa Tivadar: Berzsenyi és a reformkor	243
Keresztury Dezső: A reformkor fordulóján	204
Sötér István: Mikszáth Kálmán helye a magyar realizmusban	336
Szalatnai Rezső: Petőfi Pozsonyban	192
Tószády József: Áttelepítettek	40

REGÉNYRÉSZLET – NOVELLA – SZÍNEMŰ

Illés Endre: Hazugok (Szindarab)	1
--	---

Jékely Zoltán: Eheu	393
Máté Erzsébet: Az a lány... ..	386
Mészöly Miklós: Déli szél	114
Németh László: Asszonyok (Regényrészlet)	81
Angyalharag (Regényrészlet)	150
Részletek az Égető Eszter című regényből	273
Szabó Pál: A polka (Regényrészlet)	347
Takáts Gyula: Fényes pokol	26
Vas István: Albérleti szobák (Önéletrajzi részlet)	123
Hold-utca (Önéletrajzi részlet)	374
Veres Péter: Kaszások	253
Költözködés télen, hóiharban (Regényrészlet)	326
VERS	
Bakó József: Tél-kergető	25
Cseres Tibor: Felderítő járőr, erdőben	384
Csorba Győző: Flóra pihenő	399
Fazekas László: Atlantis, Csonka szonett	372
Animi vis, Animi transito	373
Fodor András: Bartók	118
Ezt is elmondom... ..	120
Szigliget	121
Rét	122
Hanzséros György: További út	202
Feszültség	319
Illyés Gyula: A munka és halál közt	52
Abbahagyott versek	216
Testvérek	392
Jánosy István: Halottak, élők... ..	112
Rákos, 1944	355
Jékely Zoltán: Július 28.	385
Képes Géza: Kazány város építése	251
Keresztury Dezső: Esik	356
Kormos István: Fehér virág	383
Kopré József: Rajz	188
Lakatos István: Őszi tájék	73
Mándy Stefánia: Cantata profana	191
Mészöly Dezső: Megtért utazó	250
Kísértetek a tengeren	263
Németh Emil: Falu	215
Samu János: Elvarázsolt őszi erdő	111
A köd	117
Sinka István: Csendes gulya	333
Csudálatos este, Zsuzsim tűzpiros ruhája	334
A múlté és a föld poráé	335

Szabó Lőrinc: A rossz szerető, Jég	145
Az eredmény, Körszivárvány	146
Hévíz, télen	147
Szokolay Károly: Muzsika	346
Takáts Gyula: Hattyúlány... vízvirág	189
Török Sophie: Groteszk	344
Vas István: Nászdal	214
Weöres Sándor: Hephaistos, A kamasz	127
Manci a konyhán	128
Táncballada, Hullámok	203
Hódolat Arany Jánosnak	320
A másnapos	323
Futamok, A rózsák dalaiból	324
A kisfiú ábrádozik	325
JEGYZET	
Illyés Gyula: Babitsról – külföldieknek	133
Dr. J. B.: Kaffka Margit utolsó napjai	74
Szűnjék meg a VÁLASZ?	263
Takáts Gyula: A 150 éves Dorottya	401
Veres Péter: Móricz Zsigmond – él	129
DOKUMENTUM	
Sárközi Zoltán: 1848–49 Szászvároson	53
FIGYELŐ	
Bor Pál: Stílus	138
Cs. Szabó László: Catalina vagy Somerset Maugham hattyúdala	76
Orosz László: Négy nemzedék, élő magyar költők	136
Szentkuthy Miklós: Shakespeare szonettjei	265
Weimari tragikomédia	409
Vargha Balázs: Nevelés – munka – termelés. Makarenko: Igor és társai	142

A SZERZŐ TÉMAKÖRHÖZ KAPCSOLÓDÓ PUBLIKÁCIÓI

- Széchenyi Ágnes: „*Sznobok és parasztok*” *Válasz, 1934–1938. Elvek, frontok, nemzedékek* [Monográfia] Budapest: Argumentum, 1997. 195 l.
- Széchenyi Ágnes: *Válasz, 1934–1938* [Antológia] Budapest: Magvető, 1986. 671 l.
- Menedékház. Sárközi Márta-emlékkönyv.* Szerkesztette Széchenyi Ágnes. Budapest: Magvető, 2004. 455 l.
- Széchenyi Ágnes: „Humanista inkvizíció” – oda-vissza. A zsidókérdés jelentkezése a 30-as években a *Válaszban*. *Mozgó Világ*, 1992/5. 13–22.
- Széchenyi Ágnes: „Nincs itt törés annak számára, aki a népért küzd”. A „népiek” viszonya a harmincas-negyvenes évek politikai és társadalmi elitjéhez. Előadás a szárszói tanácskozás 50. évfordulója alkalmából rendezett konferencián. In: *A népi mozgalom és a magyar társadalom*. Budapest: Napvilág Kiadó, 1997. 304–314.
- Széchenyi Ágnes: A fordulat évei egy folyóirat életében. *Válasz*, 1946/49. Előadás az 1956-os Intézet, a Magyar Nemzeti Galéria, az MTA Történettudományi Intézete konferenciáján, 1998. In: *Évkönyv 1999. Magyarország a jelenkorban*. Budapest: 1956-os Intézet, 1999. 242–260.
- Németh László levelei Sárközi Györgyhöz és Sárközi Györgynéhez (1936–1954). Közzéteszi Széchenyi Ágnes. *Mozgó Világ*, 1986/8. 19–65.
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Szentkuthy Miklóssal. *Kortárs*, 1984/11. 1770–1780. [A teljes, nyers interjú nyilvántartási száma a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtárában: K00317–318]
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Weöres Sándorral. Mellékletben Weöres levelei Sárközi Györgyhöz és feleségéhez Sárközi Mártához, illetve ismeretlen verseinek közlése. *Kortárs*, 1985/4. 108–113. [PIM: K00330]
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Vas Istvánnal és egy John Middleton Murryhez írt 1935-ös publikálatlan levél közzététele. *Kortárs*, 1985/6. 87–101. [PIM: K00321–322–323–452–471]
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Sötér Istvánnal. *Kortárs*, 1985/11. 119–129. [PIM: K00439]
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Keresztury Dezsővel. Újhold Évkönyv, 1986/1. Budapest: Magvető. 410–427. [PIM: K00455–456]
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Márkus Istvánnal. *Kortárs*, 1986/8. 106–125. [PIM: K00466–158–499–500]
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Fejtő Ferencsel. *Kritika*, 1988/12. 11–16.
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Püski Sándorral. [PIM: K00463–464–465]
- Kérdések a *Válaszról*. Beszélgetés Kerék Mihállyal. [PIM: 01283]
- „Most hirtelen régi mesék rémei kielevenednek...” Beszélgetés Radnóti Sándorral a populizmusról. *Kritika*, 1992/6. 6–10.

„...ahogyan az ember forgószelelben viselkedik” Beszélgetés Tamás Gáspár Miklóssal a populizmusról. *Valóság*, 1992/10. 78–92.

Nép, volk, peuple – akkor és most. Beszélgetés Domokos Mátyással a populizmusról. *Kortárs*, 1993/4. 110–128.

A lovagi ütközet vége? Beszélgetés Kende Péterrel a népi–urbánus vita újabb fejezeteiről. *Mozgó Világ*, 1994/11. 43–57.